

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

TIZENKETTEDIK KÖTET.

(23. 24. SZÁM.)

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

542/10

névben

26 ph

21+5

Franklin-Társulat nyomdája.

1618.

TARTALOM.

XXIII. SZÁM.

	Lap
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (I.) — Gróf Szécsen	
Antaltól	1
ÁLLAM ÉS EGYHÁZ. — Szász Károlytól	20
A MODERN TÁRSADALOM KORMÁNYFORMÁI. —	
Molnár Antaltól	37
A HELYI KÖZIGAZGATÁS ANGOL- ÉS FRANCZIA-	
ORSZÁGBAN. (II.) — György Endrétől	80
LORD MACAULAY ÉLETE ÉS MŰVEI. — Boucher után y. t.	108
CSALÁDI BOLDOGSÁG. (I.) — Beszély, gr. Tolsztoj után,	
oroszról, Szentkirályi Alberttől	134
KÖLTEMÉNYEK. <i>Egy kép előtt.</i> Szász Károlytól. — <i>Emlék-</i>	
<i>könyrbe.</i> Gyulai Páltól. — <i>A lantos dalai.</i> Goethe után,	
Greguss Ágosttól. — <i>Az arany középszer.</i> Horatius	
után, Simonyi Zsigmondtól	176
ÉRTESÍTŐ: Kautz Gyula: <i>A politikai tudományok kézikönyve.</i>	
Pulszky Ágosttól. — Proctor Richárd: <i>Más világok,</i>	
<i>mint a miénk.</i> Fordította dr. Császár Károly. — n. —	
Donner Otto: <i>Lieder der Lappen.</i> Hunfalvy Páltól. —	
Rényi Rezső: <i>Hrotsuitha álláspontja a mysteriumok és</i>	
<i>a fejlett dráma között.</i> Heinrich Gusztávtól. — Fejes	
István: <i>Egy szép asszony.</i> — Szász Gerő: <i>Corday</i>	
<i>Charlotte.</i> b—o. — Nisard: <i>Tanulmányok a renaissance</i>	
<i>és a reformáció korából,</i> fordította Vajda János. — r—s.	180

XXIV. SZÁM.

AZ 1737-iki SZERBORSZÁGI HADJÁRATRÓL. — Salamon	
Ferencztől	209
ÉLETEM ÉS KOROM. (II.) — Pulszky Ferencztől	226

	Lap
A FÖLDBIRTOK ÉS A TÁRSADALMI Kérdés. — Hegedűs Sándortól	272
A SZÍNKEPI ELEMZÉS ÚJABB VÍVMÁNYAI. — Nendtvich Károlytól	297
A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN. (I.) — Heinrich Gusztávtól.	311
CSALÁDI BOLDOGSÁG. (II.) — Beszély, gr. Tolsztoj után, oroszról, Szentkirályi Alberttől	327
KÖLTEMÉNYEK: <i>Balgatay gyümölcsfák.</i> Lévy Józseftől. — <i>Burns Róbert dalaiból: I. A szép tavasz közelg . . . II. Szép kicsinyke . . . III. Óh hogy' legyenek vidám . . .</i> Dömötör Jánostól	371
EGY HIRLAPIRÓ A FRANCZIA AKADEMIÁBAN. — T. D.-től	374
ÉRTESÍTŐ: Matlekovic Sándor. <i>Az osztrák-magyar monarchia rámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig.</i> Fenyvessy Adolf-tól. — Bret Harte. <i>Conroy Gábor. Regény két kötetben.</i> Beöthy Zsolttól. — Dr. Strousberg und sein Wirken, von ihm selbst geschildert. Láng Lajostól.	399

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK.

(Első közlemény.)

I.

Kevés nemzetnél oly nagy a történeti irodalom jelentősége mint hazánkban. Kegyeletes lelkesedéssel csügg a magyar a múltnak emlékein, büszke öntudattal pillant vissza ősei tetteire, azok képeihez fűzi a jelen kívánatait, azokhoz méri a jövő lehetőségeit. Fájának európai elszigeteltsége magyarázza meg és fokozza ez irányt; és mégis e nemzeti hajlam és irány daczára, alig állíthatjuk, hogy valódi történelmi irodalmunk van. Kritikai túlszigor lenne ugyan szem elől tévesztteni, mennyi becses adatot gyűjtött a régebbiek hazafias szorgalma és tudományos lelkesedése; mennyi anyagot szolgáltatnak egyes időszakok és egyéniségek följegyzései; — örömmel üdvözli mindenki azt a komoly irányt, mely épen e téren fiatalabb nemzedékünk fáradozásait jellemzi és hogy mást ne említsünk, az Akadémia és Történelmi Társulat működésében és kiadványaiban nyer örvendetes kifejezést.

De ez utóbbi törekvések főleg a történelmi anyag gyűjtésére, előkészítésére és kritikai mérlegezésére irányulnak. Kétségtelen egyrészt, hogy a történelmi anyag ily gondos előkészítése nélkül minden komoly történelmi irodalom lehetetlen; másrészt mindazonáltal ezen elkészítő lépések még nem meritik ki annak fogalmát és feladatait.

Irodalmunkban alig van jelentékenyebb történelmi munka, mely mást tárgyalna, mint a hazai történelmi eseményeket; és ez nem csak megfejtendő, de igazolható, sőt helyeslendő is; a történetírás más mezein a többi irodalmakkal leg-

feljebb közreműködhetnénk; hazai történelmünket nálunk senki jobban, nélkülünk pedig épennem is művelhetné sikeresen. De ez a szempont még nem igazolja azon, majdnem szokássá vált irányt, mely hazai történetünk folyamát és eseményeit mindig csak önállóan, és az általános európai események, szellemi és politikai irányok fejleményeitől mintegy elszigetelten szokta tekinteni és előadni.

Megemlítettnek ugyan a külföldi események, a mennyiben hazai dolgainkkal közvetlen kapcsolatban állanak; de közvetett behatásuk mily ritkán vétetik szemügyre.

Tagadhatatlan, hogy hazai történetiróink előadása ezáltal nemzeti jellemben, drámai élénkségekben és hatása közvetlenségében sokat nyer, de épen annyit veszít komoly tudományos jelentőségében.

Megszűnik politikailag az „élet“ megbízható tanítója lenni, milyennek azt a római szónok jellemezte, midőn a történetirodalom legfőbb feladatait és legnemesebb hivatását akarta kifejezni.

Mert a felfogás egyoldalúsága megbízható tanulságokat és tanítást nem nyújthat; az európai irányok solidaritásának és kölcsönös behatásának szem elől tévesztése szükségesképp hamis felfogásokhoz és ferde ítéletekhez vezet.

Szalay Lászlónak komoly írói jelleme, tudományossága és általános műveltsége kétségkívül éreztette vele e hiányt — ha nem tekintjük is a művészi előadás és csoportosítás azon kellékeit, melyeknek más tekintetben oly jeles főmunkája megfelelni nem bírt — hiányzott benne az a gyakorlati politikai érzék is, mely nélkül a modern világ három utolsó századának oly szövevényes, sőt gyakorta cselszövényes történelmét kellően felfogni és visszatükrözni alig lehet. És ez a hibás fölfogás nem szorítkozik a három utolsó század történelmére: rokon vele az az irány, mely p. az Anjouk korát, nemzetközi viszonyait és birodalmuk területi kiterjedését úgy tünteti elő, mintha egy modern államról lenne szó és szem elől téveszti, hogy a XVI-dik század óta az állam eszméje, hol ez tisztán vagy főleg nemzetiségen nem épül, legalább területi összefüggésre és szakadatlan összeköttetésre irányul.

Minden világhatalmi kísérlet, mely ez utóbbi századokban tétetett, még akkor is meghiusult, ha egy vezérlő nemzeti kulturális elem hatalmára támaszkodhatott; hol ez

hiányzott: nemzetiségileg eltérő, területi viszonyoknál fogva össze nem függő, egyszerűen dynastikai vagy ideiglenes hódításon alapuló birtokok, egyenes ellentétei a modern állam eszméjének, s emlékek csak veszélyes tévedésekre vezetnek azon nemzetet, mely azoknak dicső, de felületes képével összekötné állami fejlődésének aspirációit.

Horváth Mihály Magyar történelmének, (melyben egyébiránt éppen ez a mélyebb és általánosabb történelmi felfogás sok tekintetben hiányzik) egyik legsikerültebb szakasza, mely, Szalay László nyomán, Zsigmond uralkodását tárgyalja, fölötté szerencsésen jelzi azon átmeneti korszakot, melyben már a XV-ik század kezdetén, bár ingadozva és határozatlanul, a személyes és dynastikus aspirációk a tömörültebb állami csoportozatok igényeivel egyesülni kezdetek. És ha ez irány még mintegy öntudatlanul mutatkozik a sokat kezdeményező, keveset bevégező, szellemileg fogékony, de jellemében ingadozó fejedelem uralkodása alatt; éppen azon körülmény, hogy nem egy minden tekintetben kitűnő egyéniség lép nálunk először a főnnjelzett útra, bizonyoságul szolgál, hogy az, az európai politikai élet általános tényezőinek fejleménye által volt kijelelve; mert egy időszaknak irányát, főképp kezdeményeiben, nem annyira oly kitűnő egyéniségek jelzik, kik idejük szellemét megelőzik, mint olyan fogékony jellemek, kik annak légkörétől áthatva, a jövőnek sokszor öntudatlan úttörői.

Számos mellékes okon és bonyodalmon kívül, még Mátyás királyt is, cseh- morva- és osztrákországi harcaiban, a terület őszpontosításának és művelődés-összefoglalásának e tekintetei vezérelték, melyek végkifejlődésökben, a nagyobb csoportozatú, modern európai államok keletkezését előidézték. Meglehet, hogy tartósabb és nagyobb szerű eredményeket terem vala, ha a múlt századok hagyományain indulva, szellemének és nemzetének erejét inkább délkeleti mint éjszakyugati hódításoknak szenteli. De azon művelődésnek csirái, mely egész lényét áthatotta, keleten elfojtva, a nyugaton és Középeurópában kezdték az ő idejében teremni fényes gyümölcseiket, és így, államalkotó törekvései, nem többé a törökök vad csoportjai által elfoglalt kelet, de inkább az új művelődésre fejlődő nyugati és közép Európa felé valónak irányozva.

A komoly elmélkedés nem tagadhatja ugyan, hogy az általa hazánkban teremtett művelődés idegenszerűbb és felü-

letesebb volt mint közönségesen fölteszik; ha mélyebb gyökereket ver vala, ha ösztönszerűbben keletkezik a nemzetnek szellemi és állami életéből, nem tűnhetett volna el oly gyorsan, alkotójának halálával; mert már Ulászló idejében mind inkább eltűnnek annak nyomai.

A török hadjáratok pusztító hatalma csak utolsó szikráját taposta el azon szellemnek, mely Mátyás közvetlen utódai alatt már-már kialakóban volt. És így a magyar állam eszméje és fejlődése épen akkor érte végét, midőn világ-részünkben a modern európai állam keletkezni, fejlődni és erősödni kezdett; ennek eszméjét, hazánkat illetőleg, azon időkre vezetni vissza, midőn annak fogalma európaszerte, öntudatilag még nem létezett és legfőljebb gyöngye kezdeményekben csirázott, nem más, mint középkori tényeket modern eszmék értelmében magyaráztatni; mi a történelmi tévedéseknek és, azokkal összeköttetésben, gyakorta a politikai befogásoknak bő és veszélyes kútfeje.

A XVI-ik század első negyede teljes feloszlásban találta Magyarországot; nagy volt abban az embereknek része, de nem egyedül az embereknek; Ulászló gyávasága, az olygarchák önzése, párthíveik és a külhatalmak cselszövényei, II. Lajosnak tapasztalatlan és korán elfajúlt fiatalsága, nem vezették volna az országot végvesztéhez, ha e szerencsétlen tényezők hatása nem esik össze egy eseménydús átmeneti korszak feladataival; átmeneti korszak volt ez idő egész Európára nézve, de fokozta hazánkban annak nehézségeit és veszélyeit a keresztyénség akkori vad ellenségének közvetlen szomszédsága és hatalma.

Igaz ugyan, hogy annak első nagy berohanása után, sőt annak lefolyta alatt is, nem igényelhattuk többé teljes mértékben azon dicsőséget, hogy a keresztyén Európa védbástyája vagyunk. A XVI-dik század nem őrizte többé szeplőtlenül a XV-iknek e fényes hagyományát; hazánk terén vívottak a keresztyénség harczeit, de nem mindég, nem főleg magyarok által, gyakorta épen magyarok ellen.

Zápolya János nem volt Hunyady Jánosnak utódja. Sőt még a XVII-ik század vége, és XVIII-dik század kezdetének azon harczaiban, melyek hazánkat a török járom alól felszabadították, ép oly, tán nagyobb része volt az uralkodó ház többi tartományai és a külföld segédelmének, mint tisz-

tán önmagunknak. De, ha a történelem komolysága és a nemzeti öntudat méltósága e tényeknek elismerését igényli, ne felejtse el az idegen történetíró, hogy ha hazánkat nem mink mentettük meg egyedül, nem is mink voltunk azok, kik egyedül elveszték. A császári seregek nehézsége, zabolátlansága, szerencsétlen hadjáratai, melyeket Ferdinándtól Rudolf végidejéig, csak egyes elszigetelt fényesebb eredmények szakítottak meg, nem szorítkoztak ugyan k zárólag a magyar hadjáratokra, összeköttetésben állottak azok a fönnjelzett, átmeneti korszak katonai és pénzügyi gépezete készültségével. V. Károly azon seregei, melyek zsoldok hátralékait követelve, gazdag zsákmány reményétől vezéreltetve, Rómát lángba boríták és a pápát fogolylyá tették, elegendőképen magyarázzák a magyarországi török hadjáratok számos szomorú eseményét, és az idegen hadaknak, országgyűlésileg oly sokszor és hasztalan panaszlott zsarolásait.

De nem ezt várta volt Magyarország, midőn szorosabb viszonyba lépve a szomszéd tartományok uralkodóházával, biztos támaszt reménylett találni a fenyegető török hatalom ellen. És saját kimerüléséhez és készültségéhez mérve a határos ország állapotát, nem gyanította, hogy ott a szervezetlenség és készültség más nemével találkozik, és hogy amíg hazájában a vad külellenség tőszomszédsága és hódító betörése növeli a veszélyt, ott hol segédelmet reménylett, (nem tekintve is II. Rudolf szerencsétlen egyéniségét) a vallási ellentétek belviszálya, és a különböző hatalmak cselszövénye, szerény eredményre szállítandja le gyakran, az uralkodók legjobb szándékait és kísérleteit.

Számos erőd esett a törökök kezébe, számos csata veszett el, melyeknek kétségkívül más lett volna az eredményök, ha a szülőföldjüket védő és a törökök harcsmódjával ismerős magyarokra lettek volna bízva, s általok, vagy tanácsuk szerint vezéreltettek volna.

E körülmények közt, melyekhez az idők lefolyta alatt még az országnak számos közjogi és közigazgatási sérelme is járult, könnyen megfogható oly politikai pártok keletkezése is, melyek az ország érdekeit inkább a törökkel való szövetség és kiegyezkedés, mint az osztrák-némettel egyesülés által vélték biztosíthatóknak.

Midőn később a török hatalmon ejtett csapások egy

európai hősies hadjárat színében mutatkoztak, természetes volt, hogy az újonnan keletkezett európai keresztyén solidaritás eszméjének befolyása alatt, a magyar történet-irodalom inkább kiemelte hazánknak az ozmanok ellen a XV-ik században vívott fényes harczeit, mint, hazánk egy részének, a XVI-ik és XVII-ik századbéli török rokonszenvét, és szövetségi kísérleteit; ámbár a keresztyén érzelm szintügy nem tartóztatta volt Francziaország „legkeresztyénebb“ királyait, hogy a Habsburg-ház ellen a törökkel fondorkodjanak, mint nem tartóztatta azon magyar politikai elemeket, melyek a törökhöz szítottak. A jelenkor komoly és tárgyilagos történelmi szelleme mindazonáltal nem helyeselheti azon nálunk elterjedt felfogást, mely egyrészt egész Magyarországot mint Európának a török elleni védbástyáját akarja előállítani, míg másrészt azon irányok emlékein csügg, melyeknek egyik politikai fővonása a törökre való támaszkodás volt. Volt egy magyar párt, mely az új uralkodó házzal, és annak örökös tartományaival szövetkezve, a török-ellenes régi magyar és keresztyén hagyományokat fényesen megőrizte; volt egy másik, melynek hazafisága épen ellenkező irányban működött; és valamint felszeg és fölületes felfogás, azon ellentéteket, melyekbe Magyarország, a dynastiával és az osztrák (akkoriban úgynevezett német) uralommal gyakran jutott, egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza, épen oly helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénség érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani. Tisztán és kizárólag magyar szempontból ez ellentéteknek helyes felfogása és méltányos megbirálása majdnem lehetetlen, e kérdések történelmi fejtegetésének biztos kulcsa, ismét csak az általános európai, nemzetközi, állami eszmefejlődés felösmerésében és annak hazánk történelmi eseményeivel kapcsolatos mérlegelésében található föl. Ez a mérlegelés egyszersmind megfejtí hazánk, csak külszínökre ugyanazonos, mozgalmainak különböző természetét; melyeknek csak a nemzeti érzelm ad egy bizonyos közösséget, de politikailag, indokaikban, fejlődésükben és menetükben, ép oly különbözők, mint valódi történelmi jelenségekben.

Itt ugyanis megint találkozunk a modern állami alakulás azon irányjaival, ellentéteivel és nehézségeivel, melyek a XVI-ik század kezdete óta az európai történetnek egyik fővonását képezik.

A Habsburg-ház burgundiai öröksége utolsó és legfényesebb példája volt azon tisztán uralmi, országcsoportosulásoknak, melyek, dynasticus örökösödési jogok alapján alakulva, a valódi államélet tartós föltételeit nélkülözték, és se fajnemzetileg, se földiratilag, se történelmileg, az összefüggés föltételeivel nem bírva, egy roppant hatalomnak inkább csak külszínét viselték, mint valódi erejének kellékeit foglalták magokban. Nem annyira a világbirodalom vágya, a mit a Habsburg-háznak oly sokáig alap nélkül tulajdonítottak, és az annak megvalósítására vezető törekvések voltak okai azon számtalan harcznak, melyek amaz örökség sértetlen fentartása vagy felosztása végett folytak. A világbirodalom veszélye sokkal fenyegetőbbé lett, midőn annak kísérletei egy tömör nemzeti egységen és geográfikai összefüggésben a többi államokat fölülmuló államtest alapján történtek. XIV-ik Lajos és I. Napoleon sokkal közelebb állt a világbirodalom létesítéséhez mint V. Károly; kinek összekapcsoló hatalma, országainak szétszórt fekvésénél fogva, nem bírta az egységes hatalmi emeltyű azon erejét, mely későbbi időkben Franciaországban létezett, és melyet a német császárságnak tisztán eszményi egyesítő ereje nem pótolhatott, bármennyi hagyományos súlyt tulajdonított is ez állásnak az akkori európai felfogás.

De bár a világbirodalom létesítésének akadályozására irányzott törekvések, nagyrészt csak csalódáson és félig indokolt aggodalmakon alapúltak, vagy más céloknak szolgáltak ürügyül, ezen harczok vezettek fokenként az egységes európai államok alakulásához és mert a harcz kedvező fordulata az erők egy bizonyos fokozatától volt föltételezve, az európai nagyhatalmak létesüléséhez. Maga azon uralkodó-ház, melynek európaszerte elterjedt birtoka, a harcz keletkezésének egyik főindoka és ürügye volt, a dolgok fejleménye által oda vezéreltetett, hogy a birtokok terjedelmét az állami összefüggés igényeinek rendelje alá; az osztrák-magyar dynastiának elválása a spanyol ágtól, a magyar és cseh koronáknak az örökös tartományokkal való egyesítése, volt az első döntő lépés ez irányban; az utrechti béke, majdnem két századdal

utóbb, volt az utolsó. Nema a francia fegyverek győzelme, hanem I. Józsefnek korai halála foglalta magában csiráját Spanyolország elválásának a Habsburg-dynastiától, és némely fenmaradt országrésznek, mint p. Belgiumnak elveszte, a francia forradalmi háborúk folytán, csak egyik végkövetkezménye volt azon iránynak, melynél fogva Európában csak az egységes, összefüggő államcsoportok lehettek életrevalókká és hatalmasokká.

Hollandiának, nagy jelentőségű politikai szerepe a XVII. századnak és a XVIII. első negyedének lefolyta alatt egészen kivételes körülményekben gyökerezett: tenger melléki fekvésében, kereskedelmében, gazdagságában, oly körülményekben, melyek hajdan Velence állásának is alapul szolgáltak. A brandenburgi hatalom német alapon, a német birodalmi alkotmányos formák ügyes és következetes felhasználása mellett fejlődött ki a nagy választó fejedelem ideje óta és kezdetben inkább csak önmegegerősítésére, mint európai nemzetközi hatásra irányult; mulékony és egyes ragyogó egyéniséghez volt kötve Svédország szerepe, és a savoyai uralkodók tevékeny, cselszövényes, ügyes, diplomatiái működése csak önfentartásuk és nagyobbodásuk céljait tartotta szem előtt. Tényleges európai nemzetközi hatást csak a létező vagy alakuló európai nagyhatalmak gyakoroltak.

A történelmi fejlődés ily tekintetekben nem ridegen szabályszerű. A spanyol örökség azon osztályterveiben, melyek a hatalmak közt keletkeztek, Franciaországnak p. kezdetben oly olasz országrészek jutottak, melyek a francia állameszmével semmi természetes összeköttetésben nem voltak, de ily politikai combinációk *) ideiglenes létesülések esetében sem gyöngíténék az általános irány jelezésének helyességét; hol a nemzeti egység a területi összefüggéssel összeesett, ott a politikai hatalom és befolyás legfőbb föltételei voltak létesítve, mint ezt Franciaország példája mutatja; míg ott, a hol ezen nemzeti egység nem létezett is, már maga az állami részeknek területi összefüggése és ereinek egy uralkodó kezeiben összefoglalása, az európai jelentőségnek egy nem csekély fokát biztosította. Az osztrák-magyar birtokok, ámbár nemzetileg nem ugyanazonos, közjogilag nagyrészt önálló, sokszor ellentétes országokból és népekből voltak alakulva

*) L. Mignier: *Négotiations relatives à la succession d'Espagne* stb.

még a *pragmatica sanctio* előtt is, de jelesen az 1687-ik országgyűlés után, biztos alapot szolgáltatottak a Habsburg-ház európai hatalmának; és Németország érdekei, éppen ezen hatalomban találták tényleges, bár sokszor elégtelen főtámaszokat, éppen mert Németországnak nem sikerült volt nemzeti erejének egységét egy uralkodó hatalom egységében összefoglalni. Mennyi befolyása volt erre a német történelmi fejleményeknek, mily bénító hatása a vallási ellentéteknek és azon hibáknak, melyek minden vallásfelekezet részéről elkövetettek, nem itt vitatandó; de kétségtelen, hogy ha akkori időkben Németország gyöngye volt, annak főoka a császári hatalom gyöngeségében keresendő. Azon, sok német történetíró által emlegetett panasz, hogy Németország érdekei az uralkodó dynastia érdekeinek és az úgynevezett osztrák érdekeknek áldoztattak föl, a mennyire alaposak, éppen ezen körülményben találják magyarázatukat. A politikai élet terén a végeredmények mindig a működő erők befolyásának jelentőségéhez vannak mérve, és ha Németországnak nem sikerült nemzeti, szellemi és műveltségi tényezőit kellő mértékben összefoglalni: a dolgok természetének számos esetben azon erők túlsúlyához kellett vezetniök, melyek Németországgal közreműködve, közös tevékenységek keretében, aránylag az állami erőösszefoglalás legnagyobb mértékét képviselték; ámbar tisztán német tényezőknek nem tekintethettek is.

Hazánk szempontjából döntő tekintet az, hogy az európai politikai fejlődés nagyobb államok alakítására irányult, melyek mindinkább egyedül lettek képesek egy nemzetközi önálló szerepet vagy akár csak cselekvő politikai szerepet is betölteni, — és hogy ennek az iránynak, nem mindig az uralkodó dynastiák és a létező társadalmi rend előnyére, gyakran minden más tekintet alá volt rendelve.

Ezen európai iránynak ellentéte az egyes országok és nemzetek jogaival, hagyományaival, érzelmeivel, tette hazánk három utolsó századbeli történelmének főtartalmát.

Az absolutismus és kényuralmi kísérletek, a központosítási törekvések, a vallási türelmetlenség, Európaszerte a a fönnemlített iránynyal állottak összeköttetésben, és ezen érdek- és érzelmi ellentétnek ép annyira voltak egyrészről főokai, mint más részről annak és a belőle keletkezett szenvedélyes harcznak gyászos következményei.

Az erőszakoskodás, az önkény, a létező jogok elmellőzése vagy megsértése már XI. Lajos óta meghonosult Franciaországban. De kétszeres élénkséggel kellett nyilatkoznia ott, hol a nemzeti egységnek faj- és történelmi elemei hiányozván, a központosító törekvések egyszerűsrimd egy idegenszerű befolyás alakjában álltak elő; a Habsburg-ház nemmagyar tanácsosai nem értek föl Richelieu és utódai státusférfini képzettségével, jellemével, erejével, ámbár gyakran jártak nyomdokain; az ország törvényeivel ellenkező eljárásukban gyakran az ügyetlenséget, majd mindig a nehézkességet és a kisszerű ellenszenvet és gyűlöletet kapcsolták az önkényhez. Az érzelmek és szenvedélyek ellentétének befolyása alatt ismételve durva kegyetlenséggé fajult a büntető hatalom gyakorlata, mely sokszor a törvényes formák tiszteletétől magát felszabadítotttnak tekintette.

De ha nem, vagy alig találkozott egyéniség, a savoyai herczeg kivételével, a ki képes lett volna a Habsburg-ház államesoportozata státusférfinak hazánkkal szemben legfőbb feladatát létesíteni, mely nem vala más, mint megértetni Magyarországgal az európai államalakító irány kényszerítő hatását és kiegyenlíteni annak igényeit a magyar nemzet érzelmeivel és történelmi jogaival; másrésről nem tagadhatjuk, hogy azon magasabb politikai felfogásnak, mely az európai politikai eszmék befolyását kellőleg méltányolni és hazafianál érvényesíteni tudta volna, alig akad hazánkban példája. Kiválólag dynasticus és a török elleni biztosság szempontjából fogták föl nagy többségökben a viszonyokat az uralkodó-ház hívei; számba nem véve az európai állami viszonyok általános fejlődését, kizárólag magyar, rideg és tisztán alaki, közjogi, nem politikai és államférfini szempontból egy nagyjelentőségű kivétellel, a magyar fölkelők és azok vezérei.

E nagyjelentőségű kivételes egyéniségnek, Bethlen Gábornak föllépése egyébiránt nemcsak kitűnő személyisége és politikai képessége által nyerte azon történelmi és politikai fontosságot, mely azt a magyar ellenzék és felkelők előtté és utána szereplő vezéreinek működésétől oly jellemzőleg megkülönbözteti. A Zápolyaiak nem voltak egy valódi politikai iránynak képviselői; az ő törekvéseik, nagyobb szabásokban,

komolyabb körülményekben, csak végkifolyása azon olygar-chicus kísérleteknek, melyek Ulászló és II. Lajos idejét jellemezték. Folytatták azon kísérletet, melyet már ebben a korban kezdtek, és ha őket a trónkövetelő szerepében fellépni látjuk, midőn Magyarország fiatal királya a mohácsi vérmezőn elbukott és egy új dynastia választásáról vala szó, nem felejtethjük el, hogy a korona után vágyódtak, annak megnyerését házassági kötelékek által biztosítani kívánták már azon időben is, midőn a trón megüresedve nem volt.

Bocskay rövid fölkelése kiválólag némely határozottan körülírt országos sérelmeken alapúlt, és mert ezeknek orvoslását már politikai tekintetek nélkül tűzte volt főfeladatául, gyorsan és kielégítőleg érte végét.

Bethlen Gábor volt az első és véleményünk szerint az utolsó, ki, midőn a sérelmi térről a nagy politikai térre lépett át, az utóbbin nem kizárólag vagy főleg az előbbi felfogásainak és szenvedélyeinek sugallata által vezéreltetett.

És ép ezért, változó érintkezéseiben és összeköttetéseiben az európai hatalmakkal és fő politikai tényezőkkel, a német császárral és magyar királylyal, a törökökkel, svédekkel, lengyelekkel vagy a német protestánsokkal, nem mint másodrendű kérelmező fejedelem vagy trónkövetelő, hanem mint hasonló állású lépett föl, ki a maga részéről annyit képes ajánlani, mennyit másoktól vár és szövetségeseiket, nem pártfogókat keres. Ezen álláspontja jellemzi legkimerítőbben szerepének jelentőségét. De ezen álláspont érvényesítése épen csak az akkori európai viszonyok fejleménye által volt lehetséges, és Bethlen azáltal tanúsította ritka államférfiúi képességét, hogy ezt a fejleményt és annak változó esetlegességeit kellőleg felfogni és eljárását azokhoz mérni tudta. Sokak előtt nem volt rokonszenves egyéniség, szorosabb hívei körén kívül számosan gyűlölték, kevesen bíztak benne; azon kegyeletos emlékezet, mely tág körökben és hosszú éveken át II. Rákóczy Ferencz emlékéhez szövődött, nem kapcsoltatott az ő nevéhez, de működése sokkal komolyabb jelentőségű volt, mert új államesoportozatokra törekvő iránya összhangzásban állott minden európai államviszonynak azon mélyen megingatott állapotával, mely az európai nagy hatalmak meg-

állapodását megelőzte és főbb vonásaiban a westfáliai békeben nyerte bevégezését. Számos lehetőséget magában foglaló politikai combináció volt tehát az ő idejében az, mi később a politikai ábránd színét viselte, és míg az ő vezérlete alatt a magyar fölkelők még az európai államalakulások önálló tényezőiként léphettek föl, a későbbi időkben európai szempontból csak a külföld önzően felhasznált és szintoly önzően feláldozott eszközének szerepe várt rájuk.

Mert az európai fejlemény a tényleges nemzetközi politikát a fejlődő nagyhatalmak kiváltságává tette és minden csekélyebb erejű állami és nemzeti tényezők, valahányszor a nagy nemzetközi politika terére léptek, föllépésük végeredményét oly tényezők és befolyások által látták korlátozva, melyek önerejük befolyásán kívül állottak. Mennyire visszahatott az európai állami viszonyoknak és uralkodó politikai szellemnek befolyása hazai történetünk egyes mozzanataira is, azt a komolyabb történelmi összehasonlítás némelykor meglepően tanúsítja. Így p. a Wesselényi-Nádasdy-Zrínyi-féle összeesküvés (melynek újabb történelmét a hazai irodalom minden barátja, egy fiatal tudósunk komoly és részrehajlatlan munkájában élénk örömmel üdvözlé) bár több évvel a „Fronde“ eseményei után fejlődött, bár mennyiben különbözzék tragikus kimenetele a francia történelem cselszövényes vígjátékának végeredményeitől, mégis ugyanazon politikai szellemnek szüleménye volt, a mely XIV. Lajos kiskorúsága idejében a mozgalmakat előidézte és számos vonásában annak jellemével bír. Az osztrák és magyar akkori társadalmi állapotok nem állottak az egyidejű francia művelődés színvonalán; a francia mozgalomban hiányzott azon nemzeti és közjogi ellentét, mely az akkori magyar mozgalmaknak főtulajdona volt; de a kiindulási pontok: bizonyos középkori, személyes függetlenségi hagyományoknak és érzelmeknek összeütközése a terjeszkedő államhatalom kísérleteivel, majdnem ugyanazosak, és számos rokontermészetű vonás: nagy, hazafias célok és kisszerű személyes érdekek, harcias bátorság és cselszövő jellemtelenség, olygarchikus gőg és udvaronczkodó meghunyászkodás, élénk politikai tevékenység és tétovázó politikai ábrándozás, a hét évre terjedő magyar összeesküvésekben ép úgy föltalálhatók, mint a francia Fronde-ban. A családi érdekek hatalma mindkettőjökben ép úgy észlelhető, mint az

asszonyok befolyása és ha Báthory Zsófia vakbuzgó és erélyes egyénisége például komolyabb alak is, mint a Fronde női hőseinek többsége, Széchy Mária fiatalabb korában mégis gondoskodott arról, hogy a „duchesse de Chevreuse“ hazánk történelmében párját találja. Nem lehet szándékunk hazai történetünk azon bűvárainak fölfogását feszegetni, kik a Rákóczy-kor kimerítő tanulmányozásának szentelték fáradozásait. — Az európai nemzetközi politika szempontjából, II. Rákóczy Ferencznek kísérletei és harczi mindig XIV. Lajos politikájának eredményeitől voltak föltételezve és ép ezért az európai politikai fejleményeknek egyik hatalmas eszközét, de soha egyik valódi célját nem képezték. És midőn a kibujdosott fejedelem, a francia udvar minden előzékenysége daczára, nyugodt, de búskomor kedélylyel élte eseménydús pályájának azon korszakát, melyben érezhette, hogy Dante szavaival éljek, „mily fájdalmas a mások lépcsőzetén járni“ (Di salir' le di altrui scale): azok előtt, kik menten a hosszú harcz szomorú és dicső emlékezeitől, tárgyilagosan mérlegelték az európai fejlemények okait és föltételeit, nem lehetett kétséges, hogy nem egyes hadi események vagy diplomatiái kísérletek, hanem a nemzetközi politikai élet uralkodásra jutott tényezőinek hatalma volt az utolsó magyar fölkelési kísérletek végeredménytelenségének döntő oka. — Franciaország befolyása alatt és példája nyomán fejlődött az európai nagy államok eszméje; benső szerkezetükben, egységekben, összefüggésekben még különbözően fokozva, nemzetközileg mindinkább ellensúlyozó csoportosulásnak mentek eleibe, és talán az emberi tévedésnek egy tanulságos példája, hogy az, ki Magyarhonban a nemzet állami vagy legalább közjogi önállásának képviselője volt, épen azon hatalomra támaszkodott, melynek fejlődése és példája a kisebb nemzetek és országok önállását lehetetlenné vagy legalább csak látszólagossá tette. *)

*) Fölötte jellemző azon varázsra nézve, melyet II. Rákóczy Ferencz francia udvari összeköttetései, még jelenleg is, hazánkban gyakorolnak, hogy a *Századok* egy igen tisztelt munkatársa (I. *Századok* 87. szám, 7. füzet, 477. lap) Rákóczynak franciaországi tartózkodásában, szerepe politikai jelentőségének nyomait gondosan fölkeresve, e tekintetben Dangeau naplójára hivatkozik. Akármit állítson Dangeau újabb kiadója és bár a fönnemlített munkának

Ha a magyar történet folyamát a XVI. század kezdetétől a XVIII-ig áttekintjük; nem kerülheti el figyelmünket az: mily bénító befolyása volt az ország viszonyaira az uralkodó ház és annak többi országai irányában azon kölesönös és egyszersmind ellentétes fogalomzavarnak, mely alulról és felülről — egy és más részről uralkodott. — Az eltérő történeti előzmények: a nemzeti jellem különbségei, az akkor fejlődő vallásos mozgalmak — ép úgy fokozták a fölfogásban uralkodó zavar és ellentét hátrányait, mint az emberek szenvedélye, hibái és bűnei. De azok fő és tartós indoka mégis csak az volt, hogy az udvar és a nem-magyar kormányférfiak körében épen oly kevésbé értették és méltányolták a magyar jogfogalmakat, és nemzeti érzelmeket, mint a magyar világ nagyjában nem bírta, a nem-magyar körök eszmemenetét és az általános helyzet politikai igényeit fölfogni és méltányolni. Az államhatalom központosítására és az ezt képviselő monarchicus tényezők egyeduralmára irányult túlnyomólag — mint már jeleztük — a szárazföld politikai fejlődése, és mert ez az irány bizonyos társadalmi és művelődési előmenetellel volt összekötve, sokan azonosították azt magával a művelődéssel és az állami renddel. — Fokozta hatását a római jognak, az utolsó századokban, mindinkább növekedett befolyása. — A görög és római irodalom fölelevenülése a történelmi politikai szabadság hagyományainak inkább ártott, mint használt és sok elmében nem hagyott helyet oly állami állapotok és alakulások méltánylására, melyek a császári Róma abszolút hatalmától ép oly távol estek, mint a régi világ köztársaságainak, nagy részben úgy is inkább szónokilag eszményesített mint valódi természetökben megértett példáitól. Hazánkban,

leginkább időmeghatározási előnyeit kétségbe nem vesszük, úgy látszik, kikerülte mégis a tisztelt cikkíró figyelmét, hogy a legtöbb francia történelmi és irodalmi kútfő szerint, Dangeaunak nem volt soha valami komoly jelentősége. Kellemes társalgású, kedélyes, de politikailag teljesen jelentéktelen egyéniség volt ő, ki társadalmi állását főleg a játéknak, egy szerencsés házasságnak és személyes becsületességének köszönhette, kinek nagyúri igényei (főleg mint a Sz. Lázár rendjének nagymestere) őt némelykor jóakarató neveltségnek tették ki, és kire legjellemzőbb, hogy Labruyére „Pamphile“-je *Caractères de Labruyères, Des grands* általánosan ő reája célzó jellemábrázatnak tekintetett.

ellenkezőleg a politikai szabadság csirái megtartották teljes életerejüket, ámbár a gyöngye Ulászló és utódja alatt, majd nem a szabadosság határáig fejlettek ki. A politikai szabadságnak — de főleg a középkori rendi szabadalmaknak az állami élet föladataival való szoros összekötése szempontjából honunk fölül állott az európai szárazföld legtöbb országán, és így azon tartományokon is, melyekkel, az uralkodó ház uralmi jogai alapján, kapcsolatba jutott. Hatalmas tényező volt e tekintetben az ország területi jelentősége, és a nemzeti életnek minden közjogi és állami szervezkedésnél — hasonló mértékben érvényülő élénksége és erélye. — De az általános jólét és művelődés terén, a XVI. század első negyedében, főleg azon sülyedés után, mely a Jagellok korában az állami és társadalmi élet minden irányában mutatkozott, annyival kevésbé igényelhetett felsőbbiséget szomszédai irányában, mert fajának és nyelvének elszigeteltsége mellett, nem támaszkodhatott egy európai nagyobb rokon faj művelődésének fejlődésére, és mert, a mit föl váltva e tekintetben másoktól átvett, ránézve mindig idegenszerű maradván, csak lassan és hézagosan forrt össze természetével. Az új szövetség elemeinek ily eltérő természete és felfogásuknak ellentétes induló pontja minden későbbi bonyodalmak magyarázatául szolgál.

A Habsburg-ház urakodási jogát, a magyarok többsége, a szabadválasztásból következtette, ámbár ezt a választó jogot, már az Árpádok kora óta, az örökösödési elv egy bizonyos mértékével kötötte össze, törvényeiben épen úgy, mint tetteiben. Családi igényekre, örökösödési szerződésekre, melyeknek a választás legföljebb csak új szentesítést adott, alapította azt az uralkodó ház, annak nem-magyar tanácsosai, és — főleg a XVII-dik század kezdete óta — a szomszéd tartományokban mindinkább uralomra jutott közjogi fölfogás. — A törvényes föltételek által korlátolt királyi hatalom fogalmához ragaszkodott a magyar érzelem; — a monarchiai hatalom absolutisticus értelmezése ellenben minden nyugoti és középeurópai dynastiának mindinkább politikai dogmájává vált. Mig tehát honunkban, a magyar közjogi és nemzeti szempont kizárólag uralkodott: azon politikai fölfogásnak a mely az új uralkodó-ház trónraléptéhez leginkább vezetett, és a mely az ország fönnmaradását egy hatalmasabb európai dynastiával való összeköttetéshez kapcsolta, az államvezérlet

fő köreiből a nagyhatalmi és európai szempontok túlnyomó befolyásához kellett vezetnie.

A ki e korszak számos országgyűlési végzését és törvényt figyelemmel olvassa, nem tagadhatja, hogy azok sok esetben teljesen ellentétes magyarázatoknak szolgálhattak alapul vagy ürügyül. Az összeütköző erők és irányok kölcsönös hatása számos változáson ment keresztül, és e változások szülték időnként a megújuló kiegyezkedések szükségét. De mind ezek a kísérletek nem annyira az elvi ellentétek belső kiegyenlítésére, mint azoknak egymás melletti gyakorlati megállhatására irányulnak. Alig volt oly fölfogás, melynek támogatása végett egy-egy törvényre, vagy a törvények egy-egy kitételére ne lehetett volna hivatkozni. Sokszor az előzmények egyenes ellentétben állottak a következménnyel; növelte a törvények kétértelműségét szerkezetük gyakori szabálytalansága, és az a körülmény, hogy az államélet különböző elemei fölváltva erősebbek vagy gyöngébbek, győztesek, legyőzöttek, vagy kölcsönösen ellensúlyozottak voltak. Az államférfiui tárgyilagos felfogásnak lett volna feladata, magasabb szempontból, fölvilágosítólag föllépni, de épen ily államférfiui felfogásnak voltunk szűkében. Bizonyos ügyvédi szellem lengte át egész politikai életünket; az ügyvédi szellem egész gyakorlati képességével, szívósságával és rugékonyságával; de épen úgy annak kizárólag alaki ridegségével, és terméketlenségével. Annak behatása, honunk történetének számos eseményét és fejleményét megmagyarázza még a későbbi időkben is. Ezen szellem befolyásának tulajdonítandó alaki politikai képzettségünk ritka fejlődése, nem kevésbé, mint magasabb politikai hivatásunknak számos befolyásos hiánya.

Míg a kornak szelleme inkább a tényleges és törvényes alapok magyarázata és védelme körül forgott, mintsem a politikai eszmék általánosítására irányult, a gyakorlat összhangzásban állott törvényeink jellemével; de midőn a francia művelődés közvetett vagy közvetlen befolyása alatt, a logikai ridegség, mely minden eszmét utolsó következményéig fejleszt, lett a szárazföldön az uralkodó, könnyen előre látható lett, hogy törvényeinknek gyakran ellentétes kiinduló pontjai jövőre csak az által lesznek kiegyeztethetők, ha azok egyike élet-erejét elveszíti; ha pedig természetes következményeikben mind egyenlő erővel fejlődnek, oly összeütközésnek kell

bekövetkeznie, mely közjogi állapotaink egész gépezetét, egy vagy más irányban, szétrombolja.

A *pragmatica sanctio* az események folyamán keletkezett osztrák-magyar államesoportozatnak az általános nemzetközi elismerés alapját szolgáltatta, mely elismerés tényleg és sok ízben, már megelőzte ugyan a *pragmatica sanctio*t. A különféle hatalmak biztosító szerződésai határozottan hangsúlyozzák az általános európai érdekeket. *) A nemzetközi állás elismerése e tekintetben némileg túlment a belső, közjogi alakulás kifejlődésén és törvényes rendezésén. Mária Terézia trónraléptekor e biztosító szerződések nem akadályoztak ugyan több hatalmat, a Habsburg-ház örökösének megtámadásában s ünnepélyesen elvállalt kötelezettségeik mellőzésében; de midőn ezen ellenséges támadások, főleg Magyarország rendinek hűsége, áldozatkészsége, és vitézsége által hajótörést szenvedtek: a Habsburgi örökség válhatatlan kapcsolata újra európai nemzetközi elismerést, és szentesítést nyert. Mária Terézia nem viselte a német római császári koronát, mely az idők hosszú lefolyta alatt, nem elvileg és közjogilag, de a nemzetközi gyakorlat szerint, az osztrák ház európai állásának jelvénye volt: férje is csak több év lefolyta után nyerte azt meg; de midőn a többi hatalmak, nemzetközileg, nem külön egyes országainak fejedelmével, hanem összes, válhatatlanul összekapcsolt birtokainak urával, bár minden egyes birtoklási czímeinek fönntartása és megemlézése mellett, érintkeztek és szerződtek, meg volt vetve az egyik európai nagy hatalom általános elismerésének tényleges alapja, már azon időben is, midőn a „nagy hatalomnak“ fogalma még elvileg körülírva nem volt, és a Habsburg-ház uralma alatt álló országok összege, csak magának az uralkodó háznak nevével, és egyes czímeinek egyidejű, és kapcsolatos fölemlítése által, vala jelezhető. — Ezen európai nagy hatalmi állás biztosításában, és megőrzésében épen honunk föllépésének volt főrésze. Némely újabb, nem-magyar történetírók, az 1740-ki országgyűlés jelentőségének leszállításán fáradoztak; kicsinylik a magyar anyagi segedelmet; számításokba bocsátkoznak a kiállított haderők kölcsönös magasságának és a

*) L. Flassan: *Histoire de la diplomatie française* — hol az illető szerződéseknek és indokolásoknak szószserinti kivonata található.

pénzbeli áldozatok mennyiségének mérlegelésében; megütköznek azon közjogi és nemzeti igényeken, melyekről a magyar törvényhozás, még lovagias lelkesedésében sem felejtkezett el, és melyeket későbbi időkben és országgyűléseken ismételve hangsúlyzott; szem előtt tévesztvén, hogy egy nemzet lelkesedett támogatása azon arányban nyer erőt és jelentőséget, melyben nemzeti és történelmi létének mely érzetében gyökerezik. — A részletes történetírás feladata, ezen állítások megvitatása; magasabb történelmi szempontból tagadhatatlan marad, hogy az 1740-diki országgyűlés elhatározásán és a magyar nemzet férfias föllépésén tört meg a *pragmatica sanctio* külelleneinek hatalma, és hogy általa mentetett meg a későbbi európai nemzetközi rend egyik talpköve. Érezte ezt az európai közvélemény, érezte és méltányolta azon fejedelemasszony, a kiben a női kedély legvonzóbb vonásai a férfias kötelességérzet legnemesebb sugallataival egyesültek. A ki mindazonáltal nemzetünk akkori föllépését a későbbi idők és események tanulságainak alapján mérlegeli, majdnem kénytelen meggyőződni, hogy annak öntudatos politikai felismerése és fejlesztése, a nemzet nem csekély hátrányára, elmaradt. Az európai nagyhatalmi alakulás egyik hatalmas tényezőjeként lépett föl hazánk egy döntő pillanatban; de ez a magasatos szerep csak annyiban válhatott volna tartóssá, ha az, a nemzeti és közjogi állásnak szembetartása, és annak, a nagyhatalmi állás igényeivel való államférfiui kiegyeztetése által, fejlesztetik és megerősítetik. Az udvari körökben meghonosulás, mely számos esetben a nemzeti érzelmek és hagyományok mellőzésével párosult, ép oly kevéssé volt alkalmas eszköz ezen cél elérésére, mint a közjogi rideg visszavonulás, és a nemzetiségi elszigeteltség. Harmadik Károly törvényeiben voltak nyomai az európai nagyhatalmi állásra igénybe vett magyar befolyásnak; de midőn a „*Statusministeriumnak*“ csak mellékesen érintett, és határozatlanul fölemlített fogalma, későbbi időkben se szabatosan körül nem iratott, se tovább nem fejlesztetett, — hivataloskodási igénynyé szállítottatott le, a mi politikai befolyásnak lehetett volna alapja, — és midőn hazai törvényeink közvetlen befolyásunkat kiválólág csak a törökkel való békealkudozások körül kívánták érvényesíteni: a nemzetközi téren, Európa előtt, újlag inkább egy fejlődő európai nagyhatalom elzárkozott,

és közjogilag kiváltságosított országa, mint hatalmának és befolyásának egyenjogú tényezője, és részeseként jelentkeztünk. Az a körülmény, hogy a nemzetközi ügyek európa-szerthe, a szoros értelemben vett kormányzó körök elhatározásai és vezérlete által döntettek el, míg a kitörő francia forradalom túlnyomó befolyást biztosított azokban a népeknek, nemannyira érdekeik, mint szenvedélyeik érvényesíthetésére, (míról Lengyelország felosztásának története legjelentékenyebb bizonyosságul szolgál), — ez a körülmény lehetővé tette, hogy a magyar közéletben a nagyhatalmi szempont mindinkább mellőztetett, megkönnyítette, némi tekintetben, az ország politikai feladatait, élénkitette, leginkább József császár uralkodása után, a belső nemzeti életet, erre irányozván, ebben központosítván, az ország minden erejét, biztosította némileg a közjogi, és közigazgatási önállást; de a politikai értelem és tevékenység azon összhangzatos fejlődésének rovására, mely egy nemzet valódi jelentőségének egyik főföltétele, és így, történetírásunk is, a Mária Terézia korszaka óta keletkezett világrendítő eseményeket, fejleményeket és azok hatásait, nagy részben csak felületes általánosságban, egyik vagy másik európai párt szempontjából tekintette, és megoldatlanul hagyta azt a feladatot, hogy szorosabb összeköttetésben mérlegelje az európai fogalmak és áramlatok behatását, hazánk felfogásaira. A jelenkornak maradt fenn, ezen nehéz de történeti föladat megoldása.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ.

Korunk jelszavainak, vagy ha úgy tetszik „uralkodó eszméinek“ egyike: az állam és az egyház közötti viszonyok rendezésének általánosan érzett szüksége. Mint három századdal ezelőtt: az egyház és egyház között volt a kérdés — s nem csak a tudósok vitatkozásaiban és könyveiben, hanem a máglyák tüzeiben s a csatatérekben is, mint a francia forradalom eszméinek nivelláló hatása alatt társadalmi osztály és osztály közt tört ki a harc, s mint később a még maig be nem fejezett küzdelem a nemzetiségért: oly erősen foglalkoztatja a kedélyeket s oly hatalmas érdekeket szólított sorompókba az állam és az egyház közötti küzdelem is napjainkban.

Mi sem ismerhetjük félre e küzdelem jelentőségét. S hogy nem is ismerjük félre, két jelenség bizonyítja. Egyik az, hogy mióta ismét visszavívtuk alkotmányunkat, kisebb-nagyobb időközökben csaknem folyvást foglalkozunk a kérdés egyes részleteivel. A katolikus egyház autonomiai mozgalmái ide vágnak; a protestáns egyház kebelében számos jelei vannak e mozgalomnak; a népiskolai törvény végrehajtásánál a felekezeti és a községi meg állami iskolák közötti megkülönböztetés az életben, kivált kezdetben itt ott még élesebben nyilatkozott mint a törvényben magában s most ismétlődni készül a felsőbb és középoktatás felszínre kerülő rendezésénél; a vallási és tanulmányi alapok jogi természetének megvizsgálása terjedelmes bizottsági munkálatok tárgya volt; a patronátusok kérdése is ugyanez útra tereltetik. Az izraeliták ügyei szerveztettek s a keresztyén felekezetek közötti viszonyosság törvényben nyert, ha bár még mindig tökéletlen megoldást. Ennyi történt, vagy készítettett elő e

részben törvényhozásilag, midőn Deák Ferencz utolsó nagy beszéde, a kérdést egész nagyságában és teljességében fölterítette és előtérbe állította. De hogy a kérdés fontosságát s megoldásának messzeható következéseit mennyire érezzük, mutatja a másik jelenség, melyet említettem. S ez az, hogy Deák nagy beszéde óta már évek teltek el s bár annak hatása mély és általános volt, a sokágú kérdésnek egészben való megoldása még sem következett be, sőt meg sem kísértetett s kormány és országgyűlés csak egyes részleteknél maradt. A felekezeti viszonyok tárgyában készült törvényjavaslat tárgyalásra még nem bocsátatott; az általános és kötelező polgári házasság helyett csak némely egyes esetekre szóló, szükségbeli polgári házasság terveztetik, s a vallás-szabadsági általános törvény helyett megelégszik a kormány azzal, hogy egyelőre csak egy tényleg létező új felekezetre, a nazarénusokra vonatkozólag készítsen törvényjavaslatot. A felekezeti iskolák fölötti állami főfelügyelet mellékesen, a népiskolai hatóságokról szóló törvényben szabályoztatik. Megannyi jel, mely arra mutat, hogy kormány és törvényhozás nem mert belevágni oly kérdés gyökeres megoldásába, melynél nem elégséges a tudományos elméletek által tisztázott (a mennyiben tisztázott) elveket juttatni érvényre. hanem a történeti fejlődés hagyományos útját nem szabad tekinteten kívül hagyni, ha beláthatatlan végű bonyodalmakat s kétes kimenetelű harcot nem akarunk felidézni.

Kétségtől ez a szempont a döntő az egyházpolitikai kérdéseknek nem csak leendő megoldása mikéntjénél, hanem — úgy látszik, szándékos — halasztásában is. Mert nincs korkérdés, mely mögött több történeti előzmény állana, s melynek jövő alakulására a történeti fejlődés döntőbb lehetne. E szempontból, e meggyőződésben vettük a legnagyobb érdeklődéssel kezünkbe Geffken nevezetes könyvét, mely az állam és az egyház közötti viszony történelmi fejlődését vázolja. *)

„Az a nagy küzdelem“ — mondja előbeszédében — „mely az állam és egyház közötti viszony meghatározása

*) *Staat und Kirche, in ihrem Verhältniss geschichtlich entwickelt*, von F. Heinrich Geffken. Berlin, 1875. Verlag von Wilhelm Hertz (Bessersche Buchhandlung). VIII. és 673. lap.

körül foly s oly mély mozgalmat idéz elő korunkban: oly régi mint a polgárisultság maga s nem is lesz vége míg csak ez tart. Csak az egyházi reformatió küzdelmeire következett teljes kimerültség- s egyházi terméketlenségben leli magyarázatát az a téves nézet, mintha a bölcsészetnek hivatása volna a vallás helyébe lépni s a tisztán emberies műveltség aranykorát előidézni. A mely mértékben szűnt ama kimerültség, míg másfelől a bölcsészeti rendszerek, melyekben sokan az üdvöt keresték, gyors cserében váltottak fel egymást: léptek ismét a positiv egyházi hit tényleges hatalmai növekedő erővel az előtérbe. A katholicismus és protestantismus csaknem egyidejűleg szedték össze magokat, hogy lerázzák az őket feloszlató materialismus befolyását s megemlékezzenek saját képi életföltételeikről, arra törekedve mind a ketten, hogy az egyházat mint önálló hatalmat építsék fel újra; s e mozgalom haladásával ismét égetővé kellett válnia az egyház és az állam közötti viszony kérdésének.

E felfogásban a kérdés, mint túlnyomólag, ha nem tisztán, *történeti* van felállítva s annál fogva Geffken említett könyve egészen annak történeti fejlődésével s e fejlődés különböző korszakaival és átalakulásaival foglalkozik. „A nagy jelentőség-nél fogva“ mondja — „melylyel e kérdés korunkra nézve bír, méltónak tartottam a fáradságra, a nagy pör eddigi stadiumainak történeti előterjesztését — s e törekvés szülte könyvemet, melynek célja történelmi vezérfonalat nyújtani a jelennek.“

Érdekes tanulmány mindenestre; de a melyet mi egész fejlődési vonalán nem követhetünk. Csak első fejezetét, mely a szerző vezérelveit, — tanulmánya eredményeit — foglalja össze, szándékozunk részletesebben mutatni be olvasóinknak.

Az egyház, — kezdi fejtegetését — vagyis oly vallási társaság, mely egyetemességet igényel magának, mert egyedül igaz, csak a keresztyénsséggel lép föl. Egyházi társaságot azonban mindenütt találunk, mert az szükséges kifolyása az emberi szellem vallásos természetének. A vallás egy isteni lénynek s a vele való összeköttetésnek tudata, mely az istentiszteletben s az isteni parancsok követésében nyilvánkozik. Minél mélyebben gyökerezik az emberben a vallásos hit, annyira, hogy annak öntudatos közössége a legszilárdabb szellemi kötelék a földön, — annál inkább kell, minden földi

dolgok törvénye szerint, hogy a hittudat a maga benső erejét alakítólag fejtsse ki s közösség tudatává váljék; s minél bizonyosabb, hogy a vallás nem csak az isteninek megismerésében áll, hanem mindenek fölött annak az életre gyakorlati átvitelében, annál kevésbbé lehet el a vallási közösség valami szervezet nélkül, melyben külsőleg is érvényesül s ezzel egyszersmind az állam körét érinti.

Az állam erkölcsi természetű, de tisztán földi intézmény, melyben az emberi társaság állandó rendet nyer. Természeti szükség egyesíti az embert hasonlóival oly közösségbe, melyben elérni igyekszik azt, mire az egyes ereje nem elegendő; így alakul a család, a törzs, a nemzet, egy meghatározott területen azon egységgé, azon szervezetté, melyet államnak nevezünk. Feladata, tökélyes kifejelettségében, hogy tagjainak összes művelődési érdekeit lehetőleg előmozdítsa, s e végből a jogszerű rendet föltétlenül fentartsa és biztosítsa. A rend a személyes akarat korlátlanságának föltétlen korlátja, míg a természetes önzés saját céljainak minden tekintet nélkül valóstítására törekszik; az ész s erkölcsiség parancsai annak ellene szegülnek, de nem elég erősek, hogy mindig érvényt szerezzenek magoknak; az egyéni önzés elébe azonban bizonyos áthághatatlan korlátokat kell állítani, mert különben minden az erőszak martalékává lenne; e korlát a jog, mely ekép az együtt élés rendét biztosítja.

Mi jogos az egyes esetekben: az, az államok viszonyai szerint változhatnak s kell is, hogy változzék időnként; de minden jogi tételnek közös tulajdona, hogy az állam valamennyi tagjára nézve kötelező; annál fogva a jog mint nyilvános rend, mint államhatalom lép föl, melynek joga és célja az ellenszegülő egyéni akaratot megfékezni.

Az állami jogrend e körébe, mely az ember külső viszonyait szabályozza, belenyúl a vallás is, midőn a hozzátartozóknak külsőleg is látható közösségévé válik, s már csak ezért sem maradhat iránta az állam egyszerűen közönyös. De nem maradhat abból a mélyebben fekvő okból sem, mert maga is erkölcsi társulat, s az erkölcsiség, végelemzésben, mindig vallásos hiten alapszik. Legvilágosabban mutatkozik ez az állam legfontosabb terén: a jog körében. Igaz, hogy az erkölcsi törvények nem mindig jogi parancsok egyszersmind, mert amazok a lelkülethez szólnak, melynek csak isten az ismerője,

ezek pedig a külsőleg is látható tettekre irányulnak, — de a tett a lelkiülettől származik. A törvény nem kényszeríthet senkit, hogy szeresse felebarátját mint önmagát s ne kívánja annak tulajdonát; de mikor első sorban a személy és tulajdon tetteleges sérelme ellen fordul, mert csak azt láthatja, akadályozhatja s büntetheti meg: tagadhatatlan, hogy a külső jog-sérelemben a gyűlölet és irigység belső indulatai érvényesülnek. A jog lényege tehát az erkölcsiségen alapszik, mely viszont a vallásosságban gyökerezik, az élvezetet és hasznót teljességgel nem zárja ki, csak bizonyos korlátok közé szorítja, melyeket magasabb szabályzat jelöl ki. A vallástól szentesített jog, a rómaiak *fas*-a mindenütt régebb és hatalmasabb mint az önkényes jog, a *jus*. A hol amaz hatálytalannak bizonyul, mert az utóbbinak oltalma alatt a kiváltságolt osztályok önzése kizsákmányolja a nép többségét; a hol vallásellenes irány kap túlsúlyra: ott maga az állam is a romlás felé közelg, melyet a külsőleg érvényben álló jogi rend korhadt oszlopai nem képesek elhárítani.

Ezt az igazságot, hogy az erkölcs-vallási alapjaitól megfosztott állam elvesztette lényeges tartalmát és tartalékát, Plutarch találólag úgy fejezte ki: hogy jobban meglehet egy város házak és talaj nélkül, mint egy állam az istenekben való hit nélkül.

De az állam helyzete a vallási társulat irányában nagyon különböző lehet. Saját feladatának tekintheti a vallás-gyakorlatot, a mikor az állami és a vallási közösség egybe esik össze. Itt az állam vagy csak a vallási eszmék megvalósításának eszköze, mint a theokrátiában és a hierarchiában; vagy maga uralkodik a vallásos élet fölött s rendezi azt saját szempontjai szerint. Theokrátiával találkozunk a zsidóságban és az izlamban; amabban: mint egyszeri s ideiglenes fejlődési fokozattal az emberiség megváltására irányzott isteni terv valósulásában; ebben mint végleges intézménnyel. A kalifaság, azaz a próféta helytartósága, egyesíti magában az egyházi és világi hatalmat, vagy is a kalifa egyszemélyben uralkodó s a hit védője; a polgár és a hívő, az államtörvény s a vallási szabályzat egy és ugyanaz, s a korán épen úgy szabályozza az örökösödési jogot s a hadviselést mint az isteni tisztelet rendjét és az erkölcsi kötelességeket. A hierarchia, azaz valamely vallási testületnek isten nevében uralkodása, mint közvetítőé isten és a nép

között: előfordult a keleti birodalmakban, Indiában és Egyiptomban, azután a középkori katholicismusban, a paraguay-i jezsuita-államban, és korunkban is egész a legközelebbi időkig, az egyházi államban. Az állam uralkodásával pedig a vallási élet fölött, egész következetességgel keresztül-vive, a klasszikus ókor köztársaságaiban találkozunk: s bizonyos mértékben a keresztyén államegyházakban is; ennek állandó elve, hogy az állam a vallásos tudat egy bizonyos kifejezését ismeri el egyedül jogosultnak, vagy legalább különösen kedvezményezettnek s azt védi és oltalmazza, de viszont az így kedvezményezett vallási társulat fölött többé-kevésbé uralkodik is, annak szolgáit, mint más tiszviselőket, ő nevezi ki és fizeti, a hitvallás fentartása fölött őrökdi stb.

Tagadhatatlan, hogy az állami és vallási társulat egysége, valósuljon az akár egyik akár másik formában, nagy erőforrás a népnek mindaddig, míg valóban meggyőződésében gyökerezik. Spárta és Róma polgárai szemében a vallástalanság s istentagadás politikai bűn volt egyszersmind; s az „Egy az isten és Mohammed az ő prófétája“ kiáltással az izlam birodalmat alapított és uralmat szerzett; a középkor vallási hite azt, a ki nem állt a katolikus egyház közösségében, jogtalan-nak tekintette, sőt maga a protestantismus is, hozzá tartozóinak általános meggyőződése szerint, a polgári és politikai jogképeség föltételévé tette a keresztyén hitvallást. De az erő e forrása a békétlenség és gyöngeség forrásává válik, mihelyt az állampolgárok egy tetemes része, meggyőződése szerint, nem áll többé a kedvezményezett hitvallás alapján; s a történelem azt bizonyítja, hogy az államvallásokban és egyházi államokban, ez az eset előbb-utóbb mindenestre bekövetkezik. Az állam és a vallási társaság rokonos — de kifejlődésükben egymástól elhajló szellemi alapokon nyugszanak; s a kettőnek azonosítása mindig bizonyos merevségre vezet, mely a fejlődés törvényével többé-kevésbé ellentétben áll; minden hivatalos vallás elveszti bensőségét s nyomasztó igává válik; eltérő hitnézetek nem fejlődhetnek keretében, s az összeütközés, melyet a két hatalom egyesítése által kerülni akartak, végre annál élesebbé válik. Kivált korunkban, mikor az emberek folyvást jobban s jobban keverednek, úgy hogy nincs ország a hol különböző hitvallások ne volnának már, egyre tarthatatlanabb az állam és egyház egybeolvasztása, mert a polgári

egyenlőség jogos követelménye nem engedi, hogy politikai jogok bírása valamely hitvallástól tétessék függővé.

Egyenest ellenkező az az elv, mely szerint állam és vallási társulat, bár ugyanazok az egyének alkotják mind a kettőt, de mint társulatok, céljaiknak különféleségénél fogva, teljesen különválnak. Az állam a vallási társulatokra bízta, — a mennyiben az ő törvényei s az erkölcsiség ellen nem vétének — hogy feladataik elérésére mind azon eszközöket felhasználják, melyekkel bármely egyes ember is élhet; maga azonban csak úgy tekinti őket mint alattvalók egyesületeit, melyek az állam törvényeinek és hatóságainak épen úgy alávetvék mint bármely más, nem szabadalmazott, társaság. A magán egyén teljes szabadságával bírnak, de azontúl semmi kiváltsággal. Az állam, a maga intézkedéseiben, törvényhozá-
sában, nincs reájok semmi tekintettel.

Az állam és az egyház ily teljes különválasztásának eszméje, első tekintetre, nagyon megnyerő. A vallásos hit oly tökéletesen benső valami, hogy a fölött az állam nem ítélhet: melyik az igaz; a vallás csak annyiban vallás, a mennyiben szellemi erejével gyakorol hatalmat hível fölött s annál fogva ezek, és nem az állam, kötelesek gondoskodni fentartása feltételeiről. A két hatalom különválasztásával a maga körében mindenik szabadon működik; az egyház nem vesz igénybe semmi kiváltságot, mely gyűlöletessé tehetné a rajta kívül állók előtt, sem államsegélyt, hanem saját erejéből áll fenn; hatása csak addig terjed, míg élő hitként munkál tagjaiban, de viszont mozgásában sem korlátoztatik semmikép, míg az általános jog határai közt marad. Mind ennek azonban ellene szól az a körülmény, hogy bár az államnak és egyháznak különböző a működési tere, de ugyanazokból az emberekből állanak. Ámbár az egyén két világot, a lelki meggyőződés és a tett világát öleli is át, — de a lélek mozgatja a kart; s a gondolat első homályos fölmerüléséről a tettig, melyben meg-
érik, szellemi működés folytonos folyamata megy végbe és így a lélekben van a személyiség egysége, szemben a testi szervekkel, melyek által működik. A vallásos hit pedig oly hatalmas tényező a lelki életben, hogy mindazokon, a kikben csak megvan, föltétlenül uralkodik; valamely vallási társulat meggyőződéssel bíró tagjaiban elutasíthatatlanul él a törekvés, hogy hitőket terjeszszék, a mit szabad államban meg sem

lehet tiltani, s a történelem bizonyítja, hogy a vallási elnyomás majdnem sohasem vezetett célhoz s mindenesetre rossz hatású volt. A vallás lényegében fekvő térítési s terjeszkedési törekvést azonban az állam elnézheti ugyan kisebb felekezeteknél; de a nagy és szervezett egyházak sokkal nyomatókössabb társadalmi hatalmak, hogysem irányukban az állam közönyös vagy semleges lehetne, és pedig annál kevésbé, minél több befolyást adnak a képviseleti intézmények a népnek, vagyis a többségnek, a kormányzásra. Az Egyesült Államok alkotmánya pl. nem érinti az állam és egyház közötti viszonyt; s íme, a vallási szabadság oltalma alatt a katolicizmus ott már tekintélyes hatalommá fejlődött; de senkisé ringathatja magát abban a csalódásban, hogy ha egyszer az amerikai congressusban a katolikusok többségre jutnának, ők ugyanazon türelmet fogják gyakorolni a protestánsok iránt, a melyben magok most részesülnek; mert a katolikus egyháznak elvéből foly, üldözni a mit tévedésnek tart, mihelyt hatalma van hozzá; ha tehát a katolikusok túlsúlyra jutásának veszélye fenyegetőnek látszanék, az alkotmány hallgatása daczára is kénytelen volna a congressus vallási kérdésekkel foglalkozni. Megfontolást érdemel az is, hogy ha a vallási társulatok kizárólag saját magokra vannak utalva, ha tehát istenitisztelezők fentartása tagjaik jóakaratótól függ, tanítóik nagy részének nem lesz elég bátorsága szembeszállani azok érdekeivel, a kik az egyházi adót fizetik; Amerika déli tartományaiban egyetlen lelkész sem akadt, a ki a rabszolgaságot határozottan kárhoztatni merte volna, de akadtak olyanok, a kik nem átallozták azt a bibliából igazolni akarni.

Az állam és egyház kölcsönös közönyössége egymásiránt, még ha lehetséges volna is, nem volna kívánatos; mert az emberi összélet legfontosabb pontjainál mindketten találkoznak, bár mennyire igyekezzenek is, a jogi érintkezési pontokat, az összeütközések kikerülése céljából, kevesbíteni, de az állam polgárainak erkölcsi nevelésénél nem nélkülözheti a vallást, mivel vallás nélkül nincs erkölcsiség; egyesek példája, kik minden vallásos hittel szakítottak és mégis erkölcsösek maradtak, mitsem bizonyít, mert ezek, habár öntudatlanul is, népöknek vallási elemekkel termékenyített műveltsége alapján maradtak. A végetlenül túlnyomó nagyobb rész sohasem lesz képes maga erején erkölcsi jellemsszilárdságra tenni szert s a

történelem czáfolhatatlanul bebizonyította, mily sikertelen igyekezet: a vallást egy egész népnél bölcsészet s elvont morál által akarni pótolni; valamennyi nép műveltsége első sorban vallási alapokon nyugszik s a hol a vallásban való hit kiveszett, mint a római köztársaság utolsó korszakában, vagy a XV. Lajos korában, ott rohamosan sülyed az erkölcs is, az állam alapjai megrohadnak s a korhadt épület közeli összeomlását jósolják. Az állam és egyház közötti merőben negatív viszony, mely a vallásos életet teljesen kizárja az állam köréből, ha lehetséges volna is, csak veszélyes hatással volna a nemzetre; viszont a vallás sem mondhat le minden befolyásról az államra, s nem szorítkozhatik kizárólag a kedély világára, mert a vallási érdek, természeténél fogva kiválólag irányul az emberi élet legfontosabb ügyeire. Teljes elválasztását az államnak az egyháztól valóban nem is kísérelték meg sehol — még Amerikában sem —, annál kevésbé hajtották végre valahol. Követelik ugyan — sajátságos — részint olyanok, kik a vallás iránt általában vagy közönyösek vagy épen ellenséges indulattal viseltetnek s annál fogva azt akarják, hogy az állam se gondoljon vele egyáltalában, részint pedig a túlzó egyházi pártok, melyek minden állami beavatkozásban, sőt az állammal való leglazább viszonyban is, a vallás nyűgözését látják. Amazok elfeledik, hogy vallás nélkül, legalább a tömegeknél, nincs erkölcsiség; emezek, a tényleges viszonyok teljes félreismerésével, az állam és egyház közötti minden kötelék feloldásától az eszményi apostoli egyház visszatértét remélik.

E szerint minden a két hatalom közötti *szabályozott* összeköttetésre utal, mert a társadalom felvirágzásának s jólétének gyökerei közösen nyugszanak mindkettjük talajában; s így a harmadik és utolsó lehetőséghez jutottunk, mely abból indul ki: hogy az állam és az egyház, bár rokonos, de egymástól mégis különböző működési körök, melyeknek feladatai sem egészen azonosak, sem egészen különváltak, bizonyos tekintetben közösek, másban eltérők, úgy hogy ez utóbbiakra nézve mindenik önállóan kell hogy menjen a maga útján, míg az előbbiekre nézve az együttműködésnek szabályoztatnia kell. Ily viszonyos szabadság és kölcsönhatás különösen helyén van a keresztyén polgárisultság alapján álló államokban, mert szabad tért nyit, a körülményekhez képest, a két

hatalom közötti viszonyokban mutatkozó nagy különféleségeknek. De világos az is, hogy a nehézség itt abban fekszik: meghatározni, melyek legyenek a közös, melyek az önálló működési körök, s összeütközés esetében hol keresendő az eldöntés. Egyszerűn hangzik ugyan, ha azt mondjuk, az állam uralkodjék a polgári élet körében, azaz „mindenen, a mi test és vagyon, a mi külső és világi e földön“ —, az egyház pedig uralkodjék a lelki világon. De nincs-e joga az államnak, polgárai szellemi fejlődésére befolyjni, melytől saját művelődése függ? s nincs-e joga híveinek cselekedeteit bírálni, melyekben hitük nyilvánul? Itt ismét bebizonyúl, hogy mindkettőnek köre ép oly különböző, mint a mily szükségkép érintkezik. Kétséget nem szenved, hogy hatáskörük korlátai s működésök szabályozása iránt kölcsönös szabad egyezkedéssel legcélszerűbb tisztába jönniök, — de éppen ez, a mi legnehezebben sikerül, mert azt föltételezi: hogy mind a két fél ismerje el föltétlenül a másiknak elvi önállóságát, a mit mindakettő nagyon hajlandó megtagadni egymástól, mihelyt elég erősnek érzi magát saját illetősége kijebb terjesztésére.

Másfelől azt sem lehet tagadni, hogy ha a két hatalom valamelyike önállóan vonja meg saját hatásköre határait, ezzel már tényleg uralmat gyakorol a másik fölött. Ennek bizonyítékát találjuk a katolikus egyház elvi álláspontjában; magában véve nem vonja kétségbe az állam polgári hatáskörének függetlenségét, csakhogy ugyanazt követeli magának a lelki körben, de követeli a jogot is, hogy e kör terjedelmét maga határozhassa meg s oly kérdésekben, melyekben a polgári hatalommal érintkezik, maga dönthesse el, mi a lelki ügy, mely saját hatáskörébe tartozik. Ámde a ki saját hatalma teljességének terjedelmét és határait maga szabja meg, az éppen ezzel minden más hatalom jogkörét is korlátozza. Ha már fölfelől nem is tagadható, hogy a hol meg az állam vette magának a határjárás jogát, gyakran megsértette a lelkiismereti szabadságot és az egyházak jogosult önkormányzatát: mindamellett is, ha választani kell, csak az államnak lehet azt a jogát elismerni, hogy saját hatáskörét meghatározhassa, mert a tapasztalás bizonyítja, hogy a hol e jognak a vallási társulat van birtokában, az még kétségtelenül politikai természetű működéseket is oly módon s oly mértékben vont saját hatáskörébe, a mint a jogrend önállóságával teljességgel nem fér

- össze; míg az államnak jogosulatlan belenyúlásai az egyházi életbe aránylag azért kevésbé veszélyesek, mert a kár, melyet ezáltal az állam magának is okozott, csakhamar annyira kitűnt, hogy a visszatérés szükségessé vált; aztán valamely vallási párt vagy felekezet üldözését majd mindig a másik, ellenkező felekezet ösztökelte, az állam csak eszközül engedte felhasználtatni magát, s bár keze erős és kemény, de büntető eljárása nem hasonlítható az egyházi inquisitók iszonyaihoz.

Csak ultramontán fanatizmus és doctrinär együgyűség nevezheti azért az egyház és hívei szabadsága sérelmének azt, ha az állam biztosítani akarja magát oly hatalom ellenében, mely az állam függetlenségének megóvását oly dolgokban, melyeket kezéből ki nem bocsáthat, ha önmagáról lemondani nem akar, az igaz hittől való elhajlásnak tekinti, mit csak addig tűr el, míg ellenezni nincs módjában. Természetesen attól függ minden, hogy az állam bírjon elég eszélyvel saját hatáskörében maradni, s a törvényt, mely alá az egyházi társaságot veti, szabja annak természetéhez. Bizonyára ferde politika volna, melynek minden eszköz jó volna egy veszélyes ellenfél tökéletes megalázására, ha pl. nem elégednék meg azzal, hogy a vallási társulatok minden túlkapását visszautasítsa, hanem azokat még üldöznék is; mert a vallási üldözés csak erősíti az ellenszegülést, ha nem megy a megsemmisítésig, a mi szintén súlyosan megboszulja magát.

Még veszélyesebb volna : a babona vakbuzgósa ellen a hitetlenséget idézni föl. Ily egyházellenes szenvedély ismét azt feledné el, mily elválthatatlanul összefügg a nép erkölcsi érzete annak vallásos érzetével, s ha az állam a hitet támadja meg, azzal minden mélyebb erkölcsi meggyőződés alapját rombolja le. A ki a vakhitet hitetlenség által akarja legyőzni, oly gazdához hasonlít, a ki a gyomot akarván kiirtani, azzal együtt nem csak a termő kalászosokat kitépdesi, hanem a termőföldet is kiszaggatja s csak pusztá sziklát hagy, melyen többé egy fűszál sem sarjadhat. A mely mértékben elveszti valamely nép vallásos hitét, abban a mértékben lesz az erőszak és az anyagi érdek kultusza mindenhatóvá.

Végre súlyos tévedés volna az is, ha az állam, hogy bizonyos egyházak túlkapásait meggátolja, arra törekednék, hogy valamennyinek benső önállóságát megtörje, s valamennyit kizárólagos hatalma alá hajtja. E tévedés veszélye külö-

nösen fenyegetőleg mutatkozik korunkban, midőn a műveltebbek befolyásos kör-inek nézete oda irányúl, hogy az államot az összes nemzeti és művelődési érdekek utolsó s egyetlen kifejezésének tekintsék. *) E felfogás indokolt lehetett Németországban, annak előbbi államtalan állapotai között s talán meg is volt a maga haszna, a mennyiben az állameszmének élettellejesebb felfogására vezetett. Átlátták, hogy az úgynevezett pusztá „jogi állam“, az ottani viszonyok közt merőben csak tudományos abstractio, mely a bürokratia absolutismusa elleni ellenszenvből táplálkozott; a jog nem önmagáért van, csak első és legszükségesebb eszköz az összes életcélok előmozdítására, melyek a néppel és fejlődésével fokozatosan fejlődnek és változnak, s minél gazdagabb az élet, az ember annál ellenállhatatlanabbúl érzi magát az állam által körülfogva és vezetve. S bár az állam nem egyéb, mint a szervezett nemzetélet, azért a nemzet élete nem olvad fel egészen az államban, s a hol tagjainak összes létét az állam magába akarja olvasztani: ott az állam zsarnoksága következik be. Világi téren az absolutismus igazolható, a hol arról van szó, hogy az osztályharcok által megszaggatott társadalom az állameszme szigorú fegyelme által ismét életképesse tétessék; de minden kísérlet, az államot a lelki és vallási téren is uralkodó hatalommá tenni, szükségkép elnyomásra és üldözésre vezet, s végre magának az államnak is romlását idézi elő, származzék bár e zsarnokság egyedúrtól mint XIV. Lajos, vagy gyakorolják azt conventben a Rousseau tanítványai. Bizonyára az állam föladata a szellemi és vallási érdekek fejlődését is előmozdítani, mert maga is csak a valódi műveltség és erkölcsiség alapján virúlhat föl; de ezt első sorban az által éri el, ha szabad mezőt enged, s csak a fejlődést gátolja, ha azt szabályozni akarja. A világi felsőség beleelegyede az egyházak tisztán belső ügyeibe egyáltalában nem fér össze a vallás legnagyobb áldásával, az erkölcsi szabadságra való neveléssel. Még ha az államhatalom nem czélozná is a lelkiismereti szabadság korlátozását, az ily politika, következ-

*) E felfogás legmerevebb, bár meglehetősen homályos kifejezését találta az egyháznak az államba olvadásáról szóló rothe-féle tanban; a ki azt elfogulatlanúl olvassa, ép oly kevéssé fog e hegelies elmélet megkísérlett theologiai igazolásával egyetérteni, mint a gyakorlati államférfi annak az államról való túlzó felfogásával.

ményeiben, múlhatatlanul arra vezetne; s ha sikerülne a vallási társulatokat egyszerűen állami közegekké tenni, azzal egyszersmind elvesztenék erkölcsi méltóságukat s értelmi rendőrséggé aljasulnának. Ez kényelmes lehetne az államra nézve, de nem felelhetnének meg többé azon feladatoknak, melyek végetlenül fontosak a nemzeti életre, melyeket az állam, természeténél fogva, soha sem valósíthat maga.

A feladat nehézsége tehát abban áll, úgy rendezni az állam viszonyát a vallási társulatokhoz, hogy azokat egyfelől az általános jogrend korlátai közt tarthassa s az erkölcsiség fejlődésére teljes szabadságot nyújtson másfelől velök, erkölcsi céljaik elérésére, melyek reá nézve is oly nagy fontossággal bírnak, kezét fogjon. Látni való, hogy e feladatot valamely elvont formulával megoldani nem lehet, a viszony szabályozásának minden ország és nép sajátos körülményeihez kell alkalmazkodnia.

Már maga a különböző vallási társulatok, tagjainak a számaránya is nagyon irányadó e részben. Világos, hogy egészen máskép áll a kérdés, ha az ország kormánya csaknem kizárólag katolikusokból álló néppel áll szemben, mint Spanyolországban, Portugallban, Olaszországban, Belgiumban stb. mint ott, a hol számba vehető protestáns kisebbség is van a katolikus többség mellett, mint Franciaországban s az osztrák-magyar államokban, vagy megfordítva, mint Angliában; máskép ismét, ha a katolikusok pl. egy harmadát, a protestánsok két harmadát teszik a népességnak, mint a német birodalomban, és ott, a hol a nép csaknem kizárólag protestáns, mint a Skandináv országokban vagy Skóciában. A szerint, a mint e számarányok egyike vagy másika fordul elő, különböző lesz a vallási társulatok (egyházak) hatalma és a jelentősége, mely intézményeiben, vagy onosságukban stb. nyer kifejezést. Egy rég megalapított hatalmas egyház több felügyeletet, de egyszersmind több tekintetet is kíván, mint egy új s még jelentéktelen felekezet.

Másik fontos tekintet az elvi álláspont, melyet a felekezetek az állammal szemben elfoglalnak. Ha az állam, egyfelől szigorú igazságossággal mindeniknek egyenlő szabadságot, egyenlő jogokat enged, viszont azt sem hagyhatja tekinteten kívül, ha valamelyik egyház az állam önálló jogát tagadásba veszi, s nyíltan kárhoztat oly elveket, melyeken alkotmánya

nyugszik. Az egyházak belszerveztet, kultuszát, fegyelmi rendjét is tekintetbe kell hogy vegye az állam, irántok való viszonya megállapításánál; s nagy különbség: demokratikus szervezetű independens egyházközségekkel, vagy a katolikus egyházzal van-e dolga, mely az államon kívül álló főt ismer el lelki uralkodójának. Oly kormány, mely elmulasztaná e részben elővigyázati rendszabályokkal élni, csak bonyodal-maknak és vereségeknek tenné ki magát.

Végre minden egyes országnak történelmi fejlődése, intézményei, erkölcsi és művelődési állapotai jönnek különösen tekintetbe. Oly nép, mely a műveltség magas fokán áll, s kulturáját szabad intézményekkel biztosítva érzi, vallási összeüt-közéseket is elviselhet, a melyek másutt féktelenségre vezet-nének. A catholicismusnak más az alakja Olasz- és Lengyel-országban, mint Franciaországban és Belgiumban; egészen más polgárosító hivatása van a délamerikai államokban, hol román és indián elemekből álló népegyülék közepett ő az egyedüli szellemi hatalom, mint Angliában, Németországban vagy az északamerikai Egyesült Államokban, a hol megszilár-dult protestáns műveltséggel áll szemben.

Mindebből világos, hogy az állam és egyház közötti viszonyok szabályozása a legkülönneműbb föltételek egész sorától függ, melyeknek kellő méltatására, történelmi fejlődésének beható vizsgálata nyújtja a legbiztosabb vezérfonalat.

Ez általános fejtegetések után átmegy Geffken az állam és egyház eszméinek s egymás iránti viszonyoknak, történelmi fejlődésükben való előadására. Külön fejezetekben adja elő az állam és egyház fogalmát és viszonyát a pogány hajdankorban és a zsidó theokrátiában; s ezek után áttér az államra a keresztyénséggel szemben általában, majd egyenként a pogány állam s a keresztyén egyház — s a keresztyén állam oltalma alatt álló egyháztörténelmi fejlődésére.

Mind ezekből világosan kitűnik, mik lehetnek az állam és egyház közötti viszonyoknak helyes alapjai. Az állam, a dolog természete szerint, csak a látható egyházzal, mint emberileg szervezett intézménnyel, jöhet érintkezésbe s az úgynevezett láthatatlan egyházzal, a hit belső világával semmi dolga. Az állam célja tisztán világi, de azért nem kevésbé abszolút, t. i. a jog védelme s tagjai jogosult érdekeinek előmozdítása. A látható egyház célja ellenben túlvilági, s szervezete és külső

intézményei csak eszközök az isten országának minél tökélyesebb valószínűsítésére. Az állam öncél, melynek feladata a nép és terület lehető legjobb szervezetével ki van merítve; a látható egyház ellenben csak intézmény, melyet a földi dolgok korlátozott természete követel, de melynek célja magán kívül van. Az állam nem állhat fenn azon hatalom nélkül, hogy az akaratának ellenszegülőket engedelmességre kényszeríthesse; az egyház az erkölcsi szabadság országa, melynek törvényei csak azokat kötelezik, a kik önként elfogadják s alájuk vetik magukat. Az állam tagjait a törvény tartja össze, az egyházéit az érület és hit közössége.

E két ország sajátos természetének fölismerésén alapul az állam és egyház közötti helyes viszony meghatározása, annak félreismerése ellenben összeütközésekre s feladataik eltévesztésére vezet. Az állam, ha tagadja az egyház földfelletti feladatát vagy épen ellenséges állást foglal el irányában, akaratát nem fogja ugyan állandóan kivihetni, mert ama földadat az emberi lélek elutasíthatatlan követelményében gyökereszik, mely kifog minden elnyomási kísérleten, de azzal magát fosztja meg a leggazdagabb erkölcsi erőtől s megzavarja polgárai lelkiismeretét. Viszont az egyház, ha megfélemledik alaptörvényéről, a szabadságról s vagy maga veti magát alá az állami kényszernek, vagy igénybe veszi azt tagjai ellenében, vagy hogy azok iránt „cogite intrare“-t gyakoroljon, a kik hozzá tartozni nem akarnak, eltéveszti valódi feladatát, mely nem lehet egyéb, mint az emberiséget az isten országa számára növelni. Minél gyöngébb benne a hit ereje, annál nagyobb tért enged a kényszernek, mely terjeszthetetésére világi erőszakhoz folyamodik.

A keresztyén egyház kezdetben az iránta ellenséges, elnyomó és üldöző pogány állammal, jelesen az akkor világhatalommal bíró római császársággal állott szemben. A római felfogás szerint a vallás is politikai ügy volt s nem volt megengedhető, hogy valaki lelkiismerete és hite tiltó szavára, az államtörvénytől az engedelmességet megtagadja. Már pedig a császárság a Jupiter tiszteletét az államfő vallásos tiszteletére is kiterjesztette, mindkettőnek templomok építettek s minden állampolgártól követelték a császár kultuszát, a mit megtagadni az államhatalom megráadásával egyenlőnek tekintett.

Mivel e követelménnyel úgy a zsidó, mint a keresztyén hit ellentétben állott, — mert sem a bálvány-, sem az emberimádást egyik sem engedte meg — megkezdődött először a zsidók, mint tekintélyesebb és ismertebb secta üldözése s Jeruzsálem lerombolása és a zsidóság szétszórátása, majd a keresztyének üldözése. Ez utóbbi hit azonban életerősebb volt, mintsem az ellene s teljes kiirtására irányzott üldözés meg ne boszúlta volna magát. A keresztyénség túlélte hőskora és vértanúsága három századát s üldözött egyházból állam-egyházzá vált. S előnyös helyzetéből eredt veszedelme. Hatalmával ép úgy visszaélt, mint előbb a pogány állam ő ellenében.

A hatalmas egyházban csakhamar kifejlődött a római primatus, a pápaság, a hierarchia. Elbizakodottsága az állami jogok megtámadásáig, erőszakos elkobzásáig, az állam és fejedelmek tekintélyének lábbal tapodásáig ment; s természetes, hogy azzal együtt a hívek egyéni szabadságát is megsemmisítette s a lelkiismeretet lenyűgözte.

Geffken, korszakról korszakra s országról országra részletesen adja elő az egyházi hatalom fejlődését, a középkor hosszú, szívós, olykor véres küzdelmeit az állam és az egyház s az egyéni szabadság és az egyházi abszolutizmus között. E harc végre a reformatióra vezetett, mely az egyéni szabadság kivívása mellett, az állam és egyház közötti viszonynak is új elméleteit állította fel.

A reformatió, az egyén lelkiismereti szabadságát vitatván, e jogot s magát és az egyházat az állam védelme alá kívánva helyezni, természetes, hogy az állam önálló isteni jogát kelle vitatnia, a nélkül, hogy annak a lelkiekben s a hitre nézve abszolút hatalmát elismerte volna. Igyekezett megvonni az állami hatalom korlátait s elkülönözni azt az egyháztól. E törekvés ellen nemcsak maga állott fel a római egyház, hanem csatarendbe állította azon államokat is, melyek hozzá hívek maradtak vagy a melyeket saját felsősége s fegyelme alatt megtartania sikerült. S bár a reformatio és szülötte, a protestantismus, jogosultságát, legalább részleg, kivívta s a véres küzdelmek kitomboltak: az elvi küzdelem egyre tart még és a minden hatalom természetében rejlő terjeszkedési váagnál fogva, végleg eldöntve talán soha sem is lesz.

A kor iránya azonban eldöntést kíván, vagy legalább közeledést a végleges eldöntés felé, ha az egyelőre csak egy „modus vivendi“ volna is.

S ez eldöntés, azt hisszük, csak a történelmi fejlődés alapján és a föntebb fejtegetett szempontok tekintetbevételével ígérhet, csak némileg is, állandóságot magának.

SZÁSZ KÁROLY.

A MODERN TÁRSADALOM KORMÁNYFORMÁI.*)

Két nagy tapasztalású író tett nemrég közzé egy-egy munkát a társadalmak politikai szervezetéről. Mindketten a kormányformák megkülönböztető jellemvonásainak, fennmaradásuk és bukásuk okainak vizsgálásával foglalkoznak. Parieu könyve**) egy egész élet szorgalmas tanulmányának, a világ minden nemzetének politikai tudományával foglalkozó legjelesb művei fölött tett lelkiismeretes észrevételeknek s részrehajlatlan elmélkedésnek képezi gyümölcsét. Passy mintegy harmincz év óta foglalkozik munkájával,***) s az Institut annak több fejezetét hallá már általa fölolvastatni. Mindkét mű oly időben jelent meg, midőn az egész világnak érezni kell, hogy nagy átalakulások vannak készülóban, s hogy eljött az idő, midőn azon férfiak, kik éretten elmélkedtek a politika e nehéz problémáiról, hasznosan ismertethetik meg a nagy közönséggel hosszas munkálkodásuk eredményeit.

Sajátszerű jelenség az, hogy e két író közül a császárság fő hivatalnoka viseltetik több, a szabadelvű nemzetgazda kevesebb bizalommal a democratia jövője iránt. „Szerintem — mondja Parieu — a tiszta democratiának minden polgárisult államban sajátos eredménye lehet és fog is lenni a szabadság és egyenlőség legmagasb fokú kifejlődése. A valódi democratia együttesen kedvez e két elvnek, s ezek fejleszté-

*) *Émile de Laveleye: Des formes de gouvernement dans la société moderne.*

**) *Principes de la science politique, par M. de Parieu, vice-président du conseil d'état.*

***) *Des formes de gouvernement et des lois qui les regissent, par. H. Passy, membre de l'Institut.*

sével viszont a democratia erősbül.“ — „Ne feledjük — teszi hozzá az államtanács volt alelnöke — hogy ha a Caesarok neve az állandóság nélküli hatalom nagy fejlődését jelenti, emlékezetünkbe idézi egyszersmind a kormányzók és kormányzottak kölcsönös corruptióját, s azon hanyatlást, melytől ma a keresztyénségnek kell megmenteni a világot“. Kétségkívül volt némi érdem egy ily ítélet kimondásában azon uralkodó alatt, ki Caesar panegyrisét írta meg.

Passy két alapkérdést vizsgál, a melyek minden más fölött uralkodnak. Először azt, hogy honnan erednek — s vajon enyésző félben vannak-e a nemzetek kormányformái közt észlelhető különbségek? Másodszor, hogy a modern társadalmak, mint általánosan hiszik, köztársaságokká fognak-e átalakulni? E kérdésekre Passy nem elméleti fejtegetésektől, hanem a történelmi tények tanulmányozásától kér feleletet. E tekintetben munkája, nézetünk szerint, teljesebb mindannál, a mi eddig napvilágot látott, mint alkalmazása a történelemnek politikai problémák vizsgálatára. Montesquieu szintén a történelemre támaszkodik, de valamilyen igaz elv támogatására nem ritkán a hajdankorból valami kétes eseményt, vagy tudatlan utazók által elbeszélt képtelen anecdotát hoz fel. Annyival inkább csodálhatjuk lángelméjét e nagy férfinak, ki fényes igazságokat tudott kivonni ily gyöngye anyagból; de a mi bennünket meggyőz, az az írónak bölcsesége, és nem az idézett esemény tekintélye. A politikai tudománnyal számos német munka foglalkozik, mert ez Németországban a felsőbb tanításnak egyik ágát képezi, s több jeles tanár kimerítő tanulmányokat tett közzé az „Allgemeines Staatsrecht“-ről. *) A történelmi rész ezekben nagy tudományossággal van kidolgozva; de igen gyakran nélkülözzük bennök az eredetiséget, talán főleg azon okból, mert Németország még eddig nem volt a politikai szabadság teljes élvezetében. Angliának és Amerikának számos jeles írója van — Lewis, Brougham, Mill, Lieber, Bagehot — kik a képviseleti és szabad rendszerhez szokott nagy népfajuknak tapasztalatait foglalják össze;

*) Mohl, Bluntschli és Stein Lőrincz terjedelmes munkái érdemelnek leginkább figyelmet. A képviseleti rendszer fennállása Dél-Németországban és Schweizban lehetővé tette, hogy nevezett írók annak mechanizmusát is tanulmányozhassák.

de, saját nemzeti fölfogásuknál maradva, nem találhatjuk fel bennök annak okait, miért nem szerezhettek s őrizhettek meg a többi nemzetek is Angliához hasonló szabadságot.

Passy egymás után szemle alá veszi Görögország, Róma, Francia- és Olaszország, Anglia, Német-Alföld s minden európai állam történetét, s eléggé nem csodálható biztossággal jelöli ki az okokat, melyek itt a despotismust, amott a szabadságot emelték diadalra. Munkájának mindenik történelmi fejezete számos felvilágosítást tartalmaz, melyek igazságát s hasznát épen e perczen fölismerhetjük leginkább. Röviden egybefoglaljuk e figyelemreméltó könyv következtetéseit, később térvén vissza némely pontjainak megvitatására.

I.

A kormányformák lényeges különbsége Passy szerint azon hatalom kisebb-nagyobb fokában rejlik, melyet a népnek biztosítanak. Monarchiákban a főhatalmat egészen vagy részben az örökös souverainek gyakorolják. Köztársaságban minden hatalom a választásból ered, s a nép, választottjai által, önmagát kormányozza. A monarchiát s köztársaságot legtisztábban az különbözteti meg, hogy a nép egyikben önmagának tartja fenn, a másokban pedig átruházza az alkotmányozó souverainséget. E kormányformák mindenikénél az árnyalatok végtelenségével találkozunk, melyek a távolságot köztük kisebbé vagy nagyobbá teszik, de a történelem folyamában valamennyinek jellemző vonásai mindinkább előtérbe lépnek.

A kormányok törekvése legtöbbször ugyanaz volt: fenntartani a kormányzott állam békéjét és rendjét, s biztosítani védelmét idegen támadások ellen. Ezt kívánják többnyire a népek is kormányzóiktól. De az egyes államok viszonyai igen különbözők lévén, a kormányok nem teljesítheték hivatásukat ugyanazon eljárás követésével, ugyanazon formák alkalmazásával. Az uralkodóknak annál nagyobb, annál korlátlanabb hatalmat kellett engedni, minél inkább meg volt oszolva, minél kevésbbé volt képes az együttes cselekvésre a népesség. Ez általános törvény, s hanyatlás vagy halál büntetése a népet, mely ezt félreismerte.

Nem csekély a száma azon okoknak, melyek belviszályokat idézve elő, létrehozták a despotismust. Passy felszámolja a legfőbbeket, s kimutatja befolyásuk módját. Ilyen: a nemzetiségi, vallásfelekezeti s a társadalom osztályai közti surlódás, a helyi érdekek különbözősége s az állam túlságos kiterjedése. Megvizsgálva mindezeket, a bizonyítékoknak oly halmazát sorolja elő Passy, hogy minden tapasztalást értéktelennek kellene nyilvánítanunk, ha nem fogadnók el a törvényt, mely szerint minél több ok van egy országban a surlódásra, s minél mélyebbre hatók e surlódások, annál kevesebb az esélye annak, hogy a nép megtarthassa hatalmát, s annál több kilátás van rá, hogy egy úr kezeibe helyezendi azt.

A pusztá elmélkedés elég annak igazolására, a mit Passy a történelemmel kezében kimutat. Miért élnek az emberek társadalomban? Hogy biztosan élvezhessék munkájuk gyümölcsét. A mely kormány nem adja meg e biztonságot, az menthetetlenül elveszett. Az emberek mindig feláldozzák a szabadságot a rendnek, mert renden alapúl a polgárisult társadalmi élet, a szabadság pedig csak módja ezen életnek. Rend nélkül nincs munka, munka nélkül nincs kenyér. Egy nemzet inkább akar szolgaságban élni, mint anarchiában veszni el a szabadság dicsőségére.

Ebből kiindulva, ha tudni akarjuk, vajon köztársaságokká fognak-e átalakulni a modern társadalmak, meg kell vizsgálnunk, vajon elenyészőben vannak-e az okai azon egyenetlenségeknek s zavaroknak, melyek mindig a despotismushoz vezettek? Passy nem hiszi ezt. A jövőt fenyegető egyenetlenségi okok közül csak egyet hoz fel, a socialista eszméket, s óhajtható lett volna, hogy e tárgyról bővebben kifejtse nézeteit. Mindaddig — mondja, — míg a köztársasági élet feloszlató tevékenységben tartja ezen egyenetlenségi okokat, nem mellőzhetők az oly hatalmak, melyeknek létele nem függ azok akaratától, kiket veszélyes vagy bűnös aspiratiók vezérlelnek. Es így, bármint tegyünk, a monarchicus hatalmat magának a helyzetnek szükségei mindig fölélesztik.

De — ellenvethetnék — a monarchia nem tarthatja föl magát elszigetelve, a democratia által egészen egyenlővé tett talajon, s hatalmas arisztokratia támogatása nélkül. A társadalmak tapasztalásaik s műveltségök nagyobbodásával önkormányzat után törekszenek. Oroszország kivételével egész

Európa népei kezeikbe ragadták már nagy részét a kormányzókra ruházott hatalomnak, s az abszolút monarchiák parlamentáris monarchiákká alakultak. És e mozgalom tovább terjed, mert létokai nem szüntek meg működni, sőt mind nagyobb erőre tesznek szert. Közel tehát az idő, midőn előbb-utóbb egy nemzet sem tart fenn más hatalmat azokon kívül, melyek választás útján a nép közvetlen akaratának képviselői, és így általánosan el lesz fogadva a köztársasági forma. Ez általában az uralkodó eszme, mely annyira el van terjedve, hogy még az uralkodók is elismerik, lemondva a dynastiák örököválóságának hitéről.

E hitelre talált véleményt megfontolásra méltó érvek fegyverével czáfolja Passy. Nem mintha ellenséges álláspontot foglalna el a köztársaság irányában; sőt ellenkezőleg, bámulja azt, kimutatja, hogy Görög- és Olaszországban élén állott azon polgárisodás kifejlődésének, mely a szépművészetek, irodalom és bölcséleti speculatiók fénye s a jellemek nagysága által az emberi történelem legszebb lapján jelenik meg. Passy, nézetünk szerint, e tekintetben egyetért korunk mindazon férfaiival, a kik a politikai kérdések fölött elmélkedtek. Hajdan a köztársaság némelyeknél lángoló enthusiasmusnak, másoknál irtózáttal vegyes utálatnak volt tárgya. Ezek az érzelmek teljesen elenyésztek. Korunk nagy problémája economiai és társadalmi inkább, mint politikai. Az embereket mindenek fölött nem annyira a hatalmak, mint inkább az értékek felosztása foglalkoztatja. Olvassátok a forradalmi bizottságok manifestumait, hallgassátok, mit beszélnek a műhelyekben; igyekezzetek ellesni a munkabérből élő tömegek még néma vágyait. Miről van itt szó? Arról-e, hogy szabadabb kormányforma alakuljon, hogy eltöröltessék a királyság? Nem, ezt megbeszélésre is alig méltatják; óhajtasuk az, hogy kezeikbe kerítsék a munka eszközeit, a földet és tőkét, s eloszszák azt a testületekké egyesült munkások közt, hogy nagyobb részt biztosítsanak nekik a termelésben. A köztársaság s általános szavazatjog — mondják — üres forma, a mely lelkesítheti a balgákat, de nem szaporítja a munkabért.

Másfelől olvassátok a politikai tanulmányoknak szentelt újabb műveket, Mill-, Prevost-Paradol- vagy Bagehot-ét; szerzőik a köztársaság vagy képviseleti monarchia közt különbséget sem látszanak tenni. A jó kormányzat formáit

keresik, s felállított szabályaikat egyaránt alkalmazzák a köztársasági és monarchicus formára. E kérdéseket, melyek egykor annyi szenvedélyt élesztettek föl, ma teljes részrehajlatlansággal s minden ellenségeskedéstől ment tudományos rendszerrel tárgyalják.

Passyt a történelem oktatása tanítja kételkedni a köztársaságnak közel és általános jövőjében. Meg kell mindenekelőtt jegyeznünk, hogy az aristokratia bukása nem vonja — mint állítják — a királyságét is maga után, föltéve, hogy az aristocratia romjain nőtt fel a királyság, s hatalma azon arányban emelkedett, a mint csökkent a nemeseké. Rómában a patriciusok üldözése, aztán szolgákká tétele alapította meg a császárságot. A modern Európában csak a nagy hűbérurak ellenállásának megtörése után erősíthették meg a souverainek tekintélyüket. Csak azon államban, hol az aristokratia egész napjainkig fönmaradt, lehetett megakadályozni a királyságnak abszolút hatalomhoz jutását. „Láttunk — mondja Passy — köztársaságokat monarchiákká alakulni, s így fennállani, de példátlan az, hogy jelentékenyebb nagyságú monarchia sikeresen s állandóan köztársasággá alakulhatott volna. Azok közül, melyek ezt megkísérlették, egyik a belviszályok növekedő terhe által lesújtva, idegen fegyverek alatt hull el, másik többé-kevésbé hosszas és zsarnoki dictaturák után előbbi ösvényére tér. Ilyen volt eddig az események állandó folyama, s ha csak nem állnak elő a helyzetben, az európai népek vérmérséke-, eszméi s politikai képességeiben oly változások, melyeket előre semmi nem jelez, s melyekben a múlt tanulságai nem engednek hinnünk, ilyen marad a jövőben is, melyről conjecturák alkotására feljogosítanak a jelen adatai.“ Ha a történelemhez folyamodunk tanácsért, nem támadhatjuk meg Passy következtetéseit. Görögország mindenik köztársasága elvész Sándor birodalmában, valamennyi olasz, gall, hispaniai s libyai köztársaság a római császárságban. A középkor egész Európája köztársaságokkal volt tele. S mi maradt belőlük? Az egy Schweiz. Két nagy nemzet — a francia és angol — hősies erőfeszítéssel igyekezett köztársaságot alkotni, s mindkettő siker nélkül. A nagy lengyel köztársaságot — melynek a történetíró nagyobb joggal adhatná a „lengyel anarchia“ nevét, az orosz absolutismus emészte meg. Európa minden nagy rázkódása halálos volt valamely köztársaságra nézve.

A múlt század végének háborúi, melyek újakat akartak alkotni, megöltek csaknem mindenik létezőt, s az 1866-ki háború véget vetett azoknak is, a melyek még Németországban fennmaradtak, a hamburgi- és frankfurtinak. Nem lehet tehát tagadni, hogy a történelem tanúsága szerint kétségbe kellene esnünk a köztársaság jövője iránt.

De a múltról nem következtethetünk mindig a jövőre. A rabszolgaság minden korban létezett, örökösnek nyilvánították, s mégis csaknem teljesen eltűnt. Axioma volt a politikában, hogy a köztársasági forma csak kis állammal egyeztethető meg, s mégis azt látjuk, hogy egy köztársaság egész világrészre kiterjed, óriási gyorsasággal növekszik, s a világ legnagyobb hatalmasságává lesz. Az axioma igaz volt hajdan, ma már nem az. A köztársaság az eszmék kicserélése által előidézett akarat-közösségen alapszik. De az emberek hajdan csak a szó által közölheték gondolataikat. A democrat köztársaság határai tehát nem terjedhettek túl egy város falain. Ma a könyv, hirlap, távsodrony mindenkivel egyszerre közli ugyanazon benyomást, s a köztért egy nyelvnek vagy világrésznek határaiig terjeszti ki. A köztársaságok alapításának egy nagy akadály a lön pusztán a technikai találmányok fejlődése által elhárítva.

Az erkölcsi rend fejlődése más akadályokat is el fog hárítani. Tegyük fel egy pillanatra az emberekről annyi felvilágosultságot, hogy meg tudják valódi érdekeiket különböztetni, belátják, hogy a valódi közérdek az igazság tisztelésében áll, s ezen érdeket szem előtt tartva, jól felfogott önzésből uralomra emelik magok között az igazságot. Minél inkább tudatára jutnak annak, hogy a valódi jólét a kötelesség teljesítésében, s az igazság gyakorlásában áll, annál képesebbekké lesznek önmaguknak kormányzására. S ez nem pusztá hypothesis. Új-Angliában több mint két évszázad óta szabadon kormányozza a társadalom önmagát, minden — politikai, administratív, bírói és egyházi — hatalomnak választás útján gyakorlása által, a nélkül, hogy útczáin a királynak, vagy a lelkiismeretekben a pápának, kellene rendet csinálni. Massachusetts, Maine, Vermont, New-Jersey, Rhode-Island s New-Hampshire lakói egyszerüen felvilágosult, vallásos és gondolkozó emberek voltak, képesek igazságos törvényeket alkotni, s engedelmeskedni az önalkotta törvényeknek. Így

tartá fenn magát a köztársaság. Hogy e kormányzat Európában is meghonosuljon, az európai népeknek — a társadalom minden osztályában — szintoly józan felvilágosodást, ép érzéket s észszerű vallást kellene elsajátítani. Fájdalom, igen messze vagyunk az ily állapottól, s nem is mondhatjuk meg, hogy mikor érzük azt el, mert gyanítani sem tudjuk távol-ságának mértékét; de ki merné állítani, hogy e cél soha sem lesz elérve?

Az akadályok, melyek Passy szerint útját állják a köztársaság jövőjének, nem kevésbé útjában állnak az alkotmányos monarchiának is; mert e két kormányforma egyaránt törékeny, kényes és nehezen kezelhető. Tovább kell tehát mennünk, s azt vizsgálnunk, ha vajon a socialis surlódások s az osztályok ellenségeskedése által folyvást háborgatott modern társadalmak elviselhetnek-e szabad kormány-rendszert? Passy két nemét különbözteti meg a kormányoknak: azt, hol a hatalom örökösödés útján száll át, s a melynél választásból veszi eredetét, vagyis a köztársaságot és monarchiát. E felosztás nézetünk szerint nem hat a dolgok mélyébe, s nem alapszik azok politikai lényegén. Mert e szerint egy kategóriába kellene soroznunk az egyesült államok és a római tartományok, a hajdani Velence és minden vallásos szerzet kormányrendszerét. A kath. egyház kormányzata a képzelhető legteljesebb absolutismus, mert a csalhatatlan pápa a lelkiismeret souverain ura s az igazság legfőbb birája lévén, passiv engedelmességet kell íránta tanúsítani nemcsak a cselekvésben, de a gondolatokban és hitben is, úgy hogy e mindenható hatáskört semmi nem kerüli el, s még a lélek mélyében se marad legkisebb menedéke sem az emberi függetlenségnek. S ezen egyházban a souverain mégis választás alatt áll, s örökösödés útján semmiféle hatalom nem ruházható át. Egy neme ez tehát a köztársaságnak. S a másik kategóriába viszont össze kellene foglalnunk Oroszország és Nagy-Britannia kormányát, mindkettő monarchia lévén. A monarchiai s köztársasági kormányzat e megkülönböztetése igen gyakran egyesíti a nem hasonlós elválasztja a szinte azonost. Az amerikaiak s angolok önkormányzata p. annyiá közel áll egymáshoz, hogy igen nehéz a kettőt megkülönböztetnünk. Az Egyesült Államok és Canada kormányzata egészen ugyanaz, csak hogy itt Victoria királynő nevezi ki a kormányzót, kinek

hatalma egyébiránt sokkal korlátoltabb mint a köztársasági elnöké. Menjünk Canadából Ausztraliába, innen a Jóreményfokhoz, s mindenütt ugyanazon institutiokkal, hagyományokkal, politikai szokásokkal és self-government-tel találkozunk. Térjünk Oroszországba, a mely szintén monarchia, s egészen más világ fog bennünket környezni.

A valódi különbség abban rejlik, hogy az ügyeket némely államokban tényleg az uralkodó, másutt a nemzet akarata vezérli. A politikai kormányzat amott zsarnoki vagy absolut, itt szabad vagy képviseleti. Bizonyos államok vegyes, átmeneti állapotot élnek, p. Poroszország. Itt a szabadon választott parlament útján nyilvánuló nemzeti akarat jelentékeny befolyást gyakorol ugyan a közügyek vezetésére; de surlódások esetén az uralkodó akarata dönt. Orosz- és Angolországban nincsenek ily surlódások, mert amott a nemzet nem mer ellene szegülni souverainjének, itt a souverainnek eszébe sem jut, daczolni a nemzet akaratával. Az orosz kormányzat őszintén absolut, az angol őszintén képviseleti. Legyen bár a végrehajtó hatalom örökös király vagy választott elnök kezében, ha a nemzetnek képviselői által tolmácsolt akarata emelkedik érvényre, a helyzet ugyanaz, a nemzet önmagát kormányozza, s ez a döntő körülmény. Ne engedjük magunkat tévútra vezetetni az alkotmányos kormányzat látszata, vagy a három hatalom classicus felosztása által. Mindezen formák közt polgárisult államok is jutottak az ázsiai országokéhoz hasonló, egészen despoticus kormányzat alá. Ha az uralkodó nevezi ki a tartományok és községek főnökeit, ha befolyásával egészen tetszése szerinti képviselőket választat meg, ha a nem tetszés félelme vagy a haladás reménye a birákat rendeleteinek teljesítésére bírja, az ily fejedelem egyesíti kezeiben a birói és végrehajtó hatalmat, s azt teheti a nemzettel, a mit akar.

Elfogadva a felállítottuk megkülönböztetést, azonnal be kell látnunk, hogy most nem a köztársaságnak, de a szabad kormányzatnak jövője forog kérdésben. Ha a modern társadalmak fenyegetve látják magokat a socialis felbomlás által, s ha félelemmel tölti el őket az anarchia eszméje, az alkotmányos monarchiában nem fognak a köztársaságnál biztosb menedéket találni. A vezető hatalom mindkettőben a néptől ered. S ha a nép féktelenségének lehetősége kelti föl az aggo-

dalmakat, az abszolút kormányzatban kell ellenállási erőt keresni annak, ki nem képes azt önmagában feltalálni. Így történt ez mindenkor. Kikerülendő a polgárháborút, föltétlenül megadja magát Augustusnak Róma. Épen így, s hasonló okokból hódol meg Franciaország I-ső, aztán III. Napoleonnak. Ha meggondoljuk, hogy e hódolás a moszkvai s lipcei hadjáratok, két invasio, s különösen a boulognei és strassburgi merényletek után történt, lehetetlen előre meghatározniunk, minő szabadítók karjaiba vetheti még magát egy nemzet, mely irtózik a socialis convulsiók borzalmaitól. Vizsgálunk kell tehát, általánosítva a Passy által fölvetett kérdést, ha vajon a szabad vagy despoticus kormányzat felé haladnak-e a nemzetek?

Különösnek tűnhetik fel e kérdés tétele a XIX-ik században, mely annyira büszkélkedik tudományos fölfedezéseivel, azok alkalmazásával az iparéletre, műveltségének terjedésével s a physikai világ meghódításával. Az ember, ki megméri az égi testeket, ki a villám szárnyain a föld egész területén szétküldi gondolatait, ki szükségleteinek kielégítésére kényszerít szolgálni minden elemet, a teremtésnek ezen ura. felvilágosítva szellemének fénye által, s támaszkodva századoknak fáradtságosan összehalmozott tapasztalásaira, nem lenne-e képes feltalálni oly kormányformát, a mely összeegyeztethető méltósága- és szabadságával, s vajon még mindig meg kell-e hajolnia egy úr előtt, s tőrnie vesszőcsapásait? Valóban saját-szerű ellentét: amott annyi hatalom és világosság, itt oly sok gyöngeség és homály. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy tisztán látó szellemek nemcsak ma kezdik azt hinni, hogy társadalmunk despotismussá fajul. Egy író, ki a nélkül, hogy a vallásos és gazdasági problémák mélyebb vizsgálatába bocsátkozott volna, kortársai közül legjobban elemezte a modern népek politikai állapotát, Tocqueville az általunk használt út végpontján látni vélte a democrat despotismus rémképét. „Elmondhatnók — írta, — hogy minden lépés, melyet a modern népek az egyenlőség felé tesznek, a despotismushoz közelíti őket. Könnyebb oly népnél, hol a viszonyok egyenlők, abszolút és despoticus kormányzatot alapítani, mint bárhol másutt.“ Tocqueville tovább megy, s a democrat despotismus természetét oly kifejezésekben írja le, melyeket nem szabad felednünk, mert találóak és igazak. „Látom — úgymond —

a hasonló s egyenlő emberek megszámlálhatatlan tömegét, mely szünet nélkül a lelkét betöltő kis és közönséges élvezek megszerzésén fáradozik. Föléje emelkedett egy óriási gyámkodó hatalom, mely egyedül gondoskodik élveik biztosításáról s javaiknak védelméről. E hatalom abszolút, szabályos és szelíd; nem töri meg az akaratokat, hanem elpuhítja, meghajítja és kormányozza; ritkán kényszerít cselekvésre, de folyvást ellene szegül annak, hogy bárki cselekedjék; nem rombol, de megakadályozza az alkotást; nem zsarnokoskodik, hanem elzsibbaszt, megterhel, visszatart, s végre mindenik nemzetet félénk s iparkodó állatok csordájává alakítja, mely fölött a kormány pásztorkodik. "E negyven év előtt rajzolt képet láttuk nemrég Franciaországban megvalósulva, s ha nem leszünk eléggé óvatosak, ily jövő fenyeget bennünket.

Nyugtalaníthat e veszély, ha azon hitben nem élünk, hogy a szabadság elválaszthatatlan az egyenlőségtől, s hogy a democratiából köztársaságnak, vagy legalább is képviseleti kormányzatnak kell eredni. Leromboltuk a nemesség kiváltságait, korlátok közé szorítók a törvényhatósági függetlenséget, szóval eltávolítottuk mindazt, a mi akadályaul szolgálhatna a nemzet akaratának. Így reméltük megalapíthatni a szabadságot. S vajon nem lehetséges-e, hogy csak a tért egyengettük ezáltal a despotismus számára?

Mindazon régi társadalmakban, melyeknek történetét eléggé ismerjük, a politikai átalakulások menete egyenlő volt, s szinte valamely történelmi törvény eredményeként tűnik föl. A nép küzd az arisztokratia ellen, hogy kivívja a jogok egyenlőségét. Végre sikert arat, s eltöröl minden kiváltságot. A democratia diadalmaskodik, de nemsokára megtámadtatnak a társadalmi rend alapjai, s polgárháborúk törnek ki. A helyzet türhetetlenné lesz, s minden áron menekülni akarnak tőle. Ekkor előáll egy úr, biztosítékot nyújt a gazdagoknak, hizeleg a szegényeknek, s megrontja valamenynyit, mert az oly hatalom, mely egy osztály félelmére, s a másik féktelenségére támaszkodik, lealacsonyítja az erkölcsi érzést s a jellemeket. „Általános tapasztalás az — mondja Fustel de Coulanges — s csaknem kivétel nélkül fordul elő Görög- és Olaszország történetében — hogy a zsarnokok a nép pártjából keletkeznek, s ellenségei az arisztokrata pártnak.“ Aristoteles, páratlan éles látással határozván meg Görög-

ország politikai forradalmainak jellegét, következőleg szól: „A zsarnokság elérésének eszköze a tömeg bizalmának megnyerése. A zsarnok mindig demagog gyanánt kezdi. Így tett Pisistrates Athenben, Theagenes Megaraban s Dionys Syracusában.“ S nem újítá-e meg egész pontossággal korunk e programmot? III. Napoleon megírta „a pauperismus eltörlése“-t, s mindig a földművelők császárljának s a munkások barátjának hirdeté magát. Hatalmat a tömegek szavazata szerezte meg számára, s tartá fönn mindvégig. A történelem tehát megerősíti azon aggodalmat, melyre Tocqueville a modern társadalmak politikai viszonyainak tanulmányozása bírta, s minket is a veszélylyel szemben óvatosságra, s elhárítási eszközeinek keresésére készlt.

II.

Nem szabad felednünk, hogy napjainkban több körülmény elősegíti az absolutismus megalapítását. Tocqueville ezek közül főleg a helyi, administratív és szabályozó hatalmaknak a souverain kezében való összpontosítását emelte ki. Mi hozzáadjuk az állandó hadseregeket s az osztályok ellenségeskedéseit.

A hatalom birtokosa, legyen bár király vagy elnök, csaknem mindig hajlandó annak terjesztésére. Természetszerű az, hogy minden ember akaratát érvényesíteni s akadályait eltávolítani törekszik. Egyik azért, mert az élvezeteket s gazdagságot, másik mert a háborút s dicsőséget szereti, egy harmadik mert hazájának nagyságát s a polgárok jólétét akarja előmozdítani. A souverain akaratának korlátját hajdan a végrehajtó hatalom gyöngesége s a nagy hűbérurak, tartományok, városok s testületek ellenállási ereje képezte. Amerikában a nemzet szelleme foglalja azt magában s a hatalmak végtelen feloszlása helyi tanácsok s független administratív testületek között. Európa alkotmányos államaiban csak a nemzetet képviselő törvényhozásoknál találjuk azt, de ezeknek oldala mellett áll a hadsereg, melynek szelleme egészen különböző.

A parlament szerepe az ellenőrzés, bírálás és oppositio, a hadseregé az engedelmesség. Az oly kamra, mely engedelmeskedik s nem vitat meg semmit, szolgálai testület, pusztá

álczája a despotismusnak. Az oly hadsereg, mely engedelmes-ség helyett vitatkozik, veszélyes a köznyugalomra nézve. Amott a szabad szónak, itt az ellenmondás nélküli parancsnak kell uralkodni. A hadsereg csak úgy arathat sikert, ha leg-utolsó tagjának lépteit is egyetlen főnök rendeletei irányoz-zák. Hogyan viseltethetnék ily testület fogékonysággal a politikai alkotmány mechanizmusa iránt, melyben minden hatalom ellensúlyllyal van ellátva, hol az ellenállási szellemnek is kijelölt s szükséges helye van? S éppen ezért igen gyak-ran az anarchiának állandó forrását látja a parlamentben, s roszakarató egyéneket a képviselőkben, különösen midőn a hadügyi budgetet tárgyalják. A hatalomnak soha sem lesz nehéz hasznot húzni e természetes oppositíóból, hogy megsza-badjon egy reá nézve kellemetlen parlamenttől; s elmond-hatjuk, hogy az európai continensen képviseleti rendszer csak a királyság türelméből állhat fenn. Az angol szellem által mélyen átértzett elv az, hogy a nagy állandó hadsereg veszé-lyezteti a szabadságot, s az angolok gondoskodtak is óvsze-rekről e veszély ellen. A bill of rights szerint a parlament beleegyezése nélkül egy hadtest sem tartható fenn. A mutiny bill csak egy évre szavaztatik meg, s a hadsereg feloszlanék megújítása nélkül, mert bármely katonának szabadságában állana nem teljesíteni a parancsnok rendeletét. Az Egyesült Államok alkotmánya szerint csak két évre szavazhatja meg a congressus a hadsereg költségeit, s a csapatok számát az ame-rikaiak a lehetőségig leszállítani törekcsenek. Tisztán fölis-merték tehát a veszélyt a szabad intézményekben tapasztalás-sal bíró nemzetek, s vakoknak kellene lennünk, hogy ne vegyük azt mi is észre. A királyság hatalma az állandó had-seregek tartásának időpontjától kezdve válhatott absoluttá. A császárság legióival igazta le Rómát, s fennállása alatt a pretoriánok rendelkeztek a koronáról. Fölösleges az újabb idők analogiáira hivatkoznunk. De hát mi a teendő? Lehet-e remélenünk a népek lefegyverkezését oly pillanatban, midőn a legfélelmesebb socialis válságok törnek ki, s dynastikus ambitiók, kizsákmányolva a nemzetiségi vonzerőt s antipa-thiákat, Európát új vizsályokkal fenyegetik? Ha az európai népek előrelátók, bölcsek s sorsuknak urai lennének, kétség-kívül egy kardcsapás nélkül elintéznék egyenletlenségeiket s leszállítanák a fegyveres erőt, mely rémitő költségei által

nyomornak s veszélynek forrása a társadalomra nézve; de a népek, fájdalom, nem olyan előrelátók s nem is rendelkeznek sorsuk fölött. A nagy állandó hadseregek tehát elkerülhetetlen roszat, a szabad intézményekre nézve oly veszélyt rejtenek magokban, melyet igyekeznünk kell ártalmatlanná tenni.

Adassék-e szavazatjog a hadseregnek? Igazságtalanság gyanánt tűnhetik fel a szavazatjog elvonása azoktól, kik a haza kül- és belellenségektől megvédésének dicső hivatását teljesítik; de a politikai szervezetben minden funciónak külön kötelességei vannak, melyeket teljesíteni, s megszorításai, melyeknek magát alávetni tartozik. Szabad államban minden polgárnak joga van megjelenni a nyilvános gyűléseken, védelmezni nézeteit és megtámadni az ellenkezőket; s mégis nem járja, hogy a pártok zajába vesse magát a bíró, kinek abszolút részrehajlansággal kell felruházva lenni. Mindenben mérlegelnünk kell az előnyöket és hátrányokat; az katonák szavazása pedig igen sok veszélylyel jár. Az oly sereg, melyben a pártoskodás szelleme uralkodik, két ellenséges táborra oszthat, s mint Rómában, a polgárháború lobogóját tűzheti ki, vagy pedig a mexicói pronunciamentókhoz hasonlóan érvényre emelheti saját akaratát s urat erőszakolhat az országra. A ki szavaz, az felvilágosíthatja magát nyilvános megvitatás által. A nyilvános discussiók azonban megrontanák a hadsereg lelkét, a fegyelmet s minden veszve lenne, mihelyt a klubokat látogatnák a katonák.

Megadva a szavazatjogot, föl kellene tennünk, hogy szabad és őszinte lesz a szavazás. S mégis mit tehet a kormány, ha a hadsereg szavazatainak többsége ellene nyilatkozik? A hadsereg képezi támaszát; ha e támasz szétesik, ha a hadsereg nyilvánosan kijelenti ellenséges érzületét, a kormány halálos sebet kapott. Nem lehet más menedéke, csak a háború. Szavazatot adni a katonáknak annyi, mint kitenni az országot véletlen, elő nem készített háború veszélyeinek. A III. Napoleon által rendezett utolsó plebiscit s annak gyászos következményei elég tanulságos példát szolgáltatnak e tekintetben. S bárhol és bármikor előállhat oly percz, midőn a hadsereg által elhagyott kormány kötelességének tartandja hasonló módon tenni a nemzet sorsát kockára.

A képviseleti rendszer s az állandó hadsereg institutiói-

nak elve kizárja egymást. A választás, mely egyiknek életet ad, szétrombolná a másikat; sőt akkor sem tévedünk, ha egymással összeférhetetleneknek mondjuk e két institutiót. Ugyanazon talajon nem állhatnak fenn sokáig egymás oldala mellett. Az egyik mindig meg fogja ölni a másikat.

Említők, hogy az osztályok ellenségeskedése szintén elősegíti a despotismus felülkerekedését democrat társadalmainkban. A történelem tanulságai itt sem hiányzanak. A hajdankor eseményeinek folyamata egészen hasonló volt a mostaniakéhoz s e tapasztalatot még döntőbbé teszi azon körülmény, hogy Görögország különböző törvényekkel bíró, független kis államai nem egyszerre ugyan, de egyenlő revolúciókon estek keresztül. A viszályok egész sorozata után kivívták a plebejusok a politikai jogok egyenlőségét; de megmaradt s csakhamar elviselhetetlennek tűnt föl az állapotok egyenlőtlensége. Rendelkezvén a szavazatok, a törvényhozás fölött, a törvényekből eredő ezen egyenlőtlenség megsemmisítésére elégségesnek vélték a törvények megváltoztatását. Majd a gazdagokra vetettek minden adóterhet, majd ismét javaikat kobozták el, száműzvének vagy halálra ítélvének a tulajdonost. Másutt minden adósság el lett törölve s az állam magához vont minden tulajdont, hogy új felosztást eszközöljön. A gazdagok természetesen a védelemnek egy eszközétől sem riadtak vissza. Ellenségeskedésök a szegényekkel állandó s erőszakos volt és minden pillanatban polgárháborúvá fajult. „Minden polgárháborúban — úgymond Polybios — a javak elcsátitása forog kérdésben.“ „A városok — jegyzi meg Fustel de Coulanges — folyvást két forradalom közt ingadoztak; az egyik kifosztá, a másik javaiknak birtokába helyezte vissza a gazdagokat. Így történt ez a peloponnesusi háborúktól kezdve egészen Görögországnak Róma általi meghódításáig.“ Sparta fölfegyverezvén az ellenség visszaverésére helotáit, makacs háborút volt kénytelen ellenök folytatni, mert fegyvereikkel a tulajdonnak hatalmukba ejtését kísérlék meg.

A viszály szüntelen megújult, még győzelmök esetén sem tudván biztosítani a plebejusok a javak egyenlőségét. Végre a socialis egyenlenségek által kimerült, megfélemlített s kifáradt városok a szolgaságba menekültek, hogy legalább némi nyugalmat élvezhessenek. Előálltak a zsarnokok,

mindenütt a nép pártjából, mindig a népre támaszkodva. Csak a patricius családok nem mondtak le soha az ellenállásról. A dolgoknak e mindenütt azonos rendje könnyen megfejtethető, mert magából az emberi természetből ered. Adjatok szavazatjogot annak, a kinek nincs semmi vagyona s bizonyára használni fogja szavazatát ennek megszerzésére.

A modern társadalmak a hajdankor fölött némi előnyben vannak, mert a keresztyénség elterjesztette az igazság és testvériség előbb ismeretlen eszméit; de másfelől a mi gazdasági helyzetünk sokkal nehezebb. A régi társadalmak a legszenvedélyesb polgári villongásoknak közepette is fenmaradhattak. A gazdagok és szegények versengése a hatalom fölött nem függeszté föl a munkát, melyet rabszolgák teljesítettek, kiknek minden körülmények közt gondoskodni kellett a küzdő felek szükségleteiről. Ma már e rabszolgák, vagyis a kézi munka végezői polgárokká lettek, szavazatjoggal lőnek felruházva s az ő igényeiket kell kielégíteni vagy leküzdeni. A hajdankori államok évszázadokon keresztül túrték a socialis viszályokat s csak aztán kerestek nyugalmat a zsarnoknál. A modern társadalom azoknak egy évig sem állhatna ellen.

Gazdasági állapotunk a középkorétól is egészen különbözik. Akkor meg volt határozva s egyszersmind biztosítva is minden embernek sorsa. A földművelő a göröngyhöz vala ugyan kötve, de mindig volt egy kis földcsekéje, melyet bizonyos szolgálmány teljesítése mellett művelhetett, s a terjedelmes közjavak elég legelőt adtak marhája s fát lakásának építése és tüzhelye számára. Nem vágyódhatott ugyan állapotának fölcserélése s gazdagodás után, de nem is félt a teljes nyomortól. A községi kötelék elválaszthatatlanul szülőföldjének anyai kebléhez fűzte. Szűk korlátok közé voltak szorítva reményei, de egyúttal aggodalmai is. A czéh a biztosság azon nemét nyújtá a mesterember számára, mint a falusi község a földművelőnek. A munkabér meg volt határozva s a czéhek kiváltságai által a verseny ellen biztosítva. Alig volt érezhető a távolság az úr és munkás közt; ugyanazon műhelyben egymás oldala mellett dolgoztak s egyformán éltek. Érdeksúrlódás gyakran fordult ugyan elő, de nem ölthette fel az osztályok ellenségeskedéseinek alakját, mint hajdan Görögországban s napjainkban. A szatócsok helyzete hasonló volt a mesteremberekéhez. Csak a külfölddel üzérkedő kereskedőknek volt

szabadabb mozgásuk s a meggazdagodás által több eszközük állapotuk változtatására. S mindezek fölött a nemesség, védelmezve fegyverei, várai, vagyona és osztály-előítéletei által, egészen külön világban élte megközelíthetetlen és fegyveres életét.

A társadalom ilyformán teljesen körül volt véve hagyományos szokásainak bonyolult hálózata által. Állandóságát misem ingathatta meg. Az egymásnak alárendelt osztályok rendszere volt ez, mely Egyiptomban a társadalomnak oly biztos alapot, oly hosszú tartamot kölcsönzött, s e mellett annyira bámulatos emlékeket hozott létre. Az egyéneknek sokat kellett néha szenvedni, mert a nagyok erőszakosságát nem korlátozó az állam gyámkodó és mindenható keze, s mert a kereskedelem és tudomány még nem tudta a sebeket s betegségeket gyógyítani. A társadalmat folytonosan háborúk zavarták, s néha éhség és dögvész tizedelte meg, de a kedélyek rendes időken nyugodtak valának, s a megpróbáltatás napjaiban sem zúdultak fel. Az embert nem gyötré állapota változtatásának szüksége, mert nem bírta annak eszközét. Sorsa e földön meg volt határozva, s legföljebb a túlvilágra terjedtek ki reményei.

Nem volt ismeretlen a középkorban sem a javak egyenlőbb felosztásának eszméje; fölmerült ez Francia-, Angol- és Németországban, különösen a földművelőknél, midőn tetőpontjára hágott a háborúk előidézte nyomor; de mert ezen eszme nem származott magából a társadalom szervezetéből, elnyomása visszaállította a szokásos rendet, a nélkül, hogy a szegények és gazdagok ellenségeskedése, mint Görögországban, a társadalom megrögzött betegségévé válhatott volna.

A középkornak mindezen institutioi elenyésztek, s a hajdankoréhoz nagyon hasonló democrat állapotnak engedék át helyüket, azon különbséggel, hogy ez állapot nem az emberek egy részére, hanem mindenkire kiterjed. Mindenki szabad, de el van szigetelve; mindenki ura sorsának, de nem léteznek többé azon gyámkodó intézmények, melyek őt istápolták. Mindenki akadály nélkül emelkedhetik föl, de egyszersmind el is bukhatik a semmiségbe, a nélkül, hogy valaki visszatartaná. Egyik munkája, ügyessége, előrelátása vagy jó szerencséje által gazdagsághoz jut, a másikat hanyagsága vagy a véletlen nyomorba dönti. A jogok egyenlőtlensége nem képez többé zárt osztályokat, melyekbe mindenki belenyugodott, mert kívánnia lehetetlen

volt, de nem kevésbé áll fönn a javak egyenlőtlensége az egyének kategóriái közt, kik irígységgel tekintenek mindenre, a mi fölējök emelkedik. Az általános értékhajhászás a társadalom törvénye. Az első helyeket a legtevékenyebbek foglalják el. A lételért való küzdelem ez, átvive az állati életből a gazdaságéba. Benne rejlik kútfeje minden haladásnak, s a mindent mozgásba helyező nagy hatalom, mely életet ad az ipar csodáinak megteremti javainkat; de egyszersmind szakadatlan agitatiót, állandó nyugtalanságot, általános bizonytalanságot is terjeszt el. Senki sincs megelégedve sorsával, s biztosítva a holnapról. A gazdag folyvást több vagyont akar összehalmozni, a szegény mindennapi kenyerének elvesztésétől fél.

A termelés, forgalom és hitel mechanizmusának bámulatos tökélye és hatalma van; de minél tökélyesb és bonyolultabb, annál inkább ki van téve a felbomlásnak. A nagyipar mérhetetlen távolságot hozott létre a tulajdonos és munkás közt. Hajdan mindkettő egymás mellett dolgozott, s egyenlően élt; ma a tulajdonos óriási tőkével rendelkezik, s a magasb osztályok tagja, míg a munkások terjedelmes gyárakban, a gépek köré csoportosítvák. Ez elkülönzést, előbb ismeretlen ellenséges viszonyt szült.

A nagyipar végtelen árútömeget termel, melynek értékesítéséhez a világpiacz szükséges; de e piacz ezer hullámnásnak van kitéve, melyeket a műhelyek belseje is megérez. Valamely új találmány bizonyos gyártmánynak átalakítását teszi szükségessé, vagy a piaczot vonja el tőle; a megrendelések más irányt vesznek; a tulajdonos megbukik, a munkások állásukat veszítik, vagy a munkabér leszállításába kénytelenek beleengedni.

Hajdan a munkabért szokás és hivatalos tarifák szabályozták, ma a munka és tőke viszonya teszi azt. A kereslet és kínálat e törvényének alávetett munkások így szólnak egymáshoz: Egyesüljünk, hogy meghatározzuk munkabérünk nagyságát, s munkaszünetelés által föltételeink elfogadására kényszeríthessük urainkat. E munkaszünetek igen megszorodtak, különösen Angliában. Folytonos harc ez, meg vannak csatái, győzelmei s vereségei is. De a munkásoknak még sem sikerült érvényre emelni föltételeiket, mert a tulajdonosok, még ha akarták volna is, nem járulhattak azokhoz. Ennek oka igen egyszerű. A nemzetközi forgalom napjainkban oly könnyűvé

vált, hogy az egész föld egy nagy piaczt képez. A gyáros nem csupán saját hazájának, de az egész világnak dolgozik. A gyártmányok árának tehát mindenütt körülbelül egyenlőnek kell lenni. A gyáros nem emelheti a munkabért az ár emelése nélkül, a mi viszont cikkeinek eladását gátolná, s műhelyének bezárására kényszerítené őt.

A kereskedelmi piaczs egysege ilyformán a munkabérek egyenlősítéséhez vezetett. A localis munkaszünetelés ennek folytán nem eredményezhet localis béremelést, a nélkül, hogy meg ne ölné az illető hely iparát, s el ne vonná ezáltal a munkásoktól még az életföntartás eszközeit is. Százszor ismétlődött tapasztalás bizonyítá be ennek igazságát. Miként lehetne tehát mégis czélt érni? Csak az által, gondolák a munkások, ha szövetségükbe az egész világot bevonják s fegyver gyanánt általános munkaszünetelést alkalmaznak azon iparág körében, melynek munkáját jobban óhajtják díjaztatni. Ez úton lehetséges a béremelés, a nélkül, hogy az idegen verseny meghíúsítaná a helyi munkaszüneteléseket. A kereskedelmi piaczs egysegeből így keletkezett a nemzetközi munkásszövetség.

Ha e szövetség mindenütt létesül, szemközt fognak egymással állani az egész világ iparvállalatainak tulajdonosai és fizetett munkásaik. A szövetség, czélul tűzvéen ki a munkás osztályok végleges emancipálását, a XVI-ik század vallásos forradalmához hasonlóan működik. Túlmegy a nemzetek határain, feledteti a fajgyűlöletet, megtámadja a haza szeretetét, sőt eszméjét is. A honfitársak ellenségekké lesznek, ha iparvállalat főnökei; az idegenek testvérekké, ha munkabérből élnek. London, Berlin és Pest munkásai tapssal fogadták a párisi munkások féktelenkedéseit. A gazdasági helyzet csaknem azonos lévén a különböző államokban, mindenütt ugyanazon sérelmekkel s aspiratiokkal, ugyanazon gyulékony elemekkel találkozunk. A socialis agitatio nincsenek annyira helyhez kötve, mint a politikaiak, hanem általánosak, mint a vallási forrongás, mert általánosan érzett szükségletekre, s minden emberi kebelben szunnyadó szenvedélyekre hivatkoznak.

A pénzpiaczsok solidaritása a zavargások újabb s igen súlyos tényezőjét vetette a gazdasági világba. A valamely államban kitoró kereskedelmi válságok szélvészsekhez hasonlóan járták be a többi országokat is, romokat hagyván vissza mindenütt. Ha válság tör ki Angliában vagy az Egyesült

Államokban, az egész világ megérzi annak csapását; csökkennek a megrendelések, fennakad a munka s a munkából élők nyomornak néznek eléje. S hogy a bajnak még egy újabb okát is fölemlítsük, a munkások nagy többségének bére csak az élet föntartásához elkerülhetetlenül szükséges kis mértékben van kiszabva, még pedig azért, mert a munkához csakis karjaiknak — hogy úgy mondjuk — durva erejét szolgáltatják, mely az emberi izmoknál sokkal kevésbé költséges házi állatoktól s a gőztől is kölcsön vehető. S e legrosszabbul díjazott s legszámasabb munkások aránylag még legkevésbé elégedetlenek sorsukkal, mert még nem kezdtek maguk fölé tekinteni. Legtöbbet panaszkodnak s akarják minden áron megváltoztatni a tényleges rendet a munkások kiválóbbjai, kik elsajátították az irigységgel szemlélt magasb osztályok szokásait és szükségleteit. Gyűlöletüket a többi munkásokra is igyekeznek kiterjeszteni s ez részben máris sikerült nekik.

A modern iparélet egyszóval felszabadította a munkásokat minden nyűg, a czéh minden békója alól, bizonyos központokon a gépek körül compact tömegekké csoportosítá őket s fölemelte a munkabért; de ugyanakkor új szükségleteket is adott nekik, s védtelenül kitevő őket az ipari átalakulások s kereskedelmi válságok által oly gyakran háborított üzletvilág minden hullámzásának.

Hasonló átalakúláson ment keresztül a vidéki élet is. Itt szintén több a tevékenység, nagyobb a javítási hajlam, a föl-emelkedési s gazdagodási vágy, de nagyobb a bizonytalanság, több a gyötrődés s a vizsály és egyenetlenség oka is. A földtulajdon hajdan nem illette a föld művelőjét. Ma földet vásárolhat a földműves. És ezt szenvedélylyel teszi; szenvedélye csodáit hozza létre a gazdaságnak és munkának, de egyszersmind izgalmaikkal s vágyakkal tölti őt el. Megismerte ezenkívül az adósság s jelzálog terheit s a nagyravágyás ösztönét. A bérlő szolgáltatmányai hajdan a szokás által voltak, napjainkban a kereslet és kínálat törvénye által vannak szabályozva. S a bérletek drágulása a bérlőre nézve folytonos kellemetlenségek okát, közte s a tulajdonos közt az ellenségeskedés és bizalmatlanság állandó forrását képezi.

Bármerre tekintsünk democrat társadalmainkban, mindenütt megtaláljuk azon ellenséges viszonyát az osztályoknak, mely hajdan szétszakította Görögországot, s melyet fölemész-

tettek a középkor hagyományos szokásai. Azután egy új eszmén proclamálvá, a mely meghódítá a szellemeket, s fölvétetett az alkotmányok legtöbbjébe: hogy az emberek egyenlők. Az evangelium vezette a világba e vakmerő újságot, melyet még a hajdankor leginkább utópista bölcsészei sem vettek észre. Igaz, hogy csak eszmény volt ezen elv, s csak egy nagy cosmicus átalakulás után, egy „más világ“-ban lett volna megvalósítandó; de a várt millenium nem érkezett el s a reformatio, az Egyesült Államok alkotmányai s a francia forradalom földi eszménynyé alakították, s alkalmazását a modern democraták szükségképen kieszközlendőnek tartják. Hasztalan próbálják meg a politikai jogok egyenlőségére szorítkozni. A jogok egyenlőségéről át fognának menni a tényleges egyenlőségre. Az egyenlőség eszméje — némely nagyvárosnak s a munkások bizonyos osztályainak kivételével — nem vert még oly erős gyökereket, hogy élő, lángoló, czéjéért mindenre képes meggyőződésé válhasson; de folytonosan ismételve, jelszó gyanánt szájról szájra adva, előbb-utóbb dogmaként karoltatik fel mindazon osztályok által, melyek érdeke igaznak tartását kívánja, s a melyek attól várják sorsuknak javítását.

III.

Megkísérlettük kimutatni, hogy a socialis válság, mely a régi democratiákat a despotismus kezeibe juttatá, megújul modern democratiáinkban is némely sajátos vonásokkal, melyek még terhesebbé teszik, névszerint mindenkinek a törvény, alkotmány és vallás által elismert egyenlőségével, az állandó hadseregekkel s a kereskedelem, ipar és hitel szervezetével. Nem hiszünk azonban azok győzelmében, kik a tényleges rendet fel akarják forgatni. A politikai jogok zászlaja alatt kezdeményezett forradalmak gyakran diadalmaskodtak, de az anyagi érdekek nevében indítottakat mindig bukás követte. Vérben fojtattak el, még ha igazságtalan kiváltságok ellen voltak is intézve, mert a physical szenvedések, vagy inkább szenvedélyek által vezérelt felkelők nem bírhatnak azon értelmiségi fokkal, mely a sikerhez szükséges. Ellenben a kik valamely jogra hivatkoznak, azokat abstract eszmék vezérlik, azoknak lehet oly jellemzilárdsága és szellemi ereje, mely

győzelmet ad s lehetővé teszi eredményeinek szervezését. De bárha mindig legyőzetés vár a socialis átalakítás híveire, pusztá kísérleteik s fenyegetéseik mégis kelthetnek a megtámadott osztályokban annyi nyugtalanságot, a mennyi elég egy kényúr karjai közé vetésökre. Gondoskodnunk kell tehát ezen eléggé nehéz helyzet gyógyszeréről.

Minden oldalról hangoztatják a kérlelhetlen elnyomást, beszélnek az európai államok szent szövetségéről, a communista eszmék elleni keresztes hadjárat egy neméről. S vajon kétségtelen-e ezen eszközöknek hatályossága? Angliában új jogokat engedtek a munkások egyesületeinek, s méltán. Az elnyomás nem vezet célhoz s talán még újabb veszélyt fog teremteni. Az elfojtásra kijelölt eszmék, a nélkül, hogy követ-hetnők nyomdokaikat, szájról szájra, műhelyből műhelybe, országról országra járnak. A középkor bizonyos szakában ellepték egész Nyugat-Európát, daczára a közlekedés végte-len nehézségeinek. A „nemzetközi munkás-szövetség“ nem meeting-jei s hírlapjai által egyesítette napjainkban számos követőjét. Az üldözés e szövetséget titkos társulattá alakítaná, melynek rejtélyei növelnék vonzerejét s befolyását. Az elnyomás hadizenet lenne a munkások ellen, kikkel ellenség gyanánt bánnának, kivételes törvényeket alkalmazva ellenök. Kétségkívül el kell nyomni minden összeesküvést, a mely erőszakot akar használni; de megtilthatjuk-e a munkásoknak azt, hogy értekezzenek egymással a munkabér szabályozásáról, hogy alakítsanak segélyegyleteket vagy fogyasztási és termelési társulatokat. Egy másik veszély abban rejlik, hogy a kérdéses eszmék manifestatiójának teljes megakadályozása elaltatna minden éberséget azokban, a kiknek harczolni kell ez eszmékkel. Ha baj van a társadalomban, legjobb azt egész kiterjedése szerint feltárni. Csakis ezáltal válik lehetővé gyógyszerének használata. A francziák és angolok e tekintetben különböző rendszert követtek. Amazok, hogy elejét vegyék a ragály terjedésének, mindig elnyomták az anarchikus eszmék nyilatkozásait; ezek nem támasztottak eléjük semmi akadályt, főleg a szabadság tisztelete miatt, s hogy felköltse azok figyelmét, a kik fenyegetve vannak. Eddig a bajnak angol kezelési rendszere jobban sikerült a francziánál.

A félénkek attól sem riadnának vissza, hogy minden jogot az egyház vagy állam kezeibe tegyenek le. E számítás

is rossz, ezt is az előrelátás hiánya sugallja. Kétségkívül meg kell mindent tenni, hogy észszerű vallásos és erkölcsi érzet terjesztessék el valamennyi osztályban; de a hatalomnak a papságra ruházása a legbiztosabb eszköz lenne ezen úgy is eléggé meggyöngült érzet teljes kiirtására. Az Egyesült Államok papsága tiszteletben áll, pedig nincs semmi kiváltsága s helye az államkötségvetésben. A régi franczia királyság s a restauratio egyháza hatalom volt s a vallás állandó céltábláját képezte a szabadság barátaitól eredő támadásoknak. Hasztalanul kívánnók egyébiránt a papságtól az egyenlősítő eszmék elfojtását, mert azt meg se tehetné. A bibliával kezökben hangoztatták a XVI. század földművelői a javak egyenlőségét, a zárdák adnak példát a communismusra, s aligha kétséges leend a választás a pap közt, ki a másvilágon, s a demagog közt, a ki itt e földön ígér a munkásnak jólétet. Nem a theocratia lesz a modern társadalom megszabadítója.

Épen úgy nem a despotismus. Mert nem adhat nyugalmat, mert nem állandó kormány. Ha örökösnek nyilvánítja is magát, tényleg mindig mulékony az élete. A római birodalomban csak kivételesen fordul elő a hatalomnak örökségszerű átruházása. Királygyilkolás által mérsékelt absolutismusnak definiálták az Oroszországban fennálló kormányrendszert. Az utolsó franczia császárság egyidejűleg proclamálta a korona örökösödését s az uralkodó felelősségét. Pedig e két elv kizárja egymást. Ha a végrehajtó hatalom gyakorlója önmaga által kormányoz s felelősséget vállal a kormány tényeiért, alá tartozik vetni magát, mint a köztársasági elnök, a választásnak, vagy mint a felelős miniszter, a nemzeti képviselő törvényes nyilatkozata általi letételnek, különben periodicus forradalmak háborítandják az országot. Ha a fejedelem súlyos hibákat követett el s azokért felelősség alá vonható, vagy trónjától fog megfosztatni a végletekre kényszerített ország által, vagy pedig fia örökölni fogja a koronával együtt népszerűtlenségét is, s a dynastia nem verhet erős gyökereket. A despotismus nem bír tehát korunkban az állandóságnak semmi esélyével. Nem bír még az ázsiai államokban sem, hol palotaforradalmak szakítják folyvást meg a hatalom örökségi átszállását. Midőn az uralkodó föltétlen ura az alattvalók életének, az övé akkor van leginkább veszélyeztetve.

La Bruyère mondá s Montesquieu ismétlé, hogy „se

ügyesség, se tudomány nem szükséges a zsarnokság gyakorlásához“. Ez legföljebb a tunya, rabszolgaságra termett tömegek által népesített országokban áll, s egészen téves azokra nézve, melyeknél gyökereket vert a szabadság szüksége s a melyeket más szabad nemzetek környeznek. A despotismus fentartásához itt végtelen ügyesség s zavartalan jólét kívántatik meg. Eltakarva a hatalom abszolút gyakorlását, biztosítva a gazdagok élvezetét, a munkásoknak magas bért és nagy nyereséget, s csak sikert aratva vállalkozásaiban, még ily nemzetnél is fenttarthatja magát a zsarnokság; de veszve van, mihielyt az ellenzék által zaklatva s a figyelmet kifelé irányozni kénytelenítve, oly kalandokra vállalkozik, a melyek nem sikerülnek.

Hol a zsarnokság elfogadva s a népesség műveletlen állapota által igazolva van, ott nem sülyed el, mert természetes, a társadalom szükségeivel egyező kormányrendszer az. Felvilágosult népeknél azonban megrontja a szellemeket, mert ellenkezik a természettel s mert tartósságának esélyeit csak a jellemek általános elgyöngítése s az öntudatos szellemek teljes leigázása által szerezheti meg. Világrészünkön tehát a despotismus vagy ingatag kormányrendszer lesz, a hadseregbe támaszkodva s periodicus forradalmaknak alávetve, vagy pedig a függetlenség teljes kiirtása s a szellemek elsilányítása által fogja tartósságát biztosíthatni. Azt hisszük, nem ez a menhely, hol a modern társadalmak rendet és nyugalmat fognak keresni. S így jutunk el a szabad kormányrendszerekhez, az alkotmányos monarchia- vagy köztársasághoz. Lássuk most, melyek előnyei s hátrányai mindkettőnek.

IV.

Vonjuk össze, a mit megkísérlettünk kimutatni e tanulmány eddigi részében. A modern társadalmak mindinkább demokratikusakká lesznek s minden osztálykülönbség enyészőfélben van. Az emberek mindenütt hasonlítani kezdenek egymáshoz; egyformán öltözködnek, ugyanazon könyveket olvassák, azonosak szükségleteik, vágyaik és reményeik. Ugyanazon politikai jogokat is adják a polgároknak mindenütt. De a föltételek egyenlőtlensége, mely elenyészteté a

régi democratiákat, még mindig fennáll, sőt bizonyos újabb vonások is járultak hozzá, melyek még nehezebbé teszik elviselhetését. S épen most, midőn az emberek legnagyobb része elégtelen a társadalom által eléje szabott föltételekkel, adják meg mindenkinek a jogot, hogy megváltoztathassa a szabata által a törvényeket, melyeken a társadalom alapszik. Új helyzet ez s következményei nem jósolhatók meg előre. Mi fog ebből származni? Némelyek, azt híven Parieu-vel, hogy az egyenlőség és szabadság elválaszthatatlanok, határozottan válaszolják, hogy szabad institutiók és köztársaság. Mások — s fájdalom, ezek a legtisztábban látók, mint Tocqueville, Quinet, Passy, Renan — attól tartanak, hogy democrat despotismusba fogunk hanyatlani. „Az lesz-e Európa jövője — mondja Quinet — hogy szolgai nagy democratiákat alkosson, a melyek szüntelenül az önkény felé fognak nehezedni, a honnan eredtek s a melybe visszatérnek? De a zsarnokság nem válhatnék másként állandóvá — s minő állandóság ez! — csakis a jellemek elsatnyulása és minden függetlenségi érzet kiveszése, vagyis nemünknek alásülyedése által.“ Hogy kikerülhessük e vigasztalan jövőt, meg kell vizsgálnunk, minő föltételek alatt tarthatók fenn a szabad intézmények, s mindent el kell követnünk e föltételek érvényesítésére.

De vajon elsajátíthat, s különösen fentarthat-e valamely nép oly intézményeket, melyeket legjobbaknak itél. A történelmi iskola szerint nem. Ezen iskola a politikai institutiókban szükséges eredményét látja egy nemzet ösztöneinek, hagyományainak, egész történetének, s e végzetszerűség kikérülésére hasztalannak tart minden kísérletet. Ha a nemzet ezt nem látja be s oly intézményeket akar magának adni, melyek nem férnek össze véralkatával, csak romlását fogja siettetni. E nézet sokáig uralkodott Angliában és Németországban. Franciaországnak gondolkozásmódja mindig ellenkező volt. A politikai rendszerek itt a hajdankor tanulmányozása nyomán alakultak. Csaknem minden hajdankori államban pedig azt látjuk, hogy a nép vezetői teljesen megváltoztatják a törvényeket, rohamosan kettészakítják a tradíciót s egészen új szervezetet léptetnek életbe. E példák emléke indíthatta Virginia államot arra, hogy Locke-val csináltasson, s Corsikát és Lengyelországot, hogy Rousseau-tól kérjen magának új alkotmányt.

A hajdankorban lehetségesek voltak a politikai s társadalmi szervezet e rögtöni megváltoztatásai, mert a szabad embereknek igen kis csoportjára valának alkalmazva, s mert a rabszolgaság által ki voltak kerülve a legsúlyosb — a közgazdasági — nehézségek. De nagy és veszélyes tévedés azt hinni, hogy modern társadalmainkban, hol minden politikai kérdés megannyi közgazdasággal fűződik össze, a régiek példája szerint járhatnánk el. Találkozunk e tévedéssel a „Törvények szellemé“-nek minden lapján. Táplálva Montesquieu, elterjesztve Rousseau, a XVIII. század írói s a francia forradalom szónokai által, mélyen áthatotta az elméket Franciaországban, s az ismert sajnálatos válságokhoz vezetett. Azt hívék s hiszik még mindig, hogy törvények készítéséhez csak az ész megkérdézése szükséges, a nélkül, hogy tekintetbe kellene venni a traditiót. Turgot találóan fejezé ki ezt az eszmét: „A társadalomban egyesült emberek jogai — úgymond — nemcsak történelmük-, de természetükben is gyökereznek.“ Meg voltak győződve, hogy elég fölfedezni és proclamálni a legjobb politikai szervezetet. Sohasem kérdezők, megvannak-e vajon a föltételek, melyeket ily eszményi szervezet megkíván. Ha akadályokra talált, az emberek, az aristocraták ellen támadtak, árulást kiabáltak s megfojták az árulókat. Ily erőszakosságok reactiót idéztek elő, a mely véget vetett a szabadság új vívmányainak. Ennél jobb politikát követett már a régi Görögország némely törvényhozója is. Meglepő helyes érzékkel mondja Solon: „Az atheneieknek nem a képzelhető legjobb, de az általok legjobban elviselhető törvényt adtam.“

Nem elég proclamálni egy törvényt, mert jónak ítéljük; szükséges, hogy az megértessék s ne keltsen föl oly ellenállást, mely előnyeit megsemmisíthetné. Hasztalanul szerveztek köztársaságot, ha a nép nem hajlandó s nem képes megtenni azt, a mi a köztársaság fentartásához szükséges. Marius és Sylla polgárháborúi után Róma érett volt a despotismusra; a föltételek, melyekkel a szabadság megőrizhető lett volna, elenyésztek. Brutus megöli Caesart, de kétségbeesik a szabadság fölött. Cicero helyesli a tyrann meggyilkolását, de látja, hogy nem kerülhetik ki a zsarnokságot. *Interfecto rege, liberi non sumus.* Keleten hasztalan próbálnák meghonosítani a képviselői kormányt; a függetlenség azon foka, melyet e rendszer

megkíván, ott nem létezik. *) A kormány ellenőrzése oppositio hiányában nem lévén lehetséges, a hatalom is csak abszolút lehet. Egy nemzet sem választhatja tehát szabadon az észszel leginkább összeegyező kormányformát, mint a XVIII. század vélte. Számításba kell venni a szokásokat, eszméket, műveltséget, érdekeket, szóval a történelem által teremtett helyzetet. Az ész meghallgatásával fedezzük fel a legjobbat, s a traditio figyelembe vételével azt, a mi lehetséges.

Természetesen egy nemzet sincs föltétlenül múltjához kötve. Az akarat ereje csodákat alkothat, ha kitartó s hasznára fordítja a szabadság útmutatásait. Akarni bármily nagy szenvedélylyel s dogmának proclamálni a szabadságot, igaz, hogy nem elég; de ha elfogadjuk kötelességeit, ha alávetjük magunkat terheinek, egyszóval ha realisáljuk minden föltételét, képesek leszünk megalapítására. Megbarátkoztatni ily módon a közvéleményt bizonyos kormányformával annyi, mint elhárítani megvalósításának egyik legfőbb akadályát. „Ha az értelmes emberek többsége — mondja Stuart Mill — rábírható arra, hogy bizonyos társadalmi rendet vagy politikai institutiót üdvösnek, egy másikat rosznak, amazt óhajtanónak, ezt kárhozzátásra méltónak ismerje el, sok történt a társadalmi erő éltető túlsúlyának egyik részre megadására, az utóbbitól pedig elvételére.“ A törvényhozó mindezek szerint nem alapíthatja meg a legjobbnak vélt alkotmányt, ha életképesse tételeének föltételei hiányoznak; de e föltételeket nem lehetetlen létrehozni. Szükségesebb tehát meghatároznunk, melyek e föltételek, mint latolgatni a különböző kormányformák viszonylagos érdemét. Miután azonban korunk népei gyakran kénytelenek választást tenni e különböző formák között, tanulmányoznunk kell azok előnyeit, illetőleg hátrányait is.

*) Midőn az egyiptomi alkirály néhány évvel ez előtt egy kamarát állított fel, megmagyarázták a tagoknak a parlament mechanizmusát, s elmondták egyebek közt azt is, hogy a kormány hívei jobbról, az ellenzék tagjai a bal oldalon foglalnak helyet. Valamennyi azonnal a szélső-jobb oldalra rohant, s egy sem akart a baloldali padokba ülni.

V.

A despotismus elesik; olyan, mint a halál; senki nem választja azt; csakis a szabad kormányrendszerekkel, a képviseleti monarchiával és köztársasággal kell tehát foglalkoznunk. Korunk legjelesebb politikai írói nem igen terjeszkedtek ki e két kormányforma viszonylagos értékének vizsgálatára, oly kevés különbséget láttak közöttük. Mint mondták, az alkotmányos monarchia nem egyéb, mint örökösödési joggal fölrüházott elnök alatt álló köztársaság; pedig ezen egyetlen különbségnek is vannak bizonyos következményei, melyeket megkísértünk fölfejtani.

E kérdés igen kevésbé van megvilágítva, mert rendesen több szenvedélylyel, mint megfontolással, élesebb pártállással, mint valódi tudományos szellemmel tárgyalták. A politika tudománya tett még eddig a legkisebb előhaladást. E téren ugyanis leginkább nehéz következtetéseket vonni a tények észleléséből, a politikai tények különböző okoknak, a faj-, égalj-, vallás- vagy földirati helyzetnek lehetvén eredményei. E mellett csaknem lehetetlen, hogy a politikai észlelő az abszolút pártatlanságnak, a magasb nemű közönynek azon állapotába helyezze magát, mely a tudományos vizsgálathoz szükséges. A meggyőződések, remények, nemzeti előítéletek, szokások, az uralkodó kormányzat és érdek mindig gyakorolnak némi befolyást; az író nem ritkán csakis azért ragad tolat, hogy védje a legjobbnak vélt kormányformát s megfoszsza hitelétől azt, a melyet rosznak tart. Mint monarchista csak a köztársaságnak, mint republikánus csak a monarchiának bűneit fogja látni. Ez joga, sőt kötelessége is, midőn nem a politikai elmélet valamely kérdésének vitatása, hanem oly határozat megállapítása forog szóban, melytől az ország jövője függhet; csak hogy az ily iratokból nem sok hasznót húz a tudomány. Nagy homály uralkodik ezek szerint a kormányformákra vonatkozó bűvárlatok legtöbbszörében s innen van az, hogy sok hamis eszme csaknem kétségbevonhatatlan hitelnak örvend.

Igy például a köztársaságnak tulajdonított előnyök egyike az, hogy rendkívül egyszerű kormányforma. „Minden homogén társadalom egyszerű kormányzatot akar — mondja

Vacherot a „democratiáról“ írt könyvében — s e kormányzat a köztársaság egy kamrával.“ Vacherot evvel a republikánusok legtöbbszörének véleményét fejezi ki, melylyel még azok is egyetértének, kik nem akarják a köztársaságot. Pedig ezen észme minden eddig észlelt ténnyel ellentétben áll.

Minden valamivel hosszabb ideig fennállott köztársaság kormánya a legnagyobb bonyodalmakat mutatja fel. Szinte felállíthatnók azon tételt, hogy minél egyszerűbb valamely politikai kormányzat, annyival inkább közeledik az abszolutizmushoz, s minél több biztosítékot nyújt a szabadságnak, annál bonyolultabb. Misem egyszerűbb a keleti despotizmusnál és semmi nem oly bonyolult, mint az Egyesült Államok institúciói. Igen jó munkákat írtak gépezetéről, s mégis vajon ki dicsekedhetnék vele, hogy ismeri minden részletét? S valóban nem elég tanulmányozni az unionak s az azt képező harminczhárom államnak alkotmányát; szükséges behatolni az egyes államok kerületei- s községeinek belsejébe s megfigyelni működését az egymástól független tisztviselői testületeknek, melyek külön-külön szabályok szerint választatnak a közmunkák, közoktatás, katonai dolgok, törvénykezés, fogházak és pénzügyek kezelésére; szükséges megvizsgálni a mieinktől teljesen különböző administratív eljárását e számtalan politikai testületeknek, melyek mindenike külön étellel bír és semmiféle hierarchikus lánczolat által nincs egymáshoz fűzve. Hogy csak egy példát idézzünk, terjedelmes leírás is alig adhatna némi fogalmat New-York elemi oktatásának felügyeleti s vezetési módjáról. Mindenütt feltalálható az ellenőrzés és ellensúlyozás ugyanazon rendszere. A hatalmak megosztását hihetetlen mértékben vitték keresztül Egy embernek akarata, még ha a legfőbb hatalommal lenne is felruházva, sehol sem hozhatja működésbe az administratív testületek vagy közegek egész sorozatát.

A németalföldi tartományok köztársaságának, a mely meghódítván a szabadságot önmaga és a modern társadalmak számára, kis testülete mellett is elsőrangú hatalmasság gyanánt szerepelt, hasonló bonyolultságú politikai szervezete volt. Ha látjuk, mennyire szét voltak választva a hatalmak s mennyire nélkülözte a kormányzat az egyöntetűséget, sőt az egyiséget is, csodálnunk kell, miként állhatott ellene ez az állam a continens leghatalmasb királyságainak, Spanyol-, Francia-

és Angolországának, s hogyan válhatott európai nagy coalitiók központjává. Misem lehetett egyszerűbb, mint Róma és Velenceze alkotmányai. S ki mondhatná el, hogy ismeri a mai Schweiz politikai szervezetét, a huszonkét cantont külön traditóiával, localis szokásaival, saját törvényhozása- és untalan változó alkotmányával? Semmi sem érdemelné meg inkább a komoly tanulmányozást, mint Zürich canton iskola-rendszere, annvira sikerült ott elmés combinatiók által minden befolyásnak illető helyét biztosítani. A köztársaságnak sehol sem volt tehát oly egyszerű alakja, a minőt hívei Franciaországban mindig rá akartak erőszakolni.

A köztársaságnak rendszerint tulajdonított egy másik jellemvonás az, hogy a végrehajtó hatalmat szinte a tehetetlenségig szállítja le. Azon indokoknak egyike ez, melyek miatt a radicalis párt oly szenvedélylyel ragaszkodik e kormányformához. Pedig itt is tévedés forog fenn. A köztársaság elnökének — bár minő nevet viseljen s akár hogyan választassék — több hatalma van, mint valóban alkotmányos monarchiában az örökös királynak. Oka igen egyszerű. A köztársasági elnök csak személyes értéke folytán juthat ily magas polczra. Ki kell tűnnie ékesszólás, administrativ tehetség vagy katonai lángész által. Megállapodott, ismeretes politikai eszméi vannak, s épen ezeknek köszönheti megválasztatását. A hatalomhoz jutva, tehetségeinek s személyes tekintélyének felhasználásával igyekezni fog eszméit győzelemre emelni. A koronának csaknem egészen elhalványult dicsfénye helyett rendelkezik azon párt élő erejével, mely őt fölemelte. Ha megadatott neki, használni fogja a veto jogát. Éjszakamerikának csaknem valamennyi elnöke — sőt az utolsóelőtti, Johnson, még az árulás vádjá ellenében is — megtette azt. Hasztalan választja a végrehajtó hatalom leteteményesét a nemzetgyűlés s hiába declarálja bármikor letehetőnek: mégis kétségtelen az, hogy kiváló érdemek emelik őt ezen állásra, s hogy a legfőbb hatalom rendkívüli tekintélyével döntő befolyást fog gyakorolni. A mennyit maga az egyén ér, akkora a hatalom, mely fölött rendelkezik.

Hasonlítsuk össze a választott államfő tevékeny, erős, vállalkozó személyiségével az alkotmányos monarchia örökös királyának elmosódott szerepét. Neveltetése — bárminő gondos legyen különben — rendszerint igen lágy, mert folyvást

előzékenységgel s hízeltéssel van környezve. Nem kell állást szereznie az életben, mert a legmagasb állás egészen elkészítve várja őt. Királyi tevékenysége tanévei akarátának használata helyett annak feláldozásából, előnyeinek kimutatása helyett azok elfödéséből, eszmék létrehozása s gyakorlati alkalmazása helyett azok teljes eltitkolásából fognak állani. Az alkotmányos uralkodók mintaképei, p. I. Leopold belga király vagy Victoria királynő, soha sem árulják el, hogy melyik párt felé hajlanak. A törvényhozó és végrehajtó hatalom — Amerikában oly gyakori — surlódásai Angliában soha sem újulnak meg, sőt nem is tartatnak lehetségeseknek, mint Bagehot mondja, azért, mert senki sem teszi fel, hogy a korona akadályt gördíthessen a parlament elé, ez lévén most már a legfőbb úr. 1789-ben Franciaország forradalmat indított, hogy megvonja a veto jogát a királytól. A veto rémülettel tölté el minden barátját a szabadságnak, — pedig e félelem alaptalan. Korunk alkotmányai megadják a veto-t az uralkodónak; de ez pusztá látszólagos eszköz és semmire nem használható. Ellenségei a despotismusnak, ha azt akarják, hogy a végrehajtó hatalom gyöngye legyen, helyezték azt alkotmányos monarchia kezeibe. Egészen más ereje lesz annak választott államfőnél, ki — választassék bár rövid időre vagy letehetőleg — élni fog, míg hatalma tart, mindazon befolyással, melyet szilárd akarat, a küzdelem megszokása s az általa képviselt párt szenvedélyei nyújtanak, holott a király még azt sem használhatja, mit a korona fénye és az alkotmány nyújt. Szóval a mai társadalmakban erőtlen a végrehajtó hatalom, ha örökös, erős, ha választható.

Egyenlő körülmények között*) az államügyeket jobban lehet intézni alkotmányos monarchiában, mint az Egyesült Államokhoz hasonlóan a nép választotta elnök alatt álló köz-

*) E kifejezésnek politikában s közgazdaságban minden állítást meg kellene előzni, mert ily fenntartás nélkül egy elvnek sincs abszolút igazsága. Így például azt hiszszük, hogy az egyesült államokat nagyobb bölcsesség vezérelte, mint Angliát. Több tiszteletet tanúsítottak a törvény, több ellenszenvet a háború iránt, nagyobb mérsékletet külföldi viszonyaikban, több belátást a belkormányzat terén; de ez onnan van, mert az egyesült államok alapítói beültették ide az erkölcsiség, vallás, egyenlőség s józan demokrácia érzelmeit melyek Angliában nem voltak meg oly nagy mértékben.

társaságban. Okai imezek: Az alkotmányos monarchia ügyeit nem az uralkodó, hanem a cabinet főnöke vezeti. Ez pedig szükségképen kiváló egyéniség. Állásához kettős fokú választás útján jut: a legképesebb levén a képviselők többségében, mely szintén a választók többsége által van megválasztva. A cabinet feje, hogy úgy mondjuk, a politikai képesség kétszeres sublimatiójából ered. Állását elméje, belátása, vezetői és szónoki tehetségével vívhatja ki, s csak míg sikert mutat fel, tarthatja meg. Kénytelen tehát bölcsnek lenni eszméiben, és szerencsésnek vállalataiban. Az absolut uralkodók néha kiválóbb miniszterekre bízák az állam vezetését, mint a minőkkel parlamenti kormányban találkozunk, mert miniszterek nem kénytelenek szónokoknak lenni, s lehet valaki nagy államférfi, a nélkül, hogy az ékesszólás adományával bírna; de az absolut uralkodó választását is igen gyakran a legkevésbé helyeselhető tekintetek vezérelhetik, s akkor oly egyénekre bukkan, kiknek tehetetlensége veszélybe dönti birodalmát. Alkotmányos rendszer mellett lehetséges, hogy az elnök-minister választása nem üt ki oly előnyösen, de nem is válhatik annyira szerencsétlenné, mert mindig tevékeny uralkodó s az ország által elismert képességnek következménye.

Köztársaságban az elnök néha tett szolgálataiért vagy kivívott dicsőségeért választatik meg, de olykor azon negatív érdemeért is, hogy nem áll egy véleménynyel sem elesebb ellentétben, s nem vet senkire árnyékot: Amerikában igen gyakran e tulajdonág gyakorol döntő befolyást az elnökválasztásnál. A miniszterelnökök Angliában rendszerint fölötte állanak az Egyesült Államok elnökeinek, az Unio alapítóit természetesen kivéve.

Az elnök cselekvésre választatik meg, s felelősséggel tartozik. Nem elég, hogy uralkodjék, hanem kormányoznia is kell; de a congressus nincs az ő kezeiben; nem is gyakorolhat reá jelentékeny nyomást, mert hivatalnokai a kamrákban nem jelenhetnek meg. Kormányzati tehetségei tehát igen gyakran akadályokba ütköznek, vagy surlódásokat idéznek elő; mindenesetre nehezen értékesíthetők az államügyek vezetésében. Komoly hátrány ez, s nem is maradt észrevétlenül; de el kelle azt tűrni, hogy kikerültessek a hatalom zsarolásainak s az államcsínyeknek veszélye. Két rossz közül a kisebbet választani mindig bölcs eljárás. Nem kevésbé áll az is, hogy

ugyanazon országban a kormányzásra legképesebb egyén nagyobb valószínűséggel jut a közügyek vezetéséhez cabinetfőnöki, mint elnöki minőségben, s az előbbi állás inkább lehetővé teszi kormányzói ügyességének felhasználását. Monarchiában minden lehető előnyt kinyerhet képességei által, s nem főrog fenn semmi oka azok elbénításának, mert usurpatoria nem is gondolhat. Mint a köztársaság elnöke, minél rendkívülbb tehetségekkel lesz felruházva, minél szélesb látkörű tervei lesznek, minél inkább szíven viselendi bizonyos értelemben hazája nagyságát, annál inkább fájlandó lesz a rendelkezése alatti erőt hatalmának megörökítésére használni fel. Alkotmányos monarchiában tehát a bölcsesség parancsolja, hogy az ügyek élére a legképesebb legtevékenyebb, s legtöbb akaratérővel felruházott egyén állíttassék. Köztársaságban az ily egyén eltávolítását ajánlja az eszélyesség, mert többet ér egy közészerű elnök, mint egy zsarnokságra hajló lángész. Az ostracismus itt nem ritkán sajnálandó szükségességet képez.

A nép által határozott időre választott elnök egy másik hátránya az állandóságnak, a folytonossági szellemnek hiányában áll. Bizonyos — igen rövid — idő múlva változik az administratio s új szellem ragadja meg az állam vezetését. E hátrány oly nagy, hogy az Egyesült Államokban mindinkább hajlandók ismételten megválasztani a volt elnököt, elejét akarván ezáltal venni a rohamos megszakításnak. Ezen államban, hol a helyi institutiók függetlensége s a nemzet jelleme minden usurpálást lehetetlenné tesz, e gyógyszer nem veszélyes, sőt enyhíti a bajt. De Európában csaknem kikerülhetetlenül az élethossziglani consulsághoz vagy örökös souverainséghez vezetne. A cabinetfőnök ellenben mindaddig kormányoz, míg bírja a parlament támogatását s a nemzet bizalmát. Működésének tartamát határidő nem szabja meg. Ha ügyes, előrelátó és erélyes, állását épen oly sokáig megtarthatja, mint az absolut kormány ministere. S legyen bár a hatalom birtokában vagy az ellenzék padjain, vezérelni fogja — mint a nagy angol ministerek legtöbbje — életének végeig az országot. A cabinetfőnök ily módon egy nemét a visszavonható, felelős, de mégis állandó királyi hatalomnak gyakorolja, a mely birtokában van úgy a folytonossági szellemnek, mint az előrelátás- és kitartással foganatosított törekvéseknek. Könnyen kivonhatni a mondottakból azon következtetést,

hogy a jó kormányzáshoz több esélyt nyújt egy népnek a parlamentáris cabinetfő, mint a nép által közvetlenül választott köztársasági elnök.

Leginkább biztosítva lesz e tekintetben a monarchia előnye a köztársaság számára, ha ez szintén kabinetfőnök által kormányoztatik. Kérdés azonban, ha vajon beérné-e a nép egy névtelen társulatéhoz hasonló ily kormányformával. Az így szervezett köztársaság észszerű kormányzat lenne, a nép azonban csaknem mindenütt igen kis mértékben követi az észszerűség tanácsát. Egy névhez ragaszkodik, s üdvét nem önmagától, hanem egy nagy embertől várja. Különösen válság idején szükségét érzi a vezetőnek, s a hatalmat látható főnökben óhajtja megtestesíteni. A köztársaság barátai a nép támogatásától várják annak fentartását. Csak a népnek egy kis, válogatott csoportjára gondolnak, mely épen úgy érez, mint ők. Feledik a valódi népet, mely mindig szerette a bálványokat s zsarnokokat, mely ragaszkodott a pogánysághoz. mert nem szokhatá meg az első keresztyénség oltárok, áldozatok, pompa és istenségek nélküli templomait, s csak akkor tért át, midőn szertartásokat, főpapokat s a szentek alakjában bálványokat adtak neki; — a népet, mely Nápolyban, Spanyol-, Franciaországban és Hollandban épen úgy, mint hajdan Rómában és Görögországban, mindig gyámolította az absolut hatalmat. A köztársaság az aristocratiában találta mindenütt legszilárdabb s utolsó védőit. S valóban a köztársaság épen úgy, mint a képrombolók cultusa, spiritualista kormányzat. Csakis kifejlődött szellemélet teszi azt megérthetővé és gyakorolhatóvá.

Általánosan hiszik azt is, hogy a köztársaság kedvezőbb a szabadságra nézve az alkotmányos monarchiánál. Egy kis utánagondolással belátjuk, hogy ez nem áll. Modern társadalminkban a politikai szabadságot különösen a kisebbségek tiszteletben tartása alkotja. S hol valamennyi functio választásnak van alávetve, ott a kisebbség inkább ki lesz téve az elnyomatás veszélyeinek. A győzelmeskedő többség elfoglal minden helyet. Az államfő eleget kénytelen tenni azon párt programjának s ambícióinak, mely őt diadalra segíté. A kisebbség mindenütt a legyőzötnék helyzetébe jut, s a hatalom letéteményesei ellenség gyanánt tűnnek fel előtte. Az Egyesült Államokban a megválasztott új elnök minden kinevezésétől

függő hivatalt híveivel tölt be. Az új politika — úgy mondják — új közegeket kíván. Csak akkor viselhet el egy nép ily rendszert, ha szokásai, intézményei s hagyományai különösen hozzá idomították. Európába behozataláról le kell mondanunk. Alkotmányos monarchiában a győzelmes többség nem keríthet minden helyet hatalmába, s nem tekintheti az országot meghódított területnek. A souverainnek kiváló érdekében áll a hatalom visszaéléseinek akadályozása s gyámolítása a kisebbségnek, mely bár megveretett ma, de diadalmaskodhatik holnap. Ő maga képviselvén az ország állandó érdekeit, vagy legalább is ragaszkodván trónjának megtartásához, óhajtani fogja, hogy a többi hivatalnokok is túléljék a pártok váltogató bukásait, s nem fog hozzájárulni a tömeges elbocsátásokhoz. A lehetőségig ellene fog szegülni annak, hogy a győzelmes párt oly többségi törvények alkotására használja erejét, melyek véglegesen elfojtanak a legyőzött pártot, mely ezáltal kétségbeesett, anarchicus, s minden institutiot rombolással fenyegető oppositóra lenne kényszerítve. „Minden rendszabály, mely egy pártnak a másik fölötti suprematiáját megörökíteni czélozza, nagy veszélylyel jár,“ — e bölcs nézetet nyilvánítá 1857-ben I. Lipót belga király, ki mindenkinél inkább megírhatta volna elméletét az alkotmányos rendszernek, melyet oly jól gyakorolt. A pártok módosulnak s elenyésznek; de a míg egy pártnak életereje van — legyen bár kisebbség — nagy eszélytelenység elvonni tőle a törvényes eszközök által fölemelkedetés eszközeit. Az ily eljárási mód pedig több akadályra talál monarchiában, mint a köztársaságban. Nagy haszonnal járna itt a királyi veto, ha alkalmazása lehetséges volna. A korona e kiváltságából, melyet hajdan a zsarnokság fegyverének tartottak, tényleg a kisebbség utolsó menedéke s a szabadság védbástyája válnék.

Megkísérlettük kimutatni, mily kevés alapja van a köztársaságról elterjedt némely véleményeknek. A monarchiára vonatkozólag is találkozunk ily téves nézetekkel. Azt mondják p., hogy a jó kormányzási képesség épen úgy, mint más tehetség, nem megy át az elsőszülöttre, az örökös királyság felállítása tehát indokolatlan. De Tracy így fejezi ki ezen eszmét Montesquieu-ról írt commentárjaiban: „A ki esztelennek hinné magát, ha átörökölhetőnek nyilvánítaná kocsisa vagy szakácsa functioit, vagy örökösiténé bizalmát orvosa irányá-

ban, kötelezvéen magát s övéit arra, hogy ily minőségben mindig az első szülöttekhez fordul, legyenek bár örültek, gyermekek, nyomorékok vagy becsstelenek, — az mégis egészen rendjén levőnek találja az ily módon választott fejedelem iránti engedelmességet. Annyira valószínű, hogy a nagy hatalom tulajdonosának gyermekei roszúl neveltetnek s gonoszakká lesznek; oly valószínűtlen, hogy ha ki is kerül valamilyik a rontó befolyást, az épen az elsőszülött leendő; s még akkor is gyermeksege, tapasztalatlansága, szenvedélyei, betegségei s öregsége oly nagy idejét töltik be életének, mely alatt veszedelmes alája vetve lenni; s mindez oly bősége összegét képezi a kedvezőtlen esélyeknek, miszerint alig tudjuk megérteni, miként fogamzhatott meg e veszélyek elvállalásának eszméje, hogyan terjedhetett el oly általánosan, s hogyan tartózkodhatott néha a teljes rombolástól. Mindez nem fejezhető ki helyesebben; csak hogy nem érinti az alkotmányos királyságot, melyet a nemzetek egy része szabadon tart fenn, s csak a despotismusra vonatkozik, melyet az emberek elszenvednek ugyan, de nem választanak.

Hogy az alkotmányos monarchia jó kormányzat legyen, ahhoz nem szükséges a jó uralkodó tulajdonságainak a születési rend szerinti átszállítása. A király uralkodik ugyan, de nem kormányoz. Ha helyes érzéke s ügyessége van, igen nagy szolgálatokat tehet az országnak, de legyen bármily gonosz vagy örült, rosz cselekedetei által még sem döntheti végveszélybe az országot. A cabinetfő kezében lévén a realis hatalom, a király erényei s képességei nem lesznek ugyan haszon nélküliek, de bűnei s esztelenségei nem érinthetik közvetlenül a törvény védelmezte polgárokat. III. György kábasága kétségkívül oka volt Angliában némi hibák elkövetésének, de nem akadályozta meg a külföld irányában nagy erély kifejtését, s az ország jogainak megerősítését. Az örökös királyság káros esélyeitől csak addig lehetett félni, míg az uralkodó tetszése szerint rendelkezhetett alattvalóinak s az országnak sorsáról.

A koronás hölgyeknek feltűnően szerencsés uralkodását azon észrevétellel próbálták megfejteni, hogy a királynők alatt férfiak uralkodnak, s a királyok alatt az asszonyok. A megjegyzés élczes ugyan, de aligha igazságos, mert bizonyára nem a jó kormányzás azon érdem, mely valakit uralkodónőjének kegyenczévé tesz. A nők uralkodásának sikere inkább abban találja

magyarázatát, hogy alattuk éppen úgy mint napjainkban, tényleg a ministerek gyakorolták a főhatalmat. Lord Russell mondá egykor a parlamentben, hogy az angolok több elismeréssel tartoznak Victoria királynőnek, mint bárkinek elődjei közül, mert uralkodása alatt szokta meg a nemzet véglegesen önmagának kormányzását. Tracy megjegyzése a korona örökösödéséről csak az abszolút monarchiára vonatkozhatik tehát és nem az Angliához hasonló alkotmányos egyeduralkodásra.

VI.

Lássuk már most a köztársaság realis előnyeit. Caro nézete szerint csak ez a kormányforma viselheti el az általános szavazatjogot s a sajtó teljes szabadságát, a melyhez végre is hozzá kell szoknunk. Mi azt hisszük, hogy az alkotmányos monarchia is megbírja ezeket, ha az uralkodó szorosan ragaszkodik szerepkörének határaihoz, mert a nép általában a fennálló rend mellett fog szavazni, s a sajtó ellenőrzése tényleg csak a cabinetfőre terjed, a ki egyedül cselekszik; azonban igaz az, hogy az alkotmányos monarchiának gépezete igen kényesen kezelhető. A nemzet részéről mérsékletet, tartózkodást s méltányos ítéletet kíván, a fejedelemtől pedig, legalább kezdetben, sok tapintatot, önmegtagadást, az ország kíváncsi irányában előzékenységet, és lemondást minden személyes politikáról. Ha egy király megbukik, az erőszak döntötte meg hatalmát, s minden veszélybe jut. A köztársaságban a nép nem választja ismét meg az elnököt, vagy a kamra megvonja tőle bizalmát, s ebből áll a forradalom egész oeconomiája. Annyi tagadhatlan, hogy a köztársaság jobban elviselheti, mint bármely más kormányforma, az egészen szabad sajtót s általános szavazatjogot, — föltéve természetesen, hogy az ország is köztársasági érzelmű.

Napjainkban annyira félnek a socialis rázkódásoktól, hogy örömet tekintenék legjobb kormányformának azt, a mely leginkább alkalmas e veszély leküzdésére. Az elámitott nemzetek hajlandók a despotismust ennek tartani, s átengedik magukat egy kényúr hatalmába. Tévedésük igen nagy. A despotismus rövid idő alatt fölkelte maga ellen a szabadság szellemét, a melyet még nem lehet teljesen elfojtani

nyugati államainkban. Viszályok keletkeznek; a szabadság barátai mindenütt szövetségeseket keresnek a hatalom ellen, s épen azon néma s félelmes elégületlenekben találjuk fel azokat, a kik ellenségei a tényleges társadalmi rendnek. S mérhetetlenül növelik ezáltal a mozgalom erejét, mely ellen küzdöttek volna, ha nem gondolnak mindenekelőtt a zsarnokság megdöntésére. A köztársasággal ellenben úgy látszik, hogy nem kell több hódítást tenni a politika terén. S így a figyelem folyvást a társadalmi rend védelmére irányozható. Sőt, mint Caro igen helyesen megjegyzi, a köztársaság, a mely maga a nemzet, oly szigorú megtorlással élhet, a minő nem volna helyes a rendkívüli mérsékletre utalt monarchiánál, mert nem bocsátnák meg neki még a védelmében kiontott vért sem. Lajos Fülöpnek tulajdonítják az 1848. juniusi napok alkalmából ezen megjegyzést „csak névtelen kormány gyakorolhat büntetlenül ily megtorlást.“ Lajos Fülöp inkább odahagyta a hatalmat, hogysem ágyúval keljen védelmére. A köztársaság nem mondhat így le. Tartózkodnia kell minden gyöngeség- és szájalomtól, mert utána csak a chaos következne. A conservativok tehát igen nagy hálátlanságot követnek el akkor, midőn megtagadják elismerésüket a köztársaságtól. Sokkal tartoznak neki, mert oly erélyes védelmet nyújt a rendnek, a minőt egy kormányzattól sem várhatni. Zavaros időnkben, melyből a jövőnek új socialis rázkódásai készülnek kitörni, a köztársaság ellenállási ereje mindazoknak rokonszenvébe ajánlja e kormányformát, a kiknek egy socialis insurrectio győzelmével legtöbb a veszteni valójuk. Ellenben a socialisták csak nyerhetnek a despotismos megszilárdulásával. Uralma alatt megerősülhetnének, s bukása napján valószínűleg urakká lennének; de a látszat annyira megzavarja az emberek látását, hogy a pártoknak egyike sem veszi észre, hol rejlik valódi érdeke.

Másik előnye a köztársaságnak, hogy előmozdítja az erkölcsök egyszerűségét s az egyenlőség terjedését. Az udvarok romlottsága fölötti declamatioknak napjainkban többé nincs értelme. Azonban nem lehet tagadni, hogy a királyság, irányt szabván a legelőkelőbb társaságnak, fényűzés kifejtésére vezet; sőt némelyek hivatása egyik ágának tekintik ezt, s e nézetből kiindulva szavazzák meg a nagy udvartartási költséget. A politikai gazdaság nem ismerésének

foka oly magas, s a keresztyén elvek feledése oly általános, miszerint adó alakjában milliókat vetnek ki a munkára azért, hogy a legmagasabban álló személyiség a tróntól elválaszthatatlan tekintélyével példát adhasson a pazarlásra. Azt mondják, hogy mindez a kereskedelem előmozdításaért történik. A fényüzési kiadás nem egyéb, mint gyors és terméketlen rombolása a vagyonnak; a munkabér azonban csak a tőke nagybodásával emelkedhetik; tehát egy csapással gátolják a munkások sorsának javítását, s a kicsapongó s ingerlő egyenlőtlenség látványát nyújtják nekik. A hajdankortól fogva minden pogány és keresztyén moralista ismétli, hogy a fényezés megrontja az erkölcsöket. Csak nemrég tárult föl szemeink előtt a bizonyítéka ezen igazságnak. A francia császári udvar fölkeltvén minden osztályban a költsékezés iránti hajlandóságot, az egyenetlenség, zavarok s gyakran a becstelenség magvait hintette el a családokba. Az európai fejedelmek nagyobb része eszélyesebb alattvalóinál, s nem ad oly rossz példát, a minőt várnak tőle s a miért adóznak neki. A modern uralkodók elég egyszerűen, sőt takarékosan élnek. Esztelenség volna ezt szemökre hányni. Sőt ellenkezőleg elismeréssel tartozunk nekik azért, hogy nem viszik be nagyobb mértékben az improductív kiadásokba népeiket. E tekintetben a köztársaságnak határozott előnye van. Schweiz névtelen kormányát bizonyára senki sem fogja avval vádolni, hogy elősegíti a fényezés terjedését s az erkölcsök romlását. Democraticus korszakunkban nem szükséges, hogy a főhatalom kirívó jelvénye legyen az állapotok egyenlőtlenségének. Szerezzen tekintélyt jó szolgálatai által. A királyi pompa, mely hajdan elvakítá a népeket s ezáltal erősíté a hatalmat, ma csak ingerelhetné a tömeget s provocálná a anarchicus szenvedélyeket. A csillogó öltönyű bérszolgák, a pazar fényű fogatok, az udvar tékozlásai, s a sok pompa, melyet drágán kell megfizetni, nincsenek helyén munkás társadalomunkban.

A köztársaság elnöke kevésbbé lesz hajlandó viszályba keveredni más nemzetekkel, mint egy király, a ki egyúttal a hadseregnek is ura. Az európai fejedelmek mindig katonaruhát viselnek, s tábornoki öltönyben jelennek meg a közönség előtt, még ha nem képesek is hadsereget vezetni; a polgári ruha méltatlannak látszik hozzájuk. Különösen a

hadügyekkel, a fegyverek tökélyesbítésével foglalkoznak, mintha csak az emberek pusztításának mestersége érdemelné meg figyelmüket. Utódjai e tekintetben a régi királyoknak, kik mindenekelőtt harczosok voltak, de a mi békére, munkára s forgalomra alapított társadalmainkban e katonás királyok rettentő ellenmondást képeznek. Az emberek milliói fölött rendelkezvén, trónjuknak győzelmei által dicsőséget s szilárdságot óhajtván kölcsönözni, s egymásra féltékenyek lévén, folytonosan fenyegetik a világ nyugalalmát. A lefegyverzés tényleges viszonyaink közt chimera ugyan; de ha Európának minden nemzete rendelkeznék sorsa fölött, miután nem áll érdekükben, hogy egymásnak ártsanak, tartományait elfoglalják s kereskedelmüket megrontsák, kétségkívül utánoznák Schweizot s az Egyesült Államokat, s visszaküldenék katonáikat az eke szarvához. Nem lehet ugyan állítani, hogy a köztársaság biztos garantiája a békének, de általánosan elfogadva s az Egyesült Államokhoz hasonlóan szervezve, kétségkívül kevesbitené a háború esélyeit.

Az alkotmányos monarchia, ha úgy gyakorolják, mint Angliában Victoria királynő, vagy Belgiumban I. Lipót király, önkormányzatot ad az országnak, s szabadságát minden más kormányformánál jobban biztosítja; de e kitünő kormányzat az uralkodótól vagy teljes közönyösséget, vagy pedig magasabb nemű tapintatot kíván. Ha a király közönyös, s csak élvezetre gondol, az elnökmínister vezeti a kormányt, s minden úgy történik, mint a köztársaságban; de ha a souverain érdeklődik a közügyek iránt, s beavatkozik azokba; ha nézetei, politikája s tervei vannak, melyeket érvényesíteni akar, akkor kiváló ügyességgel kell bírnia, hogy sikert arathasson, mint I. Lipót, s ne bukják el, mint Lajos Fülöp.

Az alkotmányos király szerepe nem azon gazdagon díjazott, de lealázó sinecura, melyet Napoleon visszautasított Sieyés kezeiből. Bagehot az angol alkotmányról írt könyvében bámulatos finomsággal elemezi az e magas állástól várható szolgálatokat, s előtűnteti annak nehézségeit is, a melyek még nagyobbak a continensen, mint Angliában. Ha a fejedelemeinek személyes politikája van, igyekezni fog azt érvényre is emelni. Ha nem is mer talán nyílt küzdelembe elegyedni a nemzeti képvisellel, de használva a végrehajtó hatalom rendelkezése alatt álló rendkívüli eszközeit a befolyásnak, min-

dent elkövet arra, hogy e képviselőtetszése szerint alakuljon össze. Meg fogja próbálni hatalmának kiterjesztését, s néma de vészekkel teljes küzdelem támad az uralkodó s az országnak leghevesebb pártja között. Hadserege által képes levén lerázni nyakáról a kamarákat, a parlamentarizmus csak megtűrve fog fennállani s mindig ki leendő téve az államesiknek. Angliában oly mély gyökereket vert e rendszer, annyira védve van a szabadság, s tisztelve a törvény, hogy a hadsereg soha sem fogná megtámadni a parlamentet. A continensen egészen más a helyzet. Egy író, ki valódi alapossággal tanulmányozta a politikai tudomány problémáit, jelzi is e veszélyt közelebbről megjelölt röpiratában. „Ha egy kis német fejedelem — mondja Dupont-White — menekül Hannoverából, s Anglia királyává lesz, itt állandóan a kormányzat egyszerű nézőjévé, a pártok mérlegelőjévé, szóval alkotmányos királylává fog válni, s e szerencsében részesültek is az angolok; de várhatjuk-e ezt p. Franciaországban a fejedelemtől, ki egy dynastiát állít vissza, midőn oly nevet visel, a mely hozzá van kötve az ország történetének minden nagyságához; midőn Saint-Denis sírboltjain kívül negyven oly őst számlálhat, kik a csatatéren estek el; végre midőn a nemzet fogadja el s proclamálja őt? Ezen újjá született dynastia miként mondhatna le a népnek erejéről, a melyből eredt s hagyományainak szentségéről? Ily választás, ily fejedelem már magában véget vetne a francia szabadság felének.“ Az alkotmányos monarchia talán legjobb minden kormányforma közt; de némely államokban annyi kisértést nyújt a személyes hatalom túlkapásaira, s oly számos alkalmat a hatalom és nép közötti viszályokra, hogy egyszersmind a legtörékenyebb is, s csaknem elkerülhetetlenül fájul el államesikninyé vagy forradalommal.

Nagy előny az országra nézve ha fenntartott egy régi dynastiát, melyet tisztelet környez s a melytől elvonták az árrhatásnak minden eszközét, mint p. Angliában. Előny különösen a nép alsóbb osztályainak fejlődésére nézve, mi a köztársaság valódi barátainak is végcélja. A köztársaság és alkotmányos monarchia körülbelül egyenértékű, s minden gondolkozó ember be fogja vallani, hogy nem érdemes küzdeni egyiknek a másikkal való fölcseréléseért. Azonban ha e kérdés a trón bukása által fölmerül, minden figyelem reá fog

irányulni. A pártok óriási erőt fejtenek ki, hogy biztossítsák e kormányformák valamelyikének diadalát, s e küzdelem meddő, mert tárgya nem érdemli meg a szükséges áldozatokat. Ezen idő alatt misem fog történni a gazdasági kérdések, a nevelés, a felvilágosodás és jólét terjesztésének érdekében, pedig ez a fődolog. Szervezzük a népnevelést az Egyesült Államokéhoz hasonlóan, áldozunk rá száz meg száz milliót, s aránytalanul többet tettünk a demokrat szabadság végleges diadaláért, mint ha proclamáljuk a köztársaságot. Ha a kormányforma nem forog kérdésben, szociális reformok hajtathatnak végre, s a nép lassan bár, de biztosan halad az egyenlőség magasb foka felé.

XVI-ik Lajos trónjának megbuktatása végtelen szerencsétlenség volt Franciaországra nézve. Ha a francziák fenntartották volna régi királyságukat, könnyen megszabadíthatták vala azt minden ártalmas prerogatívától, mert nem volt egyetlen biztos támasza sem. A nemzet rövid idő alatt egészen önmaga által lett volna kormányozva, megszilárdította volna tartományainak jogait, s realizálhatja a XVIII. század dicső humanitarius programját, a mely már Európaszerte a foganatosítás útján volt. Megmenekülhetett volna a császárság azon szomorú korszakától mely, elfeledteté vele a fegyverek dicsőségeért a szabadságot, s Európa ellenségeskedését vonta azon országra, melyet 1789-ben az egész emberiség imádott. Franciaország ma valószínűleg mégis köztársaság lenne, de hosszas előkészület érlelte volna meg e kormányformára, s nem lesz vala játékszere minden pillanatban rombolással fenyegető viharoknak. Az oly államok, melyeknek közszeretben álló nemzeti dynastiájuk van, bölcsen cselekszenek, ha megtartják azt, s minden erejüket a jólét és műveltség fejlesztésére fordítják; de Franciaország nem állíthatná vissza régi dynastiáját a nélkül, hogy önkezüleg szét ne tépje magát, s a többi nemzetekhez képest orvosolhatatlan hanyatlásnak induljon. A legitimitás olyan, mint a becsület; ha egyszer elveszett, többé nem hódítható vissza.

Ha a conservativok elfogadják a köztársaságot, az nagyobb szabadságot nyújthat a monarchiánál. Minél inkább megtámadnak ugyanis valamely kormányformát, annál fokozottabb mértékben kell az elnyomás eszközeihez nyúlania. A forma, a név nem jelent semmit; erőszakkal fenyegetve

mindenik zsarnoki lesz, vagy legalább a despotismus fegyvereit fogja használni, a mint a tapasztalás mindezt eléggé igazolta. Ha ellenben lételet misem veszélyezteteti, büntetlenül nézheti el, hogy minden tan felállítsa szószerkeite s hírlapokat indítson. Az Egyesült Államokban mindenki szereti a köztársasági formát, a szabadság ott teljesen korlátlan. A déli államokban egykor fenyegetve lévén a rabszolgaság, ezen alapintézmény, e kérdésre vonatkozólag a szabadság is teljesen el vala nyomva. És ez így lesz mindig. Csak azon kormány nyithat szabad tért minden manifestationak, mely a polgárok nagy többségére támaszkodik. S a köztársaság, ha nem gátolják, ily kormány lesz. Aristoteles elmondja okát is azon fölvilágosult nézetek egyikében, melyek a hajdankor bölcsességét foglalják egybe: „A democratia — úgymond — a legszilárdabb valamennyi kormányrendszer közt, mert a többség uralkodik benne, s a mindenki által élvezett egyenlőség megkedvelteti annak teremtetőjét, az alkotmányt.“

Összefoglalva az elmondottakat, a köztársaságnak s az alkotmányos monarchiának, ha őszintén alkalmazzák, oly sok közös vonása van, s kölcsönös előnyeik annyira ellensúlyozzák egymást, hogy soha sem lehet előnyös fölcserélésökért forradalmat indítani. Az oly nemzetek, melyeknek általánosan elfogadott dynastiája van, igen helyesen cselekszenek, ha megőrzik azt, s inkább a socialis reformokra irányozzák tevékenységüket.

MOLNÁR ANTAL.

A HELYI KÖZIGAZGATÁS ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN. *)

Második és utolsó közlemény. **)

IX.

AZ EGYES KÖZIGAZGATÁSI SZOLGALATOK ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN.

Fölötte érdekes volna szerzónket tovább is ily nagy terjedelemben követni. Könyve második részében az egyes szolgálati ágakat; harmadik részében pedig a helyi pénzügyeket ismerteti a két országban. Azonban terünk nem engedi, hogy e részletekbe bővebben menjünk be. A keretek vázlata általános képet úgy is eléggé nyújt az egyes szolgálati ágakra nézve is, s így csak futólag emlékezünk meg róluk.

A helyi szolgálatnál megkülönbözteti :

1. A rendőrséget és a közbiztosságot ;
2. A közlekedés-ügyet ;
3. A közoktatás-ügyet ;
4. A szegény-ügyet ;

*) *L'administration locale en France et en Angleterre* par Paul Leroy-Beaulieu. Ouvrage couronné par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris. 8° 447. l. Guillaumin.

Ehhez :

Rapport fait au nom de la section de la législation, droit public et jurisprudence sur le concours relatif à l'Administration locale en France et en Angleterre, par M. Cauchy 4° 889. l. *Mémoires de l'Académie des Sciences morales et politiques de l'Institut de France*. Tome XIII.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 22-ik számában.

5. A közegészség-ügyet ;

6. A helyi javak kezelésének ügyét, s mindegyiket külön fejezetben tárgyalja.

1. A mi a *rendőrség*et illeti: annak nemcsak szervezete, hanem egész felfogása is más Francia- és Angolországban. Az 1791-ki törvényhozás kimondotta ugyan elvileg, hogy a lakosság javára tett intézményeknek nem kell tűrhetetlenebbeknek lenniök azon hátrányoknál, a melyektől őket meg akarjuk szabadítani: azonban ez elv ép úgy nem követtetett Franciaországban, mint sok más hangzatos elve a nagy forradalomnak. Az angolok nem mondták ki ez elvet, de nagyon is követték a gyakorlatban. Ez a valódi ok, a minél fogva az angolok megelégesznek oly rendőrséggel, a mely tényleg rosszabb a francziánál. Minden népnél nagyobb mértékben — mond a szerző — a francia az, mely legtöbbet ad kényelmére, és legkevesebbet szabadságára. El kell ismerni, hogy minden francia hajlandó a fölött boszankodni, hogy ő vagy javai nincsenek eléggé őrizve, mindenki mindent a hatóságtól vár, a nélkül, hogy saját felelősségére gondolna. Ez a hajlam szélesbítette meg Franciaországban annyira az állam rendőri jogait, és ez csökkentette meg annyira a helyhatóságokét, még a helyi rendőrség tárgyában is. Tényleg ugyanis kötelezve van a helyi hatóság minden határozatát ez irányban a prefet helybenhagyása alá terjeszteni, míg minden más ideiglenes határozat ellenében a prefetnek csak veto-joga van azon esetre, ha az a törvényt sérti. Hanem Franciaországban jobban eltűrrik a felsőbb hatóság önkényét, mint az érdekelt helyi hatóság természetes beavatkozását.

Angliában a rendőrség, a helyett, hogy a kormány kezeibe volna öszpontosítva és az általa nevezett tisztviselők által kezeltetnék, általában a helyhatóságok által van szervezve, s nem egyes emberekre, de egyes testületekre van bízva, nevezetesen a countykban a békebírák tanácsaira, a boroughokban a városi tanácsokra, a melyek saját keblökből választanak aztán egy *watch committee*. Rendes időben a személyzet csekély. Azonban a legkisebb zavar esetén az angol rendőrség nagy mértékben megszoríthatja létszámát a különös *constabler* testülete által, a kiknek feladatok a fenyegetett közbéke önkényes védőiül szerepelni, s a mely intézmény ez által ugyanakkor emeli az angol polgár törvénytisztelő hajlamát,

és azon erkölcsi becsültetést, a mely a rend fenttartási küldetésből ered, a melynek jele nála a constable-pálcza lett. Azonban újabb időben a központi kormány keze már reá van téve e tekintetben is a helyi hatóságokra. A *chief constabler* és a rendőrség felügyelőinek választása, mint szintén a rendőrség szabályzatai, már alávetvék a belügyi államtitkár helybenhagyásának; a költségeknek egy részét már az államkincstár fedezi, és a felügyeletet is már a kormány nevében gyakorolják úgy a boroughok, mint a countykban. Így tehát ez irányban is bizonyos központosítási hajlam tagadhatatlanul mutatkozik, de a haladás lassú és természetes.

Más oldalról azonban tény az, hogy az angol rendőrségi szervezet túlkapásai ellen a lehetőségig fölállítottak minden gátat. Így a rendőrségnek nem szabad sem választani, sem semmi módon részt venni a választásokban. A kormány felügyelő hatalmát három kinevezett felügyelő által gyakorolja, kiknek jelentését a belügyi államtitkár közzé teszi a parlament részére, a nélkül, hogy egyenesen rendelkezhetnék a rendőrséggel. E helyett általános szabályzatokat ő készít, s jogosítva van a költségek egy negyedét viselni. E költségeket azonban rendesen csak azon helyi rendőrségeknek adja meg a kormány, a melyek az ő ohajai szerint szervezkednek. E szerint tehát ily módon hat a helyi bizottságok és városi tanácsokra, a melyek rendesen a rendőrséget kezelik, meghatározva annak jogait is. Mindenesetre azonban a rendőrség a társadalom magasabb rétegeiben nagyobb elismeréssel találkozik, mint Franciaországban, az alsóbb rétegekre pedig a háta mögött álló erővel hat. A beosztás tekintetében a countyk gyakran egybeolvadnak, mint Westmoreland és Cumberland, — majd ugyanazon county több *chief constablert* és megfelelő *watch committeet* tart, mint például Lancashire.

2. *A közlekedés-ügyet* illetőleg ismét nagy az eltérés a két állam felfogása között. Anglia a szokásokhoz és intézményekhez való merev ragaszkodása miatt még mindig azon kezdetleges állapotban van, mely szerint az utak, még azok is, a melyek az egész terület összeköttető kapcsául jelölvék ki, részleges költségekből épülnek és tartatnak fent, s a mi még ennél is nagyobb baj, részletes módon is kezeltetnek a nélkül, hogy az annyira szükséges egyöntetűségre még csak gondolni is lehetne.

Kétféle út van Angliában: a *highway*, a melynek fenttartási terhe kizárólag a parishokat illeti, s a melyeken útvám nincs; és a *turnpike road*, a melyet egyes vállalkozó részvénytársaságok építenek, a melyeken aztán vámokat szednek. Az előbbieket illetőleg más hatóság szintén nem járul közre semmivel, kivéve a hídakat, de azok feljárói már ismét a parishokat terhelik. De e hídakat sem az állam építteti, a melynek egyáltalában nincs semmi gondja az utakra, hanem a county. A hídakon kívül a többi költséget a highwayknél a parishok viselik külön adó által (*highways rate*). Minden parishban választ a vestry egy út-felügyelőt (*surveyor*) és egyesülhetnek a parishok, az 1682. évi törvény alapján a boroughokkal is egy út-kerület alakítására. Ezzel a törvényhozás nagyobb egyöntetűséget czélzott, de azt nagyon természetesen még így sem érte el. Szerencsére azonban az egyéni vállalkozás szelleme oly erős, hogy turnpike roadok által minden hiányt elhárít. A hol szükséges volt az út, meg lett az. Ezeket külön Actokkal a parliament engedélyezi, megszabván a vámok nagyságát stb; 1822 óta e föltételek egy törvénybe foglalvák, sőt 1849 óta meg van engedve ez út-társaságok fusiója is. Ily módon a rendszer hiányai meglehetősen elkerülvék, s bár az állam nemcsak nem tartja hivatásának az utak kezelését, de arra befolyása sincs, az igényeknek még is meglehetősen elég van téve.

Franciaországban homlokegyenest ellenkező a rendszer, ennélfogva a szervezet is. A fő utakat az állam kezeli, a mellék utakat a helyhatóságok, de állami felügyelet és esetleg segély mellett. 1841 máj. 3. óta törvény, s 1852 decz. 25. óta rendelet kívántatik az állami út építésére. Az 1866 jul. 18. törvény a departementokra csak azon másodlagos utakat bízta, a melyek nem érdekelnek más departementokat, ez utak az illető departementok terhére esnek. A vicinális utakra nézve az 1836 máj. 21. törvény kimondta a községek kötelezettségét, s három fokot állapított meg: kis, közép és nagy forgalmú vicinál utakat, a melyeket vagy az illető községek egyedül, vagy az illető községek szövetkezve, vagy végül a községek a departement segélyével tartanak fent. Ezek fölött az 1866 jul. 18. törvény szerint a departement tanácsa határoz. Miután azonban ez sem volt elég: az 1868. jul. 11. törvény az állam által 100 millió frank segélyt adatott e közsé-

geknek vicinál utak építésére, a következő évben ismét 15 milliót a közhasznú utakul jelzett vicinál utak bevégzésére. Ez utóbbi a departementok, az előbbi a központi kormány által osztatott fel bizonyos megállapított szabályok szerint.

3. A *közükkatás-ügyet* illetőleg a legújabb időkben aránylag kevés az eltérés.

Angliában 1870 előtt a kormány beavatkozása semmis volt. A közhatóság kezén csak a szegényházak iskolái, a kerületi iskolák, *workhouses, district, union, parochial schools* stb. állottak, a melyeknek mindegyikét a szegények részére alapíták. Ezeken kívül magán iskolák voltak csak. 1808-ban egy quaker, Lancaster József, alapította a *british and foreign school societyt*, a mely felekezet nélküli iskolákat tart fent; 1811-ben Bell alapítja a *National schools societyt*, mely anglikán iskolákat tart fent. E két hatalmas társaság több ezer iskolát alapított. 1833-ban az állam felhatalmaztatott segélyt adni az iskoláknak. 1839-ben létesítettett a *Board of Education* 30,000 font sterling javadalmazással, s bár a papság és az egyház folyvást erősen küzdött ellene, e testület megmaradt, s bár 1856-ban Lord John Russell javaslata közoktatási miniszterium létesítése céljából elesett is: a *board of Education* szerepe emelkedett, s az általa felosztott segély, melyet vallás és alapítási különbség nélkül osztott szét, már 820,827 font sterlingre rúgott, ugyanazon időben kivíván azt is, hogy a segélyezett iskolákra — bár az anglikán felekezetűekre csak a papság személyében — felügyeletet gyakoroljon. 1846-ban a tanítóképezdek növendékeinek szavazott meg segélyt, a mely jelenleg is adatik 40 ily intézetnek Anglia és Walesben, 10—20 font sterlingig évenként a tanidő alatt, s kiléptökkor 45 font sterling a férfi és 30 font sterling a nőnövendékeknek, magok berendezése céljából.

1870-ben azonban (a 33. és 34. Viet. cap. 91 szerint) az állam eddig gyakorolt felügyeleti joga s az iskolák helyzete lényegesen megváltozott. A hol nem talál jövőre elegendő iskolát a Board of Education: ott létesíthet *schoolboardot*, melynek 5—15 tagját a lakosok választják; ez iskolák világiak lesznek. E schoolboard szabja meg a tagdíjakat, vagy elengedheti azokat, sőt az iskolát ingyenessé is teheti. A költségeket a tagdíjak, a kormánysegély, kölesön és ha ez nem elég, a helység (parish, borough vagy union) fűdözi. A school-

board, -- mely a Board of Educationnak is küld jelentéseket, — csak az összegeket jelöli meg, melyekről a helység gondoskodni köteles. Az iskolabajárás kötelezettségét a schoolboard mondhatja ki 5—13 évig. Ezen kívül fenttartattak a magán iskolák is, melyek azonban a vallástanításra nézve bizonyos megszorítások alá vetvék akkor, ha államsegélyben akarnak részesülni. Ezek azon gyökeres változások, a melyeket a népiskolák tekintetében hozott létre az 1870-ki Elementary Education Act.

A mi a szak- és ipar-iskolákat illeti: tudvalevőleg azok magánosoktól erednek. A *mechanics institutes* ma már van minden nagy városban, s mindenütt magánosok tartják fent. Birbeck doktor létesítette az elsőt Glasgowban. Az állam is tesz e téren sokat. Így például muzeumokat s iskolákat létesít, mint a milyen a South-Kensington páratlan intézete. A közép és a felsőbb oktatásügy már nem tartozik az állam és annál kevésbé a helyi közigazgatás jogköre alá Angliában. Teljesen magános vagy egyleti, testületi alapítványok azok.

Franciaországban a népoktatást elsőben az 1808 márcz. 17-ki rendelet szabályozta, de voltaképen csak az 1850 márcz. 15-ki törvény léptette életbe. Ez az alsó és középoktatásra nézve jogilag, teljes szabadságot létesített ugyan de tényleg ma is az állam a döntő, mind intézeteinek, mind ezen intézetek növendékeinek nagy száma miatt. Az egész közoktatási szolgálat pedig a legnagyobb mértékben központosítva van. A miniszter mellett van az általa kinevezett közoktatási tanács, alatta pedig a felső, közép és alsó oktatásügy felügyelői. Az egész terület föl van osztva közoktatási igazgatási célokból akadémiákra. Ezeknek száma 1850-ig 27 volt a folyamodási törvényszékek száma szerint, ekkor 86 lett, a departementok szerint; az 1854 jun. 24-ki törvény 16-ra szorította; Savoya annexiója után 17 lett. Most tehát külön van választva a bírói és közigazgatási felosztás a közoktatásitól.

Minden akadémia élén rektor áll, mellette felügyelők departement szerint. E rektoré a főfelügyelet a másod és felső intézetek fölött és az alsó iskolák módszere fölött; a mi a népiskolák tanítói fegyelmét, közigazgatását stb. illeti: azt az 1854-ki törvény a prefetekre bízta politikai célok miatt. Mind a rektor, mind a prefet mellett áll tanácsadó testület népnevelési ügyekben: a rektor mellett a *conseil academique*,

a prefet mellett a megyei közoktatási tanács, az egyik a rektor, a másik a prefet ügykörében adván tanácsot. Minden arrondissementban van egy kinevezett felügyelő, a ki a népiskolákra ügyel föl, e mellett minden helységben ingyenes felügyelők, a kiket a departement tanácsa három évre nevez ki, kik egymással és a tanácscsal vannak érintkezésben.

Minden departement köteles növendékeket tartani az állami minta-iskolákban. Minden község köteles tartani iskolát, ha szegény, egyesülve másokkal. Minden iskolába a szegények ingyen vehetők föl. Az 1867. ápril 10-ki törvény kötelezi az 500 lakossal bíró községeket külön leányiskolákat is tartani. A tanítók választására nézve különböző volt az eljárás. A III. év brumaire 27-ki rendelet szerint három — választott — családtya nevezte ki; a X. év floreal 11-ki törvény szerint a maire és a községi tanács választá; az 1816. ápril 26-ki rendelet szerint a cantonalis bizottság meghallgatásával a maire és pap bemutatására az arrondissement bizottsága nevezte ki; az 1833-ki törvény szerint a községi tanács bemutatására az arrondissement bizottsága nevezte ki; az 1852. márcz. rendelet szerint a rektor nevezte ki egy előre megállapított s a megyei tanács által megerősített kinevezési és előléptetési rendszer szerint; az 1854. jun. 14-ki törvény szerint a prefet nevezi ki. A községi tanács ma csak azon kérdésre nézve hallgattatik meg, vajjon világi, vagy pedig egyházi neveztessek-e ki.

A község köteles adni és fenttartani az iskola-helyiséget és tanítói lakot. A tanító fizetése áll: 1. a község által fizetett fix összegből; 2. a tandíjak egy részéből; 3. az ingyenes növendékek tanpénzének megtérítése czímén a prefettől adott összegből; 4. államsegélyből az esetre, ha a javadalmazás a törvényes minimumot nem éri el. Minden község vethet ki adót e czélra az 1850. márcz. 15-ki törvény *centime additionelén* túl is, sőt az 1867-ki törvény departementi, és államsegélyt is helyez kilátásba a szegényebb községeknek.

A közép-iskolákra nézve az állam mellett a X. év floreal 11-ki törvénye felhatalmazta a községeket az 1792-ben eltörölt szervezetek lakjaiban másod iskolákat nyitni. Ma minden város teheti ezt. Ezek a *colleges communaux*-k. Ezeken kívül vannak egyes egyletek és testületek különös czélokra. A vidéken is Limoges, Nimes, Bordeaux, Besanson, Puyben stb.

iparos-iskolák gyakorlati czélokra. A felső oktatás csak 1875-ben lett szabad.

A két rendszer közt a lényeges különbség az, hogy Angliában az állam tevékenysége csak kisegítő, a testületek, egyletek és magánosok mellett, míg Franciaországban az a fő. De mindkét helyütt minden tényező mozgásba van hozva a közoktatásügy emelésére.

4. A *szegény-ügyet* illetőleg megfordítva áll egészen a szerep.

Franciaországban ugyanis nincs semmi nemű adó, a melynek különösen célja volna a szegények ápolása, azon igen egyszerű okból, mert a szegények joga erre nem is ismertett el soha. Ennélfogva általános szabály gyanánt bármi okból származzék vagy bármi nemű legyen is a nyomor, az egyéni tevékenységnek és a magán jótékonyásznak van az átadva. Csupán rendkívüli segély gyanánt nyújt a társadalom itt némely különös betegség, gyöngeség esetében ellátást a kórházakban, ideiglenes segélyt a szegény-irodáknban.

Szerzőnk részletesen ecseteli itt az angol eljárás történeti fejlődését, melyet azonban már ismertetvén a „Budapesti Szemle“ olvasóival: ezúttal csak a főbb vonásokat akarjuk jelezni. Angliában a szervezetek eltörlése után, s inkább a szükség, semmint a jó indulat nyomása alatt jött létre az Erzsébet-féle 1601-ki híres törvény, a mely szerint „minden szegénynek joga van a segélyre és ezen segély a földbirtokosok által adandó neki ugyanazon parishban.“ Ezen elvből fejlődött aztán ki egy egész közigazgatási és pénzügyi szervezet; és különös ellentét gyanánt ezen szegény-adó, (poor rate), melyet Európa többi országai nem is ismertek, lett azon alap úgy a parishban, mint a countyban, a melyre fektettetett a hely megadóztatásnak egész gyakorlati szervezete. Ily viszonyok mellett jövéen létre maga az elv, melyet két század óta rosznak ismert el mindenki, a nélkül, hogy gyökeres változást megkíséreltettek volna, természetesen, az alkalmazás sem lehetett nagyon tetszetős. A parliament vitái telve vannak reform-javaslatokkal, minden gyökeres változtatás nélkül. A segélyezés ellensúlyozásául kényszerítették a segélyzettet dologházba menni. A segélyzési kötelezés megállapítása, a parishokban segélyezett szegények felvigyázása, a dologházak és menhelyek belső kezelése, az iskolák, kórházak, s más

ezekkel összefüggő tárgyak soknemű, ismét átvizsgált, kijavított és összevissza toldozott rendelkezések szülője lett. A szerző azonban mindenek fölött azt akarja megmutatni, hogy az eleinte tisztán parish-jellegű szervezet, melynek csak felügyelői, (*over seers*) és adószedői, (*collectors of rates*) voltak, mint változott át az idők folyamában az adók viszonylagos egyenlőtlensége mellett az Unionokba, a hol már szegényőrök szerveztettek (*board of guardians*), nagyobb hatáskörrel és befolyással, és mint szerveztetett végül magában Londonban egy központi bizottság (*poor law commissioners*) az 1834-ki törvény értelmében, a melyben az állam legelső dignitariusai ülnek, élőkön maga a *Lord presidenttel*, habár a tényleges szolgálat csaknem teljesen a titkárok kezében van. Így történt, hogy a kormányi felügyelet lassan-lassan egészen szervezkedett; azonban megállapodott az átalános szervezés és az ellenőrzés létesítésénél, mindig a választott helyi bizottságára bízván nemcsak a kezdeményezést, hanem a végrehajtást is, és a county békebíráinak adván meg csaknem minden fölmerülhető kérdésben a döntési jogot. E teher évi 8.000.000 font sterlinget is felül múlt már, s ily nagy teherrel szemben még mindig igénybe vétetik a magán jótékonyosság is, úgyhogy Anglia egy teher helyett kettőt tart nyakán. A számos magán intézetek felügyeletére egy 1853-ki Act különös biztosokat (*charity commissioners*) létesített, kik négyen döntenek ily kérdések fölött, csupán azon fenttartással, hogy rendelkezéseiket a kegyes alapítványok fölött a parlamentnek mutassák be.

Franciaországban 1789-ig a szervezetek és magánosok látták el a szegényeket. 1808 július 5-én egy rendelet dologházakat létesített a departementokban, de ezeket a szabad munkások panaszára lassanként bezárták. Ma már alig van egy-kettő. A szegény-irodák vagy kórházakba küldik a betegeket, vagy segélyt adnak nekik otthon. Az 1852. márcz. 25-ki rendelet szerint, a melyet az 1861. ápril 13-ki törvény is fenttartott, kórházat csak a kormány engedélyezhetett; azonban 1867 óta a községi tanács ajánlatára a prefet is létesíthet; számadásaikat és szabályzataikat a prefet nagyja helybe, tagjait a közigazgatás nevezi ki, s a legszigorúbb felügyelet alatt vannak. A kórházak rendesen a községek tulajdonai. Kötelesek minden szegény beteget befogadni, de nem beteg

szegénynek csak a helyi hatóság ad segílyt. A kórházak élén áll a maire és a prefet által kinevezett öt egyén, kiknek foglalkozása öt évig tart. Most már 1852 óta több tag is nevezhető ki, a bizottság a felsőbb hatóság gyámsága alatt áll. Általában pedig a társadalom csak gyöngén segíti a szegényeket, kik főleg magán segílyre vannak szorulva.

E szakasz végén az örültektől szöl még szerző. Angliában a countyok tartják fent az örültek házait a *general board of commissioners in lunacy* felügyelete mellett. Mindegyik örültekházat egy bizottság igazgatja, melyet a békebírák választanak; ezek teljes joggal intézkednek, csak az eladáshoz és az építkezéshez kell a general board és a belügyi államtitkár beleegyezése. A költségekre külön adót vetnek ki a békebírák a countyra.

Franciaországban is főleg a departement kezeli az örültek házát. Élén áll egy igazgató, rendesen az orvos, kit a belügyminiszter nevez ki; mellette egy a prefet által kinevezett tanács, főleg tanácskozó hatáskörrel, de a melyet az igazgató nem köteles követni. Ujabban 1866 óta a költségvetés csak a departementi tanács helybenhagyásától függ.

5. A közegészség ügyében régen történtek intézkedések mindkét országban.

Páris 1667-ben rendezvén rendőrségét: La Reynie tábornok egy 6 orvosból és 6 nem-orvosból álló tanácsot állított föl; melynek hatása jótékony lett. A VIII. év messidor 18-ról kelt rendelet négy tagú fizetett egészségügyi tanácsot szervezett; 1851 deczember 15-én kiterjesztetett e tanács hatásköre, s az óta 15 rendes, 6 mellék tagja és több tiszteletbeli tagja van. 1822-től 1832-ig a francia nagy városok szerveztek ily tanácsokat. 1836-ban és 1848-ban több ily célú javaslattal tettek kísérleteket. Jourret miniszter szerint minden departement, minden arrondissement és minden canton alakított volna közegészségügyi tanácsot, s ezek fölött állt volna egy országos tanács. Az 1848 decz. 18-ki rendelet szabályozza ma is ez ügyet, de azért nem sok helyütt van ily tanács, s a hol vannak: sincs elegendő anyagi eszköz rendelkezésükre. Van azonban egy központi *comité consultatif d'hygiène publique de France*, mely tíz tagból áll, közülök négy orvos. E mellett vannak a departementokban *medecins des épidémies* és *medecins cantonaux* 1805-től és az utóbbiak

1835-től kezdve, Németország példájára. De ezek is csak itt-ott. Kötelességek jelentéseket tenni és a szegény betegeket ellátni ingyen orvosi segélylyel.

Angliában több történt ez irányban. VIII. Henrik és Erzsébet királynénak vannak rendeletei a csatornák, a házak egészségessége stb. tekintetében, bár ezek legtöbb helyütt nem gyakoroltattak. A helyi bizottságok, a hol létesültek is, nem rendelkeztek szakerőkkel. De a kholera figyelmeztette a parlamentet az intézkedés szükségére; így jött létre 1848-ban a közegészségügyi törvény, (Public Health Act) (11 et 12 Vict. ch. 63). Ez felállította a központi bizottságot, *General Board of Health*, a mely a magán tanács vagy a parlament helybenhagyásával az adófizetők egy tizedrészének kérelmére alkalmazhatja a törvényt minden oly helységben, hol a halálozás 1000 lakos után 23-nál több. Itt helyi bizottságok, *local boards of health*, állítatnak föl a helyi egészségügy részére. Ez az alapja és központja az egészségügyi törvényeknek. Azontúl az angol törvényhozás fölötté gondos volt ez irányban. Egy állandó bizottság áll fent, mely 4 felső felügyelő, 600 felügyelő és 2193 ügynökkel folytonos figyelemmel kíséri, és közzé teszi az egészségügyi állapotokat; van több, mint 3000 orvos a szegények részére; stb. Sőt a himlőoltás kérdésében az egyéni szabadság elvét is feláldozta a törvényhozás. Eleinte csak az által terjesztette azt, hogy ingyen adta; 1841-ben már adót vetett költségeire s beszedte azoktól is, a kik nem éltek vele; 1853-ban kötelezővé tette; 1858-ban a magán tanácsot (privy council) megbízta, hogy fölötté örködjék; 1861-ben a békebírákat büntető hatalommal ruházta föl azon szülők ellen, kik gyermekeiket három hónapos korokig be nem oltatják. Az Unionok oltási kerületekre osztattak, élén mindegyik egy orvossal, kinek költségeit a szegény adóból fizették. A beoltást beírják az anyakönyvekbe is.

E szakasznál érinti szerző az *anyakönyvek vezetését is*. Franciaországban a nagy forradalom kivette azokat az egyház kezéből és a mairere bízta, a hol szabadabban ellenőrizhetők. Ez ellen különösen a falusi községek tudatlan maireinek rossz kezelése miatt támadt a panasz, s a kielégítő intézkedés annyiival szükségesebbnek mutatkozik, mert a községek nincsenek jól meghatározva, s így illetékességi panasz is származik.

Angliában 1836-ig a lelkészek, a quakereknél az ügynökök, és a zsidóknál a titkárok vezették. Az ekkor létesített új szervezet egészen központosított. Van Londonban egy központi hivatal, *general register office*, melynek élén a *general registrar*, a korona által neveztetik ki 1200 font sterling fizetéssel. Az összes költségeket, mintákat stb. az állam kezeli. A helyi hatóságoknál az anyakönyveket vezetik: 1. minden Unionban egy főfelügyelő a születések, halálozás és házasságokra nézve; 2. minden részben egy jegyző a születések és halálra nézve; 3. a házasságot az anglikán papok, a quaker ügynökök és a zsidó titkárok végzik. E megkülönböztetés oka az, mert az állam a házasság kérdését nem akarta a különböző felekezetek felfogásával szemben bolygatni.

A vezetési szabályzatokat a *general registrar* bocsátja ki, a belügyi államtitkár helybenhagyása mellett. Az unionokban rendesen a szegény-ügyi bizottság titkára a főfelügyelő s e bizottság nevez ki jegyzőket a szükség szerint. A főfelügyelőnek a jegyzők a születésekről és halálozásokról; a lelkészek pedig a házasságokról évnegyedes jelentést küldenek. A felügyelő ezeket aláírva, megküldi a *registrar general*hoz. Ezekből bizonyos díjak lefizetése mellett kivonatok bárkinek adatnak ki.

A *statistikai* szolgálatot is itt tárgyalja szerzőnk. Ebből a kataszter, az igazságszolgáltatás, külkereskedelem külön cím alá tartozik. A többi Franciaországban, rendesen a *maire* teljesíti, a kit a *cantonalis* és *departementi* bizottság ellenőriz, a csúcspont a földművelési miniszterium mellett levő *statistikai* hivatal levén. 1852 júl. 1-én egy rendelet minden *canton*ban állandó *statistikai* bizottságot létesített a *prefet* által nevezett tagokkal.

Angliában különös bizottságok és különös ügynökök vannak.

Látni való ezekből, hogy Anglia minden ragaszkodása mellett is a helyi hatóságokhoz a szegény ügyben, a közalapítványok, örültek háza felügyeletében, közegészségügyben, anyakönyv-vezetésben, statistikában a legnagyobb központosítást létesítette, természetesen szigorú korlátok közt, szem előtt tartva a jó szolgálat érdekét és nem háborgatva a helyi hatóságok függetlenségét.

6. Végül a *helyi javak kezelését* illetőleg a *departement-*

nak Franciaországban már az 1811 április 9-ki rendelet előtt is voltak javai. E rendelet pedig oda adta a prefeti és alprefeti, törvényszéki és más közszolgálati épületeket. Ezen kívül vannak út menti fák, butorok stb. Az 1866-ki törvény teljes rendelkezési szabadságot ad a departementi tanácsnak; kivéve azon épületeket, a melyek oly szolgálatot illetnek, mely fölött nem ők rendelkeznek. Hasonló teljes szabadsággal intézkednek a békebírák az angol countyokban, kivéve az örültek házat illető föntebb idézett rendeleteket.

A községekben az 1867-ki törvény szabadságot ad a tanácsoknak vásárlást tenni bizonyos megszorítások s esetleg a prefet előleges helybenhagyása mellett, kinek az utólagos megsemmisítésre mindig van joga. A községi közös javak eladása még 1669-ban meg volt tiltva; de később nemcsak az, hanem az elosztás is megengedett, sőt az 1792 aug. 14-ki törvény értelmében az erdők kivételével el is rendeltetett, de már a következő évben ismét csak az engedély tartatott fent, a kényszerítés nélkül. Az állam kényszerítette sokszor az egyeseket úgy, mint a községeket javaik jobbítására, de nem merte azok felosztását követelni. 1860 július 28-ka óta a felosztás meg van tiltva, s e miatt tetemes föld hever a községek kezén.

Angliában a községek teljesen szabadok azt tenni vagyonokkal, a mit akarnak. A közjavak száma ott igen nagy; de a kormány mit sem gondol velök. 1844-ben a közjavak eredete és tulajdonjoga tárgyában egy bizottság működött, a mely az 1845-ki törvényt (8 et 9 Vict. ch. 118) hozta létre, a mely szerint megengedtetik az elkülönítés különös biztosok, (inclosure commissioners,) közbejötté mellett, közczélokra hagyatván föl terek, a szegényeknek, közmulatságokra, sétahelyeknek stb. Ezen joggal igen számos község élt tényleg, s az osztatlan birtokállapot mindig szűkebb és szűkebb körre szorítkozik.

Ezzel áthaladtunk — a pénzügyek kivételével, — a fő közigazgatási szolgálati ágakon. Láttuk, hogy azok nagyon eltérőleg vannak szervezve. „Mégis fölötte nehéz volna, az elért eredményekről ítélve, az egyik vagy másik rendszernek adni az elsőbbséget általában. Igaz, hogy ellenkező módon járnak el, igaz, hogy mind szellemök, mind részleteikben teljes ellentétet mutatnak föl; azonban mégis úgy tetszik, hogy

csaknem egyenlő eredményre jutnak. Az utak kezelése például teljesen ellenkező vezérelveken alapul Angliában és Franciaországban; azonban mégis föltétlen tény az, hogy az útkezelés jó mind a két országban; hasonlót lehet mondani a rendőrség és a többi szolgálati ágakról. A két nagy nemzet, általában, az eredményeket tekintve, jól van kormányozva, s habár kölcsönözhetnek is egymástól egy vagy más részletet, tisztán közigazgatási szempontból, sem egyiknek, sem másiknak nincs semmi oka gyökeresen megváltoztatni rendszerét. Politikai szempontból azonban nagyon is másként áll a dolog; itt már nagy a különbség; az angol rendszer fejleszti a magán kezdeményezést, szabályosabb viszonyok közt tartja a helyi életet és igazságosabb korlátok közé szorítja a kormány tevékenységét.“

X.

A HELYI PÉNZÜGYEK ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN.

A helyi pénzügyeket a könyv harmadik szakasza három irányban veszi figyelembe, úgy mint 1. az adó-megszavazás és a helyi költségvetések összeállítása; 2. az adók kivetése vagy a helyi adók természete; 3. az adók behajtása és a helyi pénzügyek számvitele. Nem akarván a részleteket felsorolni, az olvasó figyelmét csupán a főelvekre irányozzuk.

Franciaországban az adó megszavazása és a helyi költségvetések összeállítása más elveken alapul a departementokban, és ismét másokon a községekben. A departement ugyan is, a melynek rendszerint alig van valami vagyona, jövedelmét csak egyetlen forrásból, az egyenes adóból meríti, a *centimes additionnels* vagy *centimes departementaux* által, de abból aztán bőven; ezek a centimesok több osztályba soroztatnak, a szerint a mint azon költségek, a melyeknek fődözésére szedettek, állandók vagy változók, kötelezők vagy önkénytesek, rendesek vagy rendkívüliek. Van tehát egy egész adórendszer, a mely minden ágában ugyanazon csatornából ered, és a melynek mindegyike külön névvel és rendeltetéssel bír, a mely vagy egyenesen és szigorúan meg van állapítva a törvény által, vagyis az egész ország képviselői által, vagy pedig elfogadások oda van hagyva, szorosabb vagy tágabb határok

közt, a helyi képviselőknek, tehát a departement köztanácsának.

Az 1838 május 10-ki törvény értelmében a departement költségvetése négy szakaszba volt osztva, a melyeknek mindegyike, hogy úgy fejezzük ki magunkat, magában is különös költségvetést képezett: mert mindegyikben ott szerepeltek egy részről azon költségek, a melyekről e szakaszban kellett gondoskodni, és más részről a centimes additionnels azon osztálya, a mely ezen költségek fődözésére volt hivatva. Így aztán, a rendes költségek rovatába csak azokat sorozván a gyakorlat, a melyek törvényszerűleg kötelezőknek mondattak ki, és ezek fődözésére fordítatván azon rendes centimesok összes eredménye, a melyet hasonlóul a törvény szavazott meg, az eredmény az volt, hogy a megyei tanács a departementi költségvetésnek épen ezen, legfontosabb ágára egyáltalán befolyást sem gyakorolhatott. A hol a rendes centimeok elégteleneknek mutatkoztak a kötelező költségek fődözésére, a prefet kötelessége volt gondoskodni fődözetökről, a kormány rendelkezése alatt álló közalapból. Csaknem ugyanaz történt azonban, a különös költségek fődözésénél is, ha az egyes meghatározott szolgálatok részére évente megszavazott különös centimeok, vagy a rendkívüli költségek fődözésére rendelt rendkívüli centimeok jövedelme elégtelennek mutatkozott.

Igy aztán azon négy szakaszból, a melyre a departement költségvetése oszlott, nem maradt más hátra, mint a facultativ költségek, melyek terén a tanács tetszése szerint mozoghat. Az 1866 július 18-ki törvény azonban ismét növelte a tanács befolyását és a megszavazás mértékét; mert, ezen törvény szerint, minden oly összeg, a mely a költségek bármely ágában, akár a különös, akár a rendes kiadásoknál megtakarítható, a facultativ kiadásokra fordítható összeget növeli. A tanács szabadsága csupán az által szoríttatott meg, hogy a departement költségvetése teljes egészében a felsőbb hatóságnak bemutatandó.

E tekintetben az 1871-ki törvény nem változtatott semmi lényegest, csupán annyit, hogy a költségvetés most a bizottság útján tárgyalatik és hogy a kormány által nyújtott segély jövőre a költségvetési törvényben magában állapítatik meg.

A mi a községeket illeti: azoknak jogköre még sokkal

ceskélyebb, és ez különösen sérti a nagy városok érdekeit, a melyek teljesen egyenlő elbánás alá esnek a falusi községekkel. A községi költségvetést a maire terjeszti ugyan elő, és a *conseil municipal* szavazza meg, azonban véglegesen csak a prefet állapítja meg. E mellett a *conseil municipal* megszavazási joga is inkább csak látszólagos, mert a kötelező költségek sorozata, a melyekre nézve meg sem hallgattatik, nagyon hosszú; a facultativ költségek elfogadására a keret viszont nagyon csekély. A mellett vannak némi más megszorítások is. Például ha a *conseil municipal* és a maire eltér egymástól, köztük a prefet ítél. Csak egy újabb — 1866-ki — rendelkezés engedi meg a departementi tanácsoknak, hogy ők engedélyezzék bizonyos közhasznú munkákra a községnek a centimes extraordinaires kivetését oly mértékben, a meddig ők magok vannak jogosítva menni.

Angliában nincs meg ily mértékben a szabatosság, de teljes a szabadság.

A countykban a pénzügyi eljárás csaknem eleminek mondható. A központi hatalom minden beavatkozása nélkül, de más részről a választás teljes hiánya mellett állapítják meg a békebírák negyedévi üléseikben saját belátások szerint, mind az előző évnegyedben szedett adók számvizsgálatát, mind a jövő évnegyedben szedendő adók nagyságát. Ha felszólamlás történik az adó felosztása ellen: e felszólamlás szintén a békebírák elé kerül; oly nagy az erkölcsi tekintélyök ezen nem választott tisztviselőknél, hogy a földbirtokos osztály, mely mintegy százados képviselőül tekinti őket, készségesen fogadja el ítéleteiket az adó-kivetés kényes dolgában is.

Anglia egyszerű parishaiban is, a melyek sem Unionokba nem egyesültek, sem boroughok részeit nem képezik, ugyan-ezen egyszerű és kezdetleges eljárást találjuk, a mely csaknem teljesen fölöslegessé teszi az úgynevezett közigazgatási eljárást. Egy tanácsban, a *vestryben*, határoznak az adózók a helyi adók fölött, a melyeknek mindegyike, már nevével jelzi azt a különös czélt, a melyért szedik. E gyűlésekben nevezik ki e különös megbízottakat az adók beszédésére; és ha szükséges, a békebírákat kéri föl a vestry által kiszabott adósorozatok behajtására.

Kissé magasabban állanak az Unionok, a melyeknek már vannak, mint láttuk, választott bizottságaik, a kik őket

képviselik, és a kik kötelesek kivetni és elosztani, majd az egész községre, majd kerület, district, vagy negyed, ward, szerint a szükségesnek tartott adókat. Még magasabban állanak a boroughok. Itt az alak még szövevényesebb, és még ünnepélyesebb. Nagyon természetes, hogy minél nagyobb a lakosok száma s minél nagyobb a költségvetés összege, annál szükségesebb bizonyos szabályokhoz ragaszkodni. Az önállóság azonban teljes e tekintetben is. A mayor részt vesz ugyan az ülésekben, de ő nem hátráltatja az ügymenetet, miután ő is választva van, és az elnöklésen kívül más előjoga nincs.

2. *A helyi adók kivetése és természete* nem kisebb eltérést mutat föl a két országban. Franciaországban az állam kezdetől fogva olyannak tekintette a földadót, a mely az államot illeti; mindamellett mégis ez adó szolgál alapul a departementi és községi terhek legsúlyosabb részének viselésénél. A departement adói egyszerűen járulékaik az egyenes- tehát főleg a föld-adónak, és nem lehet tagadni, hogy ez a rendszer igen egyszerű, örökli egyszersmind az egyenes adónak igazságos vagy igaztalan voltát is. — A departementnek más adója nincs.

A községi adó-rendszer már szövevényesebb. Számos községnek nincs semmi vagy nincs elegendő jövedelme a községi birtokból, s a centimes additionnel nem ad nekik elegendő jövedelmet; így kénytelenek a természetben való szolgáltatáshoz, *prestations en nature*, és az *octroi*hoz fordulni. A mi a természetben való szolgáltatást illeti, nem szenved semmi kétséget, hogy az nagy előny különösen a mezei lakosságra. Az éjszak-amerikai Egyesült Államokban is alkalmazzák a természetben való szolgáltatást a nélkül, hogy az amerikai egyenlőség-érzet gyanúval nézne reá. Az *octroi* mellett azonban, bárha eredete nagyon régi is, aligha lehetne sok mentő okot hozni föl. Azonban fenttartások szükségesek, mert ez idő szerint, nincs mivel helyettesíteni; a többi adónemek vagy már túlterhelve vannak, vagy még rosszabb természetűek.

Angliában is, bár vannak egyes adók, a melyek a vásár-vám vagy kikötői illeték czímén szedetnek, mindig a földadó szolgál a helyi adózás természetes alapjául. Meg kell azonban jegyezni, hogy ott ez jogosabban van így, mert a föld viszont az államkincstár részéről csaknem teljesen föl van szabadítva mindenféle adó alól. Nem szolgáltat többet 2.000,000 font

sterlingnél az államkincstárba, sőt Pitt korában kimondatván annak megválthatósága, világos volt a törvényhozás szándéka, hogy a földadót helyi tehernek hagyván, az államterhek egész súlyát a fogyasztási és a többi egyenes adónemekre vigye át. Régebben voltak a városoknak *petty customs* és *town dues* címen az *octroy*hoz hasonló közvetett adói, így borra, gyümölcsre, Londonban a köszénre stb. sőt még ma is némely város hűz vállalatából, például Manchester a gázvilágításból, jövedelmet, s a kikötő-jövedelmeket Gneist 8.000,000 font sterlingre becsülte.

A fő azonban a föld megadóztatása. A szegény-adó, a mely az összes helyi adóknak alapul szolgál, kivettetik minden ingatlanra, a törvény szerint „minden látható reál-birtokra a parishban“, (*the real visible property in the parish*). Ezen javak pontosan leíratnak a parish lajstromaiban, a jövedelem pontos fölbecslésével, melyet hoz tulajdonosának. E lajstromokat a szegények őrei (board of guardians,) a county békebíráinak segítségével állítják össze és az így készült munkát a közhírré tétel minden módja, kinyomatás, megküldés, felfüggesztés stb. által a lakosok tudomására hozatik. Az angol törvények e tekintetben nagyon kimerítőek, alkalmat akartak adni minden érdekeltnek a biztos értesülésre, és a lehető legnagyobb biztossággal érni el a felosztás egyenlő voltát. Ezen adót tekintik azután alapul. Azonban az eljárás nem olyan, mint a francia, a hol egyetlen adó osztatik föl több osztályra mert Angliában különös adókat tartanak fent minden egyes szolgálatra, és valahányszor új szükség merül föl: mindig létesítenek új adót is, a mely nevét magától a szükséglettől veszi. Az adók magok két osztályba szakadnak, a szerint, a mint a parish összes lakóit, vagy azoknak csak némelyikét érdeklik. Az első osztályba tartoznak: a *workhouse building rate*, szegények házára és koldusokra; a *survey and valuation rate*, a fölvételekre és becslésekre; *gaol fees rate*, a börtönökre; *constables rate*, a rendőrökre; *highways rate*, az útakra; *lighting and watching rate*, világítási és tűzörségi czélokra. A második osztályba tartoznak: a *church rate*, egyházi czélokra; *church rate for repairs, new churches*; templomjavítási és építési czélokra; *burial ground rate*, temetőkre; *sewers rate*, csatornákra; *drainage and enclosure rate*, alagsövezés és kerítésekre.

A county adója ugyanazon alapon vettetik ki a parishok

lakói közt; a békebírák csak az egyes parishok közt osztják azt szét. A countyban négy adó van: az őrültek házára (*county rate for lunatic asylums*); a folyóparton talált holt testek eltemetésére (*burial of dead bodies rate*), a századok adója (*hundred rate*), és a rendőradó (*police rate*); de a két közbelső már megszűnt és csak az első és utolsó áll fent. Az 1858-ki Act alapján létesült helyi bizottságok ezen kívül *general district ratet* vetnek ki céljaikra.

Ez adók kezelésénél a főelőny az egyszerűség. Minden parish-lakó utána számíthatja, hogy az egyes költségekre mennyi összeg szükséges, s hogy a szükséghez képest nincsen e túlságosan megterhelve ő. Viszont más oldalról ezen adók mindegyikéről különös számadás vezetettvén: a számadás sokkal többszörös, s így ott, ahol az önkormányzat szelleme nincsen még eléggé kifejlődve, s az ellátást fizetett ügynökök teljesítik, nagyon költséges.

3. *A helyi adók behajtása és számvitelénél szintén tekintélyes az eltérés.*

Franciaországban e tekintetben is teljes a központosítás. A számadások és a behajtás is a kormány által kinevezett tisztviselők kezén van, csupán a 30,000-nél nagyobb lakosságú városoknak lehet külön adószedőjük, de ezt is a központi kormány nevezi ki. Ez különben természetes is, miután a helyi adók az állami adóknak csak járulékaik. Hasonló központosítás van a számadásokban is. A 30,000 franknál nagyobb jövedelmű községek számadása már a *Cour de Comptes*-nak mutattatik be; a kisebb jövedelműekét pedig a *conseil de prefecture* vizsgálja meg. A mi a departementokat illeti; azok számadása mindig a *Cour de Comptes*hez kerül. Így tehát az összes számadási ügy több fokozaton megy keresztül; a mi gyakran ellentétben áll a gyorsasággal, de a visszaélést csaknem lehetlenné teszi.

Angliában teljesen más az eljárás. Az adók behajtására egyáltalán nincs az államnak semmi gondja. Az állami földadót azon birtokosoktól, a kik még nem váltották meg magokat, egészen más ügynökök szedik, mint a szegény-adót, és a többi helyi adót a parish, a borough, local committee, vagy a county részére. Mind ebbe az állam egyáltalán nem avatkozik belé s a kényszerítő behajtás és a felszólamlás fölött is minden esetben a békebíró ítél, a központi kormány minden közre-

járása nélkül. Ezen ítéletek véglegesek, és a közönség rendesen meg is nyugszik bennök.

A számadásoknál szintén ily egyszerű az eljárás. A county pénztárnoka az évnegyedi gyűlésben a békebíráknak terjeszti elő számadását. A borough számadásait az évenként választott két számvizsgáló vizsgálja át, a kikhez a mayor harmadikul egy aldermant küld ki. A parish számadását két békebíró vizsgálja meg a conntyból. A fővizsgálatot azonban maga a közönség végzi, mert a számadások kinyomatnak és kiosztatnak, tudomásul és statisztikai célokból pedig a boroughok és a countyk számadásai a belügyi államtitkárnak és a Parlamentnek is megküldetnek.

Szerző helyesen jegyzi meg, hogy bár Franciaország a szabályszerűleg egymás fölé helyezett számvizsgálatok által elérte a külső rendet a helyi pénzügyek számadásánál, mindazonáltal a jó kezelés valódi biztosítóka hiányzik. „Két dolog kétségtelenül megvan, szól, és egyesül nálunk, bármily ellentmondó is az: a francziák egyenként és a magánéletben, minden nép közt a leggazdálkodóbbak és a legrendszertöbbségek; a francia közigazgatások pedig, akár az államét, akár a helyiségeket tekintjük is, feltűnően költekezők és gondatlanok. Nem az-e ezen visszasság egyik főoka, hogy Franciaországban a kormányzottaknak sem szokása, sem alkalmuk nincs a közpénzügyekre felügyelni? Kezdjük el mi is e nehéz, de egészséges tanulást: talán nehéz küzdelmekbe és itt-ott visszaélések lehetőségébe fog az kerülni, mégis nagy lesz ez eljárás haszna, mert az által visszaszerezhetjük az életet és a kezdeményezést.“

XI.

A SZERZO ÁLTAL JAVASOLT REFORMOK A FRANCZIA HELYI KÖZIGAZGATÁSBAN.

Ilyenek a különbségek, melyeket szerzőnk talál a két nemzet helyi közigazgatásában, befutván annak minden részletét és minden közegét. A kérdések magoktól vetődnek fel a két ellentétes irány összehasonlításánál; és a szerző nem akar kitérni e kérdések elől. Munkája negyedik és utolsó része azon gyakorlati javaslatokkal foglalkozik, a melyek szerinte

létesítendők a decentralisatio keresztülvitelére Franciaországban. Ezt a szakaszt csak röviden szükséges ismertetnünk. Az 1871-ki törvények, melyeket szerzünk ugyanitt tárgyal, de a melyeket főntebb már mindenütt érintettünk, nagy haladást tettek ez irányban; különben pedig állapotaink nem hasonlók a francia viszonyokhoz, s így reánk nézve csak a főelvi kérdések jelzése a földolog, melyeket a szerző és az Akademia Franciaországban elfogadandóknak tartanak.

A helyzet ez. Angliában a terület beosztása maga is századok műve; egymás fölötti fokozatok a boroughok, parishok, countyk és az állam között majdnem nincsenek, sőt a közigazgatási kapcsolatok ugyanezen tényezők között is fölötté hiányosak; a törvények hiányosak, tökéletlenek, átmeneti természetűek, telve részletekkel, hiányzik bennök az egység; a kormányhatalomnak nincs semmi tevékenységi, sőt még ellenőrzési szerepe se a csaknem független helyi hatóságok által választott tisztviselők fölött, a pénzügy szétforgácsolva az adók különböző természete szerint, maga a szolgálat összevissza szelve különböző jogi természetű területek által; a helyi hatóságok odahagyva minden vezetés nélkül saját magok tettségére: íme a közigazgatás helyzete. Azonban mindenütt ott van, mint az eljárás és a helyi élet sarkpontja, a határozott és férfias erkölcs, a mely jó korától szokott a közügyek kezelésére, a függetlenség szelleme, a mely egyesül az ellenőrzési és takarékosági közszellemmel, a szabad és ugyanakkor állandó intézmények, a melyek megengedik a népnek, hogy minden közigazgatási gyámkodás kötelékeiből kiszabadítsa magát, mert hisz a hatalom bármely szerény ágának kezelője is nagyon jól tudja, hogy a közvélemény felügyel reá, és hogy a rossz kezelés vagy visszaélés bármely legcsekélyebb esetében is a köztörvényszékek menthetetlenül elítélik, hogy ha vétkesnek találják akár tetteiben, akár csak mulasztásból.

Az ellentét, melyet Franciaország a tanulmány egész folyamán felmutat, meg kell vallani, sokkal nagyobb az erkölcsökben, mint a helyi intézményekben. A történelem fenttarta azon idők emlékét, a mikor a francia községekből nem hiányzott se a függetlenség szelleme, se a készség kiváltságaik és jogaik védelmére. Több századon át tartó folytonos nyomásra volt a legkülönbözőbb kormányok alatt szükség a politika minden ügyessége és a dicsőség minden csábereje

mellett arra, hogy hozzá szoktassa a francia szellemet a köz-igazgatási központosítás kívánalmaihoz, azaz ahhoz, hogy oda adja a hatalom kezeibe minden helyi önkormányzatát, és egészen a közreműködő polgárt, a *citoyen actif*, a kit oly nagy tisztelettel irt volt a nemzet oda új törvénykönyveibe (az 1789. évtől egész 1792-ig). Nem lehet állítani, mond a szerző, mintha a francia nemzeti szellem elvesztette volna mindazon ösztönét a szabadságra, a melyre oly féltékeny és oly büszke volt egykor; azonban hosszas nevelésre van szükség minden esetre, hogy a közszellem Franciaországban visszahelyezkedjék e férfias tulajdonokba, hogy az elfeledett szokások ismét felújuljanak, hogy kikeljenek a helyi élet azon csirái, a melyeket e század kezdete óta különösen a departementok önkormányzati szellemének érdekében elvetettek az egymás után következő különböző törvényhozások.

Micsoda tehát e baj orvossága, s melyek azon módok, a melyek a haladást siettetik? Vajjon helyes volna-e Anglia helyi közigazgatásának egész rendszerét átplántálni Franciaországba? — íme, ez a kérdés, melyre felelni kell.

A szerző tagadólag felel. Bármily szép és nagyszerű is az angol helyi kormányzat szabadsága: azt egyszerűleg utánózni nem lehet. Nem külső tény a közigazgatás szervezése, hanem belső fejlemény, az erkölcsök és szokásoknak szükségszerű következménye. Épen ezért nélkülözhetetlen, hogy a dolgok fejlődjenek önmaguktól, hogy az erkölcsök átalakulása vagy megelőzze, vagy legalább is együtt járjon az intézmények átalakulásával, s ez által biztos talajra tegyen szert. Minthogy azonban az erkölcsök teljes átalakulása — ha egyáltalán lehetséges — nem egy pillanat, hanem századok fokozatos fejlesztésének eredménye: az átalakítás munkája is csak fokozatos, lassú és tervszerű fejlesztés által létesíthető, s ez átalakításnál a létező állapotokat kell venni kiindulási pontul, s azokat lehetőleg kimélve fokozatosan fejleszteni.

Gyakorlatilag tehát szerzőnk visszaborzad azon gondolattól, hogy az angol rendszer fogadtassék el egyszerre. Annyit tenne az, mintha a francia nép lemondana meglevő személyiségéről és egy más népével cserélné azt ki. Figyelmeztet arra, hogy az angol rendszer bármily állandónak és tartósnak mutatkozzék is, negyven év óta óriási változások létesítettek azon. 1834-ben a reform behatolt a szegényadók

szervezetébe, 1835-ben a városok rendőrségébe, 1836-ban az anyakönyvek vezetésébe, 1848-ban a közegészségügybe, 1858-ban a helyi ügyek nagy részébe, 1870-ben a közoktatás ügyébe stb. és létesített ott minden esetre mélyre menő változásokat.

De viszont Anglia reformjai lassan jöttek létre. A közvélemény, a helyi kormányzat minden hatóságát csak is azon helyeken engedte megsemmisíteni, a hol a közérdek már múlhatatlanul követelte a gyökeres változást, ott is lehetőleg biztosítván a régi jogokat. Az angol államférfiak nem szeretnek az ismeretlenbe lépni (*to leap in the dark*), s ovatos haladásoknak eredménye a haladás szilárd volta. A forradalmak mámore helyett, melyek után keserű a kiábrándulás, a reform szelleme vezeti őket.

Ezen példát ajánlja szerzőnk a francia államférfiak figyelmébe, és ez alapon ajánlja terveit. A departementoknál egyelőre csak a conseil de prefecture eltörlését sürgeti, s a prefet hatáskörének megszorítását. A *commission permanente*ot átmeneti állapotúl szívesen üdvözli, mert haladást mutat a departementok tanácsai jogkörének tágítására, bár viszont nem várja azok állandóságát, nemcsak azért, mert a terhes foglalkozásra Franciaország nem igen fog bírni elég ingyenes munkával — hiszen ezen a tagok díjazása által lehet segíteni — hanem főleg azért, mert e tanács két ellenkező érdek közös gyűlhelye lenne, egyike a központi hatalmat, másika a választó kormányzottakat képviselvén, az egyik az 1711. év alkotmányában körülírt prefetségi rendszer megtestesülése, a másik az 1786. és 1790. években megkísérlett *directoire de departement* személyesítője volna, az egész pedig a régi *pays d'État* és *pays d'Election* szerencsétlen összevegyítése.

A cantoni élet előnyösebb kifejtését ajánlja, de a fősulyt a községi életre fekteti. Itt van szerinte a főbaj. Az 1871-iki törvény egyáltalában nem emelte, sőt ellenkezőleg még jobban nyomta a községi életet. Ennek fejlesztése pedig a valódi önkormányzat legtermészetesebb alapja. Hogy e tekintetben különbség volna teendő községek és községek közt, hogy a nagyobb városok nagyobb terjedelmű jogokkal ruházandók fel, mint a kisebb községek: az magától értetlik. Szerzőnk óhajtaná, ha egyelőre legalább olyforma jogokkal láttatnának el a községek saját hatáskörökben, mint a departementok élveznek, s a conseil municipal hatásköre az önkormányzatnak

legalább azon mérveig tagíttassék ki, a melyet élvez ez idő szerint a legújabb törvények alapján a conseil general de departement.

A végleges irány azonban, a melyre törekedni kell, a teljes decentralisatio. Nehéz munka az, és lassú, de azért nem szabad visszajedni tőle. „Kell hozzá lelki erő, kell kitartás az eszmékben, kell előrelátás és hit abban, hogy jó eredményre vezet azon munka, melynek első kezdete oly nehéz. Nem lehet egy szempillantással megváltoztatni a régi szokásokat, a melyek mellett százados, gyakran dicsőséges hagyományok harcolnak. Azon emberre nézve, a ki tespedő és álmos tétlenségbe sülyedt, bizony nehéz rögtön tevételes életre ébredni, használni tagjait és izmait; bármily hasznos legyen is idő múltán ez eljárás, előbb erőszakos rázkódtatást okoz a szervezeten; és nem csoda, ha a gyöngye jellemek helyesebbnek vélik nem szakítani szokásaikkal, vagy legföljebb egy kis idejű kísérlet után újra elhagyják magokat, elbátortalanodnak és aztán csakhamar visszatérnek megszokott tevéketlenségökhöz. Hogy Franciaországnak van annyi elhatározása és kitartása, a mennyi szükséges a selfgovernment nehézségein győzedelmeskedni: azt inkább óhajtjuk, sem mint hisszük. De a nagy mérvben gyakorolt decentralisatióon kívül nem látunk semmit, mi állandóságot és erőt adna hazánknak. Ha megmarad régi hibáiban: csakhamar a radikálok kezeibe esik, kik csak játszanak vele. Legjobb esetben sem kerülhetné ki a mély, gyakran ismételt rázkódásokat, a melyek rontják a társadalmi szervezetet és megsemmisítenek minden erőt. Csupán a selfgovernmentben láthatja magát a nemzet biztosan minden kalandor és minden örvény ellen. Vegyünk hát bátorságot, szervezkedjünk, haladjunk határozottan a közigazgatási tevékenység ez útján; ne hagyjuk elkedvetleníttetni magunkat az első akadályok által; itt van Franciaország üdve; az utánunk jövő nemzedék áldand bennünket, hogy megszaggattuk azon lethargiát, mely észrevétlenül ragadt volna bennünket a megsemmisülés felé.“

XII.

NÉMELY ÉSZREVÉTEL SAJÁT VISZONYAINKRÓL.

E szavakkal fejezi be szerzőnk tanulmányát. Nincs semmi hozzáadni valónk. Saját viszonyainkra tekintettel akarunk csak pár megjegyzést tenni nem azért, mintha bizonyos vezérelveket óhajtánánk formulázni a jövőben létesítendő reformok iránt. Nem e munka keretébe esnék ily kísérlet. Sokkal szerényebb az, a mit óhajtunk adni egy pár megjegyzésben. Ugy találjuk ugyanis, hogy a helyzet tisztázásához járul nagy mértékben azon pár észrevétel, mely hazai viszonyainkra nézve csaknem magától folyik a főtebbiekből.

Néhai angol barátunk, Goldsmith halála óta tudtunkkal senki sem foglalkozott azon okok közelebbi tanulmányozásával, a melyek analogiát teremtettek az angol és a magyar viszonyok közt e tekintetben is. Ez analogia époly megfoghatatlan, s a történelem filozofiájának kétségkívül egyik legszebb problémája, mint a milyen teljes. Viszont más részről újabb időkben rohamos haladásunk a francia minták után; s e haladás ép oly általános, mint a milyen megfoghatatlan azon élénk ellenszenv után, melyet nálunk a francia mintát egyedül megvalósított Bach-rendszer közigazgatási szervezete ébresztett volt fel.

Mi föltétlen jószágot egyik rendszernek sem tulajdonítunk. Vannak szolgálati ágak, a melyekre nézve a helyi szabadság veszélyes, legjobb esetben is czélszerűtlen; vannak viszont oly szolgálati ágak, a melyeknél meg a központosítás nemcsak politikai, hanem egyúttal közigazgatási hátrány is.

Minden egyes kérdés, és minden nemzetnél saját érdemén ítélendő meg. De e megítélésnél alapul a nemzet géniusza is nagy mértékben tekintetbe veendő, elannyira, hogy a főczél annak természetes fejlesztése, és minden ellenkező lépés csak a legnagyobb óvatossággal, minden érvnek kellő, gondos meglatolásával teendő meg.

És hol van nálunk a géniusz?

Megyéink egyenlőtlen felosztásúak nagy mérvben. Az angol county is olyan. Évszázadok alatt fejlődtek. Az angol

county is. E mellett vannak külön kerületek nem megyei igazgatás alatt, bár ahhoz hasonlatosak. Angliában is. A megyék mellé rendelvek a királyi városok. Az angol boroughok is. E királyi városok teljes független, koordinált hatóságok. Angliában is. Ezek külön törvények által lettek azzá. Angliában is. A megyék és királyi városok mellett vannak rendezett tanácsú városok. Ilyenek Angliában is az 1858-ki Act helyi bizottságaival bíró városok. Ezen városoktól magoktól függ olyanokká lenni, vagy sem. Angliában is.

Menjünk még tovább; vegyük a mi régi megyéinket.

Volt egy méltóság, de a ki csak méltóság volt. Nálunk a főispán. Angliában a sheriff. Volt egy egyén, ki a törvényszékeken és a megyei üléseken elnökölt a méltóság távollétében. Nálunk az első alispán, Angliában a Lord Lieutenant. Volt egy másik egyén, a ki a közigazgatás minden ágát kezelte a gyűlések vezetése alatt. Nálunk a másodalispán, Angliában a clerk of the peace. Voltak egyének, a kik kezelték a közigazgatást és törvénykezést együtt és pedig ingyen. Nálunk a táblabírák, Angliában a békebírák. Voltak évnegyedes nagy, rendkívüli és havi kis gyűlések. Nálunk is, Angliában is. Magát a költségvetést a közgyűlés szavazta meg, hajtatta be és vizsgáltatta meg. Nálunk is, Angliában is. A megye nem törődött az országos adókkal. Nálunk sem, Angliában sem. A megye volt az aristocratia, a város a democratia képviselője. Nálunk is, Angliában is. A helyi élet e miatt aztán egyenlően élénk volt, nálunk is, Angliában is, és 1848-ig a központi hatalom félénken nyúlt ez ügybe nálunk is, épúgy, mint ma is Angliában.

Hogy ezen állapot megfelelt a nemzeti génusznak: azt hosszas fentállása bizonyítja, és azon tény, hogy magától, külső befolyás nélkül fejlődött ki, mert hiszen az egész világon rajtunk kívül csakis Anglia bírta és bírja, és Anglia helyi, életerős intézményeire — azok minden hiányai mellett is — ámulattal tekint az egész világ.

Mi gyökeres változtatásokat tettünk: intézményeink 1848 óta határozottan francia szellemben fejlesztetnek. Nem is említve, hogy 1848-ban egy csapással eltöröltük régi zászlóinkat, még nevöket sem hagyva meg, s a közigazgatási rendszerben teljesen elfogadtuk a legfelső csúcson is a parlamenti rend-zert, de nem az eredeti, hanem a francia másolat

után, — épúgy a közigazgatási alsóbb rétegekben is azt kerestük és azt utánoztuk. A főispán úgy látszik lassan-lassan prefet lesz; a megyei bizottság conseil generale de departement; a házi adó nagyon közel fog járni a centimes additionnelshez, talán annak felosztásaival; a conseil d'arrondissementra szintén tétetett sok czélzás; a commission permanente behozatala iránt van már javaslat. Nem szabad kételkednünk, hogy megyéink után városainkra kerül a sor, s a mayort majd ott is felváltja a maire, a független tanácsot a conseil municipale. S hogy a sor és hasonlóság teljes legyen: mutattatott be törvényjavaslat az ország általános új felosztására, departementokra, mint a nagy francia forradalom tette.

Világos ezekből, hogy intézményeink hasonlóak voltak az angolokéhoz. A hasonlóság megvolt az erkölcsökben is. Volt nálunk is, mint Angliában, szabadság, és nem volt sem nálunk, sem Angliában egyenlőség. A kerek föld minden országa közül talán legjobban eltért tőlünk a francia, a melynek épen ellenkezőleg szabadsága nem volt és egyenlősége volt. Mi e népet választottuk mintául, vakon követve azt. Ugyanakkor pedig ugyanezen nép gondolkozó szellemei irigyelek a szomszéd Angliának — a mienkhez annyira hasonló — intézményeit.

Nem akarunk túlságba esni, s készen kell elismernünk, hogy a központosításnak nagy előnyei is vannak úgy politikai mint közigazgatási tekintetből. De viszont más oldalról kétségtelen, hogy — általában szólva — az önkormányzat előnyei nagyobbak, s így oly országban, mely amaz óriás értékű kincessel: az önkormányzat százados gyakorlatával dicsekszik, minden lépés nagyon megfontolandó a központosítás felé. Hogy ez eddigelé nem történt úgy: tudja mindenki. A területi beosztások folytonosan változtak és folytonosan nagyobb tarkaságot okoztak. A régi egyszerű rendszert, minden közigazgatási beosztást a megyéhez simítani, elhagytuk, mert előbb új megyei beosztást akartunk. Ittunk a medve bőrére; a megye még ma is létezik, s ha még az álmos közérdekkel bíró Franciaországban is forradalom kellett az új beosztásra, bizonyosan nem lesz könnyű dolog e beosztás nálunk sem. Az érdekeltség képviselőjét megállapítottuk, s a miért az létesítetett, — a helyi adó még sincs sehol; ezáltal minden megye lehetőleg igyekszik sokat költeni a közös kincstár rovására, és

a helyi érdek mennél inkább alszik elfelé. Hogy ily körülmények közt rosz a közigazgatás, sok a visszaélés: az a lehető legtermészetesebb.

Pedig nem minden változás javítás, s még az sem bizonyos, hogy ha a helyi érzéket előljük a központosítás által, megnyerjük-e a jó közigazgatást?

Tudjuk, hogy vannak szolgálati ágak, a melyekben a közigazgatás érdekei már önmagokban is megkívánják a központosítást, s hogy ezen túl a haza egysége oly politikai momentum, a melynek sokat fel kell áldozni. Szerencsére azonban atyáink bölcsessége, s a viszonyok kényszerűsége talált fel expedienst a kormánybiztosi rendszerben, mely lehetővé teszi az önkormányzat teljes gyakorlatát, mert rendkívüli esetekben a kormánybiztos kifejtheti az egységes haza egész erejét.

Messze vezetne, vizsgálni azt, hogy viszonyaink közt a kormánybiztosi rendszer mily mértékben írandó körül. Különösen nemzetiségi tekintetből fontos az. Hogy az alkotott törvények tisztelete a végszükség esetén ily módon is fenttartható: az mindenesetre világos követelmény; s a régi megyék-nél találunk erre is gondoskodást.

Mindenek fölött ismétljük azonban, hogy e kérdések eldöntésénél tekintélyes hely adandó a nemzeti géniusznak, a történelmi hagyományoknak; s ha e hagyományok, e nemzeti szellem kedvezők azon áramlatnak, melynek ma hódol a haladottabb és a gyakorlati felfogás: miért tennénk ok nélkül erőszakot rajta, elfojtván oly intézményeinkben a helyi szellem éltető forrását, a melyekre — természetesen kifejtve — büszkén tekinthetnénk mi, és irigykedve Európa?

GYÖRGY ENDRE.

LORD MACAULAY, ÉLETE ÉS MŰVEI.

A szép tehetségnek a nemes jellemmel minden időben ritka egyesülése, közélet, mely egy botlást sem mutathat föl, oly magánélet, a melynek főelve az önfeláldozás, s végre az irodalom szenvedélyes szeretete és tisztelete; megannyi czím, mely Macaulayt azon irodalmi emlékre érdemesíti, a melyet Trevelyan Otto állított neki. *) Ideje' is volt, hogy a nagy whig essayista életrajzát megírja valaki. A közönség joggal kérdezte, mi okból késik a nagy történetíró életrajza, melyre méltán számot tarthatott, s hogy nem találkozik, a ki feltárja e fényes élet bensőbb részleteit, azokat a jellemvonásokat, a melyek kétszeresen érdekesek, ha ilyen kedvelt író megismerésére vezetnek. Pedig Macaulay két nemzedék olvasóközönségének volt kedvence; és mi sem mutatja, hogy a közbecsülésben alább szállana. Ellenkezőleg, sok tekintetben már classicussá lett; avvagy nem mondják-e, hogy Ausztráliában, ama három könyv közt a melyből a *squatter* könyvtára áll, az ő essayit bizton feltaláljuk a Biblia és Shakespeare mellett?

Kevés író maradt népszerűbb mint ő, s kevés híres embert ismertek kevésbbé. Műveiben személyisége soha sem árulja el magát, s életírója joggal mondhatta, hogy ép oly nehéz lenne Macaulayról helyes fogalmat alkotni műveiből, mint a *Measures for measure* című műből állítani elő Shakespeare képét.

Különben nem is terjeszkedett ő ki annyira, mint a hogy fontos szereplése után azon nagy parlamenti viták és

*) *The life and letters of lord Macaulay*, by his nephew George Otto Trevelyan, 1876.

politikai teendők közepett, a melyekben részt vett, föltehetnők. Valójában, ő a külvilágot ritkán látogatta, csupán azt szentelte neki, a mit nem tagadhatott meg tőle; nem örömet lépett ki, különösen élte utolsó szakában, abból a kis körből, a melyet barátai és családja alkottak körülé. Ezt a bensőséget tárta föl Trevelyan, kimutatván egy érdekes előadásban számos kivonattal levelezéséből, mennyire tiszteletre méltó volt Macaulay mint ember. Ez életrajz lapjai, a melyekben Trevelyan leginkább Macaulayt magát beszélteti, nem nagyon fogják emelni az író dicsőségét, de igen sok olvasót meggyőznek arról, hogy az író szíve nem kevésbbé emelkedett volt mint szelleme.

I.

A történetíró atyja, Macaulay Zacharias, egy skót pap fia, maga is érdemessé tette magát az utókor jóakarására és emlékezetére. Mint fiatal ember Jamaika szigetén egy ültetvényen levén elfoglalva, a rabszolgaság fellázította érzelmeit, s ott hagyta előnyös állását és visszatért Európába. Itt épen alakulóban volt egy társaság, mely élén Wilberforceszal Afrikában egy gyarmatot készült alapítani felszabadított rabszolgákból. E társaság Sierra Leone tanácsában a második állomást, utóbb meg a gyarmat kormányzóságát is Macaulayra bízta. A feladat roppant volt. A minden felől összeszedett felszabadított rabszolgák csak a rabszolgaság emlékét s a munka gyűlöletét hozták magokkal, s vonakodtak dolgozni. Macaulay Zacharias bíró, diplomata, titkár, kincstárnok és pap volt egy személyben, s nem riadt vissza semmi veszélytől. Néhány hónapi keserves munka után egy várost épített, művelés alá vette a földeket és megtöltötte az iskolákat. Ekkor 1794-ben egy francia hadsereg megtámadja a gyarmatot, a várost felgyújtja és kirabolja. Újból kellett kezdeni mindent. Miután Macaulay mindent elkövetett, hogy az invasio nyomait lehetőleg eltörölje, egy év múlva Angliába tért vissza, hogy egészségét, melyet a fáradalom és láz aláástak, helyrehozza. Ekkor ismerkedett meg a híres Hannah Morenál miss Selina Millssel, egy bristoli könyvkereskedő leányával, megkérte, s elvevén, Londonba ment, mint titkára

a philanthropicus társulatnak, a melynek szentelte életét. E házasságból született, Rothley-Templeben (Leicestershire) 1800 október 20-án, a kinek utóbb lord Macaulaynak kellett lennie.

Mint sok embert, a ki dicsőségre van hívatva, és sok másokat, a kiknek sorsa közepszerűség, Macaulay Babington Tamást is kora érettség tüntette ki gyermekkorában. Már három éves korában egy könyv előtt hasal, nagy darab vajjas kenyérrel kezében, vagy pedig végetlen meséket mondogat csodálkozó bonnejának. Emlékezőtehetsége már ekkor bámulatos. A szók önként megragadtak nála, nagy szóbőséget nyújtva a gyermeknek. A kifejezések alkalmazásában mindazáltal a véletlen vezette, a mi olykor furcsa jeleneteket idézett elő. Hannah More beszélt, hogy mikor egyszer látogatába ment Macaulaynéhoz, az akkor négy éves gyermek fogadta őt, mondván, hogy szülei ugyan nincsenek otthon, de azért jöjjön be, majd ő fog számára egy pohár ó pálinkát hozni. Ez a csodálatos ajánlat, melyet oly asszonyiságnak tett, a ki soha sem ivott szeszes italt, egyszerűen emlék *Robinson Crusoe*ból. A metaphorákat, a melyeket később oly mesterileg tudott használni, már ekkor természetszerűleg alkalmazta. Midőn anyja őt az iskolábajárás szükségességéről akarta meggyőzi, hogy az étkamra kísértéseitől távol tanulhasson: „Igen anyám, felelé a gyermek, a szorgalom lesz kenyere és a figyelem vajam“. De azért nem tartozott azon kiállhatatlan kis egyének közé, kiket a balga szülők az ismerősök által bámultatni szoktak. Ellenkezőleg, korához illőn vig és szerény volt. Nála minden őszinte volt, s ha rendkívüli korai érettsége Chaterton vagy Keatsot juttatta is emlékezetbe, szerencséjére se az egyiknek hiúsága, se a másiknak beteges képzelődése nem volt benne. Nyolcz éves korában világtörténet írásához fog. Ítéletei, lehet képzelni, összetesek, s adatai másod kézből vettek, de mégis nem kis dolog ilyen korban a történet összes királyai és hősei méltatásához kezdeni, Faraótól fogva, a ki „nem ismerte Józsefet“, Cromwell Oliverig, a ki „rosz ember volt“. S hogy magát szórakoztassa, a történetíró ugyanekkor hősköltemény írásába fog, Virgil modorában, a Nagy Olaust énekelte meg, s kis korához képest meglepő énekeket ír. Ilyen módon csakhamar elsajátította mind azt, a mit a parochia iskolájában tanulhatott, a hová járt. Atyja, ki a sierra-

leonai gyarmat szolgálatában maradt, e mellett egy rokonával kereskedőházat alapított, elhatározta egy falusi lelkészhez adni őt Cambridge közelében. Itt ismerkedett meg Macaulay tizenkét tanuló társa közt a nyilvános élettel, nem minden vizsgálatszerzés nélkül, miután élete végéig a családi életet szerette s irtózott a collegiumtól. Jól használta itt idejét, folytatván példátlan emlékezőtehetségének gazdagítását, melyről oly vonásokat említenek, a melyek a mesével határosak. Vannak szellemek, a kiket agyonnyom emlékezetük, a kiknek, midőn alkotni vélnek, csupán emlékezetök működik: Macaulaynak nem volt terhére nagy memoriája, s mint író kétségtelenül egyrészt ennek köszönheti nagy képességét. Élete végéig gyorsabban volt képes egy könyvet átolvasni, mint más átfutni, s gyorsabban átfutni, mint más átlapozni. Egy pillantással képes volt kiismerni egy egész lap tartalmát, s túlzás nélkül lehet mondani, hogy megtartotta mind azt, a mit figyelemmel olvasott. Így például egy este atyját elkísérvén valahova, a salonsztalon találja Walter Scott egy költeményét, melyet még nem ismert; midőn haza tértek, mielőtt lefeküdt, egész dalokat mondott el anyjának e költeményből. Más alkalommal, míg Cambridge egyik vendéglőjében a kocsira várt, a melyen haza szokott menni, két banális költeményen akadnak meg szemei, a minők a vidéki lapokban szoktak megjelenni. Elolvasta, és negyven év múlva, a nélkül, hogy a közben egy perczig is eszébe jutott volna, végig elmondja mind a kettőt. Szokása volt azt mondani, hogy az esetre, ha az *Elveszett paradicsom* vagy *A zarándok útazása* utolsó példánya is elveszne a földről, ő képes volna emlékezetéből visszaállítani Milton költeményét és Bunyan allegoriáját. A kor, az igaz, kissé meggyöngítette később e csodálatos tehetséget; s mondják, hogy néha sírt boszúságában, ha az a csoda esett meg rajta, hogy cserben hagyta emlékezete; pedig elvégre is elég hosszasan ideig hű maradt hozzá.

Macaulay, megrághodva irodalmi ismeretekkel, melyet e tehetségéhez párosult kiolthatatlan kíváncsisága méltán föltételeznek. 1818-ban utazott Cambridgebe, hol a Trinity-collegiumba lépett be. A legnagyobb egyetemi diadalokra látszott előre is hivatva lenni, csak hogy Cambridge ekkor azt követelte azoktól, kiket megkoszorúzott, hogy a mennyiségtant szeressék, s a fiatal tanuló ellenszenvét sehogy sem volt

képes leküzdeni. Pedig erőszakot követett el magán, hogy visszatetszését leküzdje, mint anyjához írt leveléből a következő sorok mutatják: „Oh, bárcsak szavakat találnék, a melyek kifejeznék az undort, melylyel e tudomány iránt viseltem. Bárcsak a csillagászat, a demonologia, vagy a scholastica theologia volna, a mit tanulnom kellene! Azt mondják, elmeélesítő tudomány; inkább lehetne az elme nyomorgatásának, kínzásának, megsemmisítésének mondani. De hát legyen meg. Máris érzem, a mint megtestesített algebrává, járkáló logarithmus-táblává alakúlok. Minden eszmém a kellemről és szépről eltűnt vagy tűnőfélben van.“

Talán azon rossz órák emlékének tulajdoníthatni, a melyeket a mennyiségtan okozott neki, hogy Macaulay később oly szigorúan ítelt az egyetemi kitüntetésekről. „Végre is, úgy mond, a mit egy fiatal ember Cambridgeben tesz, magában véve semmi. Ha a világba lépve nyomorúltan szerepel, az elnyert „nagy jutalmat“ csak gúnyosan említik föl, s ha nagy dicsőségre emelkedik, újabb diadalai elfeledtetik az azelőttieket.“ Valóban, az egyetemi pályadíj nem növelte volna észrevehetőleg azt a dicsőséget, a melyet mint Miltonról írt essay szerzője nemsokára aratott. Annyi bizonyos, hogy ő soha sem vett magának fáradságot, hogy tehetségét túlfeszítse. Mindig becsületesen elvégezte, a mit akarata ellen is meg kellett tennie, de remekül csak azt, a mihez kedve volt. A helyett, hogy valamely egyenlet megfejtesén napszámra törte volna fejét, egy könyvről a másikra tért, történelem, szépirodalom avagy philosophiai mű, a legelvontabb értekezéstől a legledérbabb regényig mindent elolvasott. Emellett szerette a hosszas beszélgetéseket nagy nevű tanulótársaival, a kiket a véletlen vele egy padba helyezett. Azokon kívül, a kiket Anglia később mint lord Grey és lord Romilly ismert meg, Cambridge hallgatói közé tartoztak ez időben Praed, Villiers Károly és Austin Károly. Ez utóbbi bűvölettel hatásos befolyást látszott gyakorolni Macaulayra, mint mindenkire, a kivel érintkezésbe jött. Austin, kiről Stuart Mill azt mondta, hogy szép tehetségei és akarateroje által képes volna a világ fölött uralkodni, maga soha sem fogott tollat, hogy az utóvilág előtt nagy szelleméről, melyet barátai bámulnak benne, tanúságot tegyen; de el lehet képzelni azt a varázst, a melyet éreztek, a kik vele társalogtak és a kik nem

féltek vele vitatkozásba bocsátkozni. Erre Macaulay mindig kész volt. Míg egy ajtó nyitva állott vagy egy lámpa égett a collegium udvarán, mindig hajlandónak mutatkozott akár vitatni az amerikai intézményeket és Wordsworth költészetének érdemeit, akár valami vig lakomában részt venni. Nyáron az összejövetelek a vidékre terjednek ki, s az argumentumok zaja gyakran verte föl az elült madarak álmát. Macaulay mindig némi megindulással beszélt e jól töltött órákról.

Lehet, hogy részben ennek köszönhette tehetségét a beszélgetésre; s kétségtelenül nem egy új véleményt köszönt ennek a politika terén. Mert a torysmus, a melyet atyja oltott bele, csakhamar eltűnt Austin társaságában, s a konservatív közel állott ahhoz, hogy családja nagy rémületére radicalissá legyen. Különben még mielőtt áttért volna, egy cambridgei választás alkalmával volt alkalma meggyőződni, hogy az angol nép politikai nevelése még nem teljes.

Mielőtt Cambridget elhagyta, meg akarta Macaulay atyjának mutatni, hogy az ember lehet szabadelvű és jó humanista egyszerre. Két ízben nyert jutalmat angol költeményeivel, olyan versekkel, a melyekben komoly szépségek rejlenek, s csupán azon szigorú ítélet miatt nem nyomattak ki, melyet az író maga nyilvánított az ilyes művek felől. Ő azt tartotta, hogy a pályázó költemények végre is annál többet érnek, minél rövidebbek. Irigylésre méltóbb kitüntetés, a melyre maga is sokat tartott, volt az, a melyet pályázat útján 1824-ben nyert el. Collegiumi ösztöndíj, Cambridgeban (fellowship), e régi, fényes intézet hatvan mestere közé tartozni, igényt tarthatni minden reggel reggelire és este egy jó ebédre, e mellett a trimestre végén jókora összeg pénzre szert tenni: oly kitüntetések, melyekre annyival büszkébb volt, mert egyedül a maga tehetségének köszönhette. Több évre függetlenségre tett így szert; s így elég közönbösen tekintette az ügyvédség töviseit és az ügytelen ügyvéd küzdelmeit. A törvényeknek sem volt reá nézve nagyobb vonzereje, mint az algebrának, s ha Cambridget oda hagyva, ügyvédkedni kezdett, leginkább atyja kedvéért tette. Hívatása más felé vonzotta, s ő ezt jól tudta.

Szerencsés és nagy élethívátásoknak gyakran megvan nehéz forduló pontjuk, s sokaig kell tapogatódzni, míg a helyes irány feltűnik. Az ember jövője gyakran olyan kis körülmény

befolyásától függ, hogy kérdezhetjük a híres elegia szerzőjével, hány Miltont fed egy falusi temető „némán és dicsőség nélkül“, avagy Cromwellt, a kinek keze „tisztá hazája véréből“. Ha Macaulay ékesen szólását sok fél vette volna igénybe a törvényszék előtt, talán Anglia a nélkül, hogy nagy törvénytudót nyert volna, bámulásra méltó történetírórt vesztett volna benne. Valódi szerencse, hogy nem talált több dolgot egy ifjú csirkefogó védelménél, és hogy az *Edinburghi Szemlének* új munkatársakra volt szüksége. Jeffrey, ekkor e híres folyóirat vezérszerkesztője, a hanyatlás nyomait vélte látni. „Nem tudna ön, írta volt 1825-ben egy londoni barátjához, valami tehetséges embert fogni, a ki hajlandó volna számunkra dolgozni? Régi munkatársaink kezdenek öregedni, nehézkesekké válnak s nagyon el vannak foglalva; itt pedig a fiatal emberek legnagyobb részt torypártiak.“ Macaulay elé oly ajánlatokat terjesztettek, a melyeket elfogadott. Eddig mint író csak azon kevesek előtt volt ismeretes, a kik előtt Knight *Magazine*-jában egy pár tanulmány és irodalmi töredék feltűnő irálya felöltött. A Miltonról írt essay, mely 1825-ben jelent meg a skót szemlében, kitűnő tehetségre mutatott, s boldog szerzője egy szép reggel, mint egykor Byron, arra ébredt, hogy híres emberré lett. Különben ez az értekezés meg is érdemelte a jó fogadtatást. Nemsokára Macaulay nagyobb tökéletességre tett szert, és megtanult jobban bánni ama kincscsel, a melylyel csodálatos emlékezete szüntelenül táplálta képzeletét; de első föllépésének ifjúi szépségét nem homályosította el későbbi diadalainak fénye. Az irodalmi kritika megifjodása, a tárgy szerencsés fölemelése, szellemes vonatkozások által megvilágosítása, s mindig szellemes, néha némileg regényes alakba öntése jellemezte. Ez oly világos, olyan hangzatos körmondatok mindenikéből ki volt érezhető a fensőbb irodalom szeretete, sőt talán észre lehetett venni a rhetorica szeretetét is, de nem a köznapi, formulák után készült rethoricáét, a melyet Macaulay mindig utált, hanem azt, a melylyel a legnagyobb mestereknél találkozunk. S ez a hibája is, ha ugyan hibának lehet mondani, csak emeli a munka vonzerejét, a melyen láthatni, hogy a művészetnek is van benne része. A legszigorúbb ízlésű és nehezen kielégíthető embereket is megnyerte vele. „Minél tovább töröm a fejem, mondá Jeffrey az írónak, annál kevésbbé tudom elképzelni,

honnan szerezte ön ezt az irályt?“ Igen valószínű, hogy bármily természetes kérdés volt is ez, maga Macaulay is zavarba jött volna a felelettel. Az eredeti stil olyan, mint a szél, a melyről az írás szól, s a melyet hallunk, érezünk, a nélkül, hogy megmondhatnók, honnan jó: annyi bizonyos, hogy Macaulaynál valóságos hatalommá lett.

Nemsokára észrevették ezt a Great-Osmond streeti házbán is, a hol a fiatal író családjával együtt lakott. Asztala minden reggel tele volt ebédi meghívókkal, London minden városnegyedéből, a mit panaszkodt Macaulay Zachariás, ki már látta, a mint híressé lett fia elhagyja az ügyvédséget és sarokba dobja a parókat. A derék ember különös puritán és tragicus felfogást tanúsított a szerencsés eseményekkel szemben. Így midőn egy meetingben, melyen a Gloucesteri herczeg elnökölt, fia szót kérve, a rabszolgaság eltörléséről beszélt s némi fényre tüntette ki nagy szónoki tehetségét, semmi megindulást sem tanúsított, csak azt jegyezte meg, hogy egy olyan korú fiatal embernek nem volna szabad keresztbe vetett kezekkel beszélni a királyi ház egyik tagja jelenlétében. Ez a komoly, fáradhatatlan munkás ember, a ki életében soha sem pihent, szeretett fiát, de meg nem értette.

Kedélyének természetes szigorához valódi aggodalmak is csatlakoztak. Az üzletember kevésbé szerencsés volt mint a gyarmatalapító, s a Macaulay és Babington kereskedőház nem soká virágzott. Csakhamar bekövetkezett az idő, midőn a fiatal essayíró minden elsőszülöttségi joga csupán abból állott, hogy egy soktagú családot kellett tartania. Keletkező dicsősége a helyett hogy megzavarta volna fejét, csak azt a természetes jókedvet emelte, a melylyel az egész házat eltöltötte. Reggeltől estig szikráztak élcei, tréfái, eredeti ötletei és burlesque utánzásai. A szülők elve volt: gyermekeikre bízni, hogy úgy mulassák magokat, a mint nekik tetszik, nem avatkoztak bele mulatságaikba, melyek különben igen egyszerűek voltak. Macaulay minden reggel bejárta leánytestvére kíséretében London utcáit, parkjait; csak úgy szórva minden felé útközben az adomákat. Nem volt a Cityben egy udvar, egy sarok, a melynek történetét ne tudta volna. Az estéket valamely híres regény olvasásával és megbeszélésével, egy-egy dajka-dal karban éneklésével, a melyen akkor mulattak leginkább, mikor legkevesebb értelmők volt, rímek kovácsolásával

a barátok gyöngéi és a nap hősei kigúnyolására, töltötték, a családátya nagy csodálkozására, a ki nem volt képes felfogni, mint lehet okos embereknek az időt ilyen haszontalanul elpazarolni.

Különben a jövődöbeli történetíró mentségére tegyük hozzá, hogy sehol soha sem érezte magát olyan jól, mint fiatal hugai körében, s hogy az egyetemen egyikét sem tudta megkedvelni azon férfias kedvteléseknek, a melyeket annyira szeretnek Angliában. Tagjai ügyetlenek, se evezni, se úszni, se korcsolyázni, se lovat hajtani nem tudott, mi több, minden ilynemű ügyesség iránt közömbös volt. Még lovagolni sem tanult, s mikor Indiából visszatérve Windsorba, lovakat bocsátottak rendelkezése alá, azt felelé enyelegve: „Ha ő felsége engem lovagolni akar látni, nagyon jól tenné, ha elefántot adna alá.” Beérte a gyalogolással, s egyedül abban tűnt ki, hogy a legnagyobb tömeg közt sétálva is képes volt olvasva járkálni. Különben külseje éppen nem volt valami elragadó. Erős nagy fő, közepszerű testen, hatalmas, durva vonások, nyílt és becsületes, de köznapi arcz, öltözete választékos, de mintha nem reá szabták volna: íme így festik őt, és sógora, Trevelyan, biztosít, hogy találóan. A boríték mindennapi, de ritka szellemet rejtett magában, a ki megérdemelte, hogy sikert arasson. Azon időben a legkellemesebb dolgok egyike volt reá nézve az, a mit lord Lindhurst jóakarátának köszönhetett, tudniillik, hogy „commissioner of bankruptey“ lett. Ezt az állást az író minden nehézség nélkül betölthette: nem volt vele annyi teendő egybekötve, hogy őt munkásságától elvonja, s az edinburghi *Review* olvasóinak nem lehetett alkalmok panaszkodni. Két év múlva ismét egy jó alkalom kínálkozott, melyet szintén nem óhajtott. Lord Lansdowne, elragadtatva egy cikke által, melyben a hasznossági bölcsészet és Mill Jakab kapták ki a magokét, azt az ajánlatot tette az írónak, hogy ha akarja, a parlamentbe fogja bevinni. Macaulay, kinek a habozás éppen nem tartozott hibái közé, minden ingadozás nélkül elfogadta, s a képviselőházban Calne várhelyet képviselte.

II.

Wordsworth, a költő, a francia forradalomról beszélve, a melyet közléről látott lefolyni, azt mondja: „Ebben a légben élni valódi áldás volt, de fiatalnak lenni, maga a mennyország.“ Elmondhatni ezt arról a korról is, mikor Macaulay a politikai pályára lépett, annyival inkább, mert 1830-ban a parlament ifjú tagjainak volt okuk reményleni, hogy addig élnek, míg a kívánt reformok létesülnek. Kívánhatott-e nagyobbat valaki magának, a ki elég lelkesedést és tehetséget érzett magában, mint hogy részt vehessen azon nagy vitákban, a melyek Anglia politikai sorsát voltak eldöntendőek, abban a szónoki küzdelemben, a melynek kimenetelétől függött a gyűlölt minister sorsa és a képviseleti rendszer jövője? Azon embernek, a kinek életét Trevelyan megírta, adatott a ritka szerencse, hogy a parlamenti küzdelmek alatt az első sorban ragyogjon, és neve a győzők közé legyen igtatva, a hálás utókor számára. A híres reform-billt 1831 márczius 1-én terjesztette a ház elé John Russel, s másnap mondta el Macaulay első nagy beszédét. A lelkesedés végtelen volt, a ház izgatottsága leírhatatlan. Fox, Burke és Canning kora óta, mondának, soha sem hallottak ilyen szépet, soha sem fejezte ki a szónok annyira az ország érzelmeit. Valóban az egész vita alatt elmondott összes beszédekből csupán Macaulayé foglal helyet az irodalomban, még most is el lehet olvasni. Senki sem kételkedhetik abban, hogy a dolgok rendes folyása mellett a népszerű szónok egy nap miniszerelnökké lett volna. Ha Macaulay soha nem érte el e minden politikai ambíció természetes célpontját, csak az az egyszerű, tiszteletre méltó oka, hogy nem volt nagyra-vágyó. Szerette a dicsőséget, de a hatalom iránt egészen közömbös volt. Ő ellenkezőleg azokkal, a kik az irodalomra azt az időt szentelik, a melyet a politika szabadon hagy, inkább szerette az irodalmat a politikánál, az volt élete nagy feladata. Ez jellemzi egész pályáját.

Különben is még akkor is, mikor szónoki diadalai oly szép jövővel kecsegtették, a jelen szükségai arra emlékeztették, hogy az embernek, ha méltóságokra akar emelkedni, előbb gazdagnak, vagy legalább függetlennek kell lennie, és hogy családja jólétéről kell előbb gondoskodnia,

mielőtt a maga ízlését követhetné. Az új ministerium legelső teendője volt, hogy takarékosági szempontból eltörölte azt az állást, a mely egyedül biztos jövedelemforrását képezte. Macaulay, kényes lelkiismeretességénél fogva, saját érdekei ellen szavazott. Azon előnyök, a melyek őt a collegium fellowja czímén illették, pár hónap múlva lejártak, s tolla ez időben még nem volt, a mint később, valódi vagyon. Úgy, hogy az a tagja a képviselőháznak, a kit, ha felállt beszélni, a legnagyobb csöndben hallgattak meg, az éj diadalai után gyalog ment haza korán reggel egy darab sajtot enni, a melyet egy választója küldött ajándékba, s egy pohár sört (ale) inni, a mit Cambrigde jótékonyágának köszönhetett. Még azon aranyérmeket is kénytelen volt eladni, a melyeket a pályázatokon nyert volt, de azért soha nem írt vagy mondott egy szót is, a mi nem lett volna politikai meggyőződésének vagy irodalmi véleményének kifejezése. Soha sem jutott eszébe panaszkodni a teherről, melyet atyja bukása az ő vállaira rakott. Minden panasz nélkül fogadta el, a nélkül, hogy észre látszott volna venni, hogy így élete legszebb részét családjának áldozza fel.

A világ nem ismerte ezen benső részleteket és igen helyesen járt el Trevelyan, hogy nem hallgatta el, mert csak így ismerjük meg teljesen az igazi Macaulayt s ifjúsága tiszteletre méltó voltát. Bárhogya ítéljük is meg jellemét és tökéletlenségeit, mert voltak hibái is, nem szabad ezen túl figyelmen kívül hagynunk, hogy nagylelkűsége és önmegtagadása nem ismert határt. Csodálatos ellentét, hogy épen azon időben érezte legkevésbé jól magát, a midőn a világ a legjobban kitüntette. Mint író és szónok egy személyben, a társadalom legmagasabb körei is tárt ajtókkal fogadták. Ő nem élt vissza ezen előnyökkel, valószínűleg nem érezve magában hivatást a nap hősét játszani; soha sem törekedett azon kecses és könnyed modor elsajátítására, mely a nagyvilágban élő embert megkülönbözteti. Három saisonon keresztül majd minden este a legkitünőbb társaságokban ebédelt; találkozva a jelen kor majd minden híres személyiségével. Rogers, a költő bankár, meghívta híres reggelijeire, lady Holland bemutattatta magát neki, s rögtön lakással kínálta meg Holland-Houseban, és hivatalos volt lord Lansdowne zeneestélyeire, a melyeken ott volt London minden kitünősége. Beszélgetett Talleyranddal,

a kinek hideg ajkairól oly szavakat kapott fel, a melyek nem veszttek el, kimutatván előtte a különbséget Mazarin bíbornok közt, a ki „csalt, de nem hazudott“ és Metternich között, a ki „mindig hazudott, de soha sem csalt“. Kitűnik ezekből, hogy Macaulay igen érdekes emlékiratokat írhatott volna élelményeiből. Ő azonban másokra hagyta ezt. Daczára ennek leveleiben, a melyeket testvéreihez intéz, számos eleven rajzát találjuk azon előkelő díszes társaságoknak, a melyeket látogatott, melyekből megalkothatjuk hű képét nem egynek.

Mellőzzük a Holland-Houseban tartott estélyeket s lady Holland jellemzését. Talán leginkább elemében volt abban a tisztán irodalmi társaságban, a melyet Rogers szeretett reggelire magához hívni, London legnagyobb szellemeivel, az írókkal, művészekkel, hírneves ügyvédekkel találkozott, a kik közé államférfiak is szívesen keveredtek. Itt látta More Tamást, a *Lalla Rookh* és az *Ir dallamok* szerzőjét, Campbellt, a kissé hideg költőt, a ki megénekelte a *Remény élvezeteit*, Luttrellt, az élczelőt, és lord John Russelt. Valószínűleg itt találkozott Crabb Robinsonnal, az irodalommal foglalkozó ügyvéddel, a kik azon kevesek közé tartozott, a kik Goethe és Wordsworth barátai voltak, a kifogyhatatlan elbeszélőt, a kire soha sem mulasztotta el Rogers előre figyelmeztetni vendégeit: hogy ha valakinek valami közleni valója volt, siessen elvégezni; tudják önök, hogy Robinsonnal reggelizünk.

A felsorolás nem lenne teljes, ha kifelejtetnők Sidney Smith, Swift unokáját az irodalom terén, kitől örökölt valamit maró ironiájából és szelleméből. Mint publicista vetélytárs nélkül állott tréfás modorával, mint falusi lelkész tele önfeláldozással, de talán legszívesebben képzeljük őt mint csevegőt, társalgót, annyira elevenen élve emlékezetünkben utánozhatatlan válaszlásával. E társaságról, a melyben oly sok ember vett részt, annyi nevezetes alkalommal, csak egy legenda maradt fenn, de könnyen elképzelhetjük, hogy Macaulay nem játszott benne néma szerepet. Ellenkezőleg, úgy látszik, hogy ott, mint más egyébütt, nem egyszer vissza is élt rögtönző tehetségével és nagy emlékezetével. Oly jellemvonás, melyet Trevelyan, megfogható okokból, árnyékban hagyott hősénél. Annyi bizonyos, hogy ha nem lehet is Macaulayra alkalmazni az önzés (égoisme) szót, nem lehet tőle elvitatni azt, a mit az angolok magok *egotismus*nak mondanak. Felsőbbségének joga-

súlt érzete a feltűnés kevésbé jogosúltnak mondható vágyával párosúlt nála. Rendíthetetlen gyermeteg bizodalma saját csalhatatlanságában, nem volt képes egykönnyen felfogni, hogy lehetett valaki józanúl más nézetten mint ő, s mindig kész volt erkölcsi hibának tekinteni minden irodalmi tévedést vagy vele ellenkező véleményt. E tekintetben némileg hasonlított a XVI-ik század tudósaihoz, sőt volt benne valami kegyetlenségükből is. Szerette a küzdést, de még sokkal inkább a győzelmet. Kell-e mondanunk, hogy a kik hasonló hibában szenvedtek, azok ütköztek meg legelőször e gyöngeségen. Így Sidney Smith! Ez két napra meghívta őt magához hitközségébe. Macaulay nagy elragadtatással beszél a gazda kitűnő ebédjéről, eredeti beszédéről, melyet vasárnap tartott: szóval igen meg volt elégedve. Trevelyán nem közli a háziúr véleményét, kiről pedig azt mondják, hogy mikor egyszer kérdezték, mint jött ki az *Edinburghi Review* kissé nagyon is beszédes dolgozó társával, ezt felelte: „Sehogy. Semmi alkalmat sem ad az embernek. Egész álló nap beszélt, [sőt merem állítani, az egész éjjel is; szerencsémre akkor már elaludtam. Hanem végre is visszaadtam a kölcsönt. Mikor a póstakocsira felültettem, kezemet térdére téve, a legkomolyabb hangon mondtam neki: — Engedje meg, hogy egy kis tanácsot adjak önnek. Ne hagyja magát soha senki által rábeszéltetni, hogy nem ön Anglia legelső embere. Isten önnel!“ Kérdés, hogy valóban így történt-e? A beszédes emberek nem szeretnek együtt ebédelni, s Macaulay alkalmilag csípős is tudott lenni.

Annyi bizonyos, hogy tehetségeinek sokoldalúsága, nevének fénye régiebb tekintélyeknek is árthatott. Mint látszik lord Brougham egyike volt azoknak, a kiket ez a dicsőség némileg bosszantott. Szerinte Macaulay nagyon is sok tért foglalt el az edinburghi Reviewben, s midőn Jeffrey, mielőtt e füzetek szerkesztéséről lemondott, legragyogóbb munkatársának akarta felajánlani helyét, Broughamnak sikerült erről lebeszélni őt. Különben ő kijelentette, hogy soha sem olvasta Macaulay cikkeit. Más részről az is kétségtelen, hogy Karolina királyné védője kedvencz tárgya volt az essayíró támadásainak. Mutatják ezt testvéreihez írt nyilatkozatai. Ha e mellett főlemlítjük Montgomeryt, 'coteria' költőjét, a kit szint'oly elkeseredéssel üldözött, mint Boileau Cotint, továbbá Crokert

Boswell lelkiismeretlen és veszekedő commentátorát: csaknem mind elősoroltuk irodalmi ellenségeit. Ő nagyon tudott gyűlölni, kivált a tollal kezében; de elvégre is a réclame, a nyegleség, az írói hetvenkedés volt gyűlöletének tárgya. Ez irányban soha sem hazudtolta meg magát.

Talán ezen oknál fogva késett olyan sokáig az új ministerium, ékesen szóló szabadelvű párti szövetségese kitüntetésével. Előbb biztosi, majd titkári állásra nevezték ki, az indiai ellenőrző tanácsnál. Ugyanezen időben felajánlotta magát Leeds városának, hogy képviselni fogja a reformált parlamentben. Öszintesége megtetszett a választóknak. Ő határozottan visszautasított mindennemű kötelező utasítást, s a következő önérzetes szavakkal zárta be levelét: „Az én boldogságomhoz nem szükséges, hogy a parlamentben üljek; de igenis szükséges boldogságomhoz, hogy úgy a parlamenten belül mint kívül lelkiismeretem azt mondja, hogy csak jót tettem.“ Nemsokára alkalma volt tényleg bebizonyítani a mit írt volt. A kormány, a melynek állását köszönhette, olyan billt terjesztett elő, a melyet ő nem szavazhatott meg; két ízben beadta lemondását, melyet nem fogadtak el, s elmondhatta magában, hogy a legjobb politika a becsületesség. De ugyanekkor meggyőződött, hogy gazdagság nélkül állása mindig kétes lesz a képviselőházban. Miért nem hagyott fel ekkor a politikával, hogy magát egészen az irodalomnak szentelje, a mely bizonyára jólétet teremtett volna számára? Igen bajos volna erre felelni. Már ez időben azon tanakodott, miféle bűvös befolyás áldozatai az emberek, a kik a helyett, hogy tiszta légű szobájukban könyveik mellett teáznának, a romlott légbe mennek rosz beszédek hallgatni és szunnyadozni kényelmetlen rosz padokon reggeli három óráig. E mellett hazája politikai intézményeit is fenyegetve látta. Ő a láthatáron csupán a végletes nézetek elkeseredett küzdelmét vette észre, rövid elnyomtatást, a melyet „lázás visszahatás követ s azután rémületes megsemmisülése a közvagyonnak, az egyháznak, a paireknek és a trónnak.“ Ez okból, midőn megkínálták, hogy az ind ügyek tanácsában egy újonnan felállított állást foglaljon el, minden habozás nélkül fogadta el e száműzetést, minden unalmaival együtt, azon reményben, hogy itt fog annyit megtakaríthatni fizetéséből, hogy azon túl nem fog semmi közhivatalra szorúlui. E számítása, bármily külö-

nösnek tessék is, nem volt hibás. Azonban nem lehet eléggé sajnálni az időt, a melyet India „*Anglia története*“ írójától elrabolt. Ha csak a maga ízlésétől kér vala Macaulay tanácsot, hihetőleg Európában maradt volna; de ő az ajánlatban kötelességét vélte látni; s ez elég volt, hogy legyőzze a hosszú út és az egészen újnemű foglalkozás okozta aggodalmakat. Elutazását nagyon sokan fájlalták. Jeffrey azt siratta, milyen nagy ürességet ejt a szabadelvű pártban távozása és lady Holland egész vihart támasztott, megtámadva a ministereket, a kik egy ilyen embert el hagynak menni, meg családját, hogy ily nagy áldozatot elfogadni nem pirúlnak, sőt magát a kedves Macaulayt is, kit a jelenet nagyon meglepett. Azonban Macaulay nem hajlott meg az általános érdekeltség eme hizelgő nyilatkozataira, 1834. év elején elhagyta Angliát, legidősebb hűgával, a ki nélkül semmi áron sem indult volna el, és nagy csomó könyvvel.

III.

Míg a többi európai a forró égöv alatt elcsenevészett, búskomorra lett és elhalt: Macaulay, hála vérmérsékletének, mindezen nyomorúságon felül állott. A meleg éghajlat kellemetlenségei és betegségei nem fogtak a tanács ez új tagján. Neki minden természetes volt, nem akadt fenn semmin, sőt még kellemesnek is talált egy 400 mérföldnyi utat, melyet hordszéken tett meg, és csak olyan lélekjelenetet tanúsított a legnyomorúltabb *bungalow*-ban, mint a Holland-House salonjában. „Mysoreban — írja maga egy levelében — egy angollal találkoztam, a ki minden bevezetés nélkül kérdezett: Mr. Macaulay, kérem, mondja csak, nem gondolja ön, hogy Bounaparte a szörny állat (az Apocalypsisban)? — Nem, uram, nem mondhatom, hogy azt gondolnám. — Uram, Bounaparte volt a vadállat, be tudom önnek bizonyítani. A 666 számot találtam nevében. De, uram, ha nem ő az állat, ki hát az? — A kérdés zavarba hozhatott, s megvallom, nem kevésbé büszke vagyok feleletemre. — Uram, mondtam neki, az alsóház az állat. Tagjainak száma 658; számítsuk hozzá a három titkárt, a sergeant és helyettesét, a káplánt, a könyvtárnokot és a kapust, s éppen kijő a 666 szám.“

Csak egyszer unatkozott, először és utoljára egész életében, midőn a Nilgherriken az eső miatt egy hónapnál tovább nem mehetett ki. Szerencsére vele volt *Clarisse Harlowe*, és elragadtatása Richardson e regénye iránt, volt megváltója azon kedves, de tudatlan, társaságnak, a mely őt e nyári visszavonultságában környezte. Különben ő a természet, az élvezetek és az indiai angolok irányában nem nagy előszeretettel viseltetett. A calcuttai hírlapírók és ügyvédek, a kiket ő megvetett, nagyon rossz szemmel nézték, s egyáltalában minden inkább volt, mint népszerű Indiában. Elannyira, hogy a *Times* azt állította, hogy mindazon angolok közt, a kik a Themze partját elhagyva a Ganges mellé utaztak, nem volt a társulatnak egy tagja sem, a kit kevésbbé szerettek s inkább rágalmaztak és gyűöltek volna, mint őt. Azonban mindez nem térítette őt el céljától. Ő nem szűnt meg mindezek daczára is az administratio szolgálatába bocsátani rendkívüli tehetségeit, ismereteit és szabadelvű nézeteit. Követelte a sajtószabadságot India számára, az európaiak és benszülöttek egyenjogosítását a törvény előtt, foglalkozott a közoktatással és különösen pedig büntető törvénykönyvön dolgozott India számára. Ugyanekkor, pihenésképen, a régi classicusokat olvasta ismét eleitől végig, kedvencz szerzőit két, háromszor is, míg tanulmánya Bacon fölött útban volt Edinbourg felé a tengeren át. Hanem azért maga is észrevette, hogy „nagyon keserves dolog nyolcz hónapon keresztül sülni és főni szakadatlanul“, a nélkül, hogy a többi hónapokban az embernek hidegebb időre volna kilátása: és Anglia után sóhajtozott. Midőn befejezte nagy művét, a büntető törvénykönyvet, többé nem volt képes magát visszatartani. Beadta lemondását s egy Európába visszatérő hajóra szállott. Huga, ki a közben férjhez ment Trevelyanhoz, egy nagyreményű fiatal hivatalnokhoz, ismét kíséretében volt férjével együtt. Macaulay szerény vágyainak megfelelő vagyont hozott magának Indiából vissza és anyagot két szép essayre: *Lord Cliveről* és *Warren Hastingsről*. A hosszú utazás alatt a német nyelvet tanulta meg. „Előérzetem van, mondogatta volt, hogy életem végén az lesz különös hivatásom, a miért e siralom völgyébe küldtettem, hogy bizonyos németek rovására mulassam magamat.“ Még sejtette, hogy egykor a porosz érdemrend lovagjának fog megválasztatni.

Ha hihetünk Sidney Smithnek, még mást is köszönhetett Indiának: megtanult hallgatni. „Minden bizonynyal sokkal kedvesebb, mondá a gonosz pap, mióta visszatért; néha-néha el-elhallgat, a mi társaságát egészen kellemessé teszi.“ Ez azonban nem az egyedüli előny, a mit a hosszas magánynak és távollétnek köszönhetett. Midőn könyvvel kezében kertjében sétálgatott, érezni kezdte, hogy egészen közönbössé kezd válni a politika iránt. Mi Townshend dicsősége, gondolá magában, Humééhoz képest, avagy lord Northé a Gibbonéhoz képest. Maradandó nevet szerezni Anglia történetírói közt, eszményi mintaképet alkotni, mint Thucydides, művet, mely örökre fenmaradjon: ez volt élete másik felében álmodozásainak legfőbb tárgya. A politika helyett az irodalom lépett előtérbe. Elvállalja ugyan még egyszer a képviselőiséget és nyilvános hivatalba lép, de szíve más felé tart. Atyja, Zachariás meghalt, testvérei és hugai már el voltak látva: magára is gondolhat elvégre. Már is látja a múlt homályában III-ik Vilmos nagy alakját, a kit egykor Cambridgeben véletlenül választott egy akadémiái értekezés tárgyává. Ő lesz ezentúl politikai hőse: neki fogja szentelni minden szabad idejét, teljes ékesszólását; de nem lesz oly szerencsés, hogy a nagyon későn kezdett vállalatot befejezhesse.

Indiából visszatérve Macaulay, pihenésképen Olaszországot látogatta meg, nem mint művész vagy tudós, hanem egyszerűen mint művelt ember. A természet szépségei soha sem ragadták el őt nagyon, és bárha képes volt ő is gyönyörű leírásokat adni, inkább szerette a római költők és szónokok mondásait a helyekkel, a melyekről szóltak, egybevetni, mint csodálni azon helyek szépségeit. E tekintetben egy szellemes elmélete volt, mely szerint a szép nem azért van, hogy az ember bámulja, hanem, hogy vele éljen. Ez által megmenekült a csinált elragadtatásoktól. Midőn Angliába visszatért, nem bírt ellenállani a kérelmeknek s Edinbourg választói előtt föllépett. A ministerium érezte, hogy népszerűsége alább szállott s hasznot akart húzni Macaulay nevéből, hadügyi titkárságot adván neki, üléssel a cabinetben.

A szabadelvű párt kilátásai ez időben nem voltak valami fényesek. A reform-mozgalmakra visszahatás következett be, s azok közt, a kik inkább szerették hazájokat, mint véleményöket, némi lehangoltság kapott lábra. Pedig soha sem vitt

véghez ministerium nagyobb és szerencsésebb változásokat és újításokat, mint a melynek élén 1831 óta lord Grey és Melbourne állottak. Eltörölték, roppant pénzáldozatokkal, a rab-szolgaságot az angol gyarmatokban, megszüntették az indiai társaság egyedárússágát, megnyitották a keletet a kereskedelem előtt; megpróbálták elejét venni a pauperizmusnak, a városokat önkormányzattal látták el, a melytől a XIV. századtól fogva meg voltak fosztva, s végre 1834-ben a nemzeti oktatás új rendszerének alapját vetették meg. Mind ez üdvös intézkedések mellett a whig-ministerium napjai meg voltak számlálva. Talán nagyon rossz alkalom volt ilyenkor a kormányba lépni; de legyen szabad azt hinnünk, hogy Macaulay elhatározásában a fenyegetett pártja iránt tartozó hűség érzete mellett szint' olyan része volt a kívánságnak, hogy megmutassa, mint lehet eljutni a legmagasabb tisztségekre is, egyedül a tehetségre támaszkodva, még mielőtt az ember negyven éves lenne. Bizonyára nem engedett volna olyan könnyen, ha tudta volna, hogy már csak tizenhét évét fog élni, s hogy erejét gyakran eredménytelen vitákra pazarolva, nem lesz képes legkedvesebb tervét befejezni. Trevelyan igen szépen írja le közléte utolsó szakának diadalait; de ez nem oly érdekes, mint első fele, kevés szóval el lehet mondani. Macaulay sem kerülte ki az általános sorsot: hibákat követett el, igaz, hogy olyanokat, a melyek a politika terén a legcsekélyebbek, tudniillik a tapintat ellen vétett, s lakolt érték. Edinbourgi választóinak nem tetszett, a mit könnyen meg lehet fogni, mert keveset törődött velök, és így ezek inkább akartak helyette egy ismeretlent. Megtörtént végre rajta az is, hogy olyankor beszélt, mikor hallgatnia kellett volna, s a képviselőház nem hallgatott rá. Mindent összevéve, nem lett volna-e jobb, ha néhány tanulmányával többet ír és kevesebb rendeletet ellenjegyez vala.

De azért egy perczre sem feledkezett meg az *edinbourgi Review*ről. Sőt inkább csudálni lehet, mint tudott időt találni, *Balladait a régi Rómáról* nem is említve, azon pompás művek írására, a melyekben India angol hódítóinak drámai életét vázolta, a szellemdús lapokra, a melyekben ismételtelen elítéli az angol restauráció komediáját, és ama beható bírálatra, Gladstone, e fiatal tory könyvéről, kit „az Úr elvégre kezébe adott.” Midőn a ministerium bukása visszaadta szabadságát,

mindenekfölött arra használta azt, hogy történeti műve dolgozása is fogott. Ekkor albanyi házában lakott, melynek főekességét könyvei tették; legalább minden sarokban azt látott az ember. Nehány szép olasz metszet, egy francia ingaóra s Voltaire és Rousseau bronz szobrai, lord Holland emlékei, tűntek ki az inkább kényelmes, mint fényes bútortatból. E boldog visszavonultságában, idézte fel a század két nagy íróját és vázolta élénk Temple és Addison képeit, kevésbbé classicus, de azért nem kevésbbé életteli irányban, mely talán ép oly tökéletes volt, mint az övék. Már megcsinálta ekkor története tervrajzát és az 1841-ik év végén bele is kezdett írásába. „Az anyag roppant nagy, írta Napier barátjának, és az elbeszélések mulattatók. Csakis akkor leszek megelégedve, ha olyan művet tudok alkotni, mely pár napra képes lesz kiszorítani a legutolsó regényt a fiatal nők asztaláról.“ E művével, melyen oly nagy kedvvel dolgozott, remélte hírnevét az utókorra szállíthatni. Nemsokára észrevette, hogy az arányokat igen szigorúan meg kell szorítania. Arról ábrándozott, hogy azon korig fog eljutni, a mely még élt kortársai emlékezetében, s tolla köztudomás szerint abban a perczben esett ki kezéből, a mikor kedves III. Vilmosának halálát mondta el. Az ő módszere különben sokkal több munkásságot igényelt, hogysem gyorsan haladhatott volna előre. Gondossága rendkívüli volt, s a formai tökélyt a legaprólékosabb részletekig vitte. Emlékiratot, röpiratot, útczai dalt, diplomatiái sürgönyt mindent elolvasott és emlékezete semmit sem felejtett el. A mindenféle alakú okiratok formátlan tömegéből mint tudott oly bámulatos világosságra szert tenni, mint a minő *Anglia története II. Jakab trónralépte óta?* Oly titok, melyet soha sem árult el.

Az első kötetek, melyek egy jótékony forradalmat oly kiválóan szépen adnak elő, 1848—1849-ben jelentek meg, egy más nemű forradalmi korszak közepett. E korban Macaulay jóhiszeműleg meg lehetett győződve arról, hogy megmenekült mindenkorra a politikától. Miután lord Russel alatt a hadi kincstárnokság jövedelmező sinecuráját viselte, az 1847-ik általános választáson megbukott. Edinbourgi választói már régóta nem voltak vele megelégedve, keveset gondoltak azzal, hogy képviselőjük jó történetíró lesz, ellenben nagyon is megkívánták, hogy minden levelükre válaszoljon és ügyeikre

gondja legyen. A küldöttséget, melyet a város kívánatainak kifejezése végett küldtek hozzá, Macaulay inkább fölingerelte, hogy sem meghallgatta. Míg ő igen bőkezű volt valahányszor egy-egy nyomorúltat kellett segíteni, egyáltalában megszünt az lenni, ha arról volt szó, hogy egy steeple-chaseban győztes jutalmaztassék meg. Szóval nem volt meg benne semmi abból, a mi a választók és a képviselő közt a jó egyetértést és barátságot fenn szokta tartani. Az elégedetlenség a tetőpontra látott, midőn az edinbourgi whiskykereskedők előtt kijelentette, hogy ő nemcsak nem igyekszik az illetéket leszállítani, hanem inkább azon lesz, hogy emeltessék. Pár nap múlva a választás eredménye a legvilágosabban szóló számokban mutatta meg, hogy elvesztette választóinak bizodalmát. Még azon este, a mikor megbukván, obscurus ellenfele diadalát ünnepelték a modern Athénben, Macaulay nyugodtan versek írásával vígasztalta magát, a melyekben a szerencsétlent énekli meg, a kit nemsokára elfeledtetett vele első kötetének sikere. Talán leginkább kifejezi az *enthusiasmus* azt a hatást, a melyet ez a csodálatra méltó mű a közönségre gyakorolt. A bámulat és elragadtatás ama megszámlálhatatlan nyilatkozatai közt, a melyek Macaulayt minden oldalról előzönlötték, van egy meghatározó, a melyet soha nem felejtett el. Manchester vidékének egy derék lakosa, nem akarván, hogy egy ilyen mű elrejtve maradjon, magához hívatta a környék munkásait, és estéről estére elolvasta előttük mind a két kötetet. Az utolsó felolvasás után a munkások közül felállott egy és köszönetet indítványoz Macaulay számára, hogy olyan történetet írt, a melyet a munkások is megérthetnek. A történetíró dicsősége teljes volt, a híresség egy nemét se kerülte ki, mint azt ő maga mondja egyik legjobb barátjához Ellishez írt levelében: „Láttam a vízilovat alva, láttam ébren, s biztosíthatom, hogy egyike az isten legrútább alkotásainak. De diadalaimat kell önnek elsorolnom. Thackeray esküszik rá, hogy tanúja volt a következő jelenetnek, mely a legdicsőségesebb életemben. Két kisasszony tolakodik a küszöbön át, a melyet a múlt hétfőn hasztalan törekedtünk átlépni, a midőn valaki rám mutatott. Hát ez Macaulay úr, ez Macaulay kiáltozó a kedves pár. Bánjuk is most már a vízilovat! S miután lefizették a shillinget, hogy lássák a szörnyet, most ott hagyták és csak azért, hogy — de kímélje szerénységemet. Most már nincs mit

kívánhatnék e földön, miután Tussaud asszony, a kinek panthéonában hajdan helyet foglalni reméltem, meghalt.“

Azon évek, a melyek *Anglia története* első köteteinek megjelenését követték, kétségtelenül legboldogabban teltek el, Trevelyánnal szólva, „Macaulay fényes pályafutásából.“ A napló, melyet ezen időben vezetett, minden oldalon magán viseli elégedettségének nyomait. Minden mosolygott számára s a legteljesebb függetlenségnek örvendhetett. Idősebb korában sem kedvelte meg a nagy világ élvezeteit, de nagyon szerette maga köré gyűjteni barátait. Akkor a bizalmas reggelik voltak divatban és ő mindennél inkább szerette néhány régi tanuló társát ilyenkor maga köré gyűjteni. Rendesen megjelent az 1764-ben Reynolds és doktor Johnson által alapított nagy hírű club ebédein is. Ezeken ragadta és bővölte el hallgatóit, botja fejére támasztva keresztbetett kezeit, s összehúzza nagy szemöldökeit, ha valamit meg kellett fontolni, zengzetes és festői beszédével, míg a mosoly, mely arcát földeríté, előre tudatta, hogy most valami tréfát vagy tetszetős dolgot fog mondani. Ő semmit sem veszített, ha az ember még közelebbről látta, például a nagybátya szerepében, a melyet nagyon szíven viselt. Egész napokat tölthetett huga gyermekeivel játszva. Senki sem tudott inkább bölcs tanácsokat adni a legirodalmibb és mégis legfurcsább alakban, a nélkül, hogy fictióra szorúlt volna. „A valódi költők, szokta volt mondani, a gyermekek.“ Úgy hisszük, mondanunk sem kell, hogy környezete imádta őt.

Lord John Russel 1852-ben felkérte, hogy lépjen be a kormányba. Az ajánlat őt nem hozta kísértetbe, s visszautasította. Régi edinburghi választóinak megtérése érzékenyebb oldalról érintette, s beleegyezett, hogy őket újból képviseli; de ugyanazon a héten, a mikor megválasztásának híre közörmű tárgyát képezte, a haj, melyben pár hónap óta szenvedett komolyabb jelenségekben mutatta, hogy ő túlbecsülte erejét. Orvosa nem titkolta előtte, hogy szíve nem működik többé rendesen és hogy kimélnie kell magát. A túlságos munka úgy látszott tönkretette erős természetét, s ötvenkét éves korában, a legrendesebb életmód mellett, és bár soha beteg nem volt, egyszerre azt vette észre, hogy húsz évvel megöregedett. Ettől a perctől fogva érezte, hogy életében a fővenyóra lefutóban van, s ez a gondolat nem rémítette meg.

Több ízben megemlékezik naplójában, s 1853-ban december 31-ről a következő egyszerű szavakat lehet olvasni: „Ísmét egy munkanap, melyet magányban töltöttem. Nagyon élvezem ezt a rokkantnak való életet. Egészségemet kivéve, mely fokozatosan hanyatlik, ez az év szerencsés volt. Erőm kezd hiányozni, életem, úgy vélem, vége felé közelít; de tehetségeim rendben vannak, szívem föl tud hevülni s elég forrása van rám nézve az élvezetnek.“ Más alkalommal ugyanezt az eszmét megnyugvással teljes melancholiával fejezi ki: „Nem vagyok immár a ki voltam, s szívem hónapról hónapra világosabban mondja ezt nekem. Levertnek érzem magamat, nem az aggodalom miatt, mert hiszen teljes nyugalommal tekintek kikerülhetlen végem elé, hanem mivel sajnálom, a kiket itt kell hagynom. Nagyon nehezemre esik néha uralkodni könnyeimen, ha arra gondolok, hogy olyan rövid idő múlva el kell válnom.“ Aggodalma soha nem válik panaszszá tolla alatt; hálás volt azon nagy szerencse iránt, a melyben e földön részesült, és midőn érezte, hogy el van ítélve, nem hiányzott bátorsága. A parlamentben igaz, hogy igen ritkán beszélt; de talán mégis többször, mintsem tanácsos lett volna, mert a küzdelem izgalmai, s azon érzelem, hogy mindenfelől tiszteletteljes bámulat tárgya volt, csak súlyosbíthatták baját. 1856-ban túlságos lelkiismeretességéből elhatározta magát, hogy lemond képviselői mandatumáról, a melynek már teljesen meg nem felelhetett, megköszönve Edinbourg választóinak jóakaratakat. Ugyanekkor, hogy vagyonát, melyet tollával szerzett, s csaknem negyedrészen jótékony célokra fordított, némileg élvezze, Kensingtonban egy házban telepedett le, miután szokása szerint berendezte. Ott minden képzelhető kitüntetés fölkereste őt, a melyeknek koronája a peerség volt.

A benszülötték lázadása következtében ekkor az angol vér folyt Indiában, s minden postával számos család kapott gyász híreket. Ő maga naplójában is, megjegyezvén, mint fogadta lordok közé emeltetése híré, istent hívja tanúbizonyságul, hogy kevesebbet gondolt új bárói koronájával, mint azon szegény asszonyokkal, a kikre Delhi és Cawnpore falai mögött a legrémítőbb halál várakozott. Pedig ez volt az első eset, hogy hasonló méltóság, csupán irodalmi érdemek jutalmául adatott. A mi pedig műve népszerűségét illeti: még a legnagyobb várakozásokat is felülmúlta. Kiadás kiadást ért

s a mű második része nem kisebb sikert aratott az elsőnél. Macaulay maga is elbámult, különösen, a midőn kiadója arra kérve őt, hogy csak azt fogadja el, a mi december hóban befolyt nála, 20,000 font sterlinget tett le a szerző bankárjánál. „Mily roppant összeg, kiáltott fel, egyetlen egy kiadásért, s mondhatni egy napi keresménynek, csakhogy, igaz, az aratás napja volt ez.“ S aztán tréfásan hozzáteszi: „Arról kezdek gondolkozni, hogy a kincstárnok titkárához megyek, megkérve, hogy a következő kölcsön alkalmával előjegyezzen engem.“ Pedig főleg ekkor kezdte érezni, mint előtte annyian, hogy *ars longa et vita brevis*. Úgy tetszett neki, mintha csak most kerdené érteni, mint kell írni, a mikor már minden látogat arra mutatott, hogy már befejezte az írást. Különösen rosszul esett neki, hogy előre érezte és látta, hogy, a mint ő valaki másra alkalmazva írta volt, az ígéret földére nem léphet be, hogy nem fogja elbeszélhetni Anna királynő uralkodását, a mi pedig irodalmi kedvencz tárgya volt. Még nagyobb áldozatot látszottak hajlamaitól követelni. Az 1859. év elején Trevelyan sógora, kineveztetvén Madras kormányzójává, Indiába készült. Macaulay szorult szívvel és aggódva várta a perczet, a mikor meg kell válnia hűgától, kit eddig soha el nem hagyott, s a kinek gyermekei csaknem az övéi lettek. Tudta, hogy a válás örökös lesz: némi tekintetben megkiméltetett attól, ő levén, a ki előbb eltávozott, mielőtt lady Trevelyan elutazott, s a nélkül, hogy búcsút vett volna. Már több hó óta erősben szenvedett és bajának előhaladtával nem volt képes eltitkolni rendkívüli levertségét. 1859. december 28-án még volt ereje, egy levél tollba mondására, melyben pénzt küldött egy szükségben levő lelkésznek: ez alkalommal írta nevét utólszor alá. Sógora ugyanaz nap, fejét egy új szemle lapjaira hajtva, mélázó álmodozásban találta elmerülve, s este, a mint felállott, a karosszékből fölkelve, hogy egy pamlagra dőljön le, rögtön egyszerre meghalt, egyedül komornyikja lévén mellette. Olyan halállal halt meg, a minőt kívánt mindig magának, végső küzdelem nélkül, a nélkül hogy elbúcsúzott volna azoktól, a kiket szeretett és megelőzött a sírban, oly élet emléket hagyva maga után, mint életírója sikerülten megjegyzi, a melynek minden cselekvénye oly tiszta, oly átlátszó volt, mint műveinek akár melyik mondata. A Westminsterben temették el, Addison szobrának lábai

előtt: maga sem választhatott magának jobb helyet a nyugalomra.

IV.

Nem egyszer vetették fel a kérdést, megérdemli-e Macaulay azt a nagy hírnevet és tekintélyt, a melylyel annyi ember előtt bírt; s Trevelyan könyve ismét alkalmat adhat újból mérlegbe vetni hibáit és előnyeit. A bírálat szempontja változott az *Essayk* és *Anglia története* megjelenése óta, és szerző csaknem vádlottképen jelenik meg, midőn e czímeit kezdik vizsgálni. Most inkább azt látszanak tőle számon kérni, a mit nem tett, és nem azt, a mit tett. A philosophok azt látszanak szemére vetni, hogy hiányoztak philosophiai ismeretei s nem volt gondolkodó. Azt mondják, nem ismerte azokat a nagy problémákat, a melyekért a mai kor lelkesül. A Kant által fölidézett philosophiai válság nem érdekelte. A valóság az, hogy egy napon megkisértvén a koenigsbergi bölcsek egyik kötetét olvasni, mit sem értett meg belőle, akár sanscrit lett volna előtte. Hozzá teszik, hogy nem fejtett ki egy socialis igazságot sem, s hogy befolyása inkább végzetes mintsem jótékony volt. A történetírók ellenben azt állítják, hogy csak azon eszmék képviselője, a melyek a Holland-House szűk körében kedvesek voltak. Azzal vádolják, hogy a történeti írómodorba a szónoki fogásokat hozta be, s az események előadását erkölcsi tanfolyammá alakította át, s a nézetek mélységét pompás pörbeszédekkel (plaidoyers) helyettesítette.

Sőt annyira mentek, hogy *philistinnek* mondták, ezzel akarván jellemezni azt az egykedvűséget, a melylyel a metaphysica és magasabb költészet iránt viseltetett. Az írók nem sokkal jobban bánnak vele. Megjegyzik, hogy ő visszaélt a tördelt írómodorral, phrasissai egyhangúak, ellentétei keresettek, s megtámadják még világosságát is, a melynek ő annyit áldozott. E bírálatok hihetőleg soha sem fognak utat törni a nagy közönség körébe, mely Macaulay dicsőségét védelme alá vette; pedig roppant túlzások mellett, némi igazság is van bennök. Macaulay szellemének nagyobb volt a terjedelme, mint mélysége, s minden ellentmondás nélkül lehet állítani,

hogy tehetségében voltak hiányok is. Azt az egyet nem lehet tagadni, hogy kora legtöbb kérdésével keveset törődött.

Csodálatos ellentmondásképen, ez az ember, a kinek nevéhez egy nagy politikai reform emléke fűződik, ez a szónok, a kinek szava oly nagy tekintélyű volt társai közt; mihelyt a küzdelem véget ért s a cél el volt érve, szellemével Perikles és Augustus, az Oraniai herczeg és a XVIII-ik század szép szellemeinek kortársait sietett felkeresni. Csak ezek közt találta jól magát, s a holtak ama világa volt az ő valódi világa. A leghitványabb utczai dal, mely másfélszázad előtt iratott, inkább érdekelte, mint a jelenkor legszebb költeményei, s nagyon jól jegyezték meg, hogy nagyobb részt látszott venni azon politikai, vallásos és irodalmi controversiákban, a melyek III. Vilmos és Anna korában divatoztak, mint a Victoria uralkodása alatt fenforgott kérdésekben. Fiatal korában Popeval, Swifttel és Addisonnal foglalkozott, könyv nélkül tudta Prior és Arbuthnot burlesque verseit; míg Byron csak közepszerűen s Carlyle még kevésbé tetszett neki. Habár szenvedélyes olvasója volt még a legképtelenebb regényeknek is, hű maradt ifjúkori bálványaihoz, kik között Richardson és miss Austen állottak első helyen. Az irodalom terén conservatív volt és nem igen érdekelte az újdonság. Az ismeretlen, az elvont fejtegetések nem vonzották. Sajnálhatjuk ezt, de hozzátehetjük, hogy maga is tudta, mi hiányzott neki e tekintetben, s ritkán terjeszkedett túl szellemi körén: „Nem írtam — úgymond — egy lapot sem a művészet és költészet méltatására, a melyet, ha lehetne, ne szeretnék elégetni.“ Látjuk, hogy Macaulay ismerte magát. Nem volt benne minden a kritikusból, hiányzott tehetsége az analysishez. Ő történetírónak és essayistának volt teremtvé. Az elsőbe bele tudta szőni a regény minden érdekét, a mit azon páratlan elbeszélő tehetségének köszönhetni, a melyet természet és tanulmány adott neki, s tudjuk, mint alkotta meg eredetileg a másikat. A mi irálya hibáit illeti, bármily számosak legyenek, egy sajátsága mindnyáját jóváteszi, a mi nélkül a többi mind semmi, — tudniillik — bája. Nem minden ironia nélkül jegyezték meg, hogy sikerének legfőbb oka az események, rajzok, alakok ama végtelen sokasága, a melyet bele tudott szőni az elbeszélés fonalába, s hogy így sok emberre, a ki az irodalommal keveset foglalkozik, tanulmányai egész könyvtárt

alkotnak. Nincs igazabb ennél, csakhogy nem a legszebb dicséret-e ez? Mert valóban minő útakat nem tesz meg a tudós író tárgya alakításában! Minő elégedettséggel hordozza meg olvasóit a világ minden részében, midőn Templeről vagy Miltonról beszél, az emlékek, a czélzatok és képek minő panorámáját tárja föl egyszerre olvasóinak káprázó szemei előtt. Talán épen ez volt Macaulay baja. Ha kevésbbé lenne világos s nincs könnyebb mint homályosnak lenni, mélyebbnek tetszenék; ha kevésbbé ragyogna, méltóságosabbnak találnák, és ha kevésbbé volna érdekes, nagyobb filosófnak tartanák. A befolyást azonban, melyet kora és korunk időszaki irodalmára gyakorol, kétségbe vonni nem lehet. A lapok és szemlék még most is az ő nyomait követik. Kétségkívül sokkal könynyebb hibáit elsajátítani, mint szépségeit, de ez nem az ő bűne. A bírálók jóslatainak adva hitelt, sokkal tovább fognak élni essayi, mint története. Meglehet, hogy az utókor habozni fog a történetíró és essayista közt; de van egy czím, a melyet soha senki sem lesz képes elvitatni Macaulaytól, s ez a nagy prózaíró.

BOUCHER LEO után

y. —t.

CSALÁDI BOLDOGSÁG.

Beszély. Gróf Tolsztoj L. N. után.

(Első közlemény.)

I.

Gyászt viseltünk anyánkért, ki ősszel halt meg, és az egész telet falun töltöttük egyedül, Katával és Szónyával.

Kata házunk régi barátnője volt; nevelőnőnk, ki mindnyájunkat dajkált és kire emlékeztem és kit szerettem mindig, mióta eszméletre jutottam. Szónya testvér-húgom volt. Zord és szomorú életet éltünk régi elszigetelt kastélyunkban. Az időjárás hideg, szeles volt, a hófúvások az ablakon fölül emelkedtek, az ablakok majd mindig be voltak fagyva, át sem lehetett rajtok látni, és mi majd az egész télen sehova sem mentünk. Ritkán jött hozzánk is valaki; a ki jött is, nem növelte házunkban a jó kedvet és örömet. Mindnyájok arca szomorú volt, halkan beszéltek, mintha attól félnének, hogy felköltenek valakit; nem nevettek, csak sóhajtottak és gyakran sírtak, ha vagy reám vagy a fekete ruhába öltözött kis Szónyára néztek. A házban mintegy érezhető volt még a halál: a halál gyásza és borzalma a légben volt. A mama szobája be volt zárva, és én megborzadtam és valami mintha erővel húzott volna, hogy benézzek ebbe az üres, hideg szobába, midőn aludni mentem el mellette.

Akkor én tizenhét éves voltam; s anyám éppen halála évében szándékozott átköltözni a városba, hogy engem bevezessen a világba. Anyám elvesztése nekem nagy bánatot okozott, de a bánaton keresztül azt is éreztem, hogy én fiatal

és, mint mindnyájan mondták, csinos vagyok, és íme már a második telet töltöm hiába, egyedül itt falun. A tél vége felé a magányosság kínjának és az unalomnak ez érzése oly magas fokra hágott, hogy ki nem mozdultam szobámból, föl sem nyitottam a zongorát és könyvet sem vettem kezembe. Midőn Kata rá akart beszélni, hogy foglalkozzam egygyel vagy más-sal, azt feleltem: nem tetszik, nem akarok, és lelkemben azt súgta valami: minek? Minek tegyek valamit, mikor így hiába vész el legszebb korom? Minek? És ezen „minek“-re nem volt más felelet, mint a könnyek.

Azt mondták, hogy azon időben megsoványodtam, megcsúnyultam, de erre egyáltalában nem figyeltem. Minek? Kiért? Nekem úgy tetszett, hogy egész életemnek így kell lefolyni e magányos elzárkozottságban és tehetetlen kínban, melyből saját magamnak, egyedül, nem volt erőm, sőt akaratom se kiszabadulni. Kata a tél végével féltetni kezdett és elhatározta, hogy bármibe kerüljön is, külföldre indul velem. De ehhez pénz kellett, és mi alig tudtuk, mi maradt meg birtokunkban anyánk után, s napról napra vártuk gyámunkat, kinek el kellett jönnie rendbe hozni dolgainkat.

Márcziusban megérkezett a gyám.

— Hála istennek! — mondá egyszer Kata, midőn én, mint árnyék, foglalkozás, gondolat s akarat nélkül húzódtam az egyik sarokból a másikba, — Mihájlics Szergej megérkezett, átküldött hozzánk tudakozódni felőlünk és nálunk kívánna ebédelni. Szedd össze magadat, Másácskám, — tevé hozzá, — különben majd mi véleményben lesz felőled? Tudod, annyira szeretett mindnyájatokat!

Mihájlics Szergej közeli szomszédunk és boldogult atyánk barátja volt, bár sokkal ifjabb nála. A mellett, hogy megérkezése megváltoztatta terveinket és megadta azt a lehetőséget, hogy faluról eltávozhassunk, már gyermekségem óta megszoktam őt szeretni és tisztelni, és Kata azt tanácsolván, hogy szedjem össze magamat, jól tudta, hogy minden ismerőseink közül éppen Mihájlics Szergej előtt esnék nekem legroszabbul kedvezőtlen világításban tűnni föl. A mellett, hogy én, mint a házban mindnyájan, kezdve Katától és Szónyától, keresztleányától, az utolsó kocsisig, hozzá voltunk szokva őt szeretni: reám nézve különös jelentősége volt egy szó miatt, melyet anyám jelenlétemben mondott. Azt mondta, hogy ilyen

férjet kívánna nekem. Akkor ez nekem csodálatosnak, sőt kellemetlennek tetszett; az én hősöm egészen más volt. Az én hősöm vékony, soványas, halavány, bús volt; Mihájlics Szergej pedig már nem volt fiatal, magas, izmos és, mint nekem látszott, mindig jókedvű; de ezt nem tekintve, anyám ama pár szava mély hatást gyakorolt képzelmemre, és már hat évvel előbb is, midőn még csak tizenegy éves voltam és ő engem „te“-nek szólított, játszott velem és „ibolya-leánykának“ nevezett, nem minden rémület nélkül kérdeztem néha magamtól, hogy mit fognék én tenni, ha ő rögtön el akarna venni feleségül?

Ebéd előtt, melyet Kata habos csemegével és sóska-mártással töltött meg, érkezett Mihajlics Szergej. Láttam az ablakból, midőn kicsiny szánon a ház elé hajtatott, de a mint befordult a sarkon, siettem a nappali szobába, és azt akartam tettetni, hogy épen nem vártam jöttére. De hogy meghallottam az előszobában lábai kopogását, erős hangját és Kata lépteit, nem bírtam tartóztatni magamat és magam mentem elébe. Ő, Katát kézen tartva, hangosan beszélt és mosolygott. Meglátva engem, megállapodott és egy ideig üdvözlés nélkül nézett reám. Én zavarba kezdtem jönni és éreztem, hogy elpirúltam.

— Ah! valóban kegyed az? mondá határozott és egyszerű modorával, kinyújtván kezét és felém közeledve. Lehet-séges-e így megváltozni! Mennyire megnőtt! Íme az ibolya! Kegyedből egész rózsatő lett.

Megfogta nagy kezével kezemet, megszorította oly erősen, oly becsületesen, hogy majdnem fájt. Azt hittem, meg fogja csókolni kezemet és hogy lehajlik hozzá, de ő még egyszer megszorította kezemet és szilárd, vig tekintetével egyenesen szemem közé nézett.

Hat éve, hogy nem láttam. Nagyon megváltozott; megöregedett, megbarnult és megnövesztette szakállát, a mi neki épen nem illett; de ugyanaz maradt egyszerű modora, nyílt, becsületes, vastag vonású arca, okos, ragyogó szeme és udvarias, majdnem gyermekes beszéde.

Öt percz múlva megszűnt vendég lenni, és mindenikünk előtt a régi lett, még a cselédség előtt is, a kik, szolgálat-készségökről ítélve, különösen örültek megérkezének.

Épen nem úgy viselte magát, mint a többi szomszédok,

kik a mama halála után jöttek látogatóba és kik szükségesnek vélték, hogy hallgassanak és sírjanak addig, míg nálunk ültek; ő ellenkezőleg, beszédes volt, jókedvű és egy szót sem szólt a mamáról, úgy hogy eleinte e közöny csodálatosnak tűnt föl előttem, sőt illetlennek is tetszett olyan ember részéről, a ki oly közel állott hozzánk. De később megértettem, hogy ez nem volt közöny, hanem kímélet, és hálás voltam érte. Este Kata a theát kiönteni, régi helyére ült le a nappali szobában, mint ez a mama idejében szokott lenni; mi Szónyával mellette foglaltunk helyet; az öreg Gergely behozta az általa fölkeresett, régi dohánynyal megtöltött pipát, és ő, mint régente szokta tenni, kezdett föl s alá járni a szobában.

— Mennyi borzasztó változás van ebben a házban, ha elgondolja az ember! — mondá megállapodva.

— Bizonyára, — szólt Kata sóhajtva és, bezárva a szamovárt kis födelével, reá nézett, készen arra, hogy sírva fakadjon.

— Kegyed, úgy hiszem, emlékszik atyjára? — kérde ő tőlem.

— Keveset, — felelém.

— Mily jó volna most kegyedre nézve, ha az élne! — mondá halkán és gondolatokba merülve nézett fejemre, szemeim fölé. — Én igen szerettem atyját, — folytatta még halkabban, és nekem úgy tetszett, mintha szemei ragyogóbakká váltak volna.

— Az isten őt magához vette! — mondá Kata, és rögtön letette az asztalkendőt az asztalra, fölemelte zsebkendőjét és sírni kezdett.

— Igen, borzasztó változások történtek e házban! — ismételte ő elfordulva. — Szónya, mutasd meg játékaidat, — mondá néhány percz múlva és kiment a terembe. Könynyel telt szemekkel néztem Katára, midőn kiment.

— Milyen kitűnő jóbarát! — mondá Kata.

És valóban, bizonyos melegség, jó érzés fogott el e különös és jó ember rokonszenve láttára.

A teremből áthallatszott Szónya sipítása és az ő lármája. Kiküldtem neki a theát; és hallatszott, mint ül le a zongora mellé és mint üti Szónya újjacskáival a billentyűket.

— Alexandrowna Mária! — hallatszott hangja. — Jöjjön ide, játszszék valamit.

Én örültem neki, hogy oly barátságos kényszerítéssel fordult hozzám; fölkeltem és oda mentem hozzá.

— Ezt játszsa, — mondá, fölnyitva Beethoven szerzeményeinek füzetét, a *quasi una fantasia* sonata adagiójánál. — Lássuk, miként játszsa ezt! — tette hozzá és theájával a terem egyik sarkába húzódott vissza.

Valami ok miatt éreztem, hogy neki ezt nem lehet megtagadnom és nem hozhatom fel ürügyül, hogy rosszúl játszom; alázatosan leültem a zongorához és elkezdtem játszani, a hogy tudtam, ámbár féltem ítéletétől, tudván, hogy ő érti és szereti a zenét. Az adagio illet amaz emlékek hangulatához, melyeket a theánál folytatott beszélgetés által keltett föl, és én, úgy látszik, helyesen játszottam. De a scherzót nem hagyta játszanom. — Nem, ezt kegyed nem jól játszsa, — mondá hozzám jöve, — ezt hagyja el, az első nem volt rossz. Kegyed, úgy látszik, érti a zenét. — E kimért dicséret annyira megörvendeztetett, hogy majdnem elpirúltam. Oly új, oly kellemes volt az rám nézve, hogy ő, atyám barátja, velem komolyan beszélt, és nem úgy bánt velem, mint gyermekkel, mint azelőtt. Kata fölment lefektetni Szónyát és mi egyedül maradtunk a teremben.

Mesélt nekem atyámról; arról, mint találkozott vele először, mily vígan éltek együtt akkor, midőn én még könyveimmel és játékaimmel voltam elfoglalva; és atyám az ő elbeszéléseiben tűnt föl előttem először egyszerű gyöngéd férfiként, milyennek mindeddig nem ismertem őt. Kérdezte tőlem azt is, hogy én mit szeretek, mit olvasok, mit szándékozom tenni és tanácsokat adott. Ő reám nézve nem volt most tréfás és bohóskodó, ki ingerel és játszik velem, de komoly, őszinte, szerető ember, ki iránt akaratlanul tisztelettel és rokonszenvvel viseltettem. Jelenléte rám nézve kellemes volt, de e mellett akaratlan feszességet éreztem, ha vele beszéltem. Féltem minden szavától; úgy szerettem volna magam megérdemelni szeretetét, mely már meg volt érdemelve az által, hogy atyám leánya voltam.

Lefektetvén Szónyát Kata, ismét hozzánk csatlakozott és elpanaszolta közönyömet, melyről én neki semmit sem szóltam.

— A legfőbb dolgot nem mondta hát el, — mondá Mihajlic Szergej, mosolyogva és szemrehányólag csóválva fejét.

— Mit mondjak erről? — felelém, — nagyon unalmas dolog ez, és majd elmúlik. (Nekem valóban úgy tetszett most, hogy künjaim nemesak hogy el fognak múlni, de hogy már el is múltak, és hogy soha nem is léteztek.)

— Az nincs rendén, ha valaki nem bírja elviselni a magányt, — mondá ő; — nem úrhölgy-e kegyed?

— Természetesen, hogy az vagyok, — felelém nevetve.

— Nem; rossz úrhölgy, ki csak akkor tud élni, ha látja, hogy tetszést arat, de ha egyedül marad, elhagyja magát, és semmiben sem leli kedvét; minden dolga csak úntatásra van számítva, önmagáért semmit sem tesz.

— Ugyan jó véleménynyel van felőlem! — mondám, — csakhogy mondjak valamit.

— Nem! — felelt rövid hallgatás után — nem hiába hasonlít atyjához; kegyedben lakik valami, — és jóindulatú, figyelmes tekintete ismét hízelgett nekem s valami kellemes nyugtalanságot okozott.

Csak most vettem észre, első tekintetre jókedvűnek mutakozó arczán, ezen, egyedül nála tapasztalt tekintetet, a mely eleinte ragyogott, később mindinkább figyelmessé és kissé komorra vált.

— Kegyednek nem kell és nem lehet únatkoznia, — mondá; — kegyednek rendelkezésére áll a zene, a melyhez ért, a könyvek, a tanulmány; előtte van még az egész élet, melyhez most lehet és kell előkészülnie, hogy később meg ne bánja a mulasztást. Egy év múlva már késő lesz.

Úgy beszélt velem mint atyám vagy nagybátyám, és én éreztem, hogy szünet nélkül erőlteti magát arra, hogy velem egyenlő maradjon. Sértett az, hogy ő alantabb fokon állónak tartott magánál, de tetszett az, hogy egyedül értem tartja szükségesnek azt, hogy másnak igyekezzék magát mutatni, mint a milyen valóban volt. Az est hátralevő részében ügyeinkről beszélt Katával.

— Nos, isten önökkel, kedves barátnőim, — mondá fülkelve, és hozzám közelítve, megszorítá kezemet.

— Mikor látjuk viszont egymást? — kérde Kata.

— Tavasszal, — felelt, el nem eresztve kezemet; — most Danilovkára (másik birtokunk neve) utazom; megnézek ott mindent, elintézek amit lehet, onnét megyek Moszkvába saját dolgaim után látni, és a nyáron majd viszont látjuk egymást.

— Miért olyan nagyon sokára? — mondtam én borzasztóan elkomorúlva; és valóban, én már azt reméltem, hogy minden nap fogom látni, és egyszerre úgy sajnáltam a hallottakat és úgy megijedtem, hogy szenvedésem ismét vissza fog térni. Ez valószínűleg tekintetemen és hangomon is észrevehető volt.

— Igen; foglalkozzék többet, ne únatkozzék, — monda, mint nekem tetszett, nagyon hideg, őszinte hangon. — És tavasszal majd vizsgát fogunk tartani, — tevé hozzá, eleresztve kezemet és nem nézve reám.

Az előszobában, hol őt kikisérve állottunk, sietett bundáját fölvenni és ismét rám vetette tekintetét. — Hiába törekszik! — gondoltam magamban. — Talán azt hiszi, hogy az nekem már olyan nagyon kedves, ha rám néz? Ő jó ember, igen jó . . . de ennyi az egész.

Ez este Katával sokáig fenn voltunk és sokat beszélgettünk, nem ugyan ő róla, de arról, hogy miként fogunk élni a következő nyáron és hol leszünk jövő télen. Ama borzasztó kérdés: minek? már nem jutott többé eszembe. Nekem igen egyszerűnek és világosnak tetszett az, hogy azért kell élnünk, hogy boldogok legyünk és a jövőben föltűnt előttem a boldogság. Régi, komor, elszigetelt házunk egyszerre, mintha megtelt volna étellel és világossággal.

II.

Ez alatt elérkezett a tavasz. Előbbi szenvedésem elmúlt és tavaszi ábrándos szenvedéssé változott át: az érthetetlen óhajok és remények kínjává. Már nem úgy éltem, mint a tél kezdetén, hanem Szónyával is, a zenével és olvasással is foglalkoztam; gyakran kimentem a kertbe és hosszasan, hosszasan bolyongtam egyedül a fasorok között, vagy üldögéltem a padokon, isten tudja mire gondolva, mit óhajtván és mit remélve. Néha egész éjszakákon át, különösen ha hold sütött, egész reggelig ültem ablakomban; néha csupán egy kendővel fejemen, csendesesen kilopódtam Kata mellől a kertbe és a harmatos fűvön elfutottam a tóig, sőt egyszer kimentem a mezőre és éjjel, egyedül körüljártam az egész kertet.

Most nehéz emlékembe tisztán visszaidéznem és megértenem amaz ábrándokat, melyek akkor képzelmemet eltöl-

tötték. Még ha visszaemlékszem is, nem hihetem, hogy ugyanazok lettek volna ábrándjaim. Oly különösek voltak azok és annyira távol állottak az élettől.

Május végével Mihajlics Szergej, mint ígérte, visszatért útazásaiból.

Először este jött el, midőn éppen nem vártuk őt. A terraceon ültünk és készültünk a theához. A kert már egészen zöld volt s a benőtt sűrűségekben már tanyát ütöttek a csalogányok. Az orgonabokor ágai imitt-amott, mintha felülről valami fehérrel vagy lilaszínnel lettek volna behintve. Ezek a virágok voltak, melyek nyílni készültek. A nyírfasor lombjai egészen átlátszók voltak a lenyugvó nap sugarainál. A terraceon üde árnyék terült el. Erős esteli harmat ereszkedett a füvekre. Kívül, a kert háta mögött a nap utolsó hangjai, a hazaterelt gulya moraja hallatszott; Nikon, a kertészbojtár kerekeshordójával elhaladt a terrace előtt a gyalogúton és a hideg vízszög, mely az öntözőből ömlött, karikában feketíté meg a fölkapált földet a georginák szárai és karói körül. Nálunk a terraceon, fehér terítőn, fénylett és bűzgott a fényesre tisztított szamovár, készen állott a tejszín, a sütemény, a sült. Kata kövérke kezeivel háziasan mosogatta még egyszer végig a csészéket. Én, nem várva meg a theát és megéhezvén a fürdés után, kenyeret ettem sűrű édes tejszínbe mártogatva. Rajtam vászonzubony volt nyitott újjakkal és fejem nedves hajam körül, kendővel volt bekötve. Kata volt az első, ki még az ablakon át meglátta őt.

— Ah! Mihajlics Szergej! — mondá Kata — mi éppen önről beszéltünk.

Én fölkeltem és el akartam távozni, hogy felöltözzem, de ő elért engem, éppen akkor, mikor már az ajtóban voltam.

— Ugyan minek a czeremonia falun — mondá kendőbe burkolt fejemre tekintve és mosolyogva; — lám, kegyed ezt nem restelli Gergely előtt, és én kegyedre nézve igazán Gergely vagyok. De éppen most úgy tetszett nekem, hogy nem egészen úgy nézett rám, mint Gergely tudott nézni, és zavarba jöttem.

— Mindjárt itt leszek, — mondám eltávozva.

— Mi rossz van ebben! — kiáltott utánam, — éppen olyan így, mint egy ifjú parasztleánya.

— Mily különösen nézett reám, — gondoltam, midőn odafönn sietve átöltöztem. — Hála istennek, hogy eljött, vígabban leszünk! — És belenézve a tükörbe, vígan futottam le a lépcsőn, és nem titkolva el, hogy siettem, pihegve mentem a terracera. Ő már az asztal mellett ült és Katának ügyeinkről beszélt. Midőn reám tekintett, elmosolyodott és folytatta beszédét. Ügyeink, szavai szerint, a legjobb rendben voltak. Most csak még a nyarat kellett falun töltenünk és azután hatalmunkban állott vagy Szent-Pétervárra menni Szónya neveltetése miatt, vagy külföldre ú'azni.

— Hátha ön velünk jönne külföldre, — mondá Kata — hisz mi ott úgy elveszünk mint a rengeteg erdőben.

— Ah! hisz én önökkel a világot is körülútaznám! — mondá ő félig tréfából, félig komolyan.

— Nem is volna rossz, — mondám én, — utazzuk hát körül a világot.

Mosolygott és rázta fejét.

— Ugyan úgy-e? Hát az ügyek? — mondá ő. — De nem erről van most szó, hanem mondja el, hogyan töltötte el idejét? Talán ismét únatkozott?

Midőn elbeszéltem neki, hogy nélküle is foglalkoztam és nem únatkoztam, és Kata megerősíté szavaimat, megdicsért szóval és hízeltető tekintetével, mint egy gyermeket, mintha neki ehhez joga volna. Szükségét éreztem annak, hogy terjedelmesen és különösen őszintén közöljem vele mindazt, a mi jót tettem és megvalljam, mint gyónáskor, mindazt, a mi talán nem szolgált megelégedésére. Az est oly szép volt, hogy a theát kihozták, és mi kint maradtunk a terraceon, és oly nevezetes volt rám nézve a beszélgetés: észre sem vettem, hogy lassanként elhallgattak körülünk az emberi hangok. Minden felől illatoztak a virágok, bőséges harmat özönlött el a növényeken, egy csalogány csattogott közelünkben az orgona-bokorban és meghallva szavainkat, elhallgatott; a csillogós ég mintegy reánk látszott borúlni.

Csak azért vettem észre, hogy már sötétedik, mivel egy denevér hirtelen, zajtalanul a terrace sátra alá röpült és fehér kendő körül röpkedett. A falhoz húzódtam és már sikoltani akartam, de a denevér szintén zajtalanul és gyorsan kiröppent a tető alól és eltűnt a kert félhomályában.

— Mint szeretem én ezt az önök Pokrovszkoejét, —

mondá félbeszakítva a beszélgetést. — Egész életemet el tudnám tölteni itt e terraceon ülve.

— Hát üljön itt, — mondá Kata.

— Igen, üljön! — ismétlé ő, — de az élet nem marad ülve.

— Miért nem nősül meg? — mondá Kata. — Ön kitűnő férj lenne.

— Miért? mert szeretek ülni, — nevetett ő. — Nem, Karlowna Katalin, mi ketten már nem házasodunk. Engemet már rég megszűntek olyan embernek nézni, kinek nősülnie lehet. Magam is már rég óta így vélekedem, és azóta oly jól érzem magamat, igazán!

Nekem úgy tetszett, hogy ő ezt nem természetes elragadtatással mondta.

— Ez nem rossz! harminczhat éves és már vénnek tartja magát! — mondá Kata.

— És pedig milyen vénnek! — folytató ő, — már csak ülni kívánok. A nősüléshez pedig más szükséges. Kérdezze meg csak őt! — mondá fejével reám mutatva. — Az ilyeneknek kell férjhez menni, és mi ketten majd örülni fogunk rajta.

Hangjában eltitkolt bánat és feszesség volt észrevehető, a mi nem maradt titokban előttem. Egy kissé elhallgatott; se én, se Kata nem szóltunk semmit.

— Nos, képzelje el, — folytató, megfordulva székén, — ha én egyszerre megnősülnék; valami szerencsétlen eset következtében, egy tizenhét éves leányt vennék el, talán Alexandrovna Marcs . . . Máriát. Ez igen szép példa, igen örvendek, hogy ez így sült ki . . . mert ez a legjobb példa.

Én elnevettem magamat, és sehogy sem értettem, minek örül ő oly nagyon, és mi az, a mi így sült ki. . .

— Nos, mondja meg igazán, kezét szívére téve, — mondá tréfásan felém fordulva, — nem volna-e talán kegyedre nézve szerencsétlenség, ha öreg, megvénült emberhez kötné életét, ki csak ülni óhajt, midőn kegyedben isten tudja mi forrong, isten tudja mit óhajt!

Én megzavarodtam, hallgattam, nem tudtam, mit feleljek.

— Hisz' én nem kérem meg kezét, — mondá nevetve, — de igazán, mondja meg, úgy-e nem így férjéről ábrándozik,

midőn éjjel egyedül sétál a fasor közt; és úgy-e ez szerencsétlenség lenne?

— Nem szerencsétlenség . . . kezdém én.

— De nem volna jó, — végzé be ő.

— Igen, de én tévedh . . .

De ismét belevágott szavamba.

— No lám, most látja; és neki tökéletes igaza van, és én köszönöm őszinteségét és igen örülök, hogy köztünk erről volt szó. Valóban nem csak ő rá, de én reám nézve is nagy szerencsétlenség volna, — fejezte ő be.

— Milyen furcsa ember ön; semmit sem változott, — mondá Kata és kiment a terraceról, hogy vacsorához terítsen.

Kata távozta után mind a ketten elhallgattunk, és körülöttünk minden csöndes volt. Csak a csalogány szólt, de már nem mint az előtt este, szakgatottan és határozatlanul, hanem mint éjjel szokta: elnyújtva, nyugodtan zengette be végig az egész kertet, és egy másik csalogány alúlról, a mély útból, ez estén először felelt neki messziről. A közelebb eső elhallgatott, mintha hallgatná néhány perczig a másikat és azután még erősebben, még csattogóbban hangoztatta szétáradó, csengő trilláit. Es hatalmasan, nyugodtan zengtek e hangok az ő, ránk nézve idegen, éjjeli világukban. A kertész elhaladt mellettünk a narancs-házba aludni, vastag csizmáinak léptei mindinkább távolodva csörömpöltek a gyalogúton. Valaki áthatóan füttyentett kétszer a hegy alatt, és elhallgatott ismét minden. Alig hallhatólag esett le egy levél, megzördült a terrace sátra és a légben hullámozva szétömlő illat ereszkedett a terraceon végig áradva. Nekem roszul esett hallgatni az előbbi beszéd után, de hogy mit mondjak: nem tudtam. Mihajlica Szergejre néztem. Ragyogó szemei a félhomályban rajtam fügtek.

— Mily jó élni e földön! — mondá ő.

Én sóhajtottam valami ok miatt.

— Mi?

— Jó élni e földön! — ismétlém én.

És ismét elhallgattunk és én ismét megzavarodtam. Mindig az járt fejemben, hogy megszomorítottam őt, midőn igazat adtam neki abban, hogy ő öreg, s ezért meg akartam őt nyugtatni, de nem tudtam, hogyan tegyem.

— De isten önnel! — mondá fölkelve, — anyám vár vacsorára. Ma még alig láttam őt.

— És én egy új sonátát akartam önnek játszani, — mondtam én.

— Majd máskor, — mondá ő hidegen, a mint nekem látszott. — Isten önnel.

Most még inkább úgy tetszett, mintha megszorítottam volna őt és ezt sajnáltam. Katával együtt elkísértük őt a tornácra és kint maradtunk, nézve az útra, melyen eltűnt. Midőn már elcsöndesedett lovainak dobogása, körüljártam a terracet és ismét kezdtem nézni a kertet, és a harmatos ködöt, melyben az éjjeli hangok zsibongtak, és még soká láttam és hallottam mind azt, a mit akartam látni és hallani.

Ő meglátogatott bennünket másodszor, harmadszor is és ama zavar, mely a köztünk folyt különös beszélgetés miatt támadt, egészen eltűnt és nem is újult meg többé. A nyáron át kétszer, háromszor eljött minden héten; és én annyira hozzá szoktam, hogy midőn soká nem jött, nyugtalan lettem, megharagudtam rá és azt véltem, hogy rosszúl bánik velem, midőn így magamra hagy. Úgy bánt velem, mint szeretett fiatal barátjával, kikérdezett, a leglélekbőljövőbb nyíltságra készítetett, tanácsokat adott, serkentett, néha korholt és elhagyott. De minden törekvése mellett, hogy mindig az én fejlettségem színvonalán maradjon, éreztem, hogy azon kívül, mit én megértettem, nála egy egész idegen világ létezett még, melybe nem tartá szükségesnek engem bevezetni, és épen ez tartotta fönn bennem, minden más egyébnél inkább, az iránta való tiszteletet s ez vonzott hozzá. Tudtam azt Katától és a szomszédoktól, hogy azon gondoskodáson kívül, melylyel öreg anyja körül szorgoskodott, saját gazdaságán és a mi fölöttünk való gondnokságon kívül voltak neki valami féle nemességi ügyei, melyek miatt sok kellemetlenséget kellett túrnie; de miként vélekedett ő mind erről, mik voltak meggyőződései, tervei, reményei: erről tőle soha sem bírtam megtudni semmit. Mihelyt a beszédet az ő ügyeire vittem át, összevonta homlokát, mintha mondaná: „hagyja el ezt, kérem, nem érdeklí kegyedet“ és átvitte a társalgást más tárgyra. Eleinte ez sértett engem, de később annyira hozzászoktam ahhoz, hogy mi csak az én reám vonatkozó tárgyakról beszélünk, hogy

ezt már természetesnek találtam. Eleinte sehogy sem tetszett, de később ellenkezőleg, kellemessé vált rám nézve, az ő tökéletes közönyössége, mintegy megvetése, melyet külsőm iránt mutatott. Soha, se tekintetével, se szóval nem fejezte ki azt, hogy csinos vagyok; ellenkezőleg, redőkbe vonta homlokát és nevetett, ha előtte más valaki szépnak mondott. Sőt szeretett hibát találni alakomban és ingerkedett velem e miatt. A divatos ruhák és fejékek, melyekkel Kata ünnepélyes alkalmakkor szeretett engem földíszíteni, csak gúnyját idézték elő, mi elbűsítá a jó Katát és eleinte megzavarta értelmemet. Kata elhatározván magában, hogy én neki tetszem, sehogy sem tudta megérteni, hogyan ne lehessen szeretni azt, ha a nekünk tetsző nő a legelőnyösebb oldalról tünteti föl magát. Én csakhamar megértettem, hogy mire volna kedve. Azt óhajtottá elhinni, hogy bennem nincs kaczérság. És midőn én ezt megértettem, valóban még árnyéka sem maradt öltözékemben, fejdíszitésemben és mozdulataimban a kaczérságnak; de e helyett beállott a fehér czérnával varrott ruha, az egyszerűség kaczérsága, akkor, midőn még nem tudtam egyszerű lenni. Tudtam azt, hogy ő szeret engem mint gyermeket, de hogy szeret-e mint nőt: ezt még nem is kérdeztem magamtól; nagyra becsültem ezt a szeretetet és érezve azt, hogy ő engem a világ legjobb leánykájának tart, nem tudtam nem óhajtani azt, hogy bár megmaradna e tévedésben. És én akaratlanúl megcsaltam őt. De megcsalva őt, magam jobba lettem ez által. Éreztem, hogy jobb reám nézve és illőbb hozzám, ha előtte lelkem legjobb oldalait tüntetem föl és nem testemét. Hajamat, kezeimet, arczomat, szokásaimat, bármilyenek is azok, szépek vagy rútak, meg voltam róla győződve, hogy ő egyszerre meg tudta becsülni és úgy ismerte, hogy én, a tévútra vezetés óhaján kívül, semmi előnnyel sem tudtam megtoldani külsőmet. De lelkemet ő nem ismerte; azért szerette azt, mivel egyszerre kezdett az növekedni és fejlődni, és itt képes voltam őt megcsalni és meg is csaltam. És oly könnyen éreztem magam vele, midőn világosan megértettem őt! Az ok nélküli zavarba jövés, mozdulataim feszezsége egészen megszűntek. Éreztem, hogy elülről vagy oldalvást, ülve vagy állva, ő lát engem, hajam ha fel van fésülve, vagy le van eresztve, ismerte egész lényemet és nekem úgy tetszett, hogy épen úgy volt velem megelégedve, a milyen voltam. Azt hiszem, ha ő, szokása ellenére,

mint mások teszik, egyszerre csak azt mondta volna, hogy szép arczom van: nem is örültem volna rajta. De ellenkezőleg, mennyire jól esett, mint megvilágosodott lelkem, ha ő valamely kimondott szavam után merően rám nézett és megindult hangon, melynek tréfás színezetet akart adni, ezt mondá:

— Igen, igen, kegyedben lakik valami. Kegyed dicső leányka, ezt meg kell vallanom!

És miért nyertem ilyen jutalmakat, melyek szívemet büszkeséggel és örömmel töltötték el? Azért, mert elmondtam, hogy rokonszenves előttem az a szeretet, melyet az öreg Gergely unokája iránt érez, vagy azért, mert könyekig megindultam egy-egy vers vagy regény olvasásakor, vagy azért, mivel többre becültem Mozartot Schulhofnál. És bámulatosnak tetszett nekem az, hogy mily re dkívüli ösztönnel találtam én meg akkor mind azt, hogy mi jó és mit kellene szeretni: ámbár én még akkor határozottan nem tudtam, hogy mi a jó és mit kell szeretni. Előbbi ízlésem és szokásaim nagy része nem tetszett neki, és csak szemöldeinek mozdulatával, tekintetével kellett mutatnia, hogy az neki nem tetszik, a mit mondani akarok; csupán a szokásos sajnálkozó, a megvetés némi árnyékával vegyült arczkifejezést kellett mutatnia, s már nekem úgy tetszett, mintha már nem szeretném azt, a mit elébb szerettem. Történt, hogy ő csak tanácsolni akart nekem valamit, és nekem úgy tetszett, mintha már tudtam volna azt, a mit mondott. Ő kérdezett tőlem valamit, mi közben rám nézett és tekintete azon gondolatot vonta ki belőlem, melyet ő akart. Akkori gondolataim és érzelmeim közül egyik sem volt az enyém, míg az ő gondolatai és érzelmei, melyek egyszerre az enyémmé váltak, átmentek életembe és földeríték azt. Egészen észrevétlenül mindent más szemmel kezdtem látni, Katát, Szónyát, cselédeinket, magamat, foglalkozásomat. A könyvek, melyeket az előtt csak azért szoktam olvasgatni, hogy unalmamat elűzzem, most az élet legszebb örömeinek tűntek föl és ez egyedül azért volt így, mert vele beszélgettem a könyvekről, együtt olvastunk és mert ő hozta nekem a könyveket. Ezelőtt a Szónya gondjaviselése és oktatása súlyos terhek voltak rám nézve, s ezt én csupán a kötelesség érzetétől indítatva igyekeztem teljesíteni; ő jelen volt a leczkéken és nekem Szónya haladását követni nagy örömmre szolgált. Azelőtt azt hittem, hogy egy egész zene-

darabot megtanulni lehetetlen, míg most, tudva azt, hogy ő meg fogja hallgatni és talán meg fogja dicsérni, negyvenszer is eljátsztam egymásután egy-egy futamot, úgy, hogy szegény Kata pamuttal dugta be fülét, és én még sem untam meg. Ugyanazon régi sonáták más értelmet nyertek most és egészen másoknak, sokkal jobbaknak tündek föl. Még Kata is, kit úgy ismertem és szerettem, mint magamat, még Kata is megváltozott szememben. Csak most értettem meg, hogy ő épen nem volt rászorúlva arra, hogy ő anya, barátnő, rabszolga legyen nálunk, a mi volt. Értettem e szerető lény egész önfeláldozását és ragaszkodását, melylyel irántam viseltetett; és még inkább kezdtem szeretni érte. Mihajlisc megtanított arra is, hogy egészen más szemmel kezdtem nézni embereinket, parasztjainkat, szolgálóinkat, mint előbb. Nevetséges elmondani, de tizenhét évig éltem ez emberek között és idegenebb maradtam tőlök, mint az olyan emberektől, kiket soha sem láttam; egyszer sem jutott eszembe, hogy ezek az emberek is szintén szeretnek, vágnak és búsulnak, mint én. Kertünk, berkeink, földjeink, melyeket oly rég óta ismerék, egyszerre újakká, gyönyörűekké váltak rám nézve. Nem hiába mondá ő, hogy az életben csak egy kétségtelen boldogság van — másokért élni. Nekem ez akkor különösnek tetszett, nem értettem; de ez a meggyőződés, gondolkozás nélkül is, helyet foglalt szívemben. Ő feltárta előttem egész életem örömteljességét, semmit sem változtatván rajta, és magán kívül semmit sem adva hozzá az egyes benyomásokhoz. Minden ugyanaz volt gyermekségem óta és folyvást hallgatott körültem, s neki csak meg kellett jelennie, hogy minden megszólaljon és boldogsággal töltse el lelkemet.

E nyáron gyakran, midőn szobámba fölmentem és lenyugodtam, a jövőt illető, múlt tavaszi óhajok és remények kínja helyett a jelen boldogságának nyugtalansága fogott el. Nem bírtam elaludni, fölkeltem, oda ültem Kata ágya szélére és elmondtam neki, hogy én tökéletes boldog vagyok, a mit, mint most emlékszem rá vissza, épen semmi szükség sem volt neki elmondanom, ő maga is látta ezt. Oly kényyszerűnek, oly igazságosnak tartottam azt, hogy minden ember boldog legyen. De Kata az álmra is tudott gondolni, sőt az is megtörtént, hogy haragosnak tetteve magát, elűzött ágyától és elaludt; én meg soká forgattam fejemben azt, a mi

miatt oly boldog voltam. Néha fölkeltem és imádkoztam másodszer, saját szavaimmal imádkoztam, hogy megköszönjem istennek mind az a boldogságot, melynek részesévé tett.

És a szobában csendesség volt, csak Kata lélekzett csendesen, egyenletesen, az órák ketyegtek körülöttem és én megfordultam ágyamban, magamban szavakat susogtam, keresztet vetettem magamra és megcsókoltam a nyakamon függő keresztet. Az ajtók be voltak csukva, az ablaktáblák be voltak zárva, valami légy vagy szúnyog mozgott és zúgott egy helyen. És én azt kívántam, hogy soha se menjek ki e szobából, nem kívántam, hogy eljöjjön a reggel, nem óhajtottam, hogy elszálljon ez a lelki légkör, mely körülvettem. Úgy tetszett nekem, mintha ábrándjaim, gondolataim, imádságom élő lények volnának, melyek ott a sötétségben velem együtt élnek, ágyam körül röpkednek, mellettem állanak. És minden gondolat az ő gondolata, minden érzés az ő érzése volt. Én akkor még nem tudtam, hogy ez az érzés szerelem; azt hittem, hogy ez mindig így lehet, hogy ez az érzés ingyen kapható.

III.

Egyik nap, aratáskor, Katával és Szónyával a kertbe mentünk és kedvencz padunkra ültünk le, a mélyút körüli hársfák árnyékába, honnét az egész kertet és szántóföldeket be lehetett látni. Mihajlics Szergej már három napja nem volt nálunk és e napon annyival is inkább elvártuk őt, mert tisztartónknak megígérte, hogy megtekinti a gazdaságot. Láttuk, hét órakor, hogy lóháton megérkezett a rozsföldre. Kata cseresznyét és barackot hozatott ki, mert ő igen szerette, mosolyogva nézett rám, ledült a padra és elszűnyókált. Én egy görbe, lapos, leves levelű és héjú hársfa ágát törtem le, mely megnedvesíté kezemet, és, legyezgetve Katát, folytattam az olvasást, szünet nélkül félbeszakítva azt és végig tekintve a mezei úton, melyen neki jönnie kellett. Szónya egy öreg hárs tövében lugost csinált babája számára. Forró, szélsendes nap volt, gőzölt a föld, fekete viharfelhők támadtak, már reggel óta készülődött az égi háború. Én föl voltam izgatva, mint vihar előtt mindig. De délután a felhők kezdtek a láthatáron széteszlani, a nap kisütött a tiszta égen, és csak egy

oldalon mennydörgött, és egy nehéz felhőből, mely a láthatáron függött és a föld porával összevegyült, néha látszottak lecsapódni a földre a villám halavány sugarai. Látni való volt, hogy nálunk legalább az napra elvonult a vihar. A kert mögötti út látható részein szakadatlan sorban, majd csendesen vonultak a kévékkel magasra megrakott csikorgó szekerek, majd ezekkel szemközt gyorsan zörögtek az üres kocsik, ügettek a lovak, csak úgy lobogott sörényük. A sűrű por leszállott, nem lebbent el, hanem terítőként függött a kert fájnak átlátszó levelei között. Távolabb, a szérű felől ugyanazon hangok halatszottak, és csendesen elhaladva a kerítés mellett, ugyanazon sárga kék repültek a levegőn át, és szemeim előtt nőttek fel a tojásdad aszragok, készültek el éles tetőik és a parasztok alakjai ott sűrögtek rajtok. Elöl, a poros szántóföldön szintén mozogtak a szekerek, szintén látszottak a sárga kék és szintén eljutottak hozzánk a szekérszörgés, beszélgetés és ének hangjai. Egyfelől szélesebb és szélesebbé vált a tarló, rétegenként örömmel benőtt mesgyékkel átszelve. Jobbra a dísztelenül összehányt lekaszált vetésen látszottak a ríkitó színű ruhákba öltözött kéveköto asszonyok, kik lehajlongtak, integettek kezeikkel és az összekevert vetés megtisztult és csinos kék álltak rajta sorban. Úgy tetszett, mintha szemem előtt egyszerre változott volna át a nyár őszzé. Por és hőség terjedt el mindenütt, kivéve a mi kedves kis helyünket a kertbén. E porban és hőségben, a nap égető sugarai alatt mindenfelől beszélt, lármázott és mozgott a munkás nép.

Kata oly édesen szűnyokált a fehér batisztkendő alatt, a mi hűvös padunkon, a cseresznye oly levesen, fényesen barnult, pirult a tányéron, ruháink oly üdék, oly tiszták voltak, a víz az üvegben oly fényes szivárványokat vetett, és én oly igen jól éreztem magamat. Mit tegyek? gondolám, mivel érdemeltem én meg, hogy ily boldog vagyok? De hogy oszszam meg a boldogságot? miként és kinek adjam magamat és boldogságomat?

A nap már leszállt a nyírfasor koronájaig, a por leereszkedett a mezőre, a távolság tisztábban és fényesebben látszott az oldalvilágításnál, a nap sugarai egészen szétszóródtak, a szérűn, a fák között három új asztag hajatatja látszott és a parasztok lejöttek róluk; a szekerek hangos kiáltással vágattak meg enni az utolsó fordulót; az asszonyok gereblyékkel

vállukon és öveiken lógó sarlókkal hangosan énekelve indultak haza felé, de Mihajlics Szergej még sem jött, ámbár már rég láttam, hogy lejött a dombról. Egyszerre a fasor közt, azon oldalról, honnét épen nem vártam őt, feltűnt alakja; (megkerülte a mélyútat). Derült, sugárzó arczczal, kalapját kezében tartva, gyors léptekkel közeledett felém. Meglátva, hogy Kata alszik, összeszorítá ajkát, hunyorított szemével és lábújjhegyen jött közelébb; rögtön észrevettem, hogy ő azon különös, ok nélküli jókedvű hangulatban van, melyet én borzasztóan szerettem nála, és mit mi vad lelkesültségnek nevezünk. Ő ilyenkor valóságos iskolás gyermek volt, ki megszökött az iskolából; egész lénye arczától lábáig elégedettséget, boldogságot, gyermekes pajzánságot lehel.

— Nos, jó napot, ifjú ibolya, hogy van? jól? — mondá ő súgva, hozzám jöve és kezemet megszorítva . . . — Én kitűnően érzem magamat, — felelt ő kérdésemre, — most nem vagyok több tizenhárom évesnél, szeretnék lovasdit játszani és fára mászni.

— Vad lelkesedésben vagyunk? — kérdém, nevető szemébe nézve, és érezve, hogy e *vad lelkesedés* reám is elragad.

— Igen, — felelt, egyik szemével intve és mosolyát visszatartva. — Csakhogy minek üt Karlovna Katalinnak az orrára?

Észre sem vevém, hogy, midőn folyton csak őt néztem, az ággal levertem Katáról a kendőt és a levelekkel simogattam arczát

— És ő azt fogja mondani, hogy nem aludt, — mondám én súgva, mintha Katát nem akartam volna felköltetni; de ez épen nem azért történt, hanem mert nagyon jól esett vele súgva beszélgetni.

Ő hangtalanul mozgatta ajkait, gúnyolva engem, mintha már én oly halkán beszéltem volna, hogy semmit sem lehetett abból érteni. Meglátva a cseresznyét a tányéron, mintegy lopva vette el az asztalról és a nagy hársfa alá ment Szónyához és leült a babák közé. Szónya eleinte megharagudott, de ő csakhamar kibékült vele, játékot talált ki, melyben Szónyának versenyt kellett vele ennie a cseresznyét.

— Ha akarja, hozatok még, — mondám én, — vagy tán menjünk magunk.

Ő ráültette a babát a tányérra és mi mind a hárman a gyümölcsös felé mentünk.

— Nos, hogy ne volna ön ibolya; — mondá ő nekem még mindig halkan, ámbár már senki sem volt jelen, kit felkölthetett volna, — a mint önhöz értem e nagy por, hőség és fáradtság után, azonnal ibolya-illatot éreztem. És nem olyan illatszer félét, de tudja, olyan korai, sötétes ibolyáét, melynek illata magában foglalja az olvadó hóét és a tavaszi növényét.

— Hát a gazdaságban rendén van minden? — kérdém én, hogy elfeledjem örömet, melyet szavai nekem okoztak.

— Tökéletesen; ez a nép mindig a legjobb nép marad. Minél jobban ismeri valaki, annál jobban megszereti.

— Igen, — mondtam én, — imént néztem a kertből a munkát, és egyszerre csak fölindult lelkiismeretem azon, hogy ők hogy fáradnak, én pedig oly jól érzem magamat, hogy . . .

— Ne kacérkodjék ön ezzel, édes barátnőm, — szakított ő félbe, egyszerre elkomolyodva, de hízelgőleg nézve szemembe, — ez szent dolog. Mentse meg az isten attól, hogy ezzel ledérkedjék.

— De hisz' én ezt csak önnek mondom.

— Nos igen, tudom. Hát hogy leszünk a cseresznyével?

A gyümölcsös be volt zárva és a kertészek sehol sem voltak láthatók (Szergej kiküldé őket a munkásokhoz). Szónya elfutott a külsért, de ő nem várva be Szónyát, átugrott a falon.

— Nos kell-e? — hallatszott odaátról szava, — adja a tányért.

— Nem, én magam is akarok szedni, megyek a külsért, — mondtam én, — Szónya nem fogja megtalálni . . .

De egyszersmind akartam látni, mit csinál ő ott, hogy néz ki, hogy mozog, midőn azt hiszi, hogy őt senki sem látja. Igen, akkor egy perczre sem akartam őt elveszteni szemem elől. Lábujjhegyen, a csalánon keresztül a gyümölcsös másik felére futottam, hol a fal alacsonyabb volt, és egy üres kádra felállva, úgy, hogy csak mellemig ért a fal, áthajoltam rajta. Átfutottam szememmel a gyümölcsös belsejét, öreg görbe fáival és fűrészes széles leveleivel, melyek közül nehézkesen és függélyesen lógtak alá a bőlevű, fekete gyümölcsök, és

átnyújtva fejemet a falon, egy öreg cseresznyefa kérges ága alól megláttam Mihajlics Szergejt. Ő valóban azt hitte, hogy én eltávoztam és hogy őt senki sem látja. Levéve kalapját és behúnyva szemeit, egy öreg cseresznyefa kiszáradt törzsén ült és szorgalmasan gyúrt gömbbe egy darab cseresznyemézgát. Egyszerre felvonta vállait, kinyitotta szemét és mosolyogva mondott valamit. Annyira szokatlan volt nála e szó és e mosoly, hogy bántott a lelkiismeret a miatt, hogy néztem őt. Úgy tetszett, hogy ez a szó: „Mása!“ volt. Nem lehet, gondolám. „Kedves Mása“ ismételte ő halkabban és még édesebben. De ezt a két szót már világosabban hallottam. Szívem oly erősen kezdett verni és oly izgató, mintegy tiltott öröm fogott el egyszerre, hogy kezemmel a falba kellett kapaszkodnom, hogy el ne áruljam magamat. Ő meghallotta mozdulatomat, ijedten körülnézett, hirtelen levette rólam szemét, elpirúlt, elvörösödött mint egy gyermek. Akart mondani valamit, de nem tudott, és ismét és ismét csak úgy lángolt arcza. Végre mégis mosolyogva nézett rám. Én is mosolyogtam. Egész arcza sugárzott az örömtől. Ez már nem volt az öreg gondnok, ki csirógatott is, tanított is engem; ez a velem egyenlő férfi volt, a ki szeretett engem és félt tőlem, és a kitől én félttem és a kit én szerettem. Nem szóltunk egymáshoz semmit, csak néztünk egymásra. De ő egyszerre összehúzta szemöldeit, szemeiből a mosoly és fény eltűnt és hidegen, ismét atyailag fordult hozzám, mintha valami rosszat tettünk volna és mintha ő magához tért volna és nekem is azt tanácsolná, hogy én is térjek magamhoz.

— Mindenesetre szálljon le onnét, leeshetik, — mondá ő.
— Igazítsa meg haját; látná csak, milyen a kegyed kinézése!

— Miért tettei magát? Miért akar nekem fájdalmat okozni? kérdém magamtól szomorúan. De abban a perczben legyőzhetetlen óhajom támadt még egyszer zavarba ejteni őt és megkísérteni rajta erőmet.

— Nem, magam akarok cseresznyét szedni, — mondám én, és kezemmel a legközelebbi ágakba kapaszkodva, lábammal fölugrottam a falra. Ő nem volt képes föltartóztatni engemet, midőn már leugrottam a gyümölcsösbe.

— Milyen fonákságokat cselekszik! — mondá ismét elpirúlva és igyekezve a boszankodás színe alá rejteni fölindulását, — megüthette volna magát. És hogy fog innét kimenni?

Ő még jobban fel volt indulva, mint elébb, de fölindulása most nem okozott nekem már örömet, ellenkezőleg, megijesztett. E fölindulás elragadt reám is, elpirúltam és, kikerülve őt és nem tudva mit szóljak, kezdtem szedni a cseresznyét, melyet nem tudtam hova tenni. Szemrehányásokat tettem magamnak, megbántam tettemet, féltem, és nekem úgy tetszett, hogy örökre elvesztettem becsülését magamviselése által. Mind ketten hallgattunk, mind ketten meg voltunk zavarodva. Szónya előhozva a kulcsot, kiszabadított bennünket e nehéz helyzetből. Ezután sokáig nem szóltunk egymáshoz és mindketten csupán Szónyához fordultunk. Midőn visszatértünk Katához, ki azt erősítette, hogy nem aludt, én folyvást hallgattam és lassanként megnyugodtam, ő ismét igyekezett visszaesni szokott gondnoki, atyai hangulatába, de ez a hangulat már nem sikerült neki és engemet nem csalt meg többé. Elevenen visszatért emlékembe ama beszélgetés, mely néhány nap előtt köztünk folyt.

Kata arról beszélt, mennyivel könnyebb a férfinak szeretni és szerelmét kifejezni, mint a nőnek.

— A férfi megmondhatja, hogy szeret, de a nő nem, — mondá ő.

— Nekem pedig az a nézetem, hogy a férfinak sem lehet és nem kell mondani azt, hogy szeret, — mondá Mihajlics Szergej.

— Miért? — kérdém én.

— Azért, mert ez mindig hazugság. Micsoda fölfedezés az, hogy az ember szeret? Mintha bizony, midőn ezt kimondja valaki, valami csettenne, — pattanna — ő szeret. Mintha az úgy volna, hogy mihelyt e szót kimondja valaki, valami rendkívülinek kellene történni, valami jelnek, hogy minden ágyú egyszerre elsüljön. Nekem úgy tetszik, hogy mind azok, a kik ünnepélyesen ejtik ki e szavakat: „én önt szeretem“, vagy magokat csalják meg, vagy, a mi még rosszabb, megcsalnak másokat.

— Így hát hogyan tudja meg a nő, hogy őt szeretik, ha ezt neki meg nem mondják? — kérdé Kata.

— Azt én nem tudom, — válaszolá ő, — minden ember saját nyelvén beszél. Ha létezik az érzelem, az megnyeri kifejezését. Ha én regényeket olvasok, mindig előttem van, hogy milyen álmélkodó arcza lehet Meyer hadnagynak vagy

Alfrednak, midőn azt mondja: „szeretlek téged, Eleonóra!“ és azt hiszi, hogy rögtön valami rendkívüli fog történni; és semmi sem történik, sem vele, sem Eleonórával; ugyanaz marad az orra, a szeme és az egész ember!

Ebben a tréfában már én akkor éreztem valami komolyat, a mi reám vonatkozik, de Kata nem engedte, hogy ily könnyen elbánjanak a regényhősökkel.

— Örökké csak paradoxok, — mondá ő. — De mondja csak meg igazán, ön talán soha se mondta azt nőnek, hogy szereti őt?

— Ezt soha sem mondtam, se féltérden nem állottam, — felelé ő nevetve, — és soha nem is fogom ezt tenni.

— Neki nem is szükséges azt mondania, hogy szeret engem, gondolám én most, elevenen emlékezve erre a beszélgetésre. Ő szeret engem, azt én tudom. Hiába törekszik közönyösnek látszani! nem vezet engem tévútra.

Ez egész este keveset beszélt velem, de Katához vagy Szónyához intézett minden szavából, minden mozdulatából kiláttam a szerelmet s ezen nem kételkedtem többé. Csak őt szántam, hogy miért tartja szükségesnek a titkolódzást és azt, hogy magát hidegnek tettesse, midőn már úgy is minden olyan világos, és midőn oly könnyű, oly egyszerű lett volna kimondhatatlan boldognak lenni. De engem bünként kínzott az, hogy beugrottam hozzá a gyümölcsösbe. Mindig úgy tetszett, hogy e miatt megszűnt engem becsülni és haragszik rám.

Thea után a zongora-szobába mentem és ő utánam jött.

— Játszszék valamit, már rég nem hallottam játszani, — mondá ő utolérve engem, mielőtt leültem volna.

— Azt akartam . . . Mihajlics Szergej! — mondtam én hirtelen, egyenesen szeme közé nézve. — Nem haragszik ön rám?

— Miért? — kérde ő.

— Hogy önnek nem engedelmeskedtem ebéd után, — mondtam elpirúlva.

Ő értett engem, megrázta fejét és elnevette magát. Tekintete azt látszott mondani, hogy ki kellett volna szidnia engem, de érzi, hogy nincs erre elég ereje.

— Semmi sem történt; mi ismét jó barátok vagyunk, — mondtam én, leülve a zongorához.

— Ugyan bizony! — mondá ő.

A nagy, magas teremben csak két gyertya égett a zongora mellett, a többi tér félhomályban maradt. A kinyitott ablakokon benézett a világos nyári éj. Minden csendes volt, csak Kata lépései csikorogtak váltakozva a homályos nappali szobában, és Szergej lova, mely az ablak alatt volt megkötve, nyugtalankodott és kapálta patkójával a földet. Ő hátam mögött ült, úgy, hogy én nem láthattam őt; de a szoba félhomályában, a hangokban, bennem magamban mindenütt éreztem jelenlétét. Minden tekintete, minden mozdulata, melyet nem láthattam, szívemben visszahangzott. Mozart azon sonata-ábrándját játszottam, melyet ő hozott nekem és melyet az ő kedvéért tanultam meg. Épen nem gondoltam arra, hogyan játszom, de, úgy látszik, jól játszottam, és úgy véltem, hogy neki tetszik. Éreztem azon élvezetet, a melyet ő, és, nem nézve rá, éreztem azon tekintetet is, melyet ő hátulról rám irányzott. Egészen akaratlanul, öntudatlanul folytatva ujjaim mozgatóását, visszanéztem reá. Feje kivált az éj homályából. Ő maga, fejét kezébe támasztva, ült hátam mögött és figyelmesen nézett rám fénylő szemével. Mosolyogtam, midőn megláttam e tekintetet és abban hagytam a játszást. Ő szintén mosolygott és szemrehányólag rázta fejét a hangjegyek felé, hogy játszszam tovább. Midőn félbe hagytam a játékot, a hold kivilágosodott, fölemelkedett magasra, és a szobában, a két gyertya gyöngye világa mellett, az ablakokból már egy más, ezüstös fény is hatolt be a szobába, végig nyúlván a padlón. Kata mondá, hogy az megbocsáthatatlan, épen a legszebb helyen hagyni el a játszást és hogy rosszúl játszottam; de ő ellenkezőleg azt mondta, hogy soha jobban nem játszottam, mint most, és elkezdett föl s alá járni a teremben és a sötét nappali szobában és ismét a termen keresztül, mindannyiszor rám tekintve és mosolyogva. Én is mosolyogtam, sőt nevetni szerettem volna minden ok nélkül, úgy örültem valaminek, a mi mintha csak az imént történt volna. Mihelyt ő az ajtóban eltűnt, megöleltem Katát, kivel együtt álltunk a zongora mellett, és elkezdtem csókolni őt az én kedvencz helyecském, gömbölyű nyakán, az álla alatt; mikor ő visszatért, komoly képet csináltam és alig tudtam magamat visszatartóztatni a nevetéstől.

— Mi történt vele? — mondá Kata.

De ő nem felelt, csak reám nevetett. Ő tudta, mi történt velem.

— Nézzék csak, milyen az éj! — mondá ő a nappali szobából, megállapodva a nyitott, kertbe nyíló erkélyablaknál. . . .

Mi oda mentünk hozzá, és valóban ez olyan éj volt, milyent soha sem láttam azután. A telj hold sütött a ház fölött hátunk mögött, úgy, hogy magát nem láthattuk, és az eresz, az oszlopok és a sátor fél árnyéka oldalt meglapúlva (en raccoursi) feküdt a homokos úton és a gyepen. Minden egyéb el volt özönölve a harmat ezüstjével és a hold fényével. A magas, virágoktól szegélyezett út, melynek egyik szélén ferdén nyúltak el a georginák és karóik árnyékai, fényesen és hidegen, egyenetlen kavicsaival ragyogva enyészett el a távol ködében. A fák közt látszott a narancs-ház teteje és a mély útból terjedező köd emelkedett. Némely, már száradni kezdő orgona-bokor egész a törzséig fényes volt. Minden harmattal előzőnlőtt virágot meg lehetett különböztetni a másiktól. A sétányokon a világosság úgy összefolyt az árnyékkal, hogy a fasorok úgy tűntek föl, mintha nem fák és utak lennének, hanem áttört, hintázó és reszkető házak. Jobbra az árnyékban a házak mind feketék, tisztán ki nem vehetők, félelmesek voltak. De annyival fényesebben emelkedett ki e homályból a topoly csodásan kiegyenesedő sudara, mely valami különös oknál fogva állott, nem messze a háztól, a ragyogó fényben, és nem repült el valahova, oda messzire, az elenyésző kékes égbe.

— Menjünk sétálni, — mondtam én.

Kata beleegyezett, de azt kívánta, hogy felhúzzam sárczipőimet.

— Nem szükséges, Kata, — mondtam én, — íme Mihajlics Szergej karját fogja nekem nyújtani.

Minthaez megakadályozta volna, hogy meg nedvesítsem lábamat. De akkor ez mindhármunknak érthető és épen nem volt különös. Ő soha sem nyújtotta nekem karját, de most én magam akasztottam bele az enyémet és ő ezt épen nem találta különösnek. Hárman lementünk a terraceról. Ez az egész világ, ez az ég, ez a kert, ez a lég nem azok voltak, melyeket én ismertem.

Midőn előre néztem végig a fasoron, melyen mentünk,

mindig úgy tetszett, hogy oda továbbra nem lehet menni, hogy ott véget ér a lehetőség világa, hogy mind az örökre befog záródni a maga szépségébe. De mi haladtunk, és a szépség mozgó fala szétnyílt, bebocsátott bennünket, és ott is úgy látszott, a mi ismerős kertünk, fáink, útaink, száraz leveleink voltak. És mi valóban az úton jártunk, ráléptünk a fény és árnyék köreire, és a száraz levél valóban zörgött lábaink alatt és az üde ágacska érintette arcomat. És ez valóban ő volt, ki egyenlően és halkán lépkedve mellettem, figyelve tartotta karomat; és ez valóban Kata volt, ki csikorgós cipővel ment egy sorban velünk. És valóban ez volt a hold az égen, mely megvilágított minket a mozdulatlan levelek között. . .

De minden lépésnél utánunk és előttünk ismét bezáródott a mozgó fal és én megszűntem azt hinni, hogy lehet tovább menni, megszűntem hinni mindenben, a mi volt.

— Ah! zöld béka! — mondá Kata.

— Ki és miért mondja ezt? — gondolám én. De azután eszembe jutott, hogy ez Kata, hogy ő fél a zöld békától és lábam elé néztem. Kisded zöld béka ugrált előttem és piczi árnyéka látszott az út fényes agyagján.

— És ön nem fél? — kérde ő.

Én reá néztem. Egy hársfa sem volt azon a helyen a fasorban, a hol épen álltunk, tisztán láthattam arcát. Oly gyönyörű, oly boldog volt az. . .

Ő ezt mondá: „ön nem fél?“ és én azt hallottam, hogy ő azt mondta: szerelek téged, kedves leányka! Szeretlek, szeretlek, erősítette tekintete, keze; és a fény, az árnyék, a lég és minden ugyanazt erősítette.

Megkerültük az egész kertet. Kata egy sorban ment velünk, apró kis lépéseivel és hangosan lélezett a fáradtságtól. Mondá, hogy ideje visszatérni, és nagyon, nagyon sajnáltam szegénykét. — Miért nem érzi ő is azt, a mit mi? — gondolám. — Miért nem fiatal mindenki, miért nem boldog mindenki, mint ez az éj és én ő vele?

Hazatértünk, de ő még soká nem ment el, nem tekintve azt, hogy a kakasok szóltak, hogy a házban mindenki aludt és hogy lova mindig gyakrabban és gyakrabban kapálta patkójával a földet és nyugtalankodott az ablak alatt. Kata nem emlékeztetett bennünket arra, hogy késő van, és mi, a leg-haszontalanabb dolgokról beszélgetve, a nélkül, hogy észre-

vettük volna, reggeli három óráig ültünk együtt. Már harmadszor szólalt meg a kakas és a hajnal már észrevehető volt, midőn elment. Úgy búcsúzott el, mint közönségesen, semmi különöset sem mondott; de én tudtam, hogy a mai naptól fogva ő az enyém, és többé nem fogom őt elveszítni. Mihelyt bevallottam magamnak, hogy szeretem őt, mindent elmondtam Katának. Ő örült és meg volt indulva azon, hogy elmondtam neki, de szegényke el tudott aludni az éjjel, míg én soká, soká járkáltam a terraceon, lementem a kertbe és, megemlékezve minden szóra, minden mozdulatra ugyanazon fasorokat jártam be, melyeken együtt mentünk. Azon egész éjjel nem aludtam és éltemben először láttam a nap felköltét és a kora reggelt. És se olyan éjt, se olyan reggelt nem láttam azután többé soha. Miért is nem mondja ő meg nekem egész egyszerűen, hogy szeret? gondolám. Miért gondol ki különféle nehézségeket, miért nevezgeti magát öregnek, midőn minden oly egyszerű, oly szép. Miért vesztegeti az arany időt, mely meglehet többé már soha sem fog visszatérni? Mondja, hogy szeretlek, szavakkal mondja, hogy szeretlek, vegye kezemet kezébe és fejére téve azt mondja: szeretlek. Pirúljon el, süsse le szemét előttem, és én akkor mindent elmondok neki. És nem mondok semmit, de megölelem, hozzá símulok és sírok. De mi lenne akkor, ha csalódnám és ha ő nem szeretne engem? ez a gondolat fordúlt meg hirtelen agyamban.

Megijedtem saját érzelmemtől; isten tudja, mire tudott volna ez rávinni; az ő és az én zavarom a gyümölcsösben, midőn leugrottam hozzá, ez jutott eszembe, és szívem nagyon nagyon elszorúlt. Könyek csordultak ki szememből és imádkozni kezdtem. És csodálatosan megnyugtató gondolat és remény bocsátkozott le reám. Elhatároztam, hogy mai naptól fogva bőjtölni fogok, hogy születésem napján részt veszek az úr vacsorájában és hogy ugyanazon nap menyasszonyává leszek?

Miért? mi okból? hogy fog ez megtörténhetni? mind ezt nem tudtam, de e percztől fogva hittem és tudtam, hogy ez így lesz. Már egészen megvilágosodott és a cselédek kezdtek fölkelni, midőn visszatértem szobámba.

IV.

Mária mennybemenetele előtti bőjt volt; senkinek sem tűnt föl a házban szándékom, hogy bőjtöljek ez időben.

Ez egész héten ő egyszer sem jött el hozzánk, és én nem csak, hogy nem csodálkoztam, nem nyugtalankodtam e miatt, nem haragudtam reá, sőt ellenkezőleg örültem rajta, hogy nem jött, és csak születésem napjára vártam őt. E hét folytán minden nap korán keltem, és míg befogták a lovakat, egyedül sétálva a kertben, az elmúlt nap vétkeit idéztem föl elmémben, és elgondoltam, hogy mit kellend tennem e mai napon, hogy meg legyek elégedve magammal és ne vétkezzem egyszer sem. Akkor oly könnyűnek tetszett nekem büntetlennek lenni. Úgy látszott, hogy csak kissé akarni kell. Előállván a lovak, Katával beültem a kocsiba és elmentünk három versztnyire a templomba. Belépve a templomba, mindenkor eszembe jutott, hogy mindenkiért kell imádkoznom, „kik isteni félelemmel vannak“, és igyekeztem ép ily érzellemmel menni fel a fűvel benőtt előcsarnokba vezető két lépcsőn. A tempomban ez időtájt nem sok nép volt, mintegy tíz bőjtölő paraszt és cseléd. Kiváló alázatossággal igyekeztem viszonzni köszönetüket, és magam mentem a gyertyaszekrényhez, a mi valóságos hőstettül tűnt fel előttem, és elvéve az öreg sztarosztahadastyántól a gyertyákat, magam helyeztem őket el. A szent kapun át látszott az oltár terítője, melyet mamám hímzett, a szentséget elválasztó fal mellett állott két angyal csillagokkal fejökön, melyek oly nagyoknak látszottak előttem akkor, mikor még kicsiny voltam, és a galamb, sárgás fényével, mely azelőtt annyira feltűnt nekem. A choris alatt látszott az elkopott keresztelő medence, melyben annyszor kereszteltem a mi cselédeink gyermekeit, és melyben engem is kereszteltek. Az öreg lelkész kijött az atyám koporsója terítőjéből készült ruhájában és elmondta az isteni tiszteletet, ugyanazon hangon, melyen mostanig, a mióta csak visszaemlékeztem mindig hallottam az isteni tiszteletet elmondani házukban: Szónya keresztelése, atyám requiemje, anyám temetése alkalmával. És a diakonnak ugyanazon reszkető hangja szólalt meg a chorusról, és ott volt ugyanazon öreg

asszony is, kire emlékszem, valahányszor a templomban voltam, ki minden istentisztelet alkalmával meggörnyedve állott a fal mellett, siró szemekkel tekintett a chorusban levő szent képre és összekulcsolt újjait egy ócska kendőhöz szorította és fogatlan szájával susogott valamit. És mindez már nem csupán érdekes volt, nem csupán emlékeim miatt hatott rám, mind ez most nagy, szent volt szemem előtt és mély jelentőséggel teljesnek tűnt fel. A könyörgés minden szavára figyeltém, érzéssel igyekeztem felelni rá, és ha nem értettem, gondolatban kértem istent, hogy világosítson föl, vagy saját imádságot gondoltam ki a nem értett helyébe. Midőn a vezeklési imát olvasták, megemlékeztem a múlttól, és ez a gyermeki, ártatlan múlt oly feketének tűnt fel előttem, midőn lelkem jelenlegi fényes állapotához hasonlítottam, hogysírtam és megboroztam magamon; de egyszersmind éreztem, hogy mindez meg lesz bocsátva, és hogy ha netalán még nagyobb bűnök is volnának bennem, még sokkal, sokkal édesebb volna a megbánás. Midőn az isteni tisztelet végén ezt mondá a lelkész: „az isten áldása legyen veletek,” nekem úgy tetszett, hogy pillanatra az áldottság érzése physikailag szállott meg. Mintha valami világosság és melegség hatolt volna szívembe. Az istentisztelet véget ért, a lelkész kijött hozzám és kérdé nem szükséges-e, vagy mikor kell eljönnie hozzánk az éjjeli szertartás megtartása végett; de én megindulva köszöntem meg neki azt, a mit hittem, hogy érettem tenni akar, és mondtam, hogy majd magam fogok eljönni.

— Maga akar ide fáradni? — kérdé ő.

És én nem tudtam, mit feleljek, hogy a büszkeség vétkebe ne essem.

Az istentisztelettől mindig visszaküldtem a lovakat, egyedül, gyalog tértem haza, mélyen, alázatosan hajoltam meg a velem szemközt jövők előtt, és igyekeztem alkalmat találni, hogy segítsek valakin, tanácsoljak valakinek, föláldozzam magamat valakiért, hogy segíthessek valami terhet fel-emelni, gyermeket ringatni, valakit útba igazítani. Egyszer estve hallottam, midőn a tiszttartó jött jelenteni Katának, hogy Szemen, egy paraszt, deszkát kért leánya koporsójára és egy rublyt a halotti torra, és hogy ő adott neki. — Hát oly szegények ők? — kérdém én. — Nagyon szegények, sójuk sincsen, felelé a tiszttartó. Valami elszorította szívemet és

egyszersmind, mintha megörültem volna, midőn ezt hallottam. Megcsalva Katát azzal, hogy sétálni megyek, fölfutottam szobámba, elővettem minden pénzemet (nagyon kevés volt, de mind összeszedtem, a mi volt) és keresztet vetve magamra, egyedül mentem végig a terracedon és kerten a faluba, Szemen kunyhójába. A kunyhó egészen a falu szélén volt, és én, senkitől észre nem vétetve, az ablakhoz mentem, oda tettem a pénzt és egyszersmind kopogtattam. Valaki kijött a kunyhóból, nyikorgatta az ajtót és rám kiáltott; én, reszketve és elhidegülve az ijedtségtől, mint bűnös futottam haza. Kata kérdett, hol voltam? mi történt velem? de én nem értettem, hogy mit beszélt és nem feleltem neki. Minden oly kicsinyszerűnek, oly semmisnek tűnt fölegyszerre előttem. Bezárkóztam szobámba és sokaig jártam föl s alá, nem lévén képes tenni, gondolni valamit vagy számot adni magamnak érzelmeimről. Gondoltam az egész család örömére, azon köszönő szavakra, melyeket mondanak annak, ki a pénzt hozta és sajnáltam, hogy nem magam adtam által. Arra gondoltam, hogy mit mondana Mihajlics Szergej, ha megtudná e tetteimet, és azon örültem, hogy ezt soha senki sem fogja megtudni. És olyan öröm fogott el, és oly rosznak tetszett előttem mindenki és magam is, és oly szeliden ítélt meg magamat és másokat, hogy a halál gondolata, mint a boldogság ábrándja szállott meg engem. Mosolyogtam, imádkoztam és sírtam, és e világon mindenkit és magamat oly szenvedélyesen, oly forrón szerettem e pillanatban. Az isteni tisztelet alatt olvastam az Evangeliumot és ez a könyv mind világosabb, érthetőbb, megindítóbb és ez isteni élet története egyszerűbb lett előttem, és borzasztóbbak megfeythetlenebbek az érzelem azon örvényei, melyekre bukkantam olvasása közben. De ellenben oly világosnak, oly egyszerűnek tetszett minden, midőn, fölkelve e könyv mellől, ismét beletekintettem és belegondoltam magamat az engem körülvevő életbe. Úgy tetszett, hogy oly nehéz nem jói élni, és oly egyszerű mindenkit szeretni és mindenki által szerettetni. Mindnyájan oly jók, oly szelidek voltak irányomban; még Szónya is, kinek folyvást adtam leczkéket, egészen más volt; igyekezett megérteni engem, kedvembe járni és nem búsítani engemet. A milyen én voltam, olyanok voltak mindnyájan irántam. Eszembe idézve akkor ellenségeimet, kikért a hitvallás szerint szintén könyörögnöm kellett, csak egy szom-

széd kisasszonyt találtam annak, kit egy évvel ezelőtt a vendégek előtt kinevettem, és ki azóta nem látogatott meg bennünket. Levelet írtam neki és megvallva vétkemet bocsánatát kértem. Ő felelt levelemre és maga kérve bocsánatot, megbocsátott nekem. Sírtam örömömben, midőn ez egyszerű sorokat olvastam, melyek akkor nekem mély, megindító érzelmeket tartalmazóknak látszottak. Dajkám sírva fakadt, midőn bocsánatát kértem. Miért oly jók mindnyájan hozzám? Mivel érdemeltem én meg ily szeretetet? — kérdém magamtól. És akaratlanul eszembe jutott Mihajlics Szergej és hosszasan elgondolkodtam róla. Nem tehettem másként, még sem tartottam ezt bűnnek. De most épen nem úgy gondolkodtam felőle, mint azon éjjel, midőn legelőször megtudtam, hogy szeretem őt, úgy gondolkodtam róla, mint magamról, akaratlanul egyesítve őt jövőmről való minden gondolattal. Az az elidegenítő hatás, melyet jelenlétében éreztem, egészen eltűnt képzetem előtt. Most vele egyenlőnek éreztem magamat, és szellemi állapotomnak, melyben voltam, magaslatáról, tökéletesen értettem őt. Most világos volt előttem benne az, a mi azelőtt különösnek tetszett. Csak most értettem, miért mondá ő, hogy a boldogság csak úgy lelhető fel, ha másért élünk, és most tökéletesen egyetértettem vele. Úgy tetszett, hogy mi ketten végtelenségig és nyugodtan boldogok leszünk. És előttem nem a külföldi utazás, nem a nagy világ, nem a fény tűntek föl, de egészen más, csendes családi élet falun, örökös önfeláldozással, örökös szerelemmel egymás iránt és örökös öntudatával a szelíd, mindenben segítő gondviselésnek.

Magamhoz vettem az úrvacsorát születésem napján, mint azt fölvettem magamban. Keblemben olyan egész boldogság honolt, midőn az nap visezatértem a templomból, hogy féltem az élettől, féltem minden benyomástól, mindentől, a mi megszakíthatná ezt a boldogságot. De alig hogy kiszálltunk kocsinkból a tornácra, megzördült a hídon az ismerős szekérke és megláttam Mihajlics Szergejt. Köszöntött engem és együtt mentünk be a nappali szobába. Soha mióta ismertem, nem voltam oly nyugodt, oly önálló vele szemben, mint e reggelen. Éreztem, hogy bennem egy egészen új világ keletkezett, melyet ő nem ért és mely magasabb nálánál. Semmi zavart sem éreztem jelenlétében. Ő bizonyosan értette miért van ez így és különösen gyöngéd, szelíd és bensőleg tiszteletteljes

volt irántam. Én a zongorához akartam ülni, de ő bezárta azt és a kulcsot zsebébe rejté.

— Ne rontsa el lelki állapotát, — mondá ő, — az ön lelkében most oly zene szól, mely szebb mindannyinál a világon.

Hálás voltam ezért iránta, de egyszersmind kissé kellemtelenül érintett az, hogy ő oly igen könnyen és világosan megérti mindazt, a minek titoknak kellett volna maradnia mindenki előtt lelkem mélyében. Ebéd után kijelentette, hogy szerencsét jött kívánni születésem napjára és egyszersmind elbúcsúzni, mivel másnap Moszkvába utazik. Ezt mondva Katára nézett; de azután futólag reám tekintett, és én láttam, hogy ő attól fél, hogy arczomon fölindulást fog találni. De én nem csodálkoztam, nem nyugtalankodtam, azt sem kérdeztem sokára utazik-e el? Tudtam, hogy ő ezt mondja, és tudtam, hogy ő nem fog elutazni. Hogy tudtam én ezt? Most sehogy sem tudom magamnak megmagyarázni; de ezen az emlékezetes napon, nekem úgy tetszik, hogy mindazt tudtam, a mi volt, és azt a mi lesz. Mintegy boldog álomban voltam, midőn minden, a mi történik, úgy látszik, hogy már volt, és ezt rég tudom, és hogy mind ez csak lesz és én tudom, hogy meg lesz.

Rögtön ebéd után akart elutazni, de Kata elhagyva az ebédlőt aludni ment és ő kénytelen volt megvárni míg fölébred, hogy elbúcsúzzék tőle. A terembe besütött a nap, mi kimentünk a terracera. Alig hogy leültünk, azonnal tökéletes nyugodtsággal úgy kezdtem beszélni, hogy el kellett dűlnie szerelmem sorsának. És se később, se korábban nem kezdtem el beszélni, mint a hogy leültünk és egy szó sem volt az előtt mondva, a beszélgetés egy hangja vagy jellege nem létezett, mely engem akadályozhatott volna abban, a mit mondani akartam. Magam sem értem, hogy volt bennem annyi nyugodtság, határozottság és kifejezéseimben annyi pontosság. Mintha nem én, de valaki más, akaratomtól független lény beszélt volna bennem. Ő szemközt ült velem, rátámaszkodva a rácsozatra és magához hajtva egy orgonaágat, letépte róla a leveleket. Midőn én beszélni kezdtem, ő elbocsátá az ágat és fejét kezére támasztotta. Ez vagy egészen nyugodt, vagy egészen fölízgatott ember helyzete lehetett.

— Miért utazik el? — kérdém én jelentőséggel, szünetekkel és egyenesen rá nézve.

Ő nem felelt rögtön.

— Dolgaim! — mondá, szemeit elfordítva.

Értettem, mily nehezére esik neki előttem hazudni, főleg az ily őszintén tett kérdésre.

— Hallgasson meg, — mondám én, — tudja, hogy mily nap ez rám nézve. Sok oknál fogva ez a nap igen fontos. Ha én kérdelem önt, ez nem azért történik, hogy részvétet mutassak (ön tudja, hogy hozzá vagyok önhöz szokva és szeretem önt), de azért kérdelem, mert tudni akarom, miért utazik el?

— Nagyon nehéz azt önnek igazán megmondani, hogy miért utazom el, — mondá ő. — E héten sokat gondoltam önre és magamra, és elhatároztam, hogy nekem el kell utaznom. Érti, hogy miért? és ha szeret engem, nem fogja többé kérdezni. — Letörölte homlokát kezével és elfödte vele szemeit. — Ez reám nézve terhes . . . és ön érti miért.

Szívem erősen kezdett verni keblemben.

— Nem tudom érteni, — mondám én, — nem tudom, de ön mondja meg nekem, az istennek, e mai napnak kedvéért; mindent nyugodtan bírok hallani.

Ő megváltoztatta helyzetét, rám nézett és ismét lehajtottá az ágacsát.

— Egyébiránt — mondá ő kis szünet után oly hangon, melyet hiába igyekezett szilárdnak mutatni, — bármily dőre és szóval lehetetlen legyen elmondani, bár nekem terhemre esik, igyekezni fogok önnek megmagyarázni, — tévé ő hozzá összehúzza homlokát, mint ha testi fájdalmat érzett volna.

— Nos! — mondám én.

— Képzelve magának, hogy létezett egy úr, tegyük fel A., — mondá ő, — öreg és kiélt ember, és egy kisasszony B., ifjú, boldog, ki még nem látott se embereket, se életet. Különös családi viszonyoknál fogva A. megszerette őt mint leányát, és visszajedt attól, hogy másként is megszeresse.

Ő elhallgatott, de én nem szakítottam félbe.

— De ő elfeledé, hogy B. oly ifjú, hogy rá nézve az élet csak játékszer, — folytatá ő egyszerre gyorsan és határozottan, és nem nézve e közben reám, — és hogy könnyű őt megszeretni másként és hogy ez a leánynak tetszeni fog. És ő elbukott, és egyszerre érezte, hogy egy más érzés, oly terhes, mint a megbánás, vesz erőt lelkén és megijedt. Megijedt, hogy megszakad elébbi barátságos viszonyuk és elhatározta magát arra, hogy elútazik, mielőtt még megsza-

kadt volna e viszony. — Ezt mondva ismét, mintegy öntudatlanul kezdé szemeit végig simítani kezével és behúnyta őket.

— Miért félt ő másként szeretni? — mondtam én alig hallhatólag, fékezve fölindulásomat, és hangom meg volt törve; de ő valószínűleg hangomat tréfásnak találta. Mintegy sértett hangon felelt.

— Ön fiatal, — mondá, — én nem vagyok fiatal. Ön játszani szeretne, de nekem másra van szükségem. Játszszék, csak ne velem, mert én el találnám hinni, és én rosszúl fogok járni és ön meg fogja bántani. Ezt A. mondta, — tevé hozzá, — nos, de ez mind bolondság, hanem ön érti, miért utazom el. És többé nem fogunk erről beszélni, ha úgy tetszik.

— Nem! nem! fogunk beszélni! — és könnyek reszketek hangomban. — Szerette-e A. őt, vagy nem?

Mihajlics nem felelt.

— És ha nem szerette, miért játszott vele mint gyermekkel? — mondtam én.

— Igaz, igaz, A. bűnös volt! — felelé ő sietve, félbeszakítva engem, — de mindennek vége lett és ők elváltak... barátságban.

— De ez borzasztó! és nem lehetne más vége! — mondtam alig hallhatólag, és megijedtem attól, a mit mondtam.

— Bizonyynyal van, — mondá ő, letakarva fölindult arcát és egyenesen rám nézve. — Van két különféle vége. Csak az isten szerelméért ne szakítson félbe és nyugodtan értsen meg engem. Vannak, a kik azt mondják, — kezdé fölkelve ültéből és betegesen, nehézkesen mosolyogva, — vannak, a kik azt mondják, hogy A. elvesztette eszét, ész nélkül szerette B.-t és megmondta ezt neki.... és B. csak elnevette magát. B-nek ez csak játék volt, de A-nak egész élete rajta függött.

Megrázkódtam és félbe akartam őt szakítani, mondani, hogy ne merjen helyettem beszélni, de ő visszatartva engem, kezét kezemre tette.

— Megálljon, — mondá reszkető hangon, — mások azt mondják, talán B. megsajnálta őt, azt képzelte szegényke, a ki még nem látott más embert, hogy valóban képes szeretni őt, és beleegyezett abba, hogy neje legyen. És ő, az örült elhitte, valóban elhitte, hogy az egész élet újra kezdődik rá nézve, de B. maga belátta később, hogy megcsalta őt. . . . Ne beszéljünk többé erről? — zárta be szavait, láthatólag

nem lévén elég ereje arra, hogy tovább beszéljen, és hallgatva közelített felém.

Azt mondá: „ne beszéljünk többé erről“; de én láttam, hogy lelkének minden erejével várja szavaimat. Akartam beszélni, de nem bírtam, valami fojtotta mellemet. Rá néztem; ő halvány volt és alsó ajka reszketett. Sajnálni kezdtem. Összeszedtem minden erőmet, széttörtem a hallgatás hatalmát, mely lebilincselve tartott, beszéltem halk, benső hangon, melyet attól féltettem, hogy minden másodperczben megszakad.

— És a harmadik vége, — mondám én, és megállapodtam, de ő hallgatott, — és a harmadik vége az, hogy A. nem szeretett, és a leányt igen, nagyon beteggé tette, és gondolta, hogy helyesen cselekszik, és elútazott és még büszke is volt valamire. Ön tréfál és nem én; én az első nap óta szerettem, szerettem önt, — ismételtem, és e szónál: „szerettem“, hangom a halk benső szózatból akaratlanul vad sikoltássá emelkedett föl, mi magamat is megijesztett.

Halványan állott előttem, ajkai mind erősebben reszkettek, és két könny gördült alá arczán.

— Ez rossz! — szóltam, majdnem kiáltva s érezve, hogy megfulladok a ki nem sírható könnyektől. — Mire való ez? — mondám, föl akarva kelni, hogy elhagyjam őt.

De ő nem eresztett engem. Feje térdeimen nyugodott, ajkai csókolták és könnyei áztatták reszkető kezemet. — Istenem, ha tudtam volna! — mondá.

— Minek? Minek? — erősködtem még folyvást, de lelkem telve volt boldogsággal, örökre eltűnt, soha vissza nem térő boldogsággal.

Öt percz múlva Szónya felfutott Katához, és az egész házban hirdette, hogy Mása férjhez akar menni Mihajlics Szergejhez.

V.

Nem volt okunk esküvönket halasztani; se ő, se én nem akartuk ezt. Igaz, Kata szeretett volna Moszkvába menni, hogy bevásárolja és megrendelje a menyasszonyi készüléket, és az ő anyja azt kívánta volna, hogy mielőtt megházasodik fia, látta volna el magát új hintókkal, bútorokkal, vonatta

volna be a ház falait új szőnyegekkel, de mi ketten a mellett maradtunk, hogy mind ezt majd azután végezzük el, ha ugyan szükség lesz reá, de két hét múlva születésem napja után egybekelünk, csöndben, menyasszonyi készülék, vendégek, ebédek, vacsorák, pezsgő és a lakadalmaknál szokásos minden efféle kellékek nélkül. Elmesélte nekem, hogy anyja mily elégedetlen a miatt, hogy menyegzőnk zeneszó, málhákból alakult hegyek és az egész ház újjáalakítása nélkül lesz végbemennendő, nem úgy, mint az ő menyegzője hajdanta, mely harminczezer rublyba került, és mint tanácskozott komolyan és előle eltitkolva Marjúska kulcsárnéval, ki a bőrládákat összehordta az éléstárban, hogy mik volnának mégis a boldogságunkra leginkább nélkülözhetetlen tárgyak, terítők, függönyök, ebédlő szerek. Az én részemről Kata ugyanazt tette Kuzminisna dajkával. Kata e dologban sehogy sem értette a tréfát. Szilárdul meg volt arról győződve, hogy mi, ha egymásközt beszélünk jövőnkről, csak gyöngédeskedünk, visszasságokat mondunk, mint az olyan emberek szokták, kik a mi helyzetünkben vannak; de hogy a mi valóságos jövőnk boldogságunk csupán az ingek helyes szabásától és varrásától, az asztalterítők és asztalkendők czélszerű szétvágásától fog függni, azt bizonyosnak hitte. Pokrovszkoje és Nikolszkoje között naponként többször váltakoztak a titkos üzenetek arról, hogy hol mi készül, és ámbár külsőleg Kata és jövődöbeli napam között a leggyöngédebb viszony uralkodott, érezhető volt köztük mégis némi ellenséges, de igen finom diplomatia. Szemenovna Tatyána, Szergej anyja, kivel most ismerkedtem meg közelebből, feszes nő, de szigorú asszonya a háznak, régi modorú úrnő volt. Szergej szerette anyját, nemcsak mint fiú kötelességből, hanem mint ember szívből és a legjobb, legokosabb, legkedvesebb, legszeretetre méltóbb nőnek tartotta a világon. Szemenovna Tatyána mindig jó indulattal viseltett hozzánk és különösen hozzám, és örült azon, hogy fia megnősül, de midőn mint menyasszony voltam nála, nekem úgy tetszett, értésemre akarja adni, hogy mint partie fia számára jobb is lehetnék, és nem ártana nekem ezt mindig eszemben tartanom. És én tökéletesen megértettem őt és egyetértettem vele.

Ez utolsó két hétben mindennap láttuk egymást. Szergej eljött ebédre és nálunk maradt éjfélig. De, nem tekintve azt, hogy

kinyilatkoztatta, — és én tudtam, hogy igazat mond, — hogy távollétemben nem él: mégis az egész napot nem töltötte nálam soha és igyekezett folytatni foglalkozásait. Külső viszonyunk egymáshoz egész az esküvőig ugyanaz maradt, mint az előtt, megszólításunkban folytattuk az önt, még kezemet sem csókolta meg és nemcsak hogy nem kereste, de kikerülte az alkalmat, hogy velem egyedül legyen. Mintegy félt átadni magát az igen nagy, ártalmas gyöngédségnek, mely rajta erőt vett. Nem tudom, ő változott-e meg, vagy én, de most tökéletesen egyenlőnek éreztem vele magamat, nem találtam többé benne a nekem az előtt visszatetsző tettettet egyszerűséget, és gyakran gyönyörrel láttam magam előtt a tiszteletet és félelmet gerjesztő férfi helyett a gyöngéd, a boldogságtól magánkívül való gyermeket. Sokszor elgondoltam, hogy ő is csak olyan ember, mint én és nem több. Most úgy tetszett nekem, hogy ő egészen előttem áll és hogy őt tökéletesen ismerem. És mindaz, a mit felfüdztem, oly egyszerű, oly velem megegyező volt. Még tervei is arról, hogy miként fogunk együtt élni, egészen az én terveim voltak, csak hogy világosabbak és jobban kifejezve szavaival.

Ezek a napokon épen rossz idő járt, és a napok legnagyobb részét a szobában töltöttük. Legjobb benső beszélgetéseink a zongora és az ablak közti sarokban mentek végbe. A fekete ablakon közélről sugárzott vissza a gyertya lángja, a fényes üveglemezhez ritkán ütődtek és folytak rajta végig az esőcseppek. Az ereszről suhogott, a tócsákban locsogott a csatornából özönlő víz, az ablakon kívül mindent nedvesség borított el. Mennyivel világosabbnak, melegebbnek, kedvesebbnek tetszett így a mi szobánk.

— Tudja-e, hogy én már rég akartam önnek mondani egy dolgot, — mondá ő egyszer, midőn későn ültünk együtt az említett sarokban. — Mialatt zongorázott, mindig azon gondolkodtam.

— Ne mondjon semmit, én mindent tudok, — mondtam én.

— Igaza van, hagyjuk el.

— Nem, mondja meg mégis, mi az? — kértem én.

— Hát elmondom. Emlékszik, midőn önnek A-ról és B-ről meséltem.

— Hogy ne emlékezném e dőre történetre. Jó, hogy így végződött.

— Úgy van, pedig igen kevés biányzott, hogy saját magam miatt elveszszem boldogságom. Ön megmentett engem. De a fő dolog az, hogy én akkor hazudtam, e miatt bánt lelkiismeretem, most végig el akarok mondani mindent.

— Ah, kérem, nem szükséges.

— Ne féljen, — mondá ő mosolyogva. — Csak igazolni akarom magamat. Midőn én beszélni kezdtem, bizonyítani akartam.

— Minek bizonyítani, — mondám én, — ez soha sem szükséges.

— Igen, én rosszúl bizonyítottam. Kiábrándultam az életben történt tévedéseim után; midőn ide jöttem falura, határozottan meggyőződtem arról, hogy a szerelem reám nézve elmúlt, hogy számomra nem marad egyéb hátra, mint az élet kötelességeit teljesíteni, hogy soká nem adtam magamnak számot arról: milyen természetű az ön iránt való érzelmem, és hogy mire vezethet az engem. Reméltem és nem reméltem és magam sem tudtam, mit fogok tenni. De amaz éj után, emlékszik? midőn együtt sétáltunk a kertben, akkor megijedtem; mostani boldogságom akkor nekem túlságos nagynek és lehetetlennek látszott. Mi történt volna akkor, ha megengedtem volna magamnak azt, hogy reméljek és hiába? Természetesen, én csak magamra gondoltam; mivel oly meg-rögzött önző vagyok.

Elhallgatott és rám tekintett.

— Lám, én akkor még sem beszéltem egészen bolondot. Lehetett, sőt kellett félnem. Ön még gyermek, ön bimbó, melynek még ki kell nyílnia, ön először szeret, míg én . . .

— Igaz, mondja meg igazán, — mondám én, de hirtelen megborzadtam feleletétől. — Nem, nem szükséges, — tettem hozzá.

— Szerettem-e már ez előtt? igen? — mondá ő, rögtön kitalálva gondolatomat. — Azt megmondhatom önnek. Nem, nem szerettem. Ez érzéshez hasonlót soha semmit sem éreztem. . . . De egyszerre mintha valami terhes emlék fogta volna el képzeletét. — Nem, akkor bírnom kellett volna szívét, hogy föl legyen jogosítva szeretni, — mondá ő bánatosan. — Így állván a dolgok, nem volt-e szükséges előbb jól meggondolnom, mielőtt megmondtam volna önnek, hogy szeretem? Mit adok én önnek? Szerelmet — az igaz.

— Talán ez kevés? — mondtam szeme közé nézve.

— Kevés, barátnőm, önnek kevés, — folytatá. — Ön fiatal és szép! Én most gyakran nem alszom a boldogság miatt és mindig arról gondolkodom, hogy miként fogunk mi élni együtt. Én már sokat megértem, és nekem úgy tetszik, hogy megtaláltam azt, a mi szükséges boldogságomhoz. Csöndes, magános élet a mi falusi visszavonultságunkban, azon lehetőség, hogy jót tehetünk azon emberekkel, kikkel oly könnyű jót tenni, mihez ők nincsenek szokva; azután a munka, az olyan munka, melyről hiszszük, hogy hasznos, azután a pihenés, a természet, a könyvek, zene, felebarátaink iránt való szeretet, ez az én boldogságom, melynél magasabbat nem álmodtam. És íme, mind ezeken felül egy oly társ, mint ön, talán család is és minden, a mit csak kívánhat az ember.

— Igen, — mondtam én.

— Részemre, ki már leéltem ifjúságomat, igen, de ön részére nem, — folytatá ő. — Ön még nem élt, ön meglehet, hogy még másban fogja keresni a boldogságot, meglehet másban fogja feltalálni azt. Önnek úgy látszik most, hogy ez boldogság, mivel engem szeret.

— Nem, én mindig csupán e csöndes családi életet óhajtottam és szerettem, — mondtam én. — Ön csak ugyanazt mondja el, a mit én gondoltam.

Mosolygott.

— Ez csak úgy tetszik önnek, barátnőm. De önnek ez kevés. Ön ifjú és szép, — ismétlé elgondolkozva.

De én megharagudtam azon, hogy ő nekem nem adott hitelt és mintegy szememre vetette szépségemet és ifjúságomat.

— Hát miért szeret ön engem? — mondtam haragosan, — ifjúságomért vagy saját magamért?

— Nem tudom, de szeretem, — felelé reám vetve figyelme, vonzó tekintetét.

Semmit sem feleltem és akaratlanul szeme közé néztem. Egyszerre valami különös történt velem; eleinte megszűntem látni a körül lévő tárgyakat, azután az ő arcza tűnt el előlem, csupán szeme ragyogott, és pedig úgy látszott, egészen közel az enyém előtt, azután úgy tetszett, hogy e szemek bennem vannak, fájdalmat éreztem, semmit sem láttam, kénytelen voltam szememet behúnyni, hogy kiragadjam

magamat a kék és ijedtség érzéséből, melyet bennem e tekintet keltett . . .

Azon nap előtt való este, melyre esküvőnk határozva volt, az idő kitisztult. És az eső után, mely nyáron kezdődött, az első hideg, ragyogó őszi est derült föl. Minden nedves, hideg, fényes volt és a kertben először volt észrevehető az őszi ürességnek tarkasága és kopaszsága. Az ég tiszta volt, hideg és halvány. Boldogan mentem aludni azzal a gondolat, hogy holnap, esküvésünk napján szép idő lesz. Az napon a nappal ébredtem föl, és az a gondolat, hogy már *ma* van . . . mintegy megrezzentett és meglepett. Lementem a kertbe. A nap csak az imént kelt föl és megosztott sugarakkal ragyogott a fásor elszállongó, sárguló levelei között. Az út zörgő levelekkel volt beszórva. A georginák összezsugorodtak és megfeketedtek. A dér először vont be ezüst porként a halvány gyepet és a ház körül levő meghajlott növényeket. A tiszta, hideg égen nem volt és nem is lehetett egyetlen felhő sem.

— Valóban ma van már? kértem magamtól, nem híve boldogságomnak. — Valóban holnap már nem itt ébredek föl, hanem az idegen, oszlopos nikolszki házban? Valóban ezután nem fogok várni reá és találkozni vele, és éjjel és este nem fogok Katával róla beszélgetni? Nem fogok vele együtt üldögelni a pokrovszki teremben? Nem fogom őt kikísérni és féltetni a sötét éjszakákon? De eszembe jutott, hogy az este azt mondta, utolszor jön el, és Kata megpróbáltatta velem az esküvőre való ruhát és azt mondá: ez holnapra lesz; és én elhitttem pillanatra és újra kétkedtem. Valóban, a mai naptól fogva ott fogok élni napamnál, Nadjozsda, az öreg Gergely és Kata nélkül? Nem fogom estére megcsókolni dajkámat, nem fogom hallani, a mint fogja régi szokás szerint mondani, keresztet vetve rám: nyugodalmas jó éjszakát, kisasszonykám? Nem fogom tanítani Szónyát, nem fogok játszani vele és nem fogok zörgetni hozzá reggel a falon s nem fogom hallani csengő kacaját? Valóban ma idegenné válok magam előtt is, és reményeim és óhajaim megtestesülésének új világa fog előttem föltárulni? Valóban örök lesz ez az új élet? Türelmetlenül vártam őt, terhemre esett egyedül lennem e gondolatokkal. Ő korán eljött, és csak jelenlétében hittem el egészen azt, hogy ma nejjévé leszek és e gondolat megszűnt rám nézve ijesztő lenni.

Ebéd előtt elmentünk a templomba, atyám requiemjére.

— Ha ő most élne! — gondolám én, midőn haza tértünk és én szótlanul támaszkodtam karjára azon férfinak, ki legjobb barátja volt annak, kire gondoltam. A könyörgéskor, a kápolna padlózatának hideg kövére fektetve fejmet, oly élénken elképzelttem atyámat, annyira hittem, hogy lelke megért engem és megáldja választásomat, hogy még most is úgy tetszett, hogy lelke körülünk lebeg és hogy érzem magamon áldását. Az emlékek, a remények, a boldogság, a bű egy ünnepélyes és kellemes érzésben folytak össze bennem, melyhez illett ez a mozdulatlan üde lég, a csöndesség, a földék letaroltsága, és a halvány ég, melyről folyton áramlottak a ragyogó de erőtlen sugarak, melyek megkisértették égetni arczomat. Úgy tetszett hogy az, kivel mentem, értette érzelmemet és osztozott benne. Csendesen és hallgatva lépdelt, és arcza, melyre ritkán tekintettem, azt a sem bánatot, sem gyönyört fejezte ki, mely a természetben és szívemben honolt.

Egyszerre hozzám fordult, láttam, hogy akart valamit mondani. Hátha ő nem arról fog beszélni, a mire én gondoltam? ez jutott eszembe. De ő atyámról beszélt, meg sem nevezve őt. — Egyszer a boldogult tréfásan mondá nekem: „vedd nőül Másámat!“ — mondá.

— Mily boldog lenne ő most, — mondám, erősebben magamhoz szorítva a kart, mely az enyémet tartotta.

— Igen, ön még gyermek volt, — folytatá, szemem közé nézve, — én megcsókoltam akkor e szemeket és szerettem őket csak azért, mert az övéihez hasonlítottak, és nem gondoltam, hogy egykor önmagukért lesznek rám nézve oly drágák. Én önt ekkor Másának neveztem.

— Nevezzen engem „te“nek, — mondám én.

— Épen most akartam neked azt mondani, hogy „te“, — mondá ő, — csak most tetszik nekem úgy, mintha egészen az enyém volnál, — és nyugodt, boldog, vonzó tekintete megállapodott rajtam.

És mi mindnyájan csendesesen haladtunk a mezei szokatlan úton, a legázolt, lekoptatott növényzeten; és csak a mi lépteink és hangunk volt ránk nézve hallható. Egy részről a mély úton keresztül, a távoli kopasz berekig székes homok terült el, melyen a mi oldalunk felől hangtalanul vont egy paraszt ekéjével mindinkább távolodó fekete barázdát. A hegy

alatt elszéledt ménes egészen közel látszott. A másik oldalon és előttünk a kertig és házunkig, és helyenként már zöldült az őszi vetés, a fölengedő szántóföld. Mind e fölött ragyogott a nem forró nap, mindent bevont a hosszú, szálas ökörnyál. Repült az a levegőben körülöttünk és beesett szemünkbe, ráhullott hajunkra, ruháinkra. Midőn beszéltünk, hangunk csengett és megmaradt mellettünk a mozdulatlan légben, mintha csak mi magunk volnánk a világ közepén, ezen mélységes bolthajtás alatt, melyen rezegve hullámozva játszadozott a nem forró nap.

Én is szerettem volna őt „te“nek szólítani, de oly furcsán esett.

— Miért sietsz oly nagyon? — kértem gyorsan és majdnem susogva és akaratlanul elpirultam.

Meglassítá lépteit és még gyöngédebben, még vigabban, és boldogabban nézett rám.

Midőn haza értünk, már ott volt anyja és a vendégek, kik nélkül nem tudtunk meglegenni, és én mindaddig, míg a templomból kijöttünk és kocsira ültünk, hogy Nikolszkojbe menjünk, nem voltam vele egyedül.

A templom majdnem üres volt, én egy tekintettel csak az ő anyját láttam, ki egyenesen állt a szőnyegen a karzat alatt, Katát főkötében, lilaszín szalagokkal és könyekkel arczán, és két három, kíváncsian bennünket néző cselédet. Ő reá nem néztem, de éreztem jelenlétét mellettem. Hallgattam az imádság szavait, ismételtem azokat, de lelkemben nem visszhangzottak. Nem tudtam imádkozni és tompán tekintettem a szent képekre, a gyertyákra, a lelkész ruháján kivarrott keresztre, az oltárra, a templom ablakaira, és semmit sem értettem. Csak azt éreztem, hogy valami különös történik körülöttem. Midőn a keresztes lelkész hozzánk fordult, szerencsét kívánt és azt monda, hogy ő keresztelt meg engem és isten arra segíté, hogy meg is eskessen, Kata és az ő anyja megcsókoltak minket és hallatszott az öreg Gergely hangja, ki a kocsit szólítá elő; én elbámultam és megijedtem azon, hogy már mindennek vége, és hogy semmi szokatlan, semmi a velem történt titokszerűségnek megfelelő nem ébredt lelkemben. Megcsókoltuk egymást, a csók oly idegen volt érzelmeinkhez. „És mégis csak ennyi“ — gondoltam én. Kimentünk az előcsarnokba, a kerekék dübörgése tompán visszhang-

zott a templom boltozata alatt, üde lég illatozott arczom körül, ő fölöttette kalapját, és segített nekem a kocsiba beülnöm. A kocsi ablakából láttam a fagyos, udvarral ellátott holdat. Mellém ült és becsukta a kocsiajtót. Valami belenyílt szívembe. Szinte sértőnek látszott előttem az az önbizalom, melylyel ő ezt tette. Kata hangja kiáltott, hogy fedjem be fejemet, a kerekek köveken zörögtek, azután a puha úton, és mi elindultunk. Én beszorulva a sarokba, kinéztem az ablakon a távoli fénylő mezőre, és az útra, mely futott előttünk a hideg fényű holdvilágban. És nem nézve reá, éreztem őt ott mellettem. — Hogyan, hát csak ezt nyertem e pillanattól, melytől oly sokat vártam? gondolám, és mintegy lealacsonyítónak, sértőnek tetszett, hogy egyedül, ily közel ülünk egymás mellett. Hozzá fordultam azon szándékkal, hogy mondjak neki valamit. De szó nem jött nyelvemre, mintha már nem volna meg bennem az előbbi gyöngédség érzése, hanem a sértődés és ijedség érzése váltotta volna fel.

— Én e pillanatig nem hittem, hogy ez lehetséges, — felelt ő halkán tekintetemre.

— Igen, de én félek valamitől, — mondtam én.

— Tőlem félsz barátnőm? — monda ő és megfogta kezemet, s lehajtá arra arczát.

Kezem élettelenül nyugodott kezében, és szívem fájni kezdett a hidegségtől.

— Igen, — susogtam én.

De ekkor szívem egyszerre erősebben kezdett verni, kezem megreszketett és megszorította kezét, melegem kezdett lenni, szemem a félhomályban tekintetét kereste, és egyszerre éreztem, hogy nem félek tőle, hogy ez a borzadály a — szerelem, új és még gyengédebb és erősebb szerelem, mint ezelőtt. Éreztem, hogy egészen az övé vagyok, és hogy boldoggá tesz a hatalom, melyet nyert fölöttem.

Oroszból

SZENTKIRÁLYI ALBERT.

EGY KÉP ELŐTT. *)

Robinsont olvasod! Csodás bűbája
Lelkedre úgy hat, mint az illat-ár,
Mely szinte kábít. Vagy mint messzi tájra
Ösztöntől űzve indul a madár, -
Ott hagyva csöndes fészkrét, bontva szárnya
S száll, merre álmodott új honja vár,
Hol a fű zöldebb, ég azúrja kékebb,
S valóra válnak ábrándszötte képek ...

A part homokján fekszel elterülve;
Habok locsolják a sárgás fövenyt,
Fut az apály, sirály csapong körüle,
Ott egy hajó küzd a tengerbe' bent;
Te csak könyvedbe vagy még elmerülve,
És abban élsz, feledve a jelent,
— Míg sovárgó lelkednek szárnyi nőnek —
Ringatva álmain mesés jövőnek:

Hogy' szállsz hajóra, küzdve vész-viharral,
Hajód törik, a hab kőszirtre vet,
A meztelen nyomor küszködni sarkal,
Kétség s remény közt hánykodik szíved,

*) E kép egy a tengerparton nyugvó gyermeket ábrázol, a ki Robinsont olvassa.

De sorsodat kivívod férfi-karral,
 Nehéz próbákat boldogság követ,
 Sátrad fölött kihajt, virúl a pálma
 Oh szép jövő, oh nemes élet álma!

Dicső gyerek! csak szódd, csak szódd az álmot!
 — Olvastam egykor én is e regét:
 Elöttem is a tenger síkja állott,
 Elöttem is megnyílt e bájvidék.
 Az én hajóm is tört, egem villámlott,
 De végre pálmák árnyán ébredék.
 Oh, üztem én is e fiú ábrándit!
 Én is — De hisz' mind gyermekek valánk, mind!

És nem vagyunk-e gyermekek, mind végig,
 Bár férfiúl s aggság ősz fűrtiben?
 Az ifju álma nem csapong-e égig?
 S a férfi terve, mely so'sem pihen!
 S az agg, ki egy üdvhonba hídát épít . . .
 Kalandorok mind, valamennyien!
 Úgy küszködünk, remélünk, számkivetve,
 Robinsonokként, elhagyott szigetbe' . . .

SZÁSZ KÁROLY.

EMLÉKKÖNYVBE.

Kiket szeretsz, s a kik szeretnek,
 Ha bántanak, ha megsebeznek:
 Ne haragudj' rájuk sokáig!
 De öntsd ki szíved, s ha letörléd
 A fájdalom kicsordult könnyét:
 Bocsaás meg! hidd, enyhedre válik.

Oh egymást hányszor félreértjük,
 Szeretteinket hányszor sértjük,
 Bár szívünk épen nem akarja!

Mi is talán vérzünk a sebben,
Nekünk is fáj, még élesebben,
De büszkeségünk be nem vallja.

Ne légy te büszke, légy őszinte,
Híved legott azzá lesz szinte;
Oszlik gyanú, megenyhül bánat.
Oly váratlan jöhet halálunk,
S ha egymástól haraggal válunk:
A sírnál késő a bocsánat!

GYULAI PÁL.

A LANTOS DALAI.

GOETHE *Wilhelm Meisterjéből.*

I.

Ki a magányban elmerül,
Hamar lesz egyedül:
Kiki mulat, hölgyért gyulad,
S a bánkodón tulad.

Bánkódnom hagyjatok!
Midőn magam vagyok,
De magam igazán,
Egyedül nem vagyok ám.

- Meglepi loppal a szerelmes,
Mikor magában van a kedves:
Így lep meg éjjel-nappal engem,
Mihelyt magamban elmerengtem,
A kín, a gyötirelem.
Legyen csak egyszer ah nekem
Megvetve künn a síri ágy,
Majd ott magamra hágy!

II.

Ajtók elé kullogok,
Csöndesen megállok ott;
S jámbor kéz ha enni nyújta,
Kelek újra tova útra.

A ki látja alakom',
Érzi majd hogy néki könnyebb;
És azután ejt egy könnyet,
Tudom is én mi okon.

III.

Ki sohsem ette falatját könnyesen,
Ki ágyán sírva sohasem
Virasztá át keserves éjeket,
Oh égiek, nem ismer titeket!

Az embert élni készítek,
Szegényt a bűnre viszitek,
Aztán kínjával ott hagyjátok:
Mert minden bűnt megfog az átok.

GREGUSS ÁGOST.

AZ ARANY KÖZÉPSZER.

HORATIUS II. 10.

Úgy élhetsz, barátom, helyes okkal-móddal,
Ha nyílt tengerárra nem sietsz hajóddal,
És ha nyílt tengernek viharától félve
Nem is szorúlsz vészes szirtek közelébe.

Ki arany középben találja édenjét,
A rozzant kunyhónak elkerüli szennyét;
Józan: a paloták fényét sem kívánja,
Hogy ne leskelődjék az irigy utána.

A fenyvek is minél magasabbra nyúlnak,
 Lombjukban a szelek annál többször dúlnak;
 Ha nagyobb a torony, nagyobbat is esik,
 Isten nyilai is hegy ormát verdesik.

A jól vértezett szív reményel bajában,
 S fél a változástól örömek zajában.
 Isten a zord vihart fejünkre zudítja,
 De hogyha kitombolt, le-lecsillapítja.

Hogyha most, barátom, bú és baj keserít,
 Rád a jobb szerencse majd szebb napot derít:
 Nem feszül örökké Apollonnak íja,
 A hallgató múzsat lanttal dalra hija.

Sújtó sorsnak el ne szédítsen csapása,
 Hogy lelked borúra a derút meglássa;
 Jó szélről vitorlád hogyha feszül, duzzad,
 El ne bizakodjál, gyorsan bellebb huzzad!

SIMONYI ZSIGMOND.

É R T E S I T Ő.

A politikai tudomány kézikönyve. Irta Kautz Gyula. Második, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1876. Franklin-Társulat. XVI. 597 lap.

A könyvnél, mint az embernél, meg lehet a testet és a lelket különböztetni. Nem mindig a tartalom bősége, tudományos volta, sőt rendje, még az irány világossága sem minden esetben határoznak valamely mű sorsa s befolyása fölött; egynél több sovány, szegényesnek látszó füzetecske indított meg hatalmas eszmeáramlatot, melyet számos idézetekkel telt s szabályszerűen beosztott kötet képtelen volt más irányba áttérlni; magán a tudomány mezején sem a vastag művekben van mindig elvetve a haladás magva; az emberi fejlődésre erősebb hatást gyakorolt néhány kevésbé képzett férfi ihletének zavaros följegyzése, mint az összes bölcselők mély

elmélkedésének gyümölcse. A lángész útát tör magának a külső segítségével ha lehet, annak daczára, ha kell; az emberiség megérti s fölismeri előbb-utóbb minden korban s helyütt valódi képviselőjét, lelkiismeretét, akár királyi díszben és fényben, akár kopott mezben lép föl.

De kézi vagy tankönyvben nem a lángelmét keressük. Nem szokott az a merész eszmének hona lenni, mely járatlan úton fölfedezésekre indul, szembezállva az ismeretlennek iszonyaival. Az ily fajta művet inkább a rendezett sorsú polgárhoz hasonlíthatjuk, a kinek viszonyai a biztosság nyugalmaiban fejlődnek, a ki nem veszélyeztet se életet, se vagyont, irtózik attól, a mi regényesnek látszik, gyanúsna tartja a genialitást; de tudja, hogy jólléte a társadalom szilárd alapja. Kiaknázza mások találmányait, tőkét gyűjt, s felhalmozva hagyja utódaira a kincset, melynek szerzése nagy fáradságba került ugyan, de kevés kockáztatásba. Kétség nem gyötri; az elfogadott életszabályokban nem csalódik; tekintély háza és üzlete körében; halála után pedig irigylendő például szolgál az emlékezetben.

Hazai irodalmunk ily nemű terményei közt Kautz munkái kétségen kívül nagy méltánylatnak örvendenek. Elismerten tudós könyvek, s e mellett megütik a népszerűség színvonalát. Olvasásuk nem fárasztó és mégis tanulságos. Megannyi kis encyclopaediáknak látszanak, a melyekből a tanuló a tárgyra vonatkozó mindenféle nézettel vél megismerkedni. S ezért a főbbek több kiadást is érnek, a mint az előttünk fekvő munka mutatja, mely pár hét előtt került ki másodszor a sajtó alól. Lássuk, mennyiben felel meg szerzője hírének s a közönség jó indulatának.

Tagadhatatlan, hogy jól meg van teremve, s elég bőven táplálva. Egyre-másra minden oldalán öt-hat műre találunk hivatkozást, a külön idézetek száma pedig légió; egész nagy irodalom képviselője. A források tehát, a melyekből a szerző merít, gazdagok és változatosak; ritka olvasottságról tanúskodnak. Másrészt azonban a választék nem mindenütt felel meg a tömegnek; sok közöttük a pusztá frázis, s nem egy helyütt találni olyan állítást, a mely írójánál csakis esetleges, nem jellemző, vagy összefüggéséből van kiragadva. Ha például Lamartine azon kijelentésével találkozunk, hogy „a királyság az isten képére teremtett kormányzat“, ezt költői lelkesedése,

de nem politikai nézet kifejezésének kell tekintenünk; korunk elsőrendű philosophját, Spencert, nagyon tévesen ítélnők meg, ha észjárására azon idézett mondatából következtetnénk, hogy „a tisztán demokratikus kormányzat szembetünőleg az egyedüli, mely erkölcsileg megengedhető, az egyedüli, mely lényegénél fogva nem bűnös“, nem tudva, hogy ez oly művében fordul elő, melyben eszményileg tökéletes emberek teljesen öntudatos társadalma eszményi szervezésének feladatát bonczolgatja; félreérti Fichtét, a ki azt hiszi, hogy, mivel a világegyetemet az „én“-ből építi föl, az egyéniségi absolutismusnak, s nem az állami hatalom föltétlenségének barátja, s hogy ő Humboldtta vagy Millel egy nézethez szegődött; különböző felfogásokat vegyitünk össze, ha Eötvös gondolatát, hogy „az önkormányzat által vethetni határt az állam túlkapásainak“, Mirabeaunak „a kormányzási düh“ elleni felszólalásával, s Odillon-Barrot demokratikus ömlengéseivel azonosítjuk. Ha azután a sajtószabadság melletti érv gyanánt hivatkozást találunk Börne szavaira, „hogy a szabadság a sírban is nő, míg a koporsót szétrepeszt, ezt jegyezzék meg a sírásók“, vagy a törvényes felsőbbtség iránti engedelmisség támogatására idézetet találunk Sophokles *Antigonejára*, melynek erkölcsi alapelve pedig éppen az ellenkező, hogy t. i. az isteni jogot inkább kell tisztelni, mint az emberi parancsnak hódolni: meggyőződünk, hogy az írói nevek és vélemények felsorolásának e rendszere tetemesen csökkenti azon egyéb-iránt elég ismétlést tartalmazó lajstromok értékét, melylyel minden fejezet sőt szakasz elejét és végét mintegy körülbasztva találjuk. Annál inkább, mivel a szerző sem igényli, hogy e felsorolásokat teljesen kimerítő bibliographikus adatoknak tekintsük, hanem azokkal inkább tájékozásul szolgál, minél fogva az olvasó előtt mint csakugyan a kérdéshez tartozóknak és megrostáltaknak kellene szerepelniök.

Nagyobb baj egyébiránt ennél e munka szellemének határozatlansága, irányának, ha nem is bizonytalan, de tévetege volta. Nem vonjuk kétségbe azon őszinte liberalismust, mely e könyv lapjait átlengi; oly ecclectikusnak mutatkozik ez azonban, annyi kibékíthetetlen ellentétes nézet töredékeiből alakul, elannyira hajlik és simul a különböző oldalakon álló tekintélyek nyilatkozataihoz, hogy biztos vezérfonalat a következtetésre, sőt még határozott módszert az elemzésre

is alig tudunk benne meglegelni. Elmosódnak a nézetek határai; egy kalap alá kerül Rotteck, Cousin, Laboulaye, Mill és Eötvös, — Hegel, Krause, Bluntschli, Stein, Guizot, Rosmini és Széchenyi, — Stahl és Haller, — Tocqueville és Savigny, — a centralista Dupont-White és Somssich Pál, — Mohl és Stein, — Follman és Lassalle; s egy lélekzettel mint a szövegben felsorolt túlnyomólag gyakorlati irányúaknak állított termékekhez sorakozó említetik Eötvös *Reformja* és Szeremlei *Jogbölcsélete*. S nemcsak az írók iskoláinak osztályozásában, mások eszméinek megítélésében, hanem saját fejtegetései körében is gyakran összevegyíti a szerző a szembenálló elvek megtestesüléseit, nemcsak méltányolva minden történelmi szerkezetet, a mit czélul kitűzött, hanem a régi festő kísérletét megújítva, mindegyik előnyeit egy keretben akarva felhasználni, a régi tanútság mellőzésével, hogy a szép tagok és egyes vonások együttvéve szemsértő képpé alakulnak.

Már magában e „politika“ körében, a tudomány meghatározásában s rendszerében hiányzik az egység. Habár a politikát Kautz, mint az államtudomány azon ágát határozza meg, mely „a *gyakorlat* szempontjából az államélet feladatainak s az ezek megoldására vezető módok, eszközök és intézmények kiderítésével foglalkozik“, és a philosophiai államjogra bizza „a közületi rend és szervezet általános jogi és igazsági alapjait, állandó lételemeit és eszméjét fejtegeti“, — mégis tiltakozik Fröbel azon állítása ellen, hogy a politikai írónak csak a jövő elvi kilátásairól vagy a jelen gyakorlati küzdelemről való lemondás közt van választása. A társadalmat megkülönbözteti az államtól, de külön társadalmi tanról hallani sem akar; — mellékesen megjegyezzük, hogy tévesen helyteleníti a szerző épen Careyt azért, hogy a nemzetgazdaságot „Social science“ név alatt tárgyalja, hiszen a közgazdaság ez elnevezése nem Careytől származik, hanem sokkal régebben kezdődik az angol írónál. E mellett az államphilosophia feladatait nemcsak hogy könyvében mindenütt tárgyalja, hanem minden szakasznál még nem politikai, hanem tisztán philosophiai írókra is hivatkozik, minők Ahrens, Krause, Walter és Trendelenburg; másrészt az „előbeszéd“-ben kijelenti, hogy az államigazgatási jogot fel nem öleli, az államtudományok felosztásánál azonban ezt egyáltalában nem említi meg; a kor-

mányzati politikában pedig foglalkozik azon elméletekkel, „a melyek a közigazgatási jognak alapját képezik“. Hiszen ha az „államszervezés és kormányzás tudományát“, a minek a politikát nevezi, ily terjedelemben fogjuk fel, ki is terjed az minden, bármely államczél elérésére alkalmas eszközre.

Ily ellenmondást találunk a metaphysikai, a theologiai, a jogi és a politikai fogalmak közt, pl. a szabadság tanában. Cicero meghatározását, hogy „Libertas est potestas vivendi, ut velis“, az erkölcsi szabadság vallásilag értelmezett eszméjével, a mely szerint az annyit tesz, mint helyesen élni az emberi tehetségekkel, és a polgári és politikai szabadsággal egy sorba állítja a szerző, a mely utóbbiak közt éles határvonalat húzni alig tartja lehetőnek, de nem is okvetetlenül szükségesnek; néhány lappal odébb pedig a leglényegesebb különbséget állapítja meg közöttük: az egyéni szabadságjogokat az egyest, mint személyt föltétlenül megilletőknek, a politikaiakat pedig az értelmiség és a műveltség mérvében megadandóknak tekintvén. Vagy ha talán a szabadságot nem is kellene ily szigorúan keresni ez általánosságokban, a melyeknél a gondolat logikai éle jó inkább tekintetbe, mint gyakorlati alkalmazhatósága, s a melyek így inkább e mű keretén kívül feküdnének, hiszen a szerző az államról és tudományáról való tant úgy is a bevezetésben s így nem a könyv testében magában taglalja: vessünk egy pillantást az alkotmányi politikához képest kétségen kívül kissé mostohán tárgyalt kormányzati politika valamely részére. Hogyan bánik el például a szerző a központosítás és az önkormányzat tanával? Vegyesen elmondja az egyiknek is, a másiknak is különböző fogalmait, előnyeit és hátrányait; vezérelvül azután kitűzi, hogy a *kormányzati* centralisatio és az önkormányzat közt ellentét nincs, és hogy mindegyik irány csak túlzásaiban és helytelen alkalmazásában válik veszélyessé. Elég különös egyébiránt e fejezetben előforduló azon megjegyzés, a melyben Olaszországot, a városi önkormányzat ez ősi hazáját, melynek tevékenységét a községi ügyekben valóban irigyelhetnök, a „dolce far niente“ classikus földjének nevezi. Vagy a közigazgatási és az állambírósági rendszereket illetőleg megkülönbözteti-e kellő éllel az angol, a francia, a porosz, az osztrák, az amerikai felfogásokat, és azon egyéb államszervezeti föltételeket, melyek a különböző intézmények eltérő

természetét előidézték? Még csodálatosabb, hogyan igazodik el a szerző a vallási és egyházpolitikai téren. A nélkül, hogy kísérletet is tenne a vallásszabadság és az egyházzabadság kérdésének egymástól való szoros elválasztására, öt különböző rendszert vél megállapíthatni, melyeknek elsőjét az úgy nevezett egységi rendszer képezi, a két legszembetűnőbb ellentétben álló elméletet, t. i. az absolut theocratiát és az egyház föltétlen alárendelését az állam alá, együtt tartalmazza magában, a melyekről Kautz vegyesen és egyformán elmélkedik. Megkülönbözteti azután az általa dualisticainak nevezett egysúlyi rendszert; a politikai rendszert, a melynél azon elvet „Cujus est regio, ejus est religio“ a francia gallikán és a josefinistikus elmélettel azonosítja; az éjszakamerikai vagyis magánjogi rendszertől azonban mégis elkülönítve sorolja fel mint ötödiket azt, a melynek jelszava „szabad egyház, a szabad államban“; bár a kettő közt határvonalat egyáltalában nem érint meg. Végül mindegyiknek bajait sorolván fel, azon eredményre jut, hogy elméletileg körülbelől oly állapotot ír le a legtokéletesebb gyanánt, mint a minőt ma tényleg hazánkban szemlélünk; a gyakorlati kérdések nehézségeit, a melyek az újkori küzdelmekben nyilvánulnak, mindig azzal kerülve el, hogy általános szólamok mögé siklik.

Együtt jár az optimisticus ecclecticizmussal a történeti tényeknek és más íróknál találtató véleményeknek azon félreértése, a mely kikerülhetetlen, mihelyt azokat nem szerves összefüggésben, hanem egyenkint latolgatjuk. Így ott, hol a szabadság felfogásáról szól, egész általánosságban említi Kautz, hogy az ókor a szabadság szemléletében mindig az államot tartá szem előtt, míg az újkor az egyéni szabadságjogokra helyezi a fősúlyt, egészen feledve Perikles híres beszédét, a mely épen a szabadság, úgy nevezett, újkori fogalmának legszebb emléke. Igaz, hogy gyakorlatilag az ókornak az állam mindenhatósága volt eszménye, de elméletileg létezett már az újkori egyéni szabadság eszméje, s elméleti műben erről nem kellene megfedkezni. Macchiavelliről szólva, ismét megemlíti, hogy ő az embereket természetöknél fogva roszaknak tartja, és így államelmélete nem a tökéletesedés, hanem a körfutam törvénye szerint alakúl; és nem veszi észre, hogy, ha az emberi természet romlottságán fordulna meg a dolog, ez a keresztyénségben is megvan. Általános igazságokként említi így Napo-

leon és Burke, Guizot és Laveleye alkalmi vagy pusztán polemikus nyilatkozatait. Kivált pedig Steinnal szemben túllépi szerző a tárgyilagosságnak is határát, a midőn társadalomtudományi és közigazgatástani elméleteit csupán egyes tételekben veszi szemügyre és bírálja a nélkül, hogy elvi alapfelfogását bárhol tüzetesen s részletesen ismertetné, illetőleg ellenkező álláspontjáról czáfolni vagy a Stein-féle tagadhatatlanul csonka társadalmi fogalomnak tökéletlenségeire utalni törekednék.

A külső egyetemes kibékítésre, a látszólagos inkább, mint valódi egyeztetésre való igyekvést, a mely ezek szerint e művet jellemzi, megtaláljuk irányában, a mely a műszókat szaporítja, de szigorúan meg nem tartja, és annak daczára, hogy a latin kifejezésektől nem irtózik, új magyar szókat is teremt; de nagyrészt német gondolkodásmenetet követ.

Mindezek daczára kétségtelen, hogy e könyv tartalmának gazdagságánál, összegyűjtött anyaghalmazánál fogva, hézagpótló és nyereség irodalmunkra és hazai tudományunkra nézve. Nem is alkalmaztunk volna megítélésénél oly szigorú mértéket, ha nem volnánk meggyőződve arról, hogy épen e tulajdonainál fogva még harmadik kiadást is ér, és hogy a szerzőnek sem lehet közönyös, vajon pusztán napi termékként fogadtatik-e, vagy méltónak tekintetik arra, hogy az olvasó közönség és az egyetemi hallgatóság egész nemzedéke tanulmányának egyik főforrásaúl szolgáljon.

PULSZKY ÁGOST.

Proctor Richard. Más világok, mint a miénk. A világok sokasága a legújabb tudományos vizsgálatok fényénél. Az eredeti harmadik kiadása után fordította Dr. Császár Károly, a fordítást átvizsgálta Szily Kálmán. Hét műlappal és hét, a szöveg közé nyomott fametszetű ábrával. 16 nyomtatott ív. Budapest, 1875. A természettudományi könyvkiadó vállalat második ciklusának I. kötete. Kiadja a természettudományi társulat.

A természettudományi társulat 1872 tavaszán egy irodalmi vállalatot indított meg népszerű természettudományi könyvek magyar nyelven kiadására. A siker reményével, de nem minden aggodalom nélkül fogtak az illetők a munkához. Jogos volt az aggodalom, vajon a magyar olvasó közönség

csekély száma és sokat híresztelt közönyössége mellett fog-e annyi aláíró találkozni, a mennyi e tudományos irodalmi vállalat biztosítására szükséges, és jogos volt a kételkedés is, vajon a magas műveltségű angol és német közönség színvonaláról vett, komolyabb tanulmányra szánt munkákat nem fogja-e a magyar közönség élvezhetetleneknek találni.

Az aláírás eredménye fényesen bebizonyította az aggodalom alaptalan voltát. Az a közönség, melynek közönyösségét annyiszor hirdették és hirdetik ma is, meglepő támogatásban részesítette a vállalatot. A megindításra szükséges 600 aláírás helyett 1200-nál több gyűlt össze, fele részben a tágabb értelemben vett szakemberek s fele részben a tudománykedvelők sorából. *)

A jelen geológiája Cottától, A fajok eredete Darwintól, Előadások az élettan köréből Huxleytől, A hő mint mozgás Tyndalltól, Helmholtz Tudományos előadásai s egy kötet Természettudományi értekezés jelent meg a vállalat első cyklusában 1872-től 1875-ig. A kritika — a napi lapok és az időszakos folyóiratok kritikája egyaránt — nagy elismeréssel fogadták e műveket. De a legnagyobb elismerés a m. tud. akadémia részéről érte a vállalatot. Az akadémia ugyanis elhatározta egyfelől, hogy a természettudományi könyvkiadó vállalat II. ik cyklusát évi 2000 frttal segélyzi, egyedül azt kötvén ki, hogy a három évre szóló aláírási összeg megfelelő arányban alászállíttassék, másfelől pedig a maga könyvkiadó vállalatát is, — a történelem, törvény- és államtudomány, philosophia és irodalom köréből — a természettudományi társulat által foganatba vett eljárás mintájára szervezte.

De a döntő szót a természettudományi könyvkiadó vállalat életre valósága felől mégis maga a közönség vala mondandó! Fogja-e a második cyklust is oly mértékben támogatni mint az első? meg volt-e elégedve az elsővel, vagy talán már beelégedett vele? Igaz hogy az akadémia segélye lehetségessé tette, hogy az évenkénti aláírási összeg 2 frttal alább szállíttassék, de ha a vállalat első folyama a közönség tetszését meg nem nyeri, ez az árkülönbözet bizony nem szerezhett neki egyszerre megkedveltetést.

*) Ez adatok a természettudományi társulat évi jelentéséből vettek.

A közönség nyilatkozott! A részvét a második cyklus iránt az elsőhöz képest, nem hogy csökkent, sőt inkább emelkedett; nemcsak a régi 1200 aláíró jött vissza, hanem még 200 újat is hozott magával.

Az előttünk fekvő kötet, a Proctor *Más világai* elsőnek jelent meg a II-ik cyklusban. A választás szerencsés volt, a közönség még nagyobb érdeklődéssel fogadta ezt a kötetet, mint az előbbieket. Pedig Proctor nem oly kitűnő tudós mint Darwin vagy Helmholtz — nagyobb figyelemre méltó fölfedezése alig van — nem is oly nagy író mint Tyndall, s művei mind a mellett Angliában is a legkedveltebb népszerű olvasmányok között foglalnak helyet! Miben rejlik e kedveltség titka? Nézetünk szerint abban, hogy Proctor nagyon jól meg tudja választani, mi érdekli a közönséget s mi nem, s tudja azt is, hogyan kell tárgyát ide-oda forgatni, hogy a közönség figyelme folyvást le legyen bilincselve.

„Az astronomia és geologia — így kezdi Proctor — nagyrészt annak köszönik varázsukat, hogy más életalakokról keltenek eszméket mint a melyekhez hozzászoktunk. A geologia oly napokról beszél, mikor e földön idegen teremtmények laktak, minőket ma már nem találunk fölszínén. Gondolataink ama korszak felé fordulnak, mikor e szörnyek gyarapodtak és szaporodtak; s lerajzoljuk magunknak azt a képet, melyben földünk akkorában előtűnt. Idegen növényalakok képezik a látvány hátterét, melyen lelki szemünk megpihen. A levegő dagad a nedvességtől, hogy a buja növényvilágot táplálhassa; undok hullók mászkálnak posványos birodalmukban, és egymással vagy az erdők polgáiraival tusakodnak; szörnyű, denevérhez hasonló teremtmények suhannak el a ködös felhomályban, mely az ősvilág nappalát jelenté vala; az óceán mélységeiben bűbájos szörnyek üldözik zsákmányukat: és midőn a rég letűnt idők különös alakjain legeltetjük lelki szemeinket, megfeledkezünk arról, hogy a föld jelenlegi képe nem kevésbé csodálatos és hogy talán a visszaemlékezés a mi időnkre valamikor ép oly meglepő fog lenni, a milyennek mi most a geologiai korszakokat találjuk.

Az astronomia varázsa hasonló ehhez. Nem vizsgálhatjuk ugyan a többi égi testeken tényleg élő lények természetét; nem adhatjuk külsejük és tulajdonságaik képét; és csakis egy-két szempontból alkothatunk magunknak némi eszmét

életek föltételeiről. De mindenfelől látunk bizonyítványokat, hogy azon a világon kívül, melyen mi élünk, még más világok is vannak, szintoly helyesen tervezve és jól gondozva. Sőt látunk gömböket, melyek mellett a mi földünk parányi foltoeskanak tűnik föl; követjük e gömböket, a mint kijelölt pályáikon magasztos méltósággal tovább vonulnak; megfigyeljük a mint a nappal fölszínök terjedelmes részére visszatér; és látjuk a holdak egész rendszerét, melyek éjjeli egökön lámpákként csüngenek. Azt találjuk továbbá, hogy a megmérhetetlen tér mélységeiben ezer meg ezer nap vetekszik a mi napunkkal; és lelki szemünk lerajzolja a más világokat, melyek a mienkhez hasonlóan állandó pályákon keringenek világító társaik között.

Réges-régen, mielőtt még a modern astronomia csodái föltárva nem voltak, kutató szellemű férfiak mintegy ellenállhatatlan ösztöntől vezetve vizsgálták a hasonlatosságot, mely a mi világunk és a bennünket minden oldalról környező világok között lehet. Pedig nem pusztán gazdag képzelmű theoretikusok vitatták e kérdéseket, hanem a legkitünőbb tudományos férfiak. Rég elmúlt időkben Anaximander és Pythagoras tették a miénken kívüli világokat tanulmányuk tárgyává; később oly férfiak, mint Huygheus, Galilei és Newton foglalkoztak ugyanazon tárggyal; míg napjainkban Whewell és Brewster vetették latba tudományos és vitatkozó tehetségöket az ellentétes elméletek védelmére.

Nem nagy idő folyt le, ha az éveket számítjuk, mióta *A világok többsége* Whewelltől és az *Egynél több világ* Brewstertől megjelentek. Ámde a tudomány oly rohamosan haladt, hogy a többi világokon levő élet kérdése azóta már egészen más alakot öltött. Érvek, melyek harmincz évvel ezelőtt csak föltevések voltak, mai nap vagy bizonyosak vagy már megczáfolvák. Kétséges pontok földerültek; új vélemények keletkeztek még oly tények fölött is, melyeket már a két vitázó is egészen jól ismert; és végre, a vizsgálódás új módja lön föltalálva, mely nemcsak a meglepő tények nagy számát derítette föl, hanem a jövő évek folytatában még nagyobb csodák művelését is igéri.

Ez okon fölhíva érzi magát az ember újból megvitatni azt a tárgyat, mely már évekkal ez előtt tökéletesen kimerítettnek látszott a többször említett két kitünő buvár kutatásai

által. Ma azonban kedvezőbb a helyzetünk, hogy magunknak helyes eszméket alkossunk, mint a milyenből Whewell és Brewster a bolygó- és csillagrendszereket fölvehették. Mióta csak emberek kutatják az ég mélységeit, soha a meglepő fölfedezéseknek bámulatosabb sora nem jutalmazta csillagászok és physikusok fáradozásait, mint az utóbb elmúlt néhány év alatt. Nem reménylett kinyilatkoztatások történtek minden oldalról. A legérdekesebb analogiák közel rokonságba hozták az ég legtávolabbi testeit saját földünkkel vagy bolygórendszerünk központi világával, a nappal. Sőt oly tanúságra is tettünk szert, melynek fölötte nagy a jelentősége a más világok lételét támogató nézeteinkre nézve: megtanultuk azt, hogy magában a naprendszerben és a csodálatos tejútban, melynek egyik alkotó része a mi napunk is, a szerkezet oly különféleségét ismerhetjük föl, melyről a csillagászok még csak néhány évvel ezelőtt is vajmi selejtes fogalmat alkothattak.

Földadatomban tehát a következő lapokon nem egyedül az, hogy bebizonyítsam a tételt, mely szerint a mienken kívül még más világok is vannak, hanem az, hogy új és reménytelen érdekes világosságban tűntessem föl a bámulatos fölfedezéseket, melyek a legújabb tudományos kutatásokat jutalmazták. E fölfedezések, ha azokat pusztán csak közvetetlen jelentőségek szerint ítéljük meg, igen alkalmatosak arra, hogy felköltssék bennünk a csodálkozást a mindenséget alkotó isten bámulatos művei és a messzeható szellemi tehetségek iránt, melyekkel teremtményét, az embert felruházta. Csak midőn a legújabb fölfedezéseket a más világok lételéhez való vonatkozásukban tekintjük, midőn megkísértjük magunknak fogalmat alkotni az élet nyilatkozásmódjainak töméntelen változatosságairól, mely a modern kutatások által föltárt kosmikus szerkezet elszámálhatatlan változatosságainak megfelel — csak akkor látjuk be e fölfedezések valódi jelentőségét.“

Az iméntiekben idéztem helyek világosan jellemzik az egész munka tárgyát és irányát. A főczél az, „hogy új és érdekes világításban tűntesse föl a bámulatos fölfedezéseket, melyek a legújabb tudományos kutatásokat jutalmazták“; a *Más világok* kérdésének fejtegetése, a többi égi testek lakott vagy lakatlan voltának vitatása csak eszköz, ügyesen választott eszköz az érdekeltség ébren tartására. Ez az egyik oka

annak, hogy Proctor *Más világait* a nagy közönség oly nagy érdeklődéssel fogadta. Van még Proctor műveinek egy másik jó tulajdonsága is: a mély tisztelet, melylyel a régi idők hagyományai és az átöröklött felfogások iránt viseltetik. E tulajdonság Proctor hazájában múlhatatlanul szükséges, hogy valaki kedvelt, népszerű író lehessen; s ez az ő működésének az újabb tudományos eszmék elterjesztésében és meggyökereztetésében tetemesen nagyobb hatást biztosít, mint a minőt honfiainál akkor érhetne el, ha némely német népszerű író példáját követné, kik a tudománynak azzal vélnek szolgálatot tehetni, hogy kedvtelve tépik, marczangolják az emberiség nagy többségének legszentebb érzelmeit. Proctor jól tudja, hogyan férközhetik a természettudományi író az angol olvasó közönségnek nemcsak agyához, hanem szívéhez is.

A fordítás egészben véve jól sikerült, ámbár *A jelen geológiája* vagy *A hő mint mozgás* magyarságának mértékét nem üti meg. — A kiállítás meglepő szép; teljes elismerés illeti érte úgy a természettudományi társulatot, mint a Franklin-társulat nyomdáját.

—n.

Lieder der Lappen, gesammelt von O. Donner. Übersetzung aus finn. Zeitschrift von Soumi. Helsingfors 1876.

Nyelvtudomány és ethnographia igen nagyon egymásra szorúlnak, mert nemcsak hogy egymást kiegészítik, de legjobban éreztetik egymásnak híjját is. Az európai, hogy ne mondjam, az összes nyelvtudománynak és ethnographiának azon része, a mely bennünket, jelesen magyar tudományos akadémiánkat illeti legközelebről, szinte leghézagossabb, egyiknek és másiknak híjja legkirívóbb. Azért mindent a legbuzgóbb érdekekkel tartozunk fogadni, ha bár csekély dologban is öregbítheti tudományunkat.

Az északi sark népeit (polaris népeket) kivéve, Közép-Európában és Ázsiában, nyugatrul kezdve így sorozódtak a népek: keltek, germánok, szlávok, finn-ugorok, törökök, mongolok, mandsuk: — a sinai, tibeti, japáni világ külön áll magában, mennyiben hatása, a történelem tudomása szerint, Európát nem érte közvetlenül. A mely rendben most talál-

juk a nép-rétegeket, abban tünteti föl a régi történelem is. Az úgynevezett népköltözések, melyeket a fölháborodott tenger árhajaihoz lehet hasonlítani, a melyek, mihelyt csendesség áll be, vissza-visszatérnek a szokott partok közé, csak ideiglen zavarták meg a rendet; így a keltek költözései dél és kelet felé a Krisztus előtti IV. században; így a gótok költözései dél-nyugat felé a Krisztus utáni III. és IV. században; így végre a mongolok áradása a XIII. század első felében, a mely egész a Dunáig, Tiszáig ért, de csakhamar visszatért a régi helyére a törökség mögött. A kelt, germán szláv, finn-ugor, török, mongol, mandsu néprétegek úgy sorozódtak, hogy bár mennyire szorította is a nyugatit a keleti szomszéd, az amannak eleibe nem vágott. Legjobban megfogyott már a kelt, de azért, a hol megvan, legnyugatiabb nép-réteg; utána van a germán réteg, melyet viszontag a szláv nem előzhetett meg sehol nyugat felé; a szláv mögött következik a finn-ugor, mely éjszakra a germánt, keletről a szlávot érte, s a hol megvan, éri mai napig. A magyar kivételt látszik tenni, a mennyiben Európa szívében foglalt helyet, látszólag a szlávok között; de a Kárpátok övezte tartomány a hunok ideje óta a finn-ugoroknak tanyája, jóllehet ősi hazájok a szlávok és törökök közt volt már Herodotus idejében.

A keltek után legtöbb veszteséget szenvedtek a finn-ugorok, mert mint azokból, úgy ezekből is csak kisebb nagyobb nép-szigetek maradtak meg az ethnographiai tengerben. Annál becsesebb előttünk minden, a mit a tudomány a feledékenységéből kiragadhat. Herodotus szerint: hogy ki ne múlték idővel az emberek emlékezetéből a mi megtörtént, gondolám magamban, midőn Budenz József által közlött *svéd-lapp nyelvmutatványokat* a *Nyelvtudományi Közleményekben* kiadtam, *) mert azok, tudunkra, az első népies szövegek a svéd-lapp nyelven. Ugyanazon herodotusi mondat jutott eszembe, midőn a Donner által kiadott „*Lieder der Lappen*“-t vevém. Donnernek sikerült a lappok epicus énekeinek utolsó maradványait az eredeti nyelven megmenteni. Fjellner lapp születésű lelkész Gorselében, egy 80 éves, már szeme világát veszített aggastyán volt az egyetlen ember, a ki a fiú korában megtanult énekeket tudta. Ehhez utazott Donner 1874-ben, s

*) *Nyelvtudományi Közlemények*, XII. köt. II. füzetében.

másfél hétig tartózkodván nála, leírta az öregnek emlékezetéből a lapp szövegeket, epicus énekeket és egyebet, a melyeket most Donner kiadása által először veszünk eredeti nyelven. Ezen lehetetlen nem örülnie mindenkinek, a kit a nyelvtudomány és az ethnographia érdekel, de kívált nekünk, vagyis a magyar tudománynak, van leginkább méltó okunk azon örvendeznünk.

Érdekes a tiszteletes aggastyánnal is megösmerkednünk. Fjellner András 1795. sept. 18-ikán szabad ég alatt a Rúta hegy hómezején született Herjedalban, nem messze a norvég határtól. Szülei rén-szarvasok nyájával költözködő lappok valának. Az atya 1804-ben meghalván, egy távolabbi rokona a Jämtland tartománybeli Östersundba iskolára küldé a fiút, a honnan ez a hernösandi gymnasiumba, s utóbb 1818-ban az upsalai egyetemre jutott. Mint a finneknel, úgy történik a lappoknál is, hogy a köz emberek tanuló gyermekeinek az iskolában adnak vezetékneveket. Andrásunkat Fjellnernek, azaz Hegyesnek nevezék el, minthogy a Rúta-fjül-en, azaz Rúta hegyen született a világra. Így lettek más született lappok nevei is, p. o. *Fjellstrom*- Hegy-svéd, *Fjellman* — Hegy-ember. Tanulása korában a szünidőket nomád rokonai között tölté, s úgy tanulja vala a lapp meséket, mondákat, énekeket. Több jeles lapp énekesre emlékezik még ifjúkorából. Fjellner 1820-ban elhagyván az egyetemet, mint missionarius működött sok évig a költözködő lappok között. 1828-tól fogva 1842-ig Jukkasjärsiben élt előbb mint lelkészi segéd, utóbb mint lelkész. Ekkor, 1842-ben Gorselébe költözék nejével, két gyermekével és 11 rén-szarvassal, úgy mint más költöző lapp, s ott vala mint lelkész még 1874-ben. A mint a földművelés kijebb-kijebb terjed: úgy fog a költözködő lappok száma mindenütt; a norvég-lapp földön norvéggé, a svédlen svéddé, a Finn-országiban finné lesz a lapp háznép, mihelyt földművelésre fordul. Valamint tehát Regulynk az utolsó perczben gyűjthető még a vogulok mondáját, a melyeket utána senki sem talált többé: úgy Donner vala szerencsés a svéd-lapp énekeket megmenteni, mert ma nem él már Fjellner, a kinek előbbi irataiból nem lehetett volna olyan helyesen és oly tökéletes megértéssel kiadni azokat, mint Donner az aggastyán személyes segítségével tehette.

Az epicus énekek *Päiven parné* — nap fiai, *Päiven neita* — nap leánya, *Pissan Passan pardne* — Pissan Passan fia stb. Donner le is írja a lapp költészetet, s egybehasonlítja a többi finn, sőt ugor népek, például a mordvinek költészetével. Azonkívül közöl néhány új lapp közmondást, találós mesét. Mind ezek tartalmába nem ereszkedem itt, a hol Donner kiadását szintén csak meg akartam említeni.

Múlt nyáron azaz 1875-ben dr. Weske, lector a dorpat egyetemenél, egy kutató utazást tőn Esztországbán, jelesen a pleskaui (pskovi) és veroi, azután a wierlandi, azaz Reval-tartománybeli és más esztek között, mely kutató utazásának némely eredményeit épen tegnap vettem az eszt tudós társaság közleményeiben. *) A közlöttekbul is, a melyek csak mutatóványai annak, a mit hozott, kitetszik úgymond Weske, mily nagy kincs rejlik még az eszt nép között. De ha valahol, bizony itt kell sietni, mert egy néhány év folytán minden belé merülhet a feledékenység tengerébe visszahozhatatlanul. A pleskaui (pskovi) kormányzóságban vagy 15,000 eszt lakik 104 faluban, kik a görög vagyis orosz egyházhoz tartoznak, a többiesztek mint tudjuk, evangelikusok, még pedig igen buzgók. Ez az egyház nem törődik nagyon a nép oktatásával, művelésével, az orosz egyházbéli esztek az írást is talán boszorkányságnak tartják: annál inkább megőrzik a régi nyelvet, szokásokat, szóhagyományt, mondákat, énekeket. A pleskaui esztek tehát valóságos kincses bányája az eredeti eszt szellemi életnek. Raakva faluban egy híres gazdag eszt paraszt Helbi Fülöp, mint Vainemuine (az eszt isteni hős, a ki az éneket és az eszt kobozt feltalálta) úgy tűnik elő nagy emlékezetével, tehát az eszt életnek legnagyobb tudósával. Továbbá egy Targa nevű asszonytól, meg egy 70 éves Matli nevű asszonytól legtöbbet jegyzett föl Weske. Targának egyik éneke 250, másika 200 sornyi vagy versnyi. A fellini tartományban pedig egyetlen egy eszt asszony 500 éneket mondott emlékezetéből Weske tollába. Minthogy rendszerint husz sorosok, vagyis husz versből állók ez énekek, Weske kiszámította, hogy 10,000 verset írt le ez asszony emlékezetéből, tehát többet, mint a Nibe-

*) *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Achter Band, 3. Heft, Dorpat, 1876. — Sitzungsberichte der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat, 1876.*

lung-ének, mely 9000, s valamivel kevesebbet mint az Odyssea, mely 12,000 versből áll. Ez az asszony 45 éves vala tavál. De nemcsak énekeket tud. Deczember 12-én hamar egymásután 70 találós mesét dictált Weskének, a következő napon megint 30-at, s utóbb még egyszer 20-at. Dictált továbbá 16 népmesét; tud azonkívül sok nép-dallamot, a melyek még kiadatlanok. Mint sok más asszony, úgy ez is, bűnösnek tartja vala magát, hogy felíratta énekeit. Úgy emlékszem, azt találtam valahol, hogy a bűvölő énekeket nem szabad tollba mondani vagyis írásba foglalni, mivelhogy ez által elvesztik bűvölő hatásukat. Hihető, hogy ebből a fölfogásból származik a vélemény hogy bűnös dolog írásra bízni, a mit emlékezetben kell tartani.

Eddig azt vélték, hogy a szorosan vett finn népek közt a karjalaiak legénekesebbek: most látni kezdjük, hogy másutt jelesen az eszteknél is, még dúsabb ének-forrásokra találunk; de sietni kell, mint helyesen mondja Weske, mielőtt a legdúsabb forrás is elapadt, mert kihal az énekes nemzedék.

HUNFALVY PÁL.

*Hrotsuitha álláspontja a mysteriumok és a feletti dráma közt.
Irta Rényi Rezső. Esztergom 1876.*

Nálunk ritkán foglalkoznak a külföldi irodalmakkal, de ha foglalkoznak is, rendesen kevés a köszönet benne. Sokszor már a tárgy megválasztása is igen különös; még sajátságosabb azután a feldolgozás módja és iránya. Ezt bizonyítja az előtünk fekvő füzet is.

„A mysteriumok párbeszédes éposok, míg Hrotsuitha drámái mesében, cselekvényben, jellemzésben egyaránt nagy előmenetelt jelzenek. Költői kedélylyel áll írónőnk a X-ik század ködében, mint phónixként hamvaiból fölkelt mûzsa, Hrotsuitha kora fölé magasodik a jövőnek megtestesült sejtelmével. Ez azon álláspont, melyet Hr. a közép- és újkor drámairodalma, a mysteriumdrámák és Shakespeare közt elfoglal. Nem „írt ő Terencet ügyetlenül utánzó hat vígjátékot“, hanem „Terencet ellensúlyozni akaró hat drámát.“ (42. l.) Ezekben foglalja össze a szerző maga tanulmányának eredményét.

Hogy ez eredményhez juthasson, szerző előbb a mysteriumokról szól. A keresztyén dráma eredetét annyi nagy-szerű, jeles munka tárgyalja, s a főbb momentumok a dráma keletkezésében és fejlődésében annyira tisztába hozvák, hogy nem bámulhatni eléggé azon zavaros előadást, melyet szerzőnk-nél találunk. Azt hiszem nem tévedek, ha e zavart Klein hazánkfiának *Geschichte des Dramas* című nagy művére vezetem vissza, melyet szerzőnk lapozgatott és kivonatozott. Klein könyve óriási anyagot tartalmaz; de ez anyag feldolgozóra vár, mert azon paradox, összefüggéstelen és teljesen önkényes szöveg, mely Klein könyvében a darabok tartalmának elbeszélését összefüzi, semmiképen sem tekinthető a dráma való-ságos történetének. Különben megjegyzendő, hogy Klein könyvéből csak a legnagyobb óvatossággal vehetni át adatokat, annyira megbízhatatlan; nézetet pedig vagy ítéletet épen veszedelmes tőle kölcsönözni, mert Klein mindenekelőtt paradox, illetőleg új akar lenni, s e törekvésének feláldozza az igazságot, sőt a józan ész-t is. Klein könyvét csak tájékozott ítéletű szakember használhatja eredménynyel.

Szerzőnknek mindjárt a mysteriumok és farsangi játékok közti viszonyról saját-szerű nézetei vannak. Azt mondja, hogy a mysteriumok bibliai története közé „elbeszélő személyek, bohócok, mimelők léptek, hogy különösen farsang utolsó napjaiban nevetséges, darabos tréfákkal fűszerezett előadásaikkal a nézőket mulattassák. Így fejlődtek ki a mysteriumokkal párhuzamban, különösen Németországban az ismert *Fastnacht-spiele*, farsangi játékok“. Vajon hogy képze-li a szerző e fejlődést? A karácsoni, husvéti stb. játékokkal hogy kerültek össze azon bohózatok, melyekről maga mondja, hogy „különösen farsang utolsó napjaiban“ adattak elő? és hogy fejlődhettek azok párhuzamban a mysteriumokkal, ha ez utóbbiaknak részei voltak? Nézetem szerint kétségtelen (bár tudom, hogy sokan eltérő véleményben vannak), hogy a világi komikus elem a régibb, az eredeti, és hogy a papság ez elemet idővel föl-vette a liturgiából keletkezett mysteriumokba, hogy azt eredeti pogány jelleméből teljesen kivetkőztesse, hogy a régi játékokat megsemmisítse és hogy általában a nép teljes szel-lemi életét saját kezében központosítsa. Ez tudvalevőleg nem sikerült egészen; mert a világi játékok, melyekből a papság egyes alakokat és jeleneteket a mysteriumokba föl-vett, meg-

maradtak és továbbfejlődtek a mysteriumok *mellett* is, és midőn az utóbbiak a középkor vége felé teljesen elvilágosiadtak, illetőleg komoly, de világi tartalmú drámákká lettek, a farsangi játékokban már készen volt a modern vígjáték, természetesen igen primitív alakban.

Teljesen érthetetlen, a mit R. úr a „szertartási és a liturgikus mysteriumok“ ellentétéről mond. „Míg a szertartási cselekvények (így szól a 9. lapon) az egyház boltjai alatt, az ez időben írni, olvasni, egyáltalában nem tudó, csekély képzettséggel bíró, tehát érzékibb és azért érzékeire hatást követelő hívők épülésére adattak elő, a szoros érteményben vett lyturgikus (talán liturgikus?) mysteriumokat képezzék, melyek későbbi századokban a királyok udvaraiban, templomok előtt, nyilvános tereken és helyeken előadott mysteriumoktól megkülönböztetendők.“ Megvallom, nem is sejtem, hogy a szerző mit akar mondani. R. úrnak általában, és úgy látszik, e helyen is főbaja, hogy tárgyáról több könyvet olvasott, melyek igen ellentétes nézeteket tartalmaznak; ő azonban ezeket naívvul összeveti, és kész az eszmezavar.

Ha a füzet ez első fele arról tanúskodik, hogy szerzőnk meg nem emésztette olvasmányát, a másik rész, mely Hr. költői hivatásával és működésével foglalkozik, gyarló aesthetikájáról tesz tanúságot. Nem azért, mert Hr. drámáinak abszolút értékét annyira felcsavarja, hogy a tájékozatlan olvasó kétségtelenül valamely, a korlátolt eszű színigazgatók által botrányosan elhanyagolt második Shakespearet sejtethet az itt jellemzett költőben; nem e határt nem ismerő túlzó dicsérés ellen van kifogásunk, mert ebben R. úrnak több társa is van; aesthetikájának gyarlósága főleg azon tehetetlenségben mutatkozik, hogy hősét épen nem bírja jellemezni, és hogy számtalan lelkes dicséretét se indokolni, se kellőleg kimagyarázni nem tudja. Hr. műveinek abszolút becséről különben még igen eltérők a nézetek. A gandersheimi apácza leglelkesebb bámulója Magnin, kiről azért Klein (III. 675.) igen kegyesen megjegyzi, „hogy ő jelenleg talán az egyedüli franczia Párisban, ki szolid, klasszikus tudományt nemcsak szelleműsán csillámló, hanem szakértő kritikával egyesít.“ A többi franczia tudósok ítéletei rendesen Magnin alapos és érdekes, de roppant phantasiával kidolgozott tanulmányain alapszanak. A németek közül Bendixen, Löher és Dower szintén nagy

fogalmakkal vannak Hr. kiváló drámai tehetségéről és egyes darabjainak értékéről; hasonlóképen ítél Köpke *Ottonische Studien* cz. művének második kötetében, mely kizárólag Hrotsuittal foglalkozik. De mindez írók határt ismernek a dicsérésben, és inkább jellemeznek mint dicsőítenek. Egészen a komikumig megy a bámulásban Klein, ki általában szeret túlsapni a határon; és ez R. úr egyik főforrása. Freytag, Prutz, Wolf F. és a francziák közül főleg Dumenil primitív és érték nélkül szükölködő kísérleteknek tekintik Hr. úgynevezett komoediáit; gyarlónak és elégtelennek ítélik a cselekvényt, egészen rosznak a jellemzést, monotonnak és üresnek a dialogust. Vajon melyik félnek van igaza, — az az állásponttól függ, melyet az ember elfoglal, és a mértéktől, melylyel mér. En részemről az utóbbi párttal tartok, mely Hr. darabjaiban alakilag és anyagilag önállótlan, a dráma fejlődésében befolyást nem gyakorolt, legföljebb kulturtörténetileg érdekes és tanulságos kísérleteket lát.

R. úr, mint említém, Klein élvezhetetlen zűrzavarát követi, de nem egyszer még ezt is elrontja, túlozza vagy félremagyarázza. Szerinte Hr. a „görög nyelvet teljesen bírta s a korabeli tudományosságnak színvonalán, sőt magaslatán állott. . . . Nem egyedül a korabeli vallási kérdéseknek orthodox színvonalán (?) állt, hanem a classikusok mély ismeretével is bírt. Ezek formáinak alárendelte magát, nem utánzott, de szabad szárnyon nem is repkedett. Különösen Róma irodalma nyújtott neki anyagot, formát, mi (?) lelkét teljesen betölté. . . . A klasszikusok Hr. műveiben sűrűn visszhangoznak, mint megannyi reminiscentiák. Azonban bármily gyors egymás utánban legyenek is észlelhetők, azért nyelvezetét, különösen (!) drámáiban, terenciushozak tekinteni nem lehet. Nem is volt célja Gandersheim fehér rózsájának keresztyén hősnőit Terenc haeterái (talán hetaerái?) és rabszolgáinak modorában szólni hagyni. . . . Mily stilus! mily logica! Hr. nevét különbözőleg magyarázzák. Egy helyt Hr. maga „*clamor validus*“-nak nevezi magát, és Grimm és Köpke ezt neve egyszerű fordításának tekintik. A „fehér rózsza“-féle etymologia, melyet R. úr annyira szeret, teljesen alaptalan és hamis, — de ő azt mégis nagyon szereti, mert — Klein nagyon szereti. Még az ilyenekben sem bír egy csöpp önállósággal. Épen oly alaptalan azon hypothesis, mely Hrotsuithban egy Helene von

Rossow nevű nemes nőt vél fölkelhetni. Érdekes már most Klein könyvében (III. 649.) elolvasni azt a bámulatot zagyalékot, melyben ezen disciplinátlan fő, ideges phantasiájától elragadtatva, a fehér rózsát összekapcsolja a Helenével és ezt a Szt. Magdolnával (Magdalene, a minék semmi köze amahhoz), és e három elemből egy lyrikus epizodot alkot, mely valóban sajátyszerű hatást gyakorol a józan gondolkodású olvasóra. Csak egy pár mondat álljon itt izlelőül, természetesen eredetiben, mert ki vállalkoznék az ilyen stilus lefordítására! Miután egészen naivul azt mondja, hogy neki a „fehér rózsza” jobban tetszik, mint a „csengő hang”, így folytatja:

„Weisse Rose, — o des schönen, anmuthigen Namens für eine fromme, herzensreine, heiligkeusche Benedictinernonne! Zumal eine, umstrahlt vom heiligen Geiste der Dichtkunst, wie vom Lichtausguss der weissen Taube; und einer Taube, die zugleich sang wie eine Nachtigall. Aber wie jene himmlische, jene enthusiastisch-christliche Nachtigall der Marienbilder und Märtyrer-Extasen: verborgen jauchzend und klagend in der Thränenweide, deren Stamm der Kreuzespfahl, und in Klänge ergossen, die wie das Blut Jesu fliessen; wie die Jammerzähren der Schmerzensmutter quellen, und die auch so hinsterben in Ohnmachten und Seelenpein, wie die Weheklagen der Schmerzensmutter, und so leidgetränkt sich ergiessen, wie das aufgeregte Haar Maria Magdalena's, getaucht in Jesu Wundenmale. Helena — weisse Rose — klingt nicht Helena zurück aus dem Namen Magdalena? (!) Und welcher Name verbände sich bedeutungsvoller mit der unbefleckten Nonnenrose, deren Sangesmund, voll süsseuscher Hauche wie ein Rosenmund, Sünder und Sünderinnen zu Märtyrern und Heiligen duftete — welcher Name verbände sich mit der Weissen Rose buss- und bekehrungswilliger, als der Name jenes von den grössten Dichtern des Heidenthums unsterblich gesungenen Urbildes von Frauenschönheit und Frauenschmach? Welcher Name könnte vorbestimmter, als dieser, an den Beruf der ersten christlichen Dichterin mahnen, deren gottgeweihter Mund die Helenen zu Magdalenen sang?“

És így tovább még egy jó darabig. És ez tudomány akar lenni! . . . De térjünk vissza R. úrhoz. Így folytatja a következő lapon (22. l.): „A drámai hangulatot, a párbeszédék fordulatait, a beszéd könnyebb formáit Terentiusnak köszönheti,“ — pedig (u. o.) „neki a római hatos vers nem volt elég hajlékony, hogy természetes és élénk jeleneitnek kellő színezést adhasson . . . drámái rímes prózában írvák, melyekben (?) a rythmus (talán rhythmus?) váltakozva trochäus vagy jambus.“ Pedig a vak is látja, hogy Hr. drámái egyszerűen

dialogisált, még pedig igen sokszor szóról szóra átvett legendák, egyszerű primitív prózában, mely avval még nem nyer rhythmust, hogy Hr. néha egy-egy rímet is megpróbál.

A 29. lapon meg már azt állítja R. úr, hogy „Hr. a jellemek alakításában, a színi berendezés és a jelenetek menetében Terencet (talán Terentiust?) szorosan követte, sőt (?) Plautus mellett sem haladt nyom nélkül el (ki hagyott nyomot?). Terentius hat drámájának megfelel — ellentétes — „ellenlábás alakok alkotása“ utján — Hr. hat darabja, mert pl. „Andria Terencnél kettős nászszal végződik, Hr. Gallicanusának első része ellenben háromszoros önmegtágadással“ stb. De így *Lear király* és *Lumpaci vagabundus* közt is tüntethetni fel föltűnő parallelismust, a mennyiben ott egy bolond ember az események okozója, itt a bolond sors; ott három királyleány áll a cselekvés előterében, itt három lump; ott a három közül az egyik derék, a másik kettő gaz, s itt is ugyanezt a viszonyt találjuk, stb. Tehát Shakespeare és Nestroy stb. *)

Rényi úr ítélete épen oly zavaros mint túlzott. Szerinte Hr. három drámája (*Callimachus*, *Gallicanus* és *Abraham*) „határozott becsesl bír. Meg van bennök a küzdelem, mint drámai követelmény, küzdelem a keresztyén philosophia összeütközésében az emberi természet ösztöneivel, melyek uralma alól a keresztyén morál az egész embert föltétlenül magának követeli, mereven és szigorún, mivel jogosultsága általában kétségbe vont, sőt léte is megtámadott az állam által, nem egyedül az üldöző pogány császárság alakjában, mint *Gallicanus* második részében, hanem a keresztyén császárság alakjában is, mely nem állította helyre a béke országát, mert benne is lehető az állammali összeütközés.“ Ezt valóban nehéz élvezni. Hogy azonban t. olvasóimnak legalább sejtelmük legyen arról, hogy e titokszerű mondat vajon akar-e valamit mondani és körülbelül mit, és hogy egyszersmind lássák, hogy R. úr hogy használta Köpke művét, ide írom ez utóbbiból az

*) Szerző e parallelismust Köpke R. jeles művéből, 183. lap, vette, csak azon különbséggel, hogy K. az ilyen összeállításokat, mint igen külsőlegeseket és semmit mondókat visszaütasítja, R. úr pedig kész tudomány gyanánt osztogatja. Szerzőnk általában sokat vett át e derék műből, csak hogy nem azt, a mi legbecsesebb benne, és nem úgy, hogy az ember Köpke nézeteire ráismerhetne.

eredeti mondatot. Köpke a 195. lapon ezeket mondja a nevezett három drámáról:

„Ein Kampf kommt darin zur Darstellung, wie er durch das Drama irgend erfordert wird, der Konflikt des Christenthums, das den Menschen ganz und unbedingt fordert, das in schroffen Formen auftritt; weil seine Berechtigung nicht allgemein anerkannt, sein Dasein selbst bestritten wird, muss es kämpfen gegen die Mächte, welche die Welt inne haben. So mit dem Staate, nicht allein in der Gestalt des verfolgenden heidnischen Kaiserthums, das sich der neuen Macht erwehren will, wie im *Dulcitius*, *Sapientia* und im zweiten Theile des *Gallicanus*; sondern im ersten zeigt sich: auch durch das christliche Kaiserthum wird der Friede nicht völlig hergestellt, auch jetzt noch ist die Möglichkeit des Zusammenstosses da mit den Forderungen des Staates, die er von den Grundlagen seines Daseins aus geltend macht. Im *Callimachus* ist es der Kampf mit der Gewalt einer nur sich anerkennenden Leidenschaft, im *Abraham* mit der gebrochenen Natur, die sich in ihrer einstigen Überkraft selbst zerstört hat, und nun hoffnungsloser Verzweiflung ergiebt. In der Verschiedenheit dieser Motive liegen nach heutiger Bezeichnung die Anfänge des historischen wie des Familiendramas, jene im *Gallicanus*, diese in den beiden Andern.“ Ezen a deductión megvan az iskola szaga; végre is merő schematizálás, melyről a jámbor X-dik századbéli apácza nem is álmodott. De azért el lehet ismerni, hogy e magyarázat szellemes, érdekes; — Rényi úr pedig egyszerű értelmetlenséget csinált belőle!

A cselekvény egysége természetesen hiányzik Hr. darabjaiban. „Oly szírt ez a drámaköltészet világában (?), mondja R. úr, melyet fejlett művészet bír csak körülhajózni, s mit (?) sokan Shakespearenél is kifogásolnak.“ És tovább: „Az idő és helyegység nála fontossággal nem bírnak, hanem egyszerűen és határozottan célja felé tör költészetének egész anyagjával. . . . Mi sem köti költőnket, hogy alakjait az élet minden útain szabadon kövesse, ki föltétlenül bízik olvasójának képzelő erejében, hogy utánna lép és jár vezetése alatt minden bonyodalom és helyzetben. *Ebben fekszik tulajdonkép Hr. drámáinak alapereje és költészetének sikere.*“ És ily aesthetikai műveltséggel fog valaki egy kritikai tanulmány megírásához! — Legszebb, midőn Shakespearet védelmezi azon felhozható vád ellen, hogy meglopta Hirotsuithát. De ezt olvassa el a t. olvasó maga Klein *Geschichte des Dramas* című művében, a III. köt. 712. s k. lapokon.

Nincs ebben az egész füzetben egy önálló, eredeti gondolat; sőt mi több, nincs benne gondolat, melyet a szerző kellőleg átgon-

dólt és átértett volna. Sok helyütt sejti az ember, hogy valami helyes eszme lappanghatna a zagyvalékos mondatokban, — de csak Köpke vagy Klein könyveiből érti meg azokat. De nemcsak hogy az e munkákból átvett nézeteket és ítéleteket elferdíti, értelmetlenekké teszi, — az egész methodus, melylyel e művekből majd innen majd onnan ránt ki egy mondatot, ellenkezik minden tudományos eljárással. Innen van, hogy némely nyilatkozat, mely Klein vagy különösen Köpke könyvében helyén van és jelentőséggel bír, Rényi úrnál teljesen érthetetlennek tűnik fel. Hr. érdeméről eltérők lehetnek a vélemények; szívesen beismerjük, hogy a X-ik századbeli nőköltő dicsőítői érdekesen és szellemesen védik álláspontjukat, úgy hogy még az is érdeklél olvassa fejtegetéseiket, a ki se terentiusi, se shakespearei szellemet nem képes fölfedezni Hr. drámaiban. De az előttünk fekvő füzet szerzője azt sem tudja, mire kellene a fősúlyt fektetni, mit kiemelni s mely oldalról tekinteni az egész problémát. Azonkívül igen gyanússá válik R. úr lelkesedése az által, hogy az elfogulatlan olvasó e füzet több helyén kéri, hogy a szerző urat Hrotsuitban főleg az *apácza* vonzza. E szempont sokat magyaráz ezen úgynevezett tanulmányban, de értékesnek vagy élvezetesnek nem képes azt feltüntetni.

HEINRICH G.

Egy szép asszony. A Kisfaludy-társaság által 50 arannyal jutalmazott költői beszély. Irta Fejes István. Budapest, 1877. Ára 60 kr.

Corday Charlotte. Költői beszély. Irta Szász Gerő. Budapest, 1876.

E két költői beszély a Kisfaludy-társaság idei pályázatan versenyzett egymással és még vagy huszonhét más pályaművel. Az első jutalmat nyert, a másik egyszerű elismerő megemlítésben részesült. Mióta megjelentek, egy-két hírlap összehasonlítást tett köztök, kicsinylé amazt, dicséré ezt s megróvta a Kisfaludy-társaságot, vagy helyesebben, ennek bíráló tagjait, ítéletökért.

Mi is érdekesnek tartjuk szembe állítani e két művet, mert merőben ellentétei egymásnak, úgy jó, mint rossz tulajdonaira nézve. Szerzőik a modern költői elbeszélés szerte

ágazó irányai közül épen az egymástól legmesszebb téré két ösvényen haladnak, sőt emez ösvényeken is oly messze megy mindenik, a meddig már alig terjed a költői beszély területe. Fejes a prózai novella határszélén áll, Szász a cselekvény nélküli költői csapongás határtalan üres birodalmához közeledik. Amaz fukar a szóban, tartózkodó a kifejezésekben, egyszerű gondolataiban; emez áradozik a frázisoktól, árasztja a bombasztot, s hajhászsa a nagynak látszó eszméket. Amannak világnézete józan egész a ridegségig; emennek örökös lelkesedését nem mérsékli semmi józan meggondolás. Amaz puritán erkölcsű satyrikus; emez folyvást elragadtatásra kész idealista.

Fejes költeménye azon iskolához tartozik, a mely Puskin verses regényeit vette mintaképül, s ez iskola modorának felel meg conceptiója, szerkezete és előadása egyaránt. Mindezekben a teljes egyszerűség az, a mire leginkább törekszik. Tárgya is a közéletből van véve. Egy házassági dráma foly le előttünk: a férj becsületes, tisztelt, lovagias, de kevésbbé szeretetre méltó; a nő hiú, ábrándra hajlandó, családi életével elégtelen, a kinek folyvást hiányzik valami a boldogságából, bár nem tudja, hogy mi az. Nem szerelemből ment férjéhez, csak hiúságból és vetélkedésből; férje kiváló tulajdonait, melyek azt a közpályán gyorsan viszik előre, nem tudja méltányolni, sokat marad egyedül, unatkozik és álmodozik. Férje, hogy szórakoztassa, fürdőre küldi. Sorsa itt összehozza egy hozzá hasonló üres szívű csinos ifjúval, a ki már előbb is erős hatással volt reá. A találkozás annál veszélyesebb most, mert oly időben esik, mikor legbeteggebbnek érzi üres és ábrándozó kedélyét; ő átadja magát ez ábrándoknak, s mikor férje ezt véletlenül megtudja, ő büszkeségből sokkal többet vall neki a valónál, kíméletlenül szemébe mondja, hogy csak most nyílt meg első szerelme, csak most lelte föl lelke álmait. El kell válniok. A férj megígérteti a vetélytárssal, hogy nőül veszi az elcsábított asszonyt, s mikor az később, megbánván ígérését, vissza akar lépni, párbajra hívja. El párbajban a férj halálosan megsebesül; a vetélytárs szökni kénytelen, s levelet ír a nőnek, hogy szökjék együtt vele; a férj pedig csak két szót ír neki: „Légy boldogabb“. A katasztropha fölkelte a nő lelkiismeretét; tudja a párbaj okát, tudja, hogy a hitvány udvarlót ő érte hívta ki férje s érte esett áldozatul; amazi

megveti egész lelkével; kinná és teherré válik neki tönkre tett élete, s öngyilkos kézzel eldobja azt magától. A férj pedig kigyógyul halálos sebéből, hogy virágot hinthessen a boldogtalan nő sírjára.

Íme egy eléggé kikerekedő mese és eléggé összevágó szövevény, mely folyvást ébren tartja az olvasó érdekét, mert figyelmét a végkifejlésre irányozza. A jellemek alapja jól van megvetve, s tovább fejlődök lélektanilag igaz és indokolt. A katasztropha érdek, mert elő vagyunk reá készítve és megoldása épebb erkölcsi érzékről tanúskodik, mint a legújabb francia színművek morális felfogása, mely a házasságtörés szélére tévelyedett asszonyt rendesen könnyű szerrel visszajuttatja a családi boldogságba. Minden esemény e beszélyben rideg következetességgel egyenesen visz a cél felé s a cselekvény szálait a szerző nem engedi szétfoszladozni.

Ez nem csekély érdeme, de sajnos, jóformán egyedüli érdeme. Hogy előadása pongyola, nyelve fénytelen, verselése néhol egészen rossz: már a Kisfaludy-társaság bírálói is mondták. A non-chalance miatt, melyre törekedni látszik, csiszolatlanul marad a mű. Phantasiájának nem enged szabad röptöt, de reflexióit épen nem tartja helyes féken s ezek olykor ízléstelenségekre viszik. Például a dajka-szoptatás káros következményeiről tanulságosan lehet ugyan értekezni az *Egészségi Tanácsadóban*, de költeménybe fűzni az ily tanácsot még oly költőnek is nehéz feladat volna, a kinek érzelme közvetlenebbül folynék a szívből s a kinek ajkáról melegebben hangzanék a szó. Ily féle prózai reflexiók talán hatásosan beilleszthetők oly elbeszélésbe, mely érzelmes lyrai kitérésekkel vagy hatásos leírásokkal van tele szöve; szép virágok közé festőileg fűzhető egy-egy kóró is; de a kinek kevés virága van, ne akarjon csupa kórókból fonni díszítést, mert annak hatása nehezen lesz festői.

Szász Gerő költeménye egészben úgy, mint részleteiben Hugó Viktor iskolájához tartozik. De, attól félünk, a mit Hugó Viktortól eltanúlt, az nem sokkal értékesebb tanulmány, mint Fáy meséjében ama rigóé, a ki tanulmányokat gyűjteni erdei vadonából ember-lakta műveltebb tájakra utazott és ott zenei ismeretét azzal gyarapította, hogy megtanulta utánozni — a kútágas csikorgását. Molièrerel szólva:

„C'est par les beaux côtés qu'il lui faut ressembler
Et ce n'est point de tout la prendre pour modèle,
... de tousser et de cracher comme elle.“

Az „ellentétek nagy mestere“ maga is addig hajhászsa a nagyot és a rendkívülit, míg gyakran képtelenséghez jut; de az ő szertelenségében mégis többnyire van valami meglepő és bombasztjai tömegébe is az eloquentia erejével ragadja maga után olvasóit. Szász Gerő költeményében azonban eme vehementiából csak a bombasztokat találjuk föl. Csupa sziporka és pörnye, mely nem gyújt, mert maga sem ég igazi tűzzel. Telve van „feldühödt hetaerák“, „hiéna-düh“, „polypkarok“, „vijjongó kánya“, „üvöltő farkas“, „gyehenna-szenvedés“, „furiák sikongása“, „varangy, fekély, szenny“, „hollókárokozás“, „bagoly-süvöltés“ féle ijedelmekkel, de még azt a hatást sem bírja velök elérni, a mi nemcsak a költészetben, hanem a zenében és a képzőművészetekben is mindjárt a komikai hatás után legkönnyebben szerrel elérhető: a borzadályt. Különös tévedése ennek az iránynak azt hinni, hogy mikor eme nagyon olcsó hatást nagy erőfeszítéssel elérni törekszik, akkor a költészetnek magasabb régióiban mozog, mint az, a ki költeménye által örömmre gerjeszti, megindítja, könnyekre fakasztja vagy merengővé teszi olvasóját.

Ugyanazon forrásból ered Szász Gerőnek a szertelen hasonlatok iránti szeretete is. Például:

... Charlotte legott határoz ...
— Így lett világ egykor a lomha cháosz.

Másutt a sajtó hatalmát dicsőítvén, a piczi betűk nagy horderejét efféle bombasztal akarja kitüntetni:

... Mázolni már a gyermek is merészel;
Játéknak is csekély, alig ha látszó;
S e kis betűk: a lelki — Csimborásszó!

Kétségkívül nagy a különbség egy petit-betű és a Csimborásszó, egy gombostű és a Cheopsz gúlája közt: de ha egymás mellé állítjuk őket, az ellentét vajon költészet lesz-e?

Néhol e nagy szavak épenséggel érthetetlenek. Például Charlotte szépségét és hódíthatatlanságát ekként énekli:

„Szeretni őt: tündérek édes álma;
 A földnek átolvadni égi vágyba;
 Epedni mindig, égni mindörökre,
 Holott remény se biztat ott gyönyörre,
 És boldogan mégis, ha szól a szem, száj,
 E hang csupán: vérző a seb, de nem fáj.“

A két utóbbi sornak mondatbeli egyszerű értelmét is nehéz kimagyarázni; de a második sort, hogy: „a föld égi vágyba mikép olvadhat át“, emberi phantasia aligha képzelheti el.

Azonban hagyján e részletek. Ezek fogatkozásait gyakran feledtetni tudja a művész, ha művének egésze meglepi és elragadja a közönséget. Doré rajzaiban hiába mutat a kritika a részletek vastag hibáira; a nézők sokasága nem akarja azokat látni, hanem csodálva merül el a fény és árny mesteri beosztásában.

De Szász Gerő költeményében épen a compositionál hiányzik leginkább a költői alakítás. Átídomítás nélkül kapjuk a történeti adatokat azon sorrendben, a mint Lamartine és Quinet történelmi művei szerint megtörténtek. A költemény első részében el van mondva Corday Charlotte gyermeksege: hol született, milyen családból, minő rokonságból, hogy jutott zárdába, a zárdák eltörlése után pedig nagynénjéhez s végre hogyan indult Párisba, azon ürügy alatt, hogy Angliába megy.

A második (legnagyobb) rész tulajdonképen egészen kívül áll az elbeszélés eseményeinek fonalán s nem egyéb, mint dithyrambikus költői változatok a terrorismus rémthémája fölött. A harmadik rész ismét történelmi és hagyományos adatokat követve mondja el, hogyan érkezett Charlotte Párisba, minő ürügy alatt ment Marat szobájába, hogyan ölte azt meg, mint fogták el és vitték vérpadra stb. A katasztropha nagy jelenete azonban különös bágyadtsággal van elmondva. A költő, a ki száz lapon keresztül a legmagasabbra csigázott szenvedély hangján beszél el meglehetősen ártatlan vagy közönyös eseményeket, a gyilkosság mozzanatához érkezve, csaknem hírlapi stílus hangján regisztrálja ezt. Marat lehajtja a fejét, hogy valamit írjon s ekkor:

„Charlotte a hosszú kést, melyet szívéen hord,
 Gyorsan kirántva, bős szívébe mártja,
 — Egy ordítás. . . . S halott a nép barátja.“

Íme Hugó Viktor modorának gyöngén sikerült utánzása. Ő szokta legmeglepőbben alkalmazni azt a művészi fogást, hogy valami nagy eseményre hosszas, részletes, mindenféle képekkel és hasonlatokkal teljes előadásban csigázza föl az olvasó várakozását s aztán a nagy eseményhez vagy nagy fordulathoz érve, váratlan rövidséggel, ha lehet, csak egy-két szóval pattantja azt megdöbbszent olvasója elé. Úgy szólva egész rajzát egyetlen ponton világítja meg és ott vakító fényesen. De követőinek ebben nemigen sikerül utánozni őt. Szász Gerő költeményében épen az ily pontok maradnak leghalványabban s a hosszú előkészület után, a várt drámai jelenet helyett, egész roványságukban kapjuk az adatokat.

A költemény közép része — a terrorismus rajza — önálló compositio, de szegény és mesterkélt compositio, a mely unalomig ismétli azt az alap themát, hogy a megszemélyesített Franciaország segélyért kiáltoz: „Oh jaj, ki ment meg engem“ s e segélykiáltáshoz fűzi a költő a forradalom legborzalmasabb jeleneinek és legszörnyűbb jellemének rajzát. Vakmerő kísérlet Carlyle után még a francia forradalom fő jellemének ily féle rajzába kezdeni, de ez a vakmerőség nem is vezetett eredményre. Az egész symbolikus rajzot épen olyan nehéz képzeletünk által megtestesítenünk, mint a költőnek némely egyes hasonlatait vagy tropusait, melyekben — *humano capite cervicem equinam etc.*

Szász Gerő költészetének nagy ártalmára van a világrendítő álpathosz és az affektatio; amaz féktelenségekre ragadja képzelmet, ez megrontja lyrai erét, melyekkel pedig élvezetesebb műveket alkothatna, ha az őszinteség és természetesség útján akarna haladni velök.

Egyéni ízlés dolga, hogy valaki Breughel rémséges pokol-jeleneit vagy Waldmüller családi rajzait szereti-e jobban? Ízlés ellen nem szokás vitatkozni s a ki *Corday Charlotte* genreét kedveli, annak nem akarjuk a *Szép asszony* genreét ajánlani. De saját nemében az utóbbit tartjuk, fogatkozásai daczára is sikerültebbnek, mert jobban van gondolva, jobban van alakba öntve s hangja elejétől végéig őszintébb és természetesebb.

Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából. Írta Nisard Dezső. A m. tud. akadémia könyvkiadó bizottságának megbízásából fordította Vajda János. 1875.

A könyvkiadó bizottság szerencsészen választotta e munkát, hogy az általa rendezett kiadások irodalmi sorozatát megkedveltesse. A középkor és újkor átmeneti része mindenképen érdekes időszak s kétszeresen érdekes lehet a magyar közönség előtt, mely eddig alig talált valamit irodalmunkban e korra vonatkozólag, ha az iskolai száraz kézi könyveket számba nem vesszük. Erasmus az irodalmi férfiú, kinek ítéletében és tetteiben egyetlen uralkodó szempont az irodalom virágzása; Morus Tamás a protestans mozgalmak ellen tudományos készüllettel s a régi katholikus hit teljes buzgalmával küzdő martyr; s végre Melanchton a tudomány, irodalom és reformatio ügyét egyesítve szolgáló protestans tudós: e három nevezetes férfiú élet- és jellemrajza szolgál Nisardnak alkalomul, hogy bennök, mint a kor képviselőiben, feltüntesse mind azt, a mi környezetök, koruk és saját alakjuk hű képének teljes rajzához szükséges. A eszméinek elfogulatlan bírálata, a meleg rokonszenv e három alak iránt, a művészi berendezés, valamint a jellemzésben nyilatkozó bensőség és biztosság kitünő olvasmányyná teszi ez életrajzokat, melyeken mindenki teljes gyönyörrel és tanulsággal haladhat végig, vallásfelekezeti elfogultság nélkül. Az élénk előadás, hű színezés mintegy visszahelyezi az olvasót a leírt korszak légkörébe. Erasmus, a testileg szenvedő, de lelkében folyvást derült alak tudományos irataival, érdekes levelezéseivel, epikuri étkezésével, erkölcsi és társadalmi körütekintésével épen oly sikerült rajz, mint az elhatározott s megalkudni nem tudó, de nem is akaró s tragikai sorsát csaknem erőszakosan előidéző Morus. Melanchton, a szelíd, tudós, munkás, áldozatkész Melanchton közvetítései talán kevesebb élethűséggel, de nem kevesebb rokonszenvvel vantak leírva. A három alakban mintha három nemzet típusát rajzolta volna Nisard. Melanchtonban a szenvedélytelen német tudóst látjuk; Morus az angol jellem azon fájának képviselője, mely hit dolgában soha és semmi föltételek mellett nem alkuszik; Erasmus pedig mintegy megtestesülése mind annak, a mit Nisard saját nemzetében a francziában szeretetre méltónak talál. Vajha ne csak olvasóinkra, hanem íróinkra is lenne Nisard művészi gondjának valami hatása.

AZ 1737-DIKI SZERBORSZÁGI HADJÁRATRÓL.

— BEAUFREMONT PÉTER följegyzései nyomán.*) —

Beaufremont Péter tapasztalás- s tán kalandvágyból hagyta el Párist, hogy tanúja legyen az 1737-diki török háborúnak, melyet III. Károly az oroszszal szövetségben indított. Bécsben ekkor általán szívesen látták az idegeneket s most a francziákat is, kikkel nem régiben békekötés jött volt létre. Az osztrák felsőbb körökben s a császári seregben egy francia lovag nem egy rokonára vagy ismerősére akadt.

Útazónknak elég alkalma és módja volt ismereteket gyűjteni s avatott körökben forogni. Azonban sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy igen keveset törődik a nép állapotával, a műveltségi és politikai viszonyokkal. Magyarországon utazván keresztül (sőt magyarországi utazásnak van czímezve naplója), egy akkori részletesebben szemlélőnek irata nagy becsű lesz vala. Valamivel többet ír Bécsről, mint a magyarországi városokról. Az akkori párisi lakos Bécs házait rútnak festi. Nagyon össze vannak szorítva, s magasak. Sem udvarok, sem kertjük; több úr is lakik egy házban. A császár palotája a francia szemében botrányosan csúfnak tűnt fel Külsője borzasztó (horrible); termei sem különbek. Az istállókat ablakával átellenben építtette. . . . Ezekből balra emelte szent Károly templomát. Architecturája szintén nem mondható

*) Az akadémiai történelmi bizottság által kiadatni szokott *Monumenták* egy hiányos kötetéből, mely számos leírásbeli hiba miatt nem adatik a közönség elé. Másolta Simonyi Ernő Beaufremont eredeti francia kéziratából.

szépnek — túl van terhelve; nagyon sok márványt és szép festményt fordítottak rá. „Építettet a császár egy könyvtárt is, mely legszebb ebben a nembn, a mit láttam, bár külsője ennek sem szép,“ stb.

Pozsonyt nagy érdekléssel nézte utazónk, mint magyar várost; de hallgat a látottakról — Magyarország azon idő szerinti fővárosának nevezi. A Dunán, evezős hajón utazva, a szúnyogok hallatlan sokaságán panaszkodik. Július közepén volt.

Győrt kicsiny, de csinos és jól kövezett kereskedő városnak mondja. Különösen piacát dicséri, melyet a jezsuiták egy klastroma díszít. Esztergomról (hol tán ki sem szállott) csak annyit mond, hogy ott fölötte erős vár áll.

Pesten megállapodott útasunk, hogy magyar hajósokat fogadjon. A város kicsiny — úgy mond — de jól van építve; házai szépek. Itt állított a császár egy invalidus-palotát. (Leírja az invalidusoknál tartott szép rendet, s a kórházat, hol barátok az ápolók). — Egészen áellenben Pesttel fekszik Buda, melylyel egy hajóhíd (pont volant) köti össze. Buda elég nagy, de épületei s kövezete roszak. Kereskedő város ez is. Egy hegy aljában fekszik, melyen a vár áll. Ez úgy látszik, a víz felől meg van erősítve, de, mint mondják, a túlsó oldalon nincsen. A környéken igen jó vörös bor terem. Minden bor közt, melyet ismerek, ez hasonlít legjobban a burgundihoz, csakhogy erősebb ennél. Azt hallottam (roszúl hallotta), hogy V. Károly császár ültetett ide burgundi vesszőket.

Pestről alább indulván a magyar hajósokkal, — maga utazónk is azt mondja, nem igen tudta többé, hol jár. Csak név szerint említi meg Tolnát és Eszéket. Péterváradról inkább hadi szempontból szól még — de általan igen keveset látott menet Magyarországból. Jövet, késő ősszel, kocsin utazott vissza Pestnek és Bécsnek. De ezen úton szerzett tapasztalatai is soványak.

Péterváradon Beaufremont és öcsese egy kocsit béreltek négy lóval, melyekért Pestig 30 forintot fizettek, s podgyászuk és szolgálók számára egy három lovas taligáért tizenegy forintot. Egész útjukban csak két helységen mentek keresztül. *)

*) Melyek egyikét Saindranének, másikat Bourounak írja a másoló.

November elsejére menő éjjel a szekeren háltak. Másnap Pestre érkeztek. Ezen több mint harmincz mérföldnyi útban — úgy mond — Péterváradtól Pestig, nem láttunk egyetlen egy folyót vagy patakot, de még élőfát sem. A meddig a szem ellát, az egész egy nagy síkság. A faluk fele része föld alá van építve. Az embernek minden enni valót és ágyát is magával kell vinnie, különben éhen hal s nincs min hálnia. Az ajtó előtt valami istálló féle áll, hol megengedik a hálást. Semmit sem lehet találni — csak rosz bort. Pestről áttérvén túl a Dunára, Győr felé vették útjokat. Azon a tájon sűrűbben találták a művelt földeket és falukat.

Ezek a főbb, míveltség-történetre vonatkozó adatok Magyarországról Beaufremont útazásában. Meg kell adni, elég soványak. Azonban nem is úti rajz ezen iromány. Tulajdonképp napló az az 1737-diki szerbországi hadjáratról. Mint ilyen sokkal becsesebb. Az író kiválóan a hadi dolgok érdeklik. — Az akkori osztrák seregben, mely a török ellen Szerbiában működött, Beaufremont Filippi tábornagy oldalán, mint önkényes s kitüntetett vendég vett részt, hol a vezérlet titkaiba is be lehetett avatva. Szemtanúnk eleven benyomású rajzokat ad az osztrák sereg akkori szomorú állapotáról. Az a demoralisatio, melyben az akkori osztrák hadsereget útnak látta, nem egészen képzelete vagy részrehajlása szüleménye. Az osztrák hadseregtől, mely a nem régiben elhunyt Eugén herczeg alatt az akkori világ legszebb serege volt, kivált a törökök ellen, a francia csak nagy diadalokat várt. Nem azzal a szándékkal jött, hogy gúnyolódjék vagy feketítsen, hanem hogy nagy dolgok látásán lelkesedjék. Számos akadályt kellett legyőznie, hogy elútazhassék Párisból, melyek közt nem a legkisebb volt a francia kormány engedélyének kieszközlése. A mit a harcztéren látott, dicsőség helyett szégyen, számítás helyett eszeveszettség, katonai erények helyett épen a vezérletben önzés, kapzsiság és erélytelenség. Még azt az eleinte kivívott egy-két sikert is, minő Nissza és Usitza elfoglalása, legtávolabbról sem a katonák vitézsége, vagy a vezérek esze vívta ki, hanem a törökök merő készületlensége adta kézre. Beaufremont szerint a törököknek nem volt megizenve a háború, s az ellenséges föllépés perczéig a török várparancsnokok nem is sejdítették, hogy Ausztria támadó szándékkal van, csak mikor már Nisszát bekerítette. A törökök e meg-

lopását könnyítette az, hogy 1737-ben Magyarország határa Nisszától nem messze, Parakinnál volt, melyet útatónk utolsó helységnek jelöl a határon (Belgrád s Szerbia éjszakibb részei kezünkben). A török sereg készületlensége mellett Nissza eleste után mind nagyobb sikert lehet vala várni. De egészen másként történt. Seckendorfnak, a császári valódi fővezérnek sikerült egy fél évi hadjárat alatt az, hogy saját császára hadseregét egészen tönkre juttassa, a nélkül, hogy egyetlen egy komoly összeütközése lett volna az ellenséggel. Az ötven-ezer emberből, mely nyár elején a török ellen Szerbiába ment, ősszel csak tizenhat ezer embert lehetett Sabácsnál összegyűjteni — a többi vagy halott, vagy beteg volt, vagy apró csapatokban szétszórva, — vagy megszökött.

Rég óta ismétli a történetírás, hogy az 1737-diki hadjárat egyik fogyatkozása a haderő megosztása volt. A főserget ugyan Szerbiába küldték Seckendorf vezérlete alatt (mert a fiatal lotharingiai herceg, Mária Terézia férje, csak önkényteskép ment oda). De egy tetemes sereg ment Bosniába Hildburgshausen herceg alatt; egy harmadik Erdély felől Oláhország ellen Wallis Olivér gróffal.

Az udvari körök hibája volt, hogy valamennyi kedvencz tábornoknak önálló szereppel kedveskedtek. Mint Beaufremon elöadja, Károly császár legkedveltebb kegyencze Hildburgshausen herceg volt. Fővezérré ugyan nem merték tenni, de önálló parancsnokságot adtak neki Bosniában, vagy inkább ő adatta ezt magának. Ő eszközölte ki, hogy Seckendorf legyen a Szerbiában működő fő sereg vezére. Így Seckendorf tulajdonkép a Hildburgshausen creaturája volt. Mindenki elismerése szerint az öreg Pálffy János tábornagy lett volna legalkalmasabb a fővezérletre. De roszalta a személyes tekintetekre épített, s eleve megállapított hadi tervet, melyben több önálló parancsnokság vala a fő kikötés, s nem fogadta el a vezérletet. A kegyenczek kitüntetésére szolgált alkalmúl az 1737-diki háború, s az ily szempontból szükségessé vált seregmegosztás előnyös teljességgel nem volt. Galanteriának szép, de nem mindig jó stratégiai számítás. Azonban közelebbről vizsgálva a részleteket s kivált Beaufremon följegyzéseire figyelve, azt kell mondanunk, hogy nem a sereg három részre osztása volt fő oka a rossz eredménynek. Mert Seckendorf a bosniai és oláhországi sereg minden segítsége

nélkül, sőt azok teljes veresége daczára is dicsőséget arathat vala szánandó kudarcz helyett.

Seckendorf azon gazdákra emlékeztet, kik akármily számos cselédséget tartanának, mégis rosz volna nálok a szolgálát, s akármennyi a jövedelmök, alig van néha mit egyenek. Neki soha sem volt elég embere ott, a hol kellett, s soha sem volt mit adjon nekik enni. Ha tán kétszázezer embere van, csak a nyomorúság és vereség lesz vala nagyobbyszerű. Úgy látszik, a sereg megosztásáról való panaszt inkább Seckendorf mentségére koholták. Eugen Belgrádnál kisebb sereggel, mint Seckendorffé, sokkal erősebb török sereget vert meg az 1737-diki szerbiai török hadaknál.

Ezen állapotokat Beaufremont elég kirívó színekkel festi, mindamellett, hogy nem tehetünk fel benne az osztrák sereg iránti ellenszenvet. Azonban a részrehajlásnak egy nemétől ő sem ment, mibe épen az egykorúak, a szemtanúk szoktak csni, hogy t. i. bizonyos kör vagy párt egyoldalú vagy túlzott ítéleteit fogadják el. Útazóknak is a fővezér Seckendorf ellen felhozott vádjai némi részben túlzottan szigorúaknak látszanak. Kétséggkívül Filippi tábornagy körének ítélete tükrözik benne. Már pedig épen az alárendelt hadvezérek ítélete nem ment többnyire a fővezérek iránti igazságtalanságtól.

Azonban nem bírálatilag akarom ismertetni Beaufremont följegyzéseit, hanem nagyából az ő szempontjára állva. Analysis helyett inkább a vett benyomásokat vagyok közlendő az olvasóval.

Az 1737-diki hadjárat rút kimenetelének két feltűnő okát látom. Egyik a hadjárat terv kivitelében való következtelenség, s illetőleg a terv szeszélyes, hebehurgya megváltoztatása; másik a hadsereg ellátásában való lelkiismeretlen hanyagság.

A hadjárat tervében az örökös változtatások a fővezér ingatagságára mutatnak. Nem volt tisztában vele, mit akar. Bécsből azt a haditervet s illetőleg parancsot hozza magával, hogy mindenekelőtt Bodonyt foglalja el a Duna mellett s azután forduljon Nissza ellen. Ez alatt Wallis serege Oláhországban és Erdélyben csak védelmi állásban marad. Pálffy tábornagy azt javasolta volt, hogy az összes sereg először Bodonyt, aztán Nisszát vegye be, s végre az összes erő fordul-

jon Bosniának. Mint látjuk, az udvar egy kis részét megtartotta a sorrendnek.

Seckendorf másképp járt el. Mindenekelőtt Nisszát kerítette kézre. Úgy látszik, ezt sem terv szerint, nem is készakarva, csak mintegy véletlenül. Junius végén érkezett Seckendorf Parakinba, mely valamennyi csapatainak gyűlhelye volt. Julius közepén is még mindig ott áll a sereg, mikor egy palánka (kis erőd) elfoglalása alkalmával először csapnak össze a császáriak a törökkel, kik közül egy csoport foglyot ejtettek. Seckendorf ekkor tudta meg, hogy Nissza roszúl van ellátva a védelemre. A fővezér mindjárt Filippi marsal alatt egy hadosztályt küldött ki a vár elzárására; de ostromágyuk nélkül, melyek Belgrádban hagytak. Úgy kell lenni, hogy a fővezér Parakinból a Timok-völgyén le akart vonulni a sereggel Bodony felé, míg az ostromágyukat tán a Dunán akarta Bodonyhoz szállítani. Bármint legyen ez, Filippi serege csak mezei ágyúkkal ment Nissza ellen. Ha a törökök erőlyesen ellenállanak, kétségkívül kudarczot vall e vállalat — mond francia útagunk. — Azonban a vak szerencse kedvezett az esztelen kísérletnek. A nisszai török őrség készületlenül meglepetve, megrémülve, s az ellenség hatalmát túlbecsülve, feladta a várat minden védelmi kísérlet nélkül. Filippi marsal aláírván a capitulatio föltételeit, írt Seckendorfnak, hogy egy kisebb részével a seregnek jöjön, vegye át személyesen a vár kulcsait. Mert nem akarta a fővezér féltékenységét maga iránt felköltetni. Azonban Seckendorf összes hadaival kerekedett föl Parakinból és vonult Nissza felé, oly sietséggel, mintha kergették volna. Az akkor igen nehezen járható vidéken amaz utat egy 34 órai szakadatlan menetben tétette meg összes seregével, fölöttébb való hőségben, elpusztult tájon. Enni-inni, de még csak vizet is keveset talált. Ebben a menetben közel háromszáz ember maradt halva az útfélen a fáradtság, szomj és hőség miatt. A maródiak száma pedig mintegy hét ezerre ment. A francia útagó ítélete szerint ily egy menet magában is elegendő lehet az egész hadjárat idejére harcra képtelenné tenni egy sereget. Méltó párja volt e menet a vezér azon korábbi tettének, hogy még márcziusban kimozdította volt a sereget a Száva- és Duna-melléki biztos téli szállásaiból, s attól kezdve junius végeig ok nélkül tette ki az idő viszontagságainak. Hetekig kellett kinn vesz-

tegelni a tavaszi áradások miatt, melyek pedig előre számításba jöhettek volna. A parakin-nisszai út még keményebb próbára tette a sereget. A táborban ez után azt kezdték sugdosni, hogy Seckendorf mint protestáns, meg van fizetve a porosz kormány által, hogy tönkre tegye a császár hadait. Beaufremont effélének nem ad ugyan semmi hitelt, s igaza is van; de mint a bizalom-vesztett sereg hangulatára nézve jellemzőt helyesen idézi.

Úgy látszik, maga az író nem sokat kutatta, mi lehetett mégis a fővezér indoka, csak annyit mond, hogy valóban csodálatos tünemény, hogy egy vezér, kire egy sereg van bízva, így minden cél nélkül rontsa meg.

Nisszában, melybe Seckendorf azonnal beült, Filippi kérte, engedje meg neki a vezér, hogy az ő pihent hadosztályával rögtön Bodonynak induljon. A török első rémületét felhasználva, valószínű volt, hogy Bodony követni fogja Nissza példáját. Azonban a fővezér különféle ürügy alatt megtagadta a kívánságot. Csak három nap múlva indította útnak Khevenhiller marsalt Bodony bekerítésére. Nyolcz napi útnak számították ezt, s a fővezér azt ígérte, hogy mihamarább megindul ő is utána a fősereggel. Mindenki azt hitte, hogy a Nisszában való veszteglés napjai arra lesznek használva, hogy az útban raktárak állíttatnak a hadsereg ellátására. Azonban Khevenhiller nem talált egy raktárt sem útjában, s így nem 8—9, hanem 13 nap alatt érkezett Bodony alá, melyet idő közben a török oly jól ellátott, hogy a helyőrség számban meghaladta Khevenhiller seregét, mely nem is látta tanácsosnak a bekerítés megkísérlését, hanem a vártól öt óra járásnyira ütött tábor. Történt, hogy Khevenhillernek egy ötszáz lovasból álló előcsapata egy órajárásnnyira vált el a lovasság zömétől. A törökök egy jól rendezett kicsapása széllyel verte ezt s mintegy felét leölte, ezen kívül sokan futás közben a vízbe fúltak.

Már augusztus 2-dika volt, mikor a fővezér Nisszából hat ezred lovasságot s kétezer gránátost küldött Khevenhiller seregének erősítésére, a helyett, hogy mindjárt eleinte nagyobb erővel lépett volna fel. Augusztus 4-ikén ismét két ezred dragonyos indult Bodony felé. 5-ikén indult oda a lotharingeni herczeg, csupán száz lovas kíséretében. Seckendorf megígérte, hogy a fősereg is mielőbb követni fogja. Ugyanaz nap indult el a mezei ágyúk egy része, melyek

száma a nisszai táborban akkor százra ment. A helyett, hogy a fővezér Bodonynak tartott volna, új meg új merész terveket küldözgetett Bécsbe. Novibazar a császáriak kezébe kerülván, hol egy Lentulus nevű ezredes volt a bosnyákok által vesélyeztetve, Seckendorf ennek segítségére küldött egy osztályt. A fővezér legmeghittebb tanácsadója, Schmettau, azt gondolta ki, hogy a novibazari tájon levő csapatokhoz még ezer lovast s ezer gyalogot adva, ez elegendő lesz Albániát a tengerig meghódítani Károly császár részére. Számított arra, hogy az összes keresztyén lakosság fegyvert ragad a török ellen. Schmettaunak eleinte sikerült is némely vidék keresztyén népét hódolásra bírni, azzal biztatván, hogy az összes osztrák sereg is nem sokára e tájra érkezik. Schmettau, mint valami király, sátrában emelvénnyen fogadta a hódolatot, ki előtt földre kellett borúlniok a lakosoknak. Azonban ez csak pünkösdi királyság volt. A lakosok fegyvert ragadván, csakhamar Schmettau ellen fordultak, s a kis tábor nagy inségnékké lett kitéve. Hús volt bőven. A kis sereg ezer ökörrel s ezer juhval érkezett vissza. De kenyér nem volt, mert ezt csak négy napra valót vittek, holott tizennyolcz napig tartott a kaland. Száritott húst kellett kenyér gyanánt enni, mitől rakásra betegedtek a tisztek és katonák. Maga Schmettau se hitte, hogy kiláboljon az attól kapott betegségből. Azonban ez a vezér eleget zsarolt a népen. Az említett ökröket és juhokat is visszaérkezvén a maga hasznára adatta el. Ez lett Albánia meghódításából a tengerig!

Ez is egyik következetlen kapkodása volt a vezérletnek, mely a főczéllal, Bodony ostromával éppen diametralis ellentétben állt.

Végre augusztus 9-ikén minden arra mutatott, hogy Seckendorf Bodonynak indul valahára. A tábor csatarendbe állott a Nisszához közeli Tresna falu mellett. Éjfél tájban el is indult kilencz zászlóalj Bodony felé. A tábor minden órán készen volt az indulásra.

De meg volt írva a végzet könyvébe, hogy a sereg még se Bodonyba induljon. Mert Nisszába való temporizálása alatt történt, hogy Hildburgshausent, ki Bányalukát fogta volt ostrom alá, egy török sereg megverte, mint állítá, a horvátok csúfos megszaladása miatt. Pálffy marsal pedig figyelmeztette, hogy ezekben ne igen bízzék. A szász her-

czeg nagy nehezen tudott a Szávához menekülni serege töredékeivel.

Hildburgshausen jóváteendő a kudarcot, új hadi tervet küldött Bécsbe, mely szerint föl kell hagyni Bodony ostromával, a helyett jőjön az egész sereg a Drinához, hol vele egyesülten Zvornikot fogja ostrom alá.

A terv készítője azonnal írt Seckendorfnak is, fölkérve őt, használja föl befolyását Bécsben ez új terv elfogadtatására. Seckendorf hálából Hildburgshausen iránt, kinek a fővezérséget köszönhette, de talán a természetében levő változás szeretetből is, kézzel-lábbal belement — a hinárba. Arra, hogy Nisszából a Szávához, a Száván fel a Drina torkolatához, s ezen fel Zvornik tájához érjen, jól igyekezve körülbelöl egy hónap kellett; már pedig az év már-már őszre hajló volt, azon tájakon korán beáll az, s már októberben a sok esőzés nehezen járhatóvá teszi a különben is csaknem úttalan vidékeket. Augusztus 23-ikán Seckendorf kijelenté főbb tisztjeinek, hogy biz' ők nem mennek Bodony, hanem Zvornik ostromára. Bécsben elfogadták a tervet s arról a tudósítás megérkezett volt Seckendorfhhoz. Pedig Bécsben legjobban tudták, hogy már minden szükséges élelmi és hadi szer alá küldetett a Dunán Bodony ostromára.

Pár nap múlva Seckendorf személyesen Bodonyba utazott értekezni Khevenhillerrel, kitől csapatainak egy részét elvette, hogy Bosnia felé indítsa. Továbbá a Dunán még útban levő szállítmányokat visszatérítette, hogy a Száván fel Sabáczhoz küldje, mely központjává lett a Zvornik elleni készületeknek.

Míg Seckendorf Bodonyban járt, Filippi helyettesítette, ki elindulván Nissza mellől, augusztus 28-ikán Tersniczánál ütött tábort, hová szeptember 1-sején Seckendorf is megérkezett, s hol mindjárt egy esztelensége természetes következései nék hírével lepték meg. Mert Nissza biztosítására a környékben számos kisebb jelentőségű helyet látott el apróbb őrséggel, mint Pirotot és Musztafa-pasa-palánkát, s sok másokat. Mihelyt a keresztyén sereg eltávozott Nisszáról, a törökök nyomban egyenként feladásra kényszerítették az egymástól jókora távolságra feküdt, elszigetelt csapatokat. Elég nagy lelkű eljárás volt a töröktől, hogy föl nem konczolta őket, hanem szabadon bocsátotta. Szeptember első napjaiban hagyta

el a lotharingiai herezeg a bodonyi táborn, s tért vissza Bécsbe. Meg volt győződve, hogy a hadjárat be van fejezve, s azon évben már késő valami nagy vállalatba kezdeni. Meghasonlott volt Seckendorffal, ki, a mily ingatag egyén, szint' oly goromba porosz volt, s kit most méltán vádolt a hadjárat meddősége miatt.

Szeptember 6-ikáig hevért a sereg a tersniczai mezőn. Az út célja Szabács volt, honnan a sereg Zvornik ostromára ment volna. Nyolcz napi fáradaalmas útazással érte el a sereg Csacsakot. Innen 600 lovast s 400 gyalogot küldött ki két kis ágyúval Usitza várának megkémelésére, melyet út közben el akart foglalni. E csapat vezére, Lentulus ezredes, egy elbizakodott egyéniség, azt jelentette, hogy Usitza egy hitvány kunyhó, melyet maga is be tud venni. De pár nap múlva az a jelentés érkezett Usitza alól, hogy a Drina mellett, mely csak öt órányira van onnan, tetemes török had gyülekezik. Erre Seckendorf csaknem egész lovasságát s több dandár gyalogságot Filippi vezérlete, alatt Usitza felé küldött. Filippi Luczinánál hét órányira Usitzától ütött táborn. Lentulus belátván valahára, hogy csapatjai nem elegendők szándéka kivitelére, erősítéseket kért Filippitől. Ez Waldeck tábornokot küldé négy kis ágyúval s egy dandár gyalogsággal Lentulus segítségére szeptember 21-ikén.

Usitza egy magán álló magas sziklavár, melynek csak egy feljárata van egy keskeny hegynyakon. Itt van kapuja. E szerint csak a kapu felől lehet practicabilis rést nyitni rajta. Különben minden felől magasb hegyek dominálják. Az egész erőd kicsiny, s falait néhány bástya köti össze. Egy egész napba került, míg Waldeck két ágyút egyik szomszéd hegyre fel tudott czepeletetni. Akkor az egyik bástyát lövette két egész napig minden eredmény nélkül. Kisült, hogy a batteria igen messze van a vártól, s lövései azért nem tesznek kárt benne. Akkor más két ágyút egy közelebbi hegyre vontattak fel; de innen sem lehetett rést törni. Kisült, hogy az ágyúk igen kicsinyek ily munkához. Ekkor Filippi maga ment a vár alá, a többi gyalogságot is oda rendelte, s lovasságát a két órányira fekvő Pozsega falunál táboroztatta, hogy készen álljon a bosnyákok fölmentő kísérlete esetében. Nagyobb kaliberű ágyúkat kért Seckendorftól; azonban tartott tőle, hogy ezek a rozsz utak miatt csak nagy idővesztéssel érkez-

hetnek, vagy meg is rekednek valahol. Seckendorf még 1500 gránátost küldött Usitza alá, s szeptember 29-ikén maga személyesen utazott oda. Hogy helyrehozza a Lentulus elkövette hibákat, s hogy a drága időt ne vesztegesse tovább e haszontalan fészekkel, létrákat csináltatott, hogy egy rohammal bevegye a várat. Azonban a létrákat oly hosszúra kellett szabni a falak magasságához képest, hogy súlyuk miatt sem lehetett használni. Szeptember 30-ikán eső esett, s nem történt kísérlet. Október 1-sején Seckendorf új hadi terve egyszerűen az volt, hogy Usitza egyetlen bejáró kapuját bevereti az ácsokkal s a kapun át gránátosai rohammal veszik be a várat. Az ácsok védelmére, kik az egyetlen szűk úton tüzelő gránátosoktól körülvéve nyomultak előre, megszólalt valamennyi ágyú és puská. Utazónk szerint nagyszerű volt a dörgés és ropogás. A dolog egy fél negyed alatt eldőlt. Az ácsok szerencsésen elértek a kapuhoz, mely megrendült vaskos fejszéjük ütése alatt. De a védők a rájuk irányzott golyó-zápor daczára, egyszerűen köveket bocsátottak le a vitéz ácsokra, kik oda veszték. Tizenhárom közül egyetlen egy menekült meg. Seckendorf látván ezt, nem akarta feláldozni többi ácsait is.

A töméntelen puskalövés majd senkinek sem ártott a várban. Mert a törökök igen jól védett rovátkok, s a falak és bástyák egész területén levő lörések mögött voltak fűdve, úgy, hogy fegyverök füstje is alig látszott kívülről. Ellenben a várbeliek lövései elég nagy pusztítást tettek. Több mint négyszáz halott és sebesült volt Seckendorf seregében, ki nem intézkedett, hogy katonái sánczokat vagy vesszőnyalábokat készítsenek, a mi pedig egy éj műve lesz vala. A vezér most egy ágyút szegzett a kapunak. Épen a feljáró útn, szemben a kapuval egy kis ház állott, melyet a várbeliek elfeledtek lerontani. Ez az ágyú mellvéde gyanánt használtatott.

Azonban az új kísérlet megtételére nem volt szükség. Október elsejéről 2-ikára menő éjjel Usitza önkényt feladta magát, mert puskapora kifogyott. A várbelieknek minden föltételét azonnal elfogadta Seckendorf. Francia utazónk véleménye szerint, ha a törököknek lett volna poruk, a következő napi rohamkísérlet a császáriaknak legalább is kétezer emberébe kerül, s a siker bizonytalan lesz vala. Mert ha sikerül is betörni a kaput, ez még igen kis része lett volna a

réstörés munkájának. A kapu mögött a bejárat rendkívül erősen el volt torlaszolva s több rendbeli sánczokat hányhattak volna még szükség esetében a várbeliek ez egyetlen ponton, melyen a várhoz lehetett férni. A kapu torlaszának eltávolítása a feladás után is egy egész napi munkát adott mindkét félnek, úgy, hogy az első nap az alkudozókat és a bebocsátott császáriakat kötélén kellett leeregetni vagy felvontatni.

E szerint Usitza elfoglalása is csupán egy váratlan vak-esetnek, a törökök pora kifogyásának tulajdonítható.

Ez ostrom egész lefolyása jellemzi Seckendorf modorát. Ha már veszélyesnek tartotta, hogy háta mögött egy ellenséges erőd (egy különben csekély helyőrségű erőd) maradjon, elég lesz vala egy nem tetemes haderőt hagyni bekerítésére. És ha már be akarta venni minden áron, megtehetette volna Seckendorf mindjárt eleinte, a mit két hét múlva tett, hogy ereje fő részével menjen alája. Sajnálta az időt sánczolási munkára — s csak több embert vesztett. Mindig fukar volt az erő kifejtésében, s csak annál többet áldozott fel e miatt.

Most már folytatta útját Seckendorf Szabács felé. A késedelem közben beálltak az őszi esők. Az utak oly rozsakká lettek, hogy a seregnek Csacsak és Rudnik közt a sárban kellett hagynia egész hidász-készletét s más nehezebb podgyászát, melyeket csak később, a fagy beálltával mentettek meg. A fáradalmas és lassú út közben rossz hírek érkeztek a fővezérhez. Khevenhillert, ki Bodony táján, a Timok torkolatánál ütött tábort alig ötezer emberével, a török megtámadta tizenhatszáz emberrel s a sereg közel volt a végveszélyhez. Csak egy jól fegyelmezett ezred állhatatossága menté meg. Bár Khevenhiller a táborhelyet megtartotta s így a győzelmet magának tulajdonítá, de helyzete tarthatatlanná vált, mely különben is czélalannak mondható, miután szó sem volt már Bodony ostromáról, melyet soha be sem keríthettek. Khevenhiller szorúlt állapotáról a hír egyszerre érkezhett Usitza bevételével. Mert a timoki harc szeptember 27-ikén történt. Nemsokára még rosszabb hírt is vett Seckendorf, hogy mind Bodony, mind Szofia felől tetemes török sereg közeledik Nisszához. A Bodonyból Nisszába vezető úton egy hegyszoros védelmére Seckendorf egyetlen egy zászlóaljat hagyott volt. Ezt a

törökök kardra hányták, csak egy gránátos százados menekült meg hírmondónak.

Nisszában Doxat tábornok ült hat zászlóaljjal, ellátva hat hétre való élelemmel és a védelemhez minden szükséges-sel. A török parancsnok felszólítására, adja fel a várat, Doxat azt felelte: nem teheti, míg a fővezér, Seckendorf, erre nem ad engedelmet. Futárt bocsátottak hát a fővezérhez. Seckendorf erre azt felelte: Nissza feladásáért a várparancsnok fejével lakolna, védni kell azt az utolsó csepp vérig. Mikorra a válasz megérkezett, Doxat a török pasa azon egyszerű fenyegetésére, hogy különben majd kardra hányatja az őrséget, már feladta a törököknek a várat ugyanazon föltételekkel, mint fél évvel az előtt a törökök adták volt fel. Doxatot később Belgrádban a hadi törvényszék szint' úgy fejvesztésre ítélte, mint a törökök azt a pasát, ki a nyáron Nisszát feladta volt a keresztyéneknek. Így az egész ez évi hadjárat egyetlen lényegesebb nyeresége is elveszett.

A vár maga alig volt állandóan tartható elszigeteltségénél fogva. Közlekedései közül a Bodony felőli út a törökök kezében; a Belgrád felőli utat, mely a császáriak kezében lehet vala, Seckendorf pusztán és földözletlenül hagyta. Nem voltak biztosított állomások és a sereg ellátására szükséges raktárak e vonalban.

Seckendorf Usitza alól Valyevo felé utaztában vevén a hírt, hogy a törökök Nisszát fenyegetik, néhány zászlóaljat indított oda segítségül; de ez korántsem érdem, hanem hiba volt. E zászlóaljak kétségkívül oda vesznek. A nagy távolság, rossz utak, élelemhiány miatt az ellenségnek játék lesz vala megsemmisíteni őket. Szerencsájukra a parancsnokság változván, Seckendorf utódának, Filippi marsalnak első dolga volt e zászlóaljak visszatérítése Szabács felé, úgy is későn érkeztek volna Nissza alá. Filippi október végén összegyűjtven valamennyi szétforgácsolt erőt, tizenhatezer embere volt mindössze Szabácsnál, az ötvenezerből, mely a tavasszal Seckendorf parancsai alatt állott.

Ez nagyból Seckendorf stratégiájának leírása. Van valami nagyszerű e hadvezér esztelenségében, vagy ha úgy tetszik, talentumának közepszerűségében. Hadjárata emlékeztet példára, mint nem kell háborút folytatni. A „Verlierpartie“-ban Seckendorf valóban remekelt. Elindul, hogy

parancsaihoz képest bevegye először is Bodonyt, s a helyett Nisszát veszi be, hol hat hétig vesztegel, s Albániába kalandozik. Azután elindul Zvornik ellen, s Szabácsba akar jutni a legrövidebb idő alatt s a helyett Usitza ostromával veszteget el vagy két hetet. Az osztrák hadseregben azelőtt őt a legtanultabb s fáradhatlan tevékenységű parancsnoknak ismerték. Most a tettek mezején tartott vizsgálaton kimutatta egész incapacitását s mozgékony kapkodásának meddőségét. Azt látjuk, mikor semmi szükség rá, akkor neki böszülten erőlyes és tevékeny. Ilyen eset a Parakinból a már magát feladott Nisszához való örült sietség; ilyen katonáinak oktan feláldozása Usitza sziklái és falai ellen. De valódi nagy mérvű csapásra rest és képtelen.

Különös, hogy még ellenfelei is, például lotharingeni Ferencz herczeg, elismerték azt az érdemét, hogy gondoskodni tud a sereg ellátásáról, mi által nagyban megnyeri a katonák bizalmát.

Az 1737-diki hadjárat pedig kézzelfoghatólag bizonyítja rá az ellenkezőt. A katonaság örökösen szükségét látott. Legtöbbször kenyere hiányzott. Szerbia csak kukoriczával szolgálhatott volna, de az is nyáron fogytán volt; a helységek gyérek és szegények voltak. Nem mentség ez; mert mind ezt igen jól lehetett előre tudni. Beaufremont a szemtanú, minden alkalommal megrója, hogy Seckendorf elmulasztotta a fő közlekedési vonalokon biztos raktárak felállítását. Sebesültek, betegek ápolásáról annál kevesebb volt a gondoskodás. Esetet említ a francia utazó, hogy némely sebesült sebeit csak három hét múlva kötözték be; Usitzánál a vezér nemhogy a várban hagyta volna betegeit és sebesültjeit, kényszerítette a táborral menni, hol rakásra haltak. A katonáknak sátraik nem voltak, napokig földetlenül a szabad ég alatt kellett mostoha időben tanyázniok. És az inség, a koplalás, az időjárás túlságai, s az ápolás hiánya oly nagy mérvűvé tette a halandóságot és desertiókat, hogy a legvéresebb, s talán vesztett csaták sem apasztották volna le ily mértékben a serget, hogy annak alig negyed része maradt meg.

Hozzájárul ehhez azon vád, hogy a fővezér és főbb tisztjei a katonák ellátásának rovására igyekeztek gazdagodni; hogy Szerbia szegény vidékein bár az alsóbb rendű harczos kenyeret sem talált mindíg, bezzeg a fővezér talált elég zsa-

rolni valót a maga kincsszomjának kielégítésére. A tersniczai táborn, hol Seckendorf oly sokáig hasztalanul feküdt, elnevezték volt a *két zöldfához*, mint valami csapszéket. Ennek ez volt a históriája: A síkság közepén, hol a tábor elterült, két nagy zöldfa állott, s e tájt ütötte fel sátrát a fővezér. A fák alatt pedig Seckendorf formáserint korcsmát nyitott a katonák számára, hol pénzért mérték a bort. A seregben az volt az általános hit, hogy Seckendorf a környékben olcsón vásároltatott össze minden kapható bort, s azt jó drágán méreti katonáinak, a hasznot zsebre téve. Hasonlókép elterjedt hit volt, hogy a fővezér csak azért osztja fel seregét apró csapatokra a vidéken, hogy azt, a maga jövedelmei gyarapítására teljesebben kiszivattyúzhassa. S ő kincseket gyűjtött, míg katonáinak Usitzához való útjokban nem volt egyéb mit enniök gyomorrontó szilvacziberénél; szilva bőven teremvén azon vidéken. Seckendorf alparancsnokát, Doxatot azzal gyanúsította a közvélemény, mintha csak azért sietett volna Nisszának feladásával, hogy gyűjtött kincseit majd valahol külföldön békén élvezhesse. A levegő tele volt akkor ily vádakkal, melyek a kormánykörökig hatottak. Azt mondták, Seckendorft óriási hibái és bűnei daczára sem tették volna őrizet alá. Csupán azok tanácsolták a császárnak elfogatását, „kik abban a reményben voltak, hogy majd nekik adja mind azt, a mit Seckendorf rabolt“.

Mind e vádokban kétségkívül sok a túlzás. Még a *két zöldfa* históriájában is jóformán toldította a dolgot az elkese-redés. Nem képzelem hihetőnek, hogy a katonák megvont falatjaiból oly nyíltan mert volna hasznot húzni bármely időben egy fővezér, s épen az, kit az előtt úgy ismertek, hogy katonái ellátásáról szeret gondoskodni.*)

Az akkori rendszer maga megengedte az ellenség földjén a főtisztek részéről a zsarolásokat. Míg ellenben a katonák ellátásában való hiányok a rossz rendnek s szervezetlenségnek lehettek eredményei. Kétségkívül előmozdította az akkori osztrák seregnél a kapzsiság kifejlődését az, hogy az udvar a katonai szolgálatokat rendkívül fényesen jutalmazta: címek, herczegi urodalmak voltak a harc mezején szerzett

*) Arneth: *M. Theresias erste Regierungsjahre*, I. kötetében idézi Lotharingiai Ferencz tanúskodását ebben a részben.

érdemek pályadíjai. I. Leopold azon hadvezérei, kiknek oly sokat köszönhet Magyarország a törökök kiűzéséért, csakugyan tetteik és talentumaik által méltók voltak a legnagyobbszerű kitüntetésekre. De meg kell vallani, hogy Európa több nagy nemzetéből akkor nemcsak a legtehetségesebb hadvezérek, hanem a legkiválóbb jellemű férfiak siettek az összes keresztényiség szolgálatára a császár zászlói alá. Azon idők elmúltak volt 1737-ben. A hadseregen a külső forma megmaradt, de a lényeg, a szellem mássá lett. Folytatták az udvarnál azt a szokást, hogy különös kitüntetésben és előnyökben a külföldieket részesítették, úgy, hogy ha Seckendorf nem külszázági német, aligha elnyeri a hadvezérséget. Károly kormánya nem vette észre, hogy külföldről a sok kitünővel együtt sok aljas elem is özönlött be, s hogy azon általános lelkesedés után, mely Leopold korát az osztrák-magyar sereg fénykorává tette, inkább csak azon kalandorok szívárognak be ide, kikre otthon nem bíznának fontos szerepet. Megjegyzi Beaufremont is: „Károly császár hadainak személyzete nagyon különböző a mienktől. Mi (francia hadseregbeliek) valamennyien a mi urunk alattvalói vagyunk; míg a császár szolgálatában majdnem mind csupa idegenek vannak, kik a hadi dicsőséget kevésre becsülik. Csak a magok érdekét lesik, s mihelyt meggazdagodnak, azonnal félrevonódnak“.

Az idegenek iránti előszeretet, s a nagyszerű jutalmazások és vele járó kímélet, nem csoda, hogy oly külföldiekben is erős vágyakat keltett, kik kevés talentummal még kevesebb nemes indulatokat hoztak, s az osztrák hadseregbeli szolgálatot mindenekelőtt jó üzletnek tekintették.

A mi Seckendorfort illeti, a fölött bíraskodni, vajon micsoda indokokból járt el, azt egy minutiosus bírói vizsgálat nélkül bajos eldönteni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy egyéni kapzsisága mindenesetre befolyt a közvélemény által ellene támasztott vádak keletkezésére; s a mi historiai tény, a hadjárat szerencsétlenségeit a hadsereg ellátásának hiányai idézték elő. A stratégiai örökös botlásokon kívül ezek tették tönkre az osztrák hadsereget, ezek miatt veszett el ismét a mi nyereség volt s lett meddővé a hadjárat. De még ha csak terület s néhány ezer ember s egy év ment volna veszendőbe, még lehet vala kárpótlást találni. De a veszteség sokkal nagyobb. Valódi katastropha volt az az osztrák hadsereg

nézve. Mert a következő évek hadi szerencsétlenségeiért is főként Seckendorf a felelős, ki tetteleg ugyan nem szerepelt akkor, de a sereg morálját oly gyökeresen megrontotta, hogy többé soha abban az alakban helyreállítani nem lehetett; kivált miután a török és a monarchia többi ellenségei e hadjáratból kaptak vérszemet. Kérdés: vajon négy év múlva merte volna-e II. Fridrik porosz király azt tenni, a mit tett, azon török háború nélkül, melyet Seckendorf botorsága mindjárt a bevezetéssel elrontott helyrehozhatatlanul?

Csak Mária Terézia alatt állt lábra ismét a hadsereg. De egészen más alkatrészekből s más kiadásban, mint Leopold és Károly alatt. A monarchia népei magok adták hozzá a testet és a lelket, míg korábban számra nézve is sok volt az idegen kalandor benne, s a hangot és szellemet egészen az idegenek adták. E condottier-szerű hadsereg nem volt örökre fenttartható; előbb-utóbb be kellett következnie a hanyatlásnak és a katasztrophának. Bekövetkezett az meglepő gyorsan. Csak húsz évvel 1737 előtt ez idegen szellemű sereget Európa legszebb hadának méltán el lehetett ismerni. Nem egészen egy generáció elég volt elhanyatlásához s a katasztropha bekövetkezéséhez. Még éltek Pálffy tábornagygyal együtt számosan a nagy török háborúk hősei, kiknek meg kellett érniök a hadsereg tönkre jutását s épen egy török elleni expeditióban!

Az 1737-diki hadjárat pedig a dolgok természetes rendeszerinti hanyatlást érlelte meg bukássá, hogy egy sok tekintetben új, életerősebb intézménynek nyisson utat. Az akkori közvélemény helyesen ítélte, midőn a szerencsétlenség okát a hadseregnek idegenekre való bízásában kereste. E hangos nyilatkozás egy avult rendszer reformjának követelése volt. De nem a közvélemény, hanem az események hatalma hozta meg Mária Terézia trónra lépte után a seregnek hazaibbá alakulását. Az idegenek kegyelése a traditiókhoz képest Mária Terézia későbbi éveiben s jóval utóbb is, megmaradt ugyan, kivált a német császárság miatti összeköttetésnél fogva, de soha többé oly uralomra nem jutott, mint I. Leopold és Károly alatt.

Azonban nem czélom e themát itt fejtegetni. Czélom Beaufremont Péter becses följegyzéseiből merített eleven benyomásaim közlése volt, némely olvasás közben támadt észrevételeimmal együtt.

SALAMON FERENCZ.

ÉLETEM ÉS KOROM.

MÁSODIK RÉSZ. *)

OLASZORSZÁGI ÚT 1833.

I.

Félévvel a cholera kitörése előtt nagyanyám meghalt, végelgyöngülésben, nyolczvanegyedik évében. Már két év óta hanyatlott lelki s testi ereje, többnyire szótalanul ült kerekétén, szerette, ha társalogtak körülötte, de ő maga mindenről megfeledkezett. Ha hozzá mentem, mindig megszólított: „Feri fiam, beszélj“. „Mit beszéljek?“ „A szegény tatárról“, erre elmondtam neki az ismeretes adomát, ő mosolygott, s azt másnap ismét elbeszéltette magának. Szegény öreg! igazi mintája volt a magyar jó gazdasszonyoknak; háromezr holdnyi birtokából tisztességes magyar házat tartott, fölnevelte fiát s két leányát, maga látott gazdasága után, soha adósságot nem csinált, ámbár igen szerény viszonyok közt élt, pedig csak tőle függött volna, hogy vagyonosabb legyen. Öcsce, Semsey Miklós, utolsó ivadéka volt a család protestans ágának, halála esetére jószága az ősiség elvei szerint egy távolról való rokonra, a kamaraelnökre szállott volna át, kivel alig érintkezett; ugyan azért felszólította nénjét, kössenek szerződést, mely szerint ez a Semsey-birtokot megveszi. Nagyanyám viszszaútasította az ajánlatot, mint a törvényes örökösök kijátszását, mert élt még benne a régi családi érzet, mely az ősiséget, mint a magyar nemesség alapelvét tisztelte; sőt midőn öcsce

*) Az I. részt lásd a *Budapesti Szemle* 14. számában.

meghalt, kiszámította a csekély beruházási összeget, mely őt illette, s melynek per útján való kiderítéséig bírhatta volna a jószágot, s Budára küldte Gábor fiát, ki éppen akkor tette le az ügyvédi vizsgát, hogy Semsey Miklós kamaraelnöknek vigye meg a hírt rokona haláláról, az örökség megnyílásáról s nagyanyám eltökélt szándékáról, hogy azt a beruházás kifizetése mellett tüstént, per nélkül, visszabocsátja.

A fővárosi körökben ily patriarchalis nézetek már régen kimentek a divatból. A kamaraelnök csodálkozott azokon, miket Fejérváry neki elmondott, elfogadta a számítást, kifizette a beruházási összeget, s négyes fogatot ajándékozott nagybátyámnak atyafiágos indulatáért, fiainak pedig meghagyta, tartsák fel az atyafi viszonyt nagyanyám családjával, mit azok híven meg is tartottak, szívesen találkoztak velünk mindig, főleg szüret alatt Mádon, hol földes urak voltak, s midőn atyám, ki a dézmás birtokot nem szerette, a Király nevű szőlő dézmáját meg akarta váltani Semsey Jóbtól, ez a szőlő szabadságát névnapi ajándéknak adta anyámnak.

A tél kezdetén Radvánszky Gusztáv, ki egypár évvel előbb Eperjesen végezte iskoláit s orthodox lutheranus nézetei által atyámnak megtetszett, hozzánk jött mint kérő. Csinos fiatal ember volt, előkelő házból, szép vagyonnal, nyáron tehát meg lett a fényes lakodalom; az új házaspár Szárnyára ment lakni Gömörvármegyébe, sógorom jószágára, onnét Radványba nyaralóra az ősi lakba, hová Fejérváry engem is a szünidőre magával vitt. Ő a szliácsi fürdőt használta, én Szliács és Radvány közt jártam fel s alá; Beszterczén megismerkedtem Zipserrel, egy jó hírben álló leánynövelde alapítójával, ki külföldön is mint mineralog és ásványgyűjtő ismeretes volt, s e révén sok rendjelt kapott odaajándékozott gyűjteményeiért, de ezeket soha sem viselhette, mert a cancellariától nem kapta meg erre az engedélyt, minthogy nem tartották illőnek, hogy vidéki nem nemes egyénnek rendjelei legyenek. Sok idegen fordult meg nála; akkor is, midőn meglátogattam, egy svéd s egy orosz geolog volt ottan, kikkel együtt és Kubinyi Ferenczcel bejártuk a hegyeket s völgyeket Beszterczebánya és Selmech közt. Szliácscon láttam először gróf Reviczky Ádámot, a szép, santa, magyar szellemű cancellárt, s Wirkner Lajost, magántitkárát, kivel később többször találkoztam az életben. Fejérváry inkább gróf Cziráky országbíróval társalkodott, kit a

világ döllyfös nagy úrnak tartott, talán azért, mert fejét rendkívül egyenesen tartotta s mindig fölfelé nézett. Én nevét csak 1823-ból ismertem mint királyi biztosét, s nagyon csodálkoztam, midőn bizalmas társalkodásban azon alkotmányos eszméit fejtette ki, melyek közjogi könyvéből ismeretesek. A fürdőből Losoncra mentünk Kubinyi Ferenczhez; Károly nagybátyám meghitt barátjához, Gyürky Pál vejéhez, a nógádi ellenzék tüzes szónokához, ki egyébként szenvedélyesen gyűjtött régiségeket és ásványokat. Gyűjteménye legnagyobb részt történelem előtti bronz és arany tárgyakat foglalt magában, melyeket akkor még rómaiaknak tartottunk. E szép gyűjtemény 1849-ben, midőn az oroszok Losonczot feldúlták, nagy részben elpusztult, fenmaradt része a nemzeti múzeumba került. A tárgyak főkép Terenye táján ásattak ki, mi nagybátyámat annyira érdekelte, hogy mindjárt odamentünk, s meglátogattuk Gyürkyt, ki szívesen megengedte az ásásokat a Hársas hegyoldali legelőn, melyeket Fejérváry s Kubinyi közösen tétettek. Pilinyben is voltunk, hol azóta szintén sok bronzkori régiség találtatott; akkor ezt Kubinyi atyja bírta, ki szeretett régiségekkel foglalkozni, de sokkal jobban gyönyörködött teknős békaiban, melyeket kertjében tenyésztett. Innét Szécsénybe mentünk gróf Forgách Józsefhez a nagszerű kastélyba, s midőn a szép parkot bebarangoltam, nem is álmodtam meg, hogy mind ez egyszer birtokomba kerül.

II.

Nagybátyám örömet láttam, hogy komolyan foglalkozom a régiségekkel, s gyűjteményét tudományosan kezdem tanulmányozni, melynek egy szép Venus-szobor márványból volt fő dísz, állt különben több kis bronzszobrocskából, egy válogatott vésettkő-gyűjteményből s néhány középkori műemlékből; könyvtárában megvolt Visconti, Winkelmann, Zoega, Agincourt, Cicognara, szóval elég arra, hogy tájékozhasssam magamat a tárgyak jelentőségére s műbecsére nézve. Egy alkalommal megkérdezett, tudok-e görögül, mert e nélkül mindig csak dilettáns fogok maradni, tudós nem lesz belőlem. Feleltem, „tudok annyit, mennyit a collegiumban tanítanak“. Erre felnyitotta Homért s felszólított, olvassam el neki németül,

mit természetesen nem voltam képes tenni. „Sajnálom“, mondá az öreg, „ha tudnál, elvinnélek jövő júliusban Olaszországba“. Elpirúltam, vágyaim olaszországi útazásban pontosultak volt, annyit olvastam már az olasz égről, természetről, műkincsekről, Goethe útleírásától Heinse *Ardinghelló*jáig, hogy föllelkesedtem, ha Olaszországot csak említették is, és most, íme, előttem állt az alkalom, hogy óhajtasom beteljesedjék. Kérdeztem tehát nagybátyámtól, mi legyen a módja valamely nyelvet a legrövidebb idő alatt megtanulni. „Tanulj könyv nélkül egy szótárt, vagy legalább egy glossariumot, únalmas egy foglalkozás, oly száraz, mintha szalmát ennél, de gyorsan vezet célhoz, mert kétezer szó minden nyelvnél elégséges annak, ki a nyelvtant i-meri, hogy könyveket folyóan olvashasson.“ Ráadtam tehát magamat a szalmaevésre, megtanultam mindennap ötven szót s olvastam Matthiae nagynyelvtanát, különben pedig tanulmányoztam Kövy Sándor magyar magánjogát, s hallgattam Csupka András híres ügyvéd és eperjesi jogtanár felolvasásait, ki Kövyt a maga módja szerint commentálta, összekeverve a latint, németet s magyart, így például egyik feloivasását e szavakkal kezdte: „Molitor propter Wasermangel habuit baj“.

Csupka egyébiránt népszerű volt köztünk, minden szigorúsága és magaviseletének különczsége mellett, mert igen jól idomította tanítványait, hogy az ügyvédi vizsgát szerencsésen tehessék le; többet úgy sem kívánt tőle senki, az iskolákat mindenki csak oly intézeteknek tekintette, melyekben az ifjú kenyértudományát minél rövidebb idő alatt megtanulhatja. Az eperjesi collegium ez időben a legjobb protestans tanintézetek közé soroztatott, pedig a primát összesen három tanár tanította, Munyay a theológiát, Csupka a jogtudományokat, Gregus a philosophiaiakat, természettudományiakat és történelmieket; ily kevéssel értük be akkor! Tavasszal, még mielőtt az iskolai vizsgát letettem volna, a kerületi táblánál is, kivételesen, jurátusnak eskettek föl, el is jártam a tábla üléseire a legnagyobb szorgalommal, ámbár ott nem sokat tanultam. A négy ifjabb bíró referálta a pereket, melyek mind deákul voltak szerkesztve, de a jegyző, Szentlélek, nem tudott deákul s egyébkint sem volt képes bármi ítéletet fogalmazni, ugyanazért csak az irodát tartotta rendben; az elnök ismeretes volt tudatlanságáról, két bíró pedig már hetvenedik

évét is meghaladta, s így természetesen sok panasz emeltetett az eljárás ellen; nyíltan beszéltek, hogy a bírák az információnál ajándékot fogadnak el s hogy a végrehajtási költségek felszámítása szemtelen. Legkülönösebb alak volt itt a sánta Okolicsányi, királyi tanácsos, kire ráfogták, hogy a bécsi titkos rendőrség szolgálatában áll, különben roppantúl buzgó katolikus s megcsontosodott conservatív, a mellett még szórakozottabb mint gróf Dessewffy József. Mióta a reformkérések fölmerültek, mindig ezek ellen nyilatkozott, mert a mint mondani szokta, a magyar alkotmány igen jó, nem is kell azon változtatni semmit, csakhogy az becsületes emberek számára készült, nem számunkra, s ekkor a hatás növelése tekintetéből mellére szokott ütni. A zsidók társadalmi állásának fokenkénti emelkedése is bosszantotta; haragudott, hogy az eperjesi casino beveszi őket tagokul, hogy ott tisztviselők, táblabírák, sőt az alispánok is velők kártyáznak, s azt találta, hogy „a türelmesség az új divatú alkotmányosságnak ártalmas kigőzölgése“.

A nyár kezdetén elővettem Homért, elvittem nagybátyámhoz s kértem, nyissa fel tetszése szerint, hadd olvassam el németül a görög szöveget. Fejérváry megörült előmenetelemnek, s útra kezdtünk készülni, ő meg én, és Hollender Leó, egy gazdag zsidó kereskedő fia, tudományosan művelt kedves egy férfi, kit nagybátyám mint szenvedélyes régi éremgyűjtőt megkedvelt s felszólított, utazzék velünk. Atyám ezt restelte, nem tudta elfojtani ellenszenvét a zsidók ellen, kiket nemtelenebb fajnak tartott, nem is tudta megfogni, miként társalkodhatik sógora Hollenderrel. Atyám fogalmai a társadalmi viszonyokról még nagyon emlékeztettek a középkorra, sőt az óvilágra, de azon időben általánosan el voltak terjedve a magyar nemesség közt. Tisztességes állásnak csak a földbirtokosét tartotta, ki hivatalt nem visel, senkitől nem függ, ez az igazi úr. Különbséget itt nem tett a nagyobb vagy kisebb birtok, hanem legfőlebb a család régisége; egyébiránt erre is inkább családi összeköttetésnél adtak valamit, mint társaságban, mert az egyenlőség érzete áthatotta az összes birtokos nemességet, az úgy nevezett táblabírákat, kik ugyanazért kerültek a mágnások társaságát, mint kik akár aranykulcs, akár hivatal s családi összeköttetés következtében az udvartól függnének, különben is jobbaknak tartják magokat a többi nemes-

ségnél s kasztot formálnak már az által is, hogy egymást tegezik s együtt tartanak, holott a törvény azt mondja: „Neque habent Domini plus, neque servientes minus de libertate“. Kormányhivatalnok természetesen szintén úrnak tartatott, de a cameralis tisztviselő, még nagyobb fizetés mellett is, kevesebb tiszteletben részesült, mert ezek közt sok volt az idegen s a nem nemes. Egyébiránt a ki kormányhivatalt vállalt, nem tekintetett többé jó hazafinak, csak megyei választott tisztség volt meg-egyeztethető a hazafisággal. Az ügyvéd, az orvos szintén belé illett az úri társaságba, ha nem is volt nemes, hiszen honoratior volt minden esetre, mindenkinek szüksége volt rá, ő ismerte a házi kör legbensőbb titkait, de azért még sem tartatott egészen egyenlőnek, mert függésben élt, ha nem is az egyestől, mégis a közönségtől. Legtöbb becsülete volt köztök azoknak, kik a megye gyűlésére jártak és gyakran táblabíráknak neveztettek ki. A kereskedő, még ha nemeslevele volt is, csak polgárnak tartatott; ezek s a tanárok, papok s városi házbirtokosok alkották a magasabb polgári társaságot, külön a czéhbeli kézművesektől, kik majszter uram címmel szólíttattak meg s ismét külön társaságban éltek egymással. A polgárság s a nemesség közt alig létezett tetteleg a jus connubii, megtörtént ugyan néha, hogy a nemes ember fia elvette a gazdag polgár leányát; de az, hogy birtokos nemes család leánya nem nemeshez menjen férjhez, hallatlan botránynak, családi csapásnak tartatott. E részben csak a katonatiszt iránt tétetett kivétel, ezek társadalmilag egyenrangúaknak nézettek az urakkal. De a nemesség nemcsak lefelé, hanem fölfelé is elzárkozott, a ki mágnásokkal sokat társalkodott, aranykulcsot kapott, vagy mágnásleányt vett el, azt fertálmágnásnak csúfolták: szóval a társaság élesen el volt különítve különböző osztályokra, melyek egymással érintkeztek, de soha egészen össze nem olvadtak. Széchenyi érdeme volt ez összeolvasztásnak megkísértése a pesti casino alapítása által, hanem ez is csak a táblabírákat, a mágnásokat s hivatalos köröket hozta mindennapi érintkezésbe, még a pesti nagykereskedők sem érezték magokat jól e társaságban s külön casinót alapítottak, az igazi nyárspolgárok pedig, még a leggazdagabbak is, nem jártak se az egyikbe, se a másikba, hívei maradtak a kávéházaknak.

A mint utolsó iskolai vizsgámat julius kezdetén letet-

tem, tüstént útnak indultunk. 1833-ban olasz útazás még nagyon ritka volt körünkben, a táblabíró nem igen ment ki külföldre, még csak fürdőbe sem, legfőlebb Bécsbe rándult föl hivatalt keresni vagy peres ügyeit a cancelláriánál sürgetni; ha tovább utazott, egész életében beszélt külföldi kalandjairól.

Pesten meglátogattam Henszlmann barátomat, ki a pesti egyetemenél orvosnak készült s a muzeumban lakott Haliczky igazgató-helyettesnél; ezen ekkor már az agyvelőpuhulás jelei mutatkoztak, de azelőtt is nehéz volt meghatározni, hogyan jutott a muzeumhoz, mert eredetileg baromorvos volt, s a rossz világ reá fogta a helytartó tanácsra, hogy a veterinarus szó félreértéséből régiségbúvárt vélt benne feltalálhatni, s úgy nevezte ki a régiségtár őrének; pedig még sokkal később is a muzeum oly kikötőnek tartatott, melyben jóra való ember, ki életében hajótörést szenvedett, végre nyughelyet talál. Ekkor láttam először az egyedi díszedényt és csészét, a muzeum római gyűjteményének egyik főkincsét, melyről Jankovich Miklósnak zavart leírása után, a nélkül, hogy az emléket vagy csak rajzát is láttam volna, hosszú értekezést írtam, ez azonban, szerencsémre, ki nem adatott. Versek is írtam ez időben, németeket, sőt egy szomorújáték terve is bolygott agyamban, *Rienzi*, mely még később sem hagyott nyugodni, első felvonása el is készült, végre felhagytam vele, minthogy a mint naplómban megjegyeztem, szerelmi jeleneteket nem írhattam, mert e szenvedélyt még nem ismertem, a mi engem nem kevésbé gyötört, hiszen szent Ágostonnal mondhattam: „Nondum amabam, et amare amabam, quaerebam quem amarem, amans amare“. Nem szerettem még, de szerettem volna szeretni, s kerestem, kit szeressek, szeretvén szeretni.

Pozsonyban két napra állapodtunk meg, hogy az országgyűlést láthassam; elmentem a főrendi ülésbe, hol a száraz deák dictiók semmiképen nem tudtak megtetszeni, átláttam, hogy Szinyei László Sárosvármegye volt képviselőjének igazsága van, ki nekem még Sárosban elmondta, hogy a főrendi tábla eddigi döntő szerepét soká fel nem tarthatja s elébb-utóbb a követi tábla uszályhordozójává válik, nemcsak mivel a kor kívánalmaival egyenes ellentétbe helyezte magát, hanem főkép azért, mert kezdeményezési joga nincsen, e szerint hatalmát csak az által mutathatja, hogy az alsó tábla határo-

zatait megakasztja s fölterjesztésöket meg nem engedi. Pusztán negatív állás pedig fenn nem tarthatja magát soká, a ki folyvást védelmezi magát a nélkül, hogy támadhasson, mindig meg lesz verve. Az alsó tábla mély benyomást tett reám, különösen a félszemű, halvány Kölcsey átszellemült alakja, s ellentétül a huszár termetű, köpczös Beöthy szikrázó szemei, a szép, a kaczérésáig választékos Balogh s az elhanyagolt külsejű Borsiczky. Ezek voltak ez időben a legnevezetesebb követek, Ragályi már le kezdte magát járni, Nagy Pálban nem bíztak, Deák csak épen akkor jelent meg az országházban, s még nem vívott ki magának nevet s méltánylást.

III.

Bécsben nagybátyámnak üzleti dolga volt M. L. Biedermann bankárlázzal, melylyel az opál-bányák bérleténél társaságban állt. Időmet felhasználtam, hogy megnézzem a Belvederet, a régiségkabinetet, az udvari színházat. Először életemben voltam nagy városban, s láttam nagyszerű műgyűjteményeket, a képeket azonban nem tudtam még megérteni, nem hatottak reám úgy, mint híruk után képzeltem. A régi német iskola szegletessége, Rubens izmos, testes alakjai, a hollandi képek mindennapias, néha aljas tárgyai visszatetszettek, föl nem ismertem az elsőben a kifejezés bensőségét, az utóbbiakban az élénk felfogást, a színezés bája nem hatott reám, nem tudtam még megérteni a coloristákat, pedig a bécsi képtár főleg ezekben gazdag. Eddigi tanulmányaim különösen a plastikai szépségre irányozták figyelmemet, s azért több élvezetet leltem a régiségtárban. Itt ismerkedtem meg Steinbüchel Antallal, az akkori igazgatóval, egy szellemes férfival, ki, mint Fejérváry barátja, különös figyelemmel viseltetett irántam, s midőn látta, mily nagy hatással voltak reám szavai, később is sokat foglalkozott velem, egyike azon férfiaknak, kiktől legtöbbet tanultam, s kiről most is hálásan emlékezem.

Steinbüchel még fiatal korában neveztetett ki a régiséggyűjtemény igazgatójául; az uralkodó megkedvelte őt olasz útjában, melyben a fiatal tudós kísérte s a régi emlékeket magyarázgatta neki. Gyors előléptetése természetesen sok irigységet gerjesztett, voltak kik helyére vágyódtak, ő pedig,

mint kényelmes osztrák, nem némította el elleneit az által, hogy nagyobb tudományos munkákkal a németországi tudós világban tekintélyt szerzett volna magának. Keveset írt, sőt felfogása sokban eltért az akkori archaeologok száraz tudományosságától, mely minél több adatokat gyűjtött, a nélkül, hogy ezekből levont volna általános következtetéseket az óvilág culturfejlődésének földerítésére. Steinbüchel például az érmek körül nem sokat törődött ki nem adott ritka darabokkal, sőt figyelmét épen a közönségesekre fordította, mert ezek tanúsodnak a városok s államok kereskedelmi fontosságáról s a kereskedelem irányáról. A műemlékeknél is különösen culturtörténelmi nevezetességeket vizsgálta, így például midőn a népkertben az athéni Theseus-templom bécsi utánzásánál elsétáltunk, mely a helyett, hogy egy domb homlokát koronázná, a mélységbe rejtetett el, figyelmeztetett az óvilág templomainak alapeszméjére, ellentétül a keresztyén templomokéval; a szentély azoknál kicsiny, mint az istenség lakhelye, itt van felállítva szobra, csak a papok s beavatottak közeledhetnek hozzá, a nép kinn áll a templomhoz tartozó területen s csak messziről látja az istenséget, az áldozatban csak kevesen vehetnek részt, a vallás aristokratikus. Ellenben a keresztyén templom tágas, mert imahely, nem pedig az istenség lakhelye, s azért mindenkit egyaránt befogad, itt az egyenlőség uralkodik, a koldus és főúr egymás mellett térdepelnek s imádkoznak, a vallás democrata. Győzelme ugyan azért biztosítva volt első kezdetétől fogva, mert oly világnézetet terjesztett, melyet a szegény nép tüstént felfogott s melynek a régi vallás elzárkozottsága nem állhatott ellent.

Mindennap hallottam Steinbücheltől ily találó szellemes észrevételeket sétatink közben, s szívesen hittem szavainak, hogy a régiek tanulmányozása azon kulcs, mely a jelenkor titkait megnyitja, s hogy a régi emlékek olyak, mint a koros kitünő emberek, kiktől az ifjabbak sokat tanulhatnak, ha beszéd módjokat megszokják.

Nagyon sajnáltam, hogy Bécsben csak néhány napig maradtunk; nagybátyám azt találta, hogy úgy is még sok időt fogok tölteni ottan, mit én nem igen mertem hinni.

IV.

Julius vége felé érkeztünk Münchenbe; éreztem, hogy ez Olaszország kapuja, mert főleg művészváros, eltérő Bécsnek zajos életétől és politikai jelentékenységtől. Itt láttam először kitűnő szobrokat, régi ismerőseimet Winkelmannból, ki szépségüket commentálta; a meghalt Niobidát, a borghesi Faunt, Irénét Plutosszal, — akkor még Leucotheának hívtuk, — a Rondanini Medusát, s ezek mellett az előttem még ismeretlen aeginai csoportozatokat s az Ilioneus gyönyörű lágy torzóját, mely talán Praxiteles műve; mind ezeket pedig oly fényes termekben felállítva, minőket ily kincsek megérdemelnek, a keret megfelel a tárgyak szépségének. Örültem, hogy a régi szobroknak palotája, a Glyptothéka, magában is szebb s gazdagabb a császárok bécsi lakánál, s örültem ismét, hogy a bajor királyi palota a leggyönyörűbb muzeummá és képtárrá lett. A Pinakotheka nem volt még fölépítve, a képeket a schleissheimi várban kellett tanulmányozni. A gyűjtemények szemlélete volt ugyan fő foglalatosságom, de a művészet emlékei nem elégitették ki egészen vágyaimat, mint illetén *pártesi* ifjú, ki először lép a nagy világba, a jelenkor szellemi életével is kíváncsoztam megismerkedni, különösen kitűnő hírneves férfiakkal, kiknek munkáit olvastam, vagy nevöket hírből ismertem. Steinbüchel tanácsára még Bécsben megvettem Thiersch Fridrik tanár felső olasz útazását, s azt a legfeszültebb figyelemmel olvastam; a tárgy érdekessége mellett az irány is megbájolt, fölismertem benne a szerzőnek nemcsak mély tudományát, hanem nemes érzületét és szabadelvű gondolkozását is, éreztem, hogy Thiersch nem száraz szobatudós, hanem a társaságban élő, a jelenkor bajait ismerő philosoph és politikus. Szerettem volna megismerkedni vele, levelünk azonban csak Ringsseiss udvari orvoshoz s egyetemi tanárhoz szólt, az ultramontán párt egyik főemberéhez, kiről azt beszéltek, hogy a betegek ágyánál mindig imádkozik, és több sikerrel biztatja betegeit imája, mint rendelvényei után. Ez igen szívesen fogadott, Görres volt éppen nála, a lángeszű író, kinek kezei alatt a német nyelv hajlékonysága és hatalma bámulásra ragadja az olvasót. Tud-

tam, hogy Napoleon idejében a *Rheinische Merkur* izgatása a francia kormány által is félelmetesnek tartatott, ismertem a *Sah Namé* fordítását, s annak különösen vonzó bevezetését; hallottam, hogy újabban a kölni érsek elfogatása alkalmából tollat ragadott s lángszavakkal felkorbácsolta a kedélyeket, pedig társaságban oly hallgató volt s vastag vörös arcából, köpczös természetéből senki sem olvasta volna ki a hatalmas író. Kérésemre Ringseiss bevezetett Thierschnél, hol csaknem minden este igen kedves társaság gyűlt össze; tudósok, — itt találkoztam későbbi években Schellinggel, — fiatal emberek, egyetemi tanulók, különösen görögök, lengyelek, oroszok, s kitünő idegenek, kik igen jól mulattak, mind a mellett, hogy francia divat szerint se vacsorával, se borral, se szivarral meg nem kínálták őket. Az angol alkotmány került Ringseissal szóba, s jellemének megváltoztatása a reform által, melyben az udvari ultramontán orvos a forradalom előjelét látta s az első lépést a nemzet romlása felé. Nagybátyám ellenben azt tartotta, hogy se a mostani reform, se azok, melyek következni fognak, nem változtatják meg az angol politika jellegét, hanem le fogják csillapítani az izgalmat. Többen is vettek részt ez élénk vitában, melynek végre a házi gazda az által vetett véget, hogy megemlíte, miként egyszer egy angol államférfit megkérdezett, mi legyen az angol alkotmány valóságos szelleme, népies-e vagy aristocrata, — mert az institutiók aristocraticusok, — s mi a fennálló aristokratikus institutiók hatásának határa? „A szellem,“ az volt a felelet, „az angol nép egészséges természetének kifolyása, mely sokszor öntudatlanul is mindig a nép javára működik, mert a határ, mely után ön tudakozódik, a népfölkelés“. Thiersch nem régen tért volt vissza Görögországból s épen akkor írta könyvét, *De la Grèce*, melyből több cikket olvasott fel nekünk, különösen a jövő főváros legalkalmasabb helyéről, mert sokan találkoztak Görögországban, kik Korinth fekvését stratégiai és kereskedelmi tekintetekből előnyösebbnek találták, mint Athénét. Thiersch Athén mellett írt, mert ha Korinth választatnék, ez az új Görögországot minden traditióktól megfosztaná s örökre jelentéktelen országgá tenné, múlt és jövő nélkül. A könyv egyébiránt megjelenésénél nem volt oly hatással, minőt Thiersch tőle remélt. Míg Münchenben időztünk, minden este eljártam hozzá, s ő elég szíves volt engem a Glyptothékába

és Antiquariumba elkísérni; itt figyelmeztetett egyszer egy márvány domborműtöredékre, melyre mindjárt megjegyeztem, hogy Winckelmannál ki van adva, de a tudós archaeolog nem fejtí meg.

„Megfejtettem“, mondá Thiersch, „mutassa meg ön is, lesz-e önből archaeolog, útbaigazításúl említhetem, hogy homéri tárgy“. Némi gondolkodás után mondám: „Ez nem lehet egyéb, mint az *Ilíász* III. énekének jelenete, hol Priamosz s a város vénjei nézik a toronyról a csatát, s Helena jó eleikbe, kinek láttára mondják: mégis érdemes ily szép nőért megküzdeni“.

Thiersch erre megölelt s rám adta archaeologiai áldását, én pedig, míg csak élt, híven ragaszkodtam hozzá, küldtem neki tokaji bort, s valahányszor Münchenbe vetődtem, mindig ünnepnek tekintettem a látogatást a kedves öreg tudósnál.

Saphirt, a lovasberényi élczes zsidót, Hollender kereste föl, együtt ebédeltünk, kifogyhatatlan volt élczes ötletekben, sok adomát beszélt el Lajos királyról, ki ez időben nem volt népszerű, pedig a mint meghalt, mindenki megfélekedezett gyarlóságairól, rossz verseiről, s a női szépség iránti vonzalmáról, sőt középkori hajlamairól is, melyek sokszor összeütközésbe hozták a jelenkor szellemével, csak azon érdemeiről emlékeztek meg, melyeket az új művészet ápolása által szerzett, mert ő telepitette Münchenbe a német festész-iskolát, ő építette föl az új Münchent, s azt a művészet egyik gyúpontjává alakította át. A milliók, melyek elpazarlásával vádoltatott, s melyeken műkincseket vásárolt, basilikákat, emlékeket, monumentális palotákat épített s azokat frescókkal díszítette, szobrokkal benépesítette, meghozták kamatjaikat búsásan, Bajorország ez által emelkedett ki a német királyságok közül, ez által vonta München az idegeneket magához s lett a művészek hazája. Igaz, hogy Lajos király elhanyagolta seregét, s virementnal a katonai czélokra megszavazott összegek egy részét művészeti czélokra, műemlékek megszerzésére s építészeti terveinek kivitelére fordította, de ha ezt nem teszi s csakugyan a seregre költi a milliókat, Bajorország 1866-ban még sem kerülhetne volna ki sorsát, mert a német egység eszméjének győzelmét a közvélemény, az összes németek régi óhajta váta ki inkább, mint a Drehse hátultöltője s a porosz fegyelem, hiszen maga Lajos király is fölmelegedett ez esz-

mén, s meg is énekelte, unokája pedig, ki csakugyan rátartó a korona méltóságára, maga volt az első a német fejedelmek közt, ki Versaillesban a német császárság régi eszméjét föllevenítette.

Meglátogattuk Boisserét, a híres képgyűjtőt, ki az alsó rajnavidéken a század első éveiben az elpusztult kolostorokból megmentette a régi németalföldi iskolának fenmaradt képeit, s a művelt világ figyelmét Van Eyk, Van der Weyde, Memlink, Massys felejtett neveire fordította, ismeretesebb olasz kortársaiknak e méltó vetélytársaiéra; gyűjteménye, melyet Goethe értekezéséből ismertem, már meg volt véve a király által; én Schleissheimban tanulmányoztam.

Voigttal is megismerkedtünk, az éremvésővel, ki a domborműstilt hozta be az éremvésésbe, mert a helyett, hogy befelé véste volna compositióját a bélyegbe, dombormű atyabélyeget készített. Technikája meglepő volt, s hatása első pillanatra csábító, a vésők azonban el nem fogadták azt, mert tudták, hogy finomabb jellemzést adhatnak, ha befelé vésnek, mintha előbb aczélből domborművet készítenek. A harminczas s negyvenes években azonban Voigt csaknem egyeduralkodó volt az éremvésésben egész Németország határain belül, a tallérokat is mind ő véste; azt olvasom, hogy ez idén meghalt, így tehát nem kell látnia, miként olvasztja be Bismark minden műveit, hogy márkát veressen belőlök. Fölkerestük a Frauenhofer-féle optikai intézetet is, melyben az óriási távcsövet gyártották épen a pulkovai csillagda számára; máskor láttuk, miként festi Schnorr Gyula, a híres német képíró, az új királyi palota Niebelungen-termét, szóval reggeltől estig el voltunk foglalva, alig győztam a váltakozó benyomásokat naplomba följegyezni, akkor még német nyelven.

A Tegern- és Achentó vidékén és a schweizi szoroson át jutottunk Innsbruckba, hol Miksa császár nagyszerű emléké, huszonnyolcz óriási szép ércszobraival s kicsinyes márvány domborműveivel bámultam; de még szívesebben hajoltam meg Ferdinánd főherczeg emléke előtt, ki az ambrassi gyűjteményt hozta össze, s eltérve háza büszke hagyományaitól, nem tekintve fejedelmi születésére, a szép Welser Philippinát vette nőül, és örültem, hogy síremlékén a szép nő gyönyörű vonásaival megismerkedhettem.

V.

A Stelvio-hegygerinczen keresztül juto'tunk át az alpesi hűvös völgyekből Európa kertjébe, a Comótóhoz. A Cadenabbiába szálltunk, nappal kirándulásokat tettünk jobbra-balra, a Villa Sommarivába, hogy Thorwaldsen remekművét, Nagy Sándor bevonulását Babylonba, az újkor legszebb dom-borművét lássuk, mely a főterem párkányzatát képezte, a Villa Melzibe, hol nagybátyám, Napoleon nagy tisztelője, a császár emlékeiben gyönyörködött, Bellagioba, honnét a kilátás a tó három elágazó részére legbájosabb, este pedig a kertbe ültünk le, narancsfák alatt, a holdvilágban tündöklő tó partján. Azt hittem, tündérországbán vagyok, a déli ég, a lágy levegő, a buja növényzet, a kristálytisza tó s a hegyek merész körrajzai úgy hatottak reám, hogy akaratlanul felkiálték:

Iste terrarum mihi praeter omnes
Angulus ridet!

Egy öreg angol hallotta horatiusi idézésemet, megszólított s beszélgetni kezdett velem; úgy látszott, hogy rosزالó nézeteim Angolország chinai politikájáról nagyon mulatják, mert komolyan igyekezett jobb véleményt ébresztetni bennem az angol keleti politika iránt, mint a minőt az *Augsburgi Allgemeine*ből merítettem. Másnap megtudtam, hogy az öreg úr Ellis, angol hadügyminister volt.

Cómóban, Milanóban, Bresciában, Veronában nézeget-tük a templomokat, középületeket s municipalis muzeumokat; egy új eszmekör nyílt meg előttem, láttam oly országot, mely-ben az állami élet megszűntével, a municipális élet fejlett ki, hol minden városban a legelőkelőbb férfiak álltak a szűk határok közt mozgó helybeli administratio élére, s mindenütt találkoztak áldozatkész polgárok, kik muzeumokra s közinté-zetekre nagyobb összegeket ajánlottak fel, s kik szülővárosuk csínjában keresték dicsőségöket. A mezőségen ez időben rosز lábon állt a közbátorság, az utazás Lombardiában veszélyés-nek tartatott; mindenütt szó volt útonállókról, s a gyorskocsit (velocifero) mindig lovas zsandár kísérte, mi elégségesnek tartatott az útasok biztosságának megőrzésére, mert a rablók úgy üzték mesterségöket, hogy az országútát szegélyző kuko-

riczaföldek közül kiugorván, kötelet emeltek a lovak elé s így megállítván a kocsit, kirabolták az útasokat. A zsandár ily esetben nem gondolt az útonállókkal, hanem elvágta kardjával a kötelet, s a kocsi tovább robogott. Szinte sajnáltam, hogy ilyféle kalanddal nem találkoztam.

Páduában nem álltunk meg Giotto, Avanzo és Aldighieri frescóinak meg szemlélésére, Fejérváry nem szerette a trecentista művészetet; mint igazi műkedvelő, ki a műtörténelemre nem figyel, csak a XV-ik század végének s a XVI. kezdetének műveit tudta élvezni. Én is csak sokkal később tanultam megbecsülni s csodálni Giottót s iskoláját, sőt hozzá szoktatva az óvilág plastikájához, nem fogtam fel a keresztyén szobrászat szellemét, még Donatello, Mino és Verocchio művein sem melegeđtem föl; tökéletes pogány voltam, nem keresztyén, s a képekben is azokat értettem meg leginkább, melyek II. Julius és X. Leo alatt jöttek létre, midőn az egyház is pogánynya vált. Nem is titkoltam ellenszenvemet a komoly irányú keresztyénség ellen, mely első föllépésénél szétrombolta az ókor remekeit, s a reformatiókor ismét dúlásokban s keprombolásokban nyilatkozott. Steinbüchel és Böhm tanítottak később arra, hogy méltányoljam egy részről a művészet bimbóját a trecentistáknál, nemcsak kifejlett virágát, s megértsem a régi keresztyén művészet bensőségét, más részről fölismerjem az újkor világnézletének, a protestantismusnak hatását a XVI-ik század naturalismusában, mert az újkornak, a protestantismusnak szelleme lengi át nemcsak Rembrandt, hanem még Caravaggio, Rubens és Murillo műveit is, mind a mellett, hogy ezek a jezsuiták által inspiráltattak; mert mind ezek szakítanak a renaissance nemes idealismusával, s kizárólag a természet utánzására adják magokat. A művészek lángesze azóta a felfogás hűségében, a jellemzés élénkségében, a színezés bájában s a világítás mesterségében nyilatkozik, nem többé a plastikai compositióban s az alakok eszményi kifejezésében.

Velence hatalmas melabús benyomást tett reám, a néma csatornák, a koporsó alakú fekete gondolk, a szétmálló paloták, a szent Márk templomának keleti fénye, a dogepalota szabálytalan nagyszerűsége s régi műemlékei, melyek oly éles ellentétben álltak mostani lakóival, az osztrák tisztviselőkkel, oly annyira hatottak reám, hogy néha csaknem mint egy alvajáró bolyongtam a szűk utczákon, elmélyedve a köz-

társaság korába, míg a fehér egyenruha fel nem költött álmaimból. Szerettem tanulmányozni a régi képeket s emlékeket, mi akkor könnyebb volt mint most, mert a Manfrin s a Barbarigo képcsarnokok még egész épségökben álltak fenn, a Pisani palotában láttam még a híres régi ház legnagyobb kincsét, Paolo Veronese talán legszebb képét, Darius fogoly családját Nagy Sándor előtt. A Grimani gyűjtemény eladó volt ugyan, de még egész terjedelmében tanulmányozhattam, részint San Quirico műárúsnál, részint a családi palotában. Azóta mind e műkincsek szétszedettek s a világ minden részébe vitettek, Pétervárába és Londonba, Párisba, Bécsbe, Berlinbe. A művelt világ folyvást gazdagszik Olaszország műkincsei által, pénzével kicsalogatja a képeket, szobrokat s domborműveket szülőhelyökről, s e mellett el szereti felejtetni, hogy összes művelődését a XIV-dik század óta a XVII-dikig Olaszországnak köszöni, s hogy irodalma és műemlékei nélkül ízlése mostanig barbár maradott volna. Látván az osztrák adminisztratiót Velenczében, természetesnek találtam, hogy II. Julius pápa szavai: „Fuori i barbari“, ki a barbárokkal, századokon át visszhangra találtak minden hazafias olasz kebelében, s a mit egy nemzet századokon keresztül erősen óhajt, az végre be is teljesedik, 1833-ban azonban nem sejtettem, hogy látni fogom még Olaszország egységét.

A velencei iskolának s nevezetesen Tizian Assuntájának színezetbája nyitotta meg szemeimet s keblemet a festészet remekeinek megértésére s átérzésére. Münchenben még a középszerű római szobrok és domborművek is mélyebben hatottak rám, mint Milanóban Rafael szűzies Sposaliziója, de Velenczében Tizian ecsetének hatalmas varázsa levette szememről a hályogot, Bellini Madonnái elő kezdték készíteni kedélyemet a keresztyén festészet élvezetére, Bolognában megszerettem már a gyöngéd, habár erőtelen Francesco Franciát, a komoly Peruginót, s a szépség ne továbbját leltem föl Rafael Santa Ceciliájában, a mint az anyagi kar harmoniájának hallatára rajongva fölnez a mennyekbe s elejti földi zeneszereit, mialatt a megtért bűnös szentek, szent Pál és szent Magdolna, magokba térve, mély gondolatokba merülnek. Szent Domokos templomában ismét Michel Angelo leggyöngédebb műve, a térdepelő kis angyal előtt nem tar-

tóztathattam magamat, hogy e remekművet meg ne csókoljam.

Florenzben Michel Angelo nagyszerűségét uralta lelkem s Rafael tiszta szépségét; órákat töltöttem mindennap a két galeriában, új meg új eszmék keletkeztek agyamban, s néha nem tudtam mind ezt magamba zárni, s ismeretleneknek is, kikben műérzelmet gyanítottam, ciceroneként magyaráztam meg a művészet emlékeit. Ily alkalommal találkoztam egy olasz abbátéval, ki hallva szavaimat, meghítt, nézzem meg képeit házánál; ez Celotti volt, akkortájtban egyike a leghíresebb műértőknek, kinek révén néhány kitűnő kép jutott a berlini galeriába, a Louvrebba s a Pinacothekába.

Mind ez folytonos izgalomban tartott, de Hollaender barátomnak meglehetősen unalmasnak látszott. Ő a népeletet szerette inkább tanulmányozni, mint a régi képeket, s nézte, mikép tódulnak a florencziek a kaszinókba, hogy mulatnak közhelyeken, s minő darabokat adnak a színházban, mi megint engemet keveset érdekelt, mert este a nap benyomásai után rendszeren oly kimerültnék éreztem magamat, hogy a színházban elaludtam.

Markó Károly, a kitűnő festész, mindjárt fölkereste nagybátyámat, a mint megérkezésünket megtudta, mert Fejérváry volt e híres hazánkfíának első védője. Markó Pesten az egyetemnél mérnöki pályára készült, és üres óráiban gouache tájképeket festett, melyeket Müller műárúsnak pottom áron adott el. Épen ott volt a boltban, midőn látta, hogy Fejérváry egy ily képet háromszoros áron vett meg, elment tehát hozzá s bemutatta képeit az aggteleki barlang szebb részeiről. Báró Brudern megvette ezeket, mert fölismerte a fiatal ember tehetségét, Fejérváry pedig Brudernnel, gróf Károlyi Györggyel és gróf Andrássy Károlylyal s Györggyel évi díjat adtak neki, hogy Bécsben kiképezhesse magát az akadémiánál. Markónak azonban művészi szeszélyei voltak, összeveszett az akadémiái tanárokkal, felhagyott a festéssel s elefántcsontpapírt gyártott, melyet akkor csak Angolországban tudtak készíteni, s így elkedvetlenítette pártfogóit. Csak nagybátyám nem hagyta el, s végre újra kieszközölt számára ösztöndíjt, hogy Rómába mehessen, hol tehetségei rövid idő alatt úgy kifejlődtek, hogy közelismerésre talált, sőt midőn a német festők az öreg Koch jubilaumára az agg művésznek ezüst

koszorút nyújtottak át, ő azt Markó fejére tette, mint ki az ily kitüntetést leginkább megérdemli. 1833-ban már híres festész volt és senkinek protectiójára nem szorult, de azért nem feledte el első védőjét, Fejérváryt, kivel mindig barátságban maradt.

VI.

Cortónán Perugián keresztül Ternibe értünk, hol Olaszország legszebb vízesését csodáltuk; megemlékezvén, hogy ez Tacitus szülőhelye, emlékül itt akartam megvenni munkáit, de a kis város könyvárúsa Tacitust még csak névről sem ismerte. Végre lejutottunk az elhagyott, lázt terjesztő campagnába, és szeptember 7-dikén reggel Rómába. Szívem dobogott, arczom égett, midőn a Piazza del Popolón keresztül a vendéglőbe hajtottunk, mind hármunknak nem volt nyugta, lesiettünk a Forumra, a Coliseumba, fel a Capitoliumra, a tarpeji sziklához, a Pantheonba, a szent Péter templomába, s este felé a Monte Pincióra, honnét panoramaképen terült el előttünk az örök város két ezredéves emlékeivel. Azt hittem, nagyobb napot nem érek életemben. Kis boldog asszony napja lévén másnap, elmentünk a Santa Maria del Popolo templomába, hol a pápa régi szokás szerint e napon pontificál. A katonák sorai közt előre robogtak az ezüsstel fődött pápai dragonyosok, utánok jöttek a violaszínű püspökök, az érsekek és cardinalisok, mindegyik követve caudatariusától, ki a biborköpeny uszályát hordta; tizenkét skarlátba öltözött szolga vitte vállán az aranyos trónust, melyen a pápa ült fehér redős gyapjuszövetben, széles vörös bársonygallérral, az arany tiara fejében. Mind két oldalról egy-egy szolga kísérte nagy fehér pávatoll-legyezővel, s utánok jöttek a schweiziek alabárdokkal, sárgavörös középkori öltözetben. A pápa fölemelte jobbát áldásra s a tömérdek népség térdre borult. A jelenet megható volt, még az idegen is érezte a római egyház pompájának nagyszerű jelentőségét. Nehezen jutottunk a templomba, egy paoli azonban, melyet egy schweizinek kezébe nyomtam, jó helyre segített, honnét a pápa jámbor arczát, Bernetti élénk ideges vonásait s villogó szemeit, Fesch kőhideg kifejezését, Zurlának táblalíró alakját,

Giustiniani fiatal termetét, Doriának köszvényfájdalmát és Odescalchi gyönyörű csipkéit láthattam.

Rómában még a legprózaibb embert is elfogja a régiségláz, mindenki eljár az ókor emlékeihez Servius Tullius falaitól s a Cloaca Maximától, melyet Tarquinius boltoztatott be, a keresztyén catacombákig, a Pantheontól a szent Péter templomáig, a caesarok palotáinak romjaitól a Vatikánig, a Scipiók temetőjétől a modern pápák emlékeihez. Hát még én, ki éltem egyik feladatának tűztem ki a műkincsek tanulmányozását! Reggeltől estig nem nyugodtam egy pillanatot, Nibby könyvével kézemben vándoroltam az emlékek közt, kékérzet fogott el, midőn a Stanzákban, a Sistinában, a Farnezinában Rafael és Michel Angelo frescóit láttam s a vatikáni és capitoliumi szobor-gyűjteményeket. A könyvtárban megismerkedtem Mezzofanti bibornokkal, ki, a mint hallotta, hogy magyar vagyok, magyarul szólított meg, igazi debreczeni zsiros kiejtéssel, melyet egy magyar huszártól eltanult. Elbeszélte, hogy tizenöt év előtt, midőn Bolognában a Magliabecchiánának könyvtárnoka volt, József nádort is megszólította így, ki gróf Beckers udvarmestere és gróf Pálffy Fidél kamarása kíséretében utazott, de egyikök sem volt képes az olasz tudósnak, kiről híre járt, hogy száz nyelvnél többet beszél, magyarul felelni. Nagyon biztatott, adjam magamat a linguistikára, hiszen csak az első húsz-húszonnégyszáz nyelv jár nehézséggel, — ez volt megjegyzése — a többi azután igen könnyű.

Róma környékét is meglátogattuk, Tivolit — Horác Tiburát — Frascatit — Cicero Tusculumát — s itt elmentünk Bunsenhez, a porosz követhez, ki a római archaeologiai intézet élén állt, s éppen most Rómának nagy leírásával Gerhard és Platner közreműködése mellett foglalkozott. Mezzofantiról azt tartotta, hogy a világ minden kincseihez megszerezte ugyan a kulcsot, de nem használja, roppant tudománya meddő, nyomot nem hagy maga után. Bunsen eredetileg theologus volt, szegény szülők gyermeke, szerencséjére tudori disputációjánál jelen volt a porosz koronaörökös, ki a kitűnő fiatal embert megkedvelte s megtudván, hogy archaeológiával is foglalkozik és Rómába vágyódik, kinevezette követségi káplánnak a római követséghez. Niebuhr volt akkor a követ, életrevaló financier, egy időben a berlini Seehandlung elnöke, ismeretesebb azonban epochalis történelmi tanulmányai által.

Ez időben Waddington, egy jó módú angol, családjával Olaszországban utazott, ajánlólevele volt a követhez s tőle kérdezte, nem ismer-e Rómában valamely fiatal tudóst, ki képes és kész volna megmagyarázni a római műkincseket és műemlékeket. Niebuhr Bunsent adta Waddingtonékhoz, kik sok tekintetben kitünők voltak, többen közülök később Olasz- és Franciaországban nevezetesebb szerepet játszottak. Az öreg angol gyakorlati eszével mindjárt fölismerte Bunsen rendkívüli tehetségeit, tudakozódott tehát a követnél, minő kilátásai lehetnek azon fiatal embernek, kit ő és családja is megkedvelt?

„Ha a koronaörökös meg nem feledkezik róla s Bunsen soká él, lesz belőle idővel porosz püspök; ha volna elegendő vagyona, nagyobb jelentőséget jósolnék neki a diplomatiában.“

Waddington Rómában töltötte a telet, sokszor látta Bunsent, később leányát is neki adta, a káplánból lett követ-ségi titkár, tanácsos, végre követ, ki azonban a tudományról soha meg nem feledkezett, neve az archaeologusok és theologusok közt most is él. Ő volt a híres római archaeologiai intézet megalapításának egyik fő előmozdítója; köztudomásra van, hogy a porosz kormány fizette ennek központi vezetését és állami költségen küldött ki évenként két fiatal embert Rómába; míg így a tudománynak nagy szolgálatot tett, politikai tőkét is szerzett magának Olaszországban, és oly népszerűséget, hogy az utolsó paraszt is megtanulta, miként a prussiano egészen másféle teremtés, mint a tedesco, mi alatt az osztrákot értette.

Bunsennél találtuk Gerhardot, a híres régiségbúvárt, és Kellermannt, kire a berlini tudományos akadémia a *Corpus Inscriptionum Romanorum* szerkesztését bízta. Kellermann neki adta magát a roppant vállalat előmunkálatainak, de virágzó férfikorban halt meg, végre Mommsen vállalta el az óriási munkát, melyet éles kritikája mellett vas szorgalommal véghez vinni képes

Míg Rómában voltunk, mindennap a *Café Grecoban* reggeliztünk, hova különösen a német művészek jártak. Többekkel közülök meg is ismerkedtünk s megnéztük dolgozó-terméiket. Két irány volt akkor a művészetben észrevehető: az ideális német, vagy a mint ellenei csúfolták, a nazarénus, s a naturalistikus francia. A németek hosszú hajjal, sápadt

arczczal, négyszögűre vágott kecskeszakállal, komoly kifejezéssel utánozták a Rafael előtti iskolát, még technikai gyarlóságaiban is; sokan közülök katholizáltak, azon hitben, hogy a szent lélek fogja vezetni ecsetjüket, s egyhangúlag vallották, hogy Rafael és Michel Angelo rontották meg a művészetet, sőt találkoztam olyannal is, ki már Giottót kárhoztatta, mint a naturalismus atyját s az által a magas, eszményi művészet megrontóját.

Szándékuk kétségen kívül komoly volt, csakhogy több volt bennök a hit, mint a lángész, mely legfőlebb Overbeckben és Markóban nyilatkozott. A másik csoportozat könnyelmű volt, élte életét, megfigyelte s hűségesen festette a népet, de kitűnő kép ezek kezéből is alig került ki, mindenütt látszott a forrongás, a vajúdás, a meddőség; a művészet a politikával tartott lépést, elégedetlenség s tájékozatlanság jellemezte mind a kettőt. Általában a byroni világundor, unatkozás és embergyűlölet uralkodott az akkori nemzedéknél, melyről Macaulay tréfásan megjegyzé, hogy jelzava: „gyűlöld felebarátodat, és szeresd feleségét“. Én magam is igen sokszor roppant lehangolt voltam minden ok nélkül; éreztem, hogy volna erő bennem, de azt hittem, nem lesz soha alkalmam azt érvényesíteni, elégedetlen voltam ez idők prózai egyformaságával hazánkban, melyben, nézetem szerint, a történelemre befolyást gyakorolhatni soha nem fogok.

VII.

Nehezen váltunk meg Rómától, de Nápolyt is meg kellett látnunk, és Sorrentó narancsligeteit, és Salernóban a norman székesegyházat, és Paestumban a régi görög három doriai templomot, és Pompejiben a régi provincialis élet számtalan emlékeit, és Capri szigetét és sziklaoldalában a kék tengeri barlangot, melynek szája oly alacsony, hogy viharos időben a hullám elborítja, sőt kedvező napokban is le kell feküdni a csolnakban, hogy az ember bejuthasson a tágas terembe, melybe a napsugár csak alúlról a vízen keresztül hat be, úgy, hogy minden tárgy tündéri kék színben csillog a félhomályban, a víz, az ember, a szikla. Nápolyban is tanulmányoztam a templomokat, a muzeumot s a regényes szépségű környéket.

Négy tudóssal ismerkedtem itt meg, kiket munkáikból már régen tiszteltem. Az öreg Millingen, a görög érmeknek és díszedényeknek tudományos ismerője, Fejérvárynak régi barátja volt. *Ancient Unedited Monuments* című munkája mintául szolgált a későbbi archaeologiai kiadásoknak, a mennyiben híven adta a régi emlékek rajzát, nem engedvén, hogy a rajzoló stilizáljon és szépsítsen, mielőtte különösen a díszedények kiadásánál Tischbein által divattá vált, sőt Millingen nem restelte az általa kiadott emlékek magyarázatánál bátran bevallani, hogy azokat nem érti és megfejtetni nem képes, holott előtte azt hitték, hogy tudósnak mindent kell tudni, s minden emléket jól-roszúl megmagyaráznia. E szerénysége különösen érdekelt, mert azon meggyőződést szülte, hogy mind az, a mit mond, nem föltevés, hanem tudományosan indokolt meggyőződése. Irántam ő is igen szíves volt; mindamellet, hogy asthmája bántotta, bevezetett Sir William Gell-hez, kinek érdemeit Pompéji és Görögország topographiája körül igen jól iemertem. Sir William IV. György feleségét, a szerencsétlen angol királynét, kalandos utazásaiban mint kamarás kísérte, s mindig tisztelettel szólt róla, most köszvény gyötörte s azért Nápoly éghajlata alatt élt. Jorió kanonokhoz Steinbücheltől volt levelünk, az öreg úr szívesen fogadott, meghítt magához, ugyan ezért minden este eljártam hozzá a Palazzo Madama ötödik emeletébe, hol ő kedélyesen elbeszélgetett velem éjfélig, s néha tovább is. Olykor régiségekről szólt, s kapcsolatba hozta az ókor emlékeit a mostani élettel, különös figyelemmel a nápolyi nép mimikájára, melyből nem egy görög díszedény rajzait eredeti módon fejtette meg; olykor ismét humorteljesen előadta élményeit, mert ő már emberkorban volt, midőn Championnet tábornok a francia köztársasági sereg élén Nápolyba bevonult, s a parthenopei köztársaság kikiáltásánál a lazzaroni tömeg dühösen kiabálta: „Viva il popolo sovrano, morte al re tiranno!“ s ismét midőn Ruffo tábornok az armata della fede élén a fővárosba megérkezett, a lazzaronik szint’ oly dühösen kiabáltak: „Morte al popolo sovrano, viva il re tiranno!“ s ily kiabálások közt ölték a liberalisokat s kifosztották házaikat. Jorió ismerte Nelsont és Lady Hamiltont, s Carracciólót, a tengernagyot, kit mint hűtelent felakasztották, és Ferdinándot, il nasone (a nagy orrút) és Karolina királynét, s Actont, a kegyenczet,

Muratot s szép királynéját, látta a restauratiót és az 1823-iki forradalmat, és Frimontot s az osztrák sereget az antrodoccoi csata után. „Szerencsére,” így szólt, „udvari lakásom van, nem kellett mindig kivilágítani ablakaimat“. A muzeumban figyelmeztetett, miként lett a herculanumi bronzló modern feliratából, „ex quadriga aenea“ (az ércz négyesfogatból) a hivatalos catalogusban: „un cheval de la quadriga d'Énée“ (Aeneás négyesfogatából); mutatta, mily ügyetlenül foldoztak össze néhány Herculanumban talált érczsobrot, kis fejet adván nagy testre, a nélkül, hogy ezt az *Antichità di Ercolano* tudós kiadói észrevették s megjegyezték volna, s ismét miként tettek egy szakállas Bacchusfőt Moschion ülő márványszobrocskájára, s azt még a nagy Visconti sem ismerte föl, s iknographiájában csakugyan arczképül adta ki. Jorió többször volt vezetőnk a muzeumban, s éles, találó észrevételeivel sokszor figyelmeztetett a compositió oly finomságaira, melyek semmi könyvben megemlítve nincsenek. Pompejiben megint a porosz cavaliere Zahn vezetett körül; ez eredetileg iparosnak készült, de a berlini ipariskolában, mely Beuth példányszerű vezetése alatt állt, megismerkedett a művészettel s bizonyos pontig a régiségtudománynyal. Olaszországban a porosz kormány segélyezése mellett kiadta híres munkáját Pompéji díszítményeiről, falfestményeiről s mozaikjairól, melyből először tanultuk illően megbecsülni a kiásott város szobafestéseit, minthogy részleteiket szalmapapírosra keresztülrajzolta s úgy adta ki. Nem volt ember, ki oly ügyesen tudjon bánni a nápolyi burocratiával, mint ő. Midőn kérelme, hogy az épen akkor kiásott híres tánczoló satyrt le-rajzolhassa, a ministerium által elutasított, mert erre az ercolanesi akadémiának kizárólagos előjoga van, Zahn módosította beadványát, s csak azt kérte már, hogy legalább gipszöntvényt készíthessen a szobrocskáról. Ezt már nem tagadta meg a minister. Az ügyes porosz végre arra is engedelmet nyert, hogy Oplontis városát, melyet a Vezuv lávája szintén elborított, felásathassa. Ásatott is, de csak azon tárgyakat találta ott, melyek a pompéji ásatásoknál lopottak el; e szerint nála régi bronzszobrocskák és szerszámok, sőt falfestmények is nem ritkán kerültek elő, s általa kaptuk azon szép Phaedrát, mely most a British Muzeum régiségtárának egyik dísze. Nápolyban vettük szintén azon bronz-csoportozatot, mely a régi Armentumban egy sírban

találtatott, talán a legrégebbi görög ércszobrocska, melyet ismerünk, ez szintén a British Muzeumban lelte nyughelyét.

Nápoly s Pompéji közt tűnt fel nekem a nápolyi nép szorgalma, kerti művelést láttam mindenütt, s minden földön kútat öntözésre; nem kevésbé feltűnt az is, mily kevéssel beéri étel dolgában a nápolyi, jellemző e részben példabeszéde: Chi mangia poco, mangia assai, a ki keveset eszik, eleget eszik. Mind ez ellentétben állt avval, mit eddig az olaszok, különösen a nápolyiak lustaságáról hallottam s olvastam, az utazók a városi buta lazzaronik jellemét átruházták az összes népségre, mely, a mint most bebizonyítható, szorgalmas és tudni-vágyó. Ellenben a koldulás, mely Tyroltól kezdve egész Olaszországon keresztül üldözött, s a nép demoralizációjának bizonyossága, Nápolyban érte tetőpontját, itt szó szerint a strázsán álló katona koldult tőlem a kikötőben, „Eccellenza per la bottiglia!” Mindenki kért borralalót, sőt még a hivatalnok is megvárta s az útlevel s a podgyász motozásánál a borralaló nagysága szerint járt el udvariasan vagy boszantólag. A nápolyi kormány nemcsak tűrte, hanem legyezte az ily eljárást, s a hivatalos lapban nem egyszer olvasható volt, hogy ő fölsége N. N.-t, tekintve hűségét és számos tagból álló családját, fizetés nélküli felügyelőnek nevezi ki a vámhivatalhoz. Az egész felszígeten csak a toscanai kormány számolhatott némi tiszteletre.

VIII.

Gyönyörű szép őszi napok voltak, midőn Nápolyból gőzhajón Livornóba úsztunk. Én a fűdélzeten Homér *Odysséá*-ját olvastam, oly élvezettel, mint soha azóta. Még egyszer elmentünk Florenczba, Bolognába, Velenczébe. Itt már első látogatásunknál láttam San Quirico műárúsnál egy görög díszedényt bronzból, melyet Grimani tengernagy hozott volt Athénból a XVI-dik században, ez engem annyira megbájt, hogy mindjárt megkértem nagybátyámat, vegye meg. Ő azonban nem bízott archaeologiai ítéletemben, mielőtt többet láttam volna, különösen a híres nápolyi díszedényeket Pompejiből; most leginkább e díszedény miatt jöttünk vissza Velenczébe, mert meg voltam győződve, hogy ez mind annál

szebb, mit addig láttam. Alkonyatkor érkezünk meg, s mindjárt fölkerestük San Quiricót, s megnéztük az oinochoét; intettem Fejérvárynak, ez soká alkudozott, a mint Olaszországban szokás, végre megegyeztek az árban. A mint másnap reggel a pénzzel a vén olaszhoz mentünk s ő a díszedényt kezembe adta, roppantúl megütköztem, az emlék nem tetszett semmiképen, szomorúan megmondtam tehát, hogy este csalatkoztam, a díszedény nem kell. San Quirico föltette pápaszemét, kezébe vette a vázát, vizsgálta jobbról balról, végre minden zavarodás nélkül bocsánatot kért, hogy csakugyan hibát követett el, ez nem az oinochoe, melyet tegnap néztünk, hanem modern utánzása, s felnyitotta a szekrényt átadta az eredeti emléket, s visszazárta a hamisítványt. E Grimani-díszedény maradt a híres Fejérváry-gyűjtemény gyöngye, ez most is gyűjteményemnek főkincse, a római archaeologiai intézet kiadta *Monumentai*ban, később még hívebben Gnauth, ismeretes folyóiratában.

Bécsben Steinbüchel figyelmeztetett Böhm Dánielra, az udvari éremvésőre s az éremvéső akadémia igazgatójára. Ez mint szepesváralyjai születésű mindig magyarnak érezte magát, bár nem tudott magyarul. Boltos legény volt Miskolczon s művészi hajlamánál fogva cseresznyemagból vésett kosarakat s álarczokat. Végre elhagyva a pudlit, Bécsbe ment, hol cseresznyemag-vésései által gróf Lamberg kegyeibe jutott, ki is segítette, hogy Rómába mehessen, hol két évet töltött, de Lamberg halálával vissza kellett jönnie Bécsbe s itt a híres műkedvelő gróf Fries, ki ez időben már a bukás szélén állt, vette pártfogása alá. Böhm megismerkedett Schlegel Fridrikkel, Werner Zakariással, Müller Ádámmal, kiknek elméletei annyira hatottak reá, hogy egészen beleélte magát a középkori eszmékbe, katholizált, s ez új barátival ábrándozott. Gróf Fries ekkor kis évi díjt vetett ki számára, hogy ismét Rómába mehessen, hol a keresztyén komoly művészeti irányban képezte ki magát. Böhm barátságban élt Overbeckkel s társaival, de e mellett tanulmányozta a régi műemlékeket is és sokoldalúvá lett. Bár mennyire szerények voltak is kútforrásai, mégis gyűjtött folyvást mindent a mi szép s elég szerencsés volt néhány kitűnő emléket megszerezhetni. Visszatérvén Bécsbe, az éremvésésre adta magát, látván, hogy ez ága a művészetnek folyvást hanyatlík oly annyira, hogy Bécsben

már alig ismerték technikáját, s midőn 1830. augusztusban rögtön elhatároztatott, hogy a koronaörökös megkoronáztassék, a pénzverő hivatal tisztviselői kijelentették, hogy nem képesek a koronázási emlékérmeket kellő időben elkészíteni. Ekkor Böhm vállalkozott erre, és sikerének következtében nyerte állását, előbb mint udvari éremvéső, később mint igazgató. Külsejében egyszerű volt, s nem is vette igénybe, hogy tudományosan műveltnek tekintessék, habár talpra esett ítélete művészeti tárgyakban mindenkit meglepett. Alig ismerem finomabb műérzésű műértőt egész életemben, mint ő volt; ő tanított arra, hogy a műemlékeket mindig összefüggésben bíráljam azon idővel, melyben keletkeztek, s a művészetet minden nemzetnek culturális állása kifolyásának tekintsem, szóval a történelemből ítéljem meg az emlékeket, s az emlékekből a történelmet. Böhm és Steinbüchel ritkán találkoztak; tanításaik azonban egymást kiegészítették, a theoretikus tudós és a praktikus művész egyaránt hatottak reám.

Karácsonra érkeztünk Eperjesre, új évre lázban feküdtem, az új benyomások tömege öt hónapon keresztül annyira felizgatta idegeimet, hogy a visszahatás el nem maradhatott. Erős, fiatal természetem azonban két hét alatt legyőzte a betegséget.

HARMADIK RÉSZ.

JURATUSI KOROM 1834—36.

I.

Január végén Pozsonyba mentem, hogy az országgyűlésen mint juratus öt terminust töltsék s letegyem az ügyvédi vizsgát, mert a régi időkben ez a jó nevelés kiegészítéséhez tartozott, ha valaki a birtokos osztályból le nem tette a censurát, élehetetlen embernek tartatott. Egyébiránt azon másfél év, melyet a fiatal ember Pesten és Pozsonyban töltött, nagyon is hasonlított a német studensek egyetemi éveihöz. A juratusoknál megvolt az összetartás, együtt mulattak, dorbézoltak, henczegtek s hébe-korba dolgoztak és tanultak, minden esetre ismeretségeket kötöttek, szélesebb látkört nyer-

tek s az egymásközti surlódás által is művelődtek. Útamban Pulszky Károly unokabátyámmal, ki ez időben Coburg herczeg jószág- és jogigazgatója volt, bejártam a herczegi uradalmakat Gümörben, Nógrádban és Hontban, hol ő a számadásokat vizsgálta, a sperativumokat alapította meg s patriarkaliter úri székeket tartott, hol a herczegi hivatalnokok és uradalmi ügyészek az ő elnöklete alatt bűnvádi perekben is ítéletet hoztak. Károly a herczegnél nagy kegyben állott, mert keresztül bírta vinni leghőbb kívánságát, hogy tudniillik a Koháry jószágok neki adományoztassanak. Ipja, herczeg Koháry, a kancellár, miután egyetlen fiát elvesztette, leányát akarta fiúsítani, mielőtt azonban ez megtörténhetett volna, maga is meghalt. Az öreg herczegasszony bírta most özvegyi jogon a roppant uradalmakat, melyek halálával visszazálltak volna a fiskusra. Coburg herczeg tehát felhozva a Koháry és Coburg családok érdemeit, különösen Josiás herczegnek a francia forradalom ellen tanúsított szolgálatait, szorgalmazta a Koháry caducitásnak adományozását. A király ismételve megígérte azt neki, de az imperialis kamara, a királyi ügyesség, a cancellaria, s hol az egyik, hol a másik dicasterium folyvást megakasztották az elvben elhatározott adományozást, s új meg új akadályok merültek föl mindig az oklevél kiadásának kieszközlése körül. Így állott ez ügy, midőn Károly bátyám a herczeg szolgálatába lépett; megvizsgálván a körülményeket, mindjárt átlátta a bajok kútforrását s nyíltan megmondta a herczegnek, küldje fiait gyónni a katolikus templomba, máskép nem boldogúl. Magyarország első dinasztája nem lehet ez időben protestáns; csak akkor, ha az. egyház biztosítva lesz, hogy a kis hercegek katolikusok, nyerhető meg a donatió. A herczeg kezdetben vonakodott, végre elhatározta magát, a három fiú meggyónt, s kevés idő múlva megszűnt minden nehézség, az adománylevél aláíratott; pedig Ferencz császár akkor nem gyaníthatta, hogy Ferdinánd, a fiatal hercegek legidősbike, néhány évvel később unokájának, Donna Maria da Gloria, portugali királynénak férje lesz.

Márciusban érkeztem Pozsonyba, fölesküdtem juratusnak báró Vay Miklós táblabárá oldala mellé, s házánál töltöttem időmnek egy részét; a personálisnak bemutatattam megbízó leveletem, mint gróf Haller Ferencz ablegatus absentiuma,

s fölmentem Bécsbe, hol egypár hetet a Coburg-palotában töltöttem bátyámnál, nappal eljártam Böhmehez és Steinbüchelhez, este bátyámmal s Dietzzel, a kis hercegek nevelőjével mulattam, mert nem ismervén még az életet, különös vonzódással viseltetem azok iránt, kik sokoldalú életet éltek volt s tapasztalásaikat fesztelen társalgásban szívesen közölték. Végre lementem Pozsonyba, hol először életemben egészen függetlenül rendezhettem el dolgaimat.

Mint minden fiatal ember, ki valamit tanúlt, nagy véleménynyel voltam magamról s forróbb vágyat nem ismertem, mint mielőbb érvényesíthetni erőmet s tehetségeimet a haza s emberiség érdekében, melyek, úgy hittem, ezeknek jó hasznát vehetik. Szükséges volt tehát mielőbb az ifjúsággal megismerkednem, mert erre akartam hatással lenni. Első érintkezésem azonban nem volt biztató. Az országgyűlési ifjúság jobb módú része a Hollinger-kávéházban reggelizett s újságot olvasott, tíz órakor elment az országházba, ülésbe, ott éljenezte az ellenzéki szónokokat s lepiszszegte vagy lemorogta az aulikusokat, a karzaton udvarolt a nőknek, délben nézte vagy kísérté a követek családját a sétatéren, ebédelt a *Zöld fánál* vagy *Vörös ökörnél*, délután elment ismét a Hollingerbe, biliárdozott, pletykázott, kártyázott s egy zárt mellékszobában makaózott. Komoly szó csak azoktól hallatszott, kik épen a censurára készültek és szörszálhasogató kérdéseket adtak fel egymásnak a magánjog casuistikájából. Politikáról alig volt szó, a juratusok ez idő tájban meg voltak szeppenve, mert Somogyi Antal, ki köztök nagyobb befolyással bírt, eltávolított, Pozsonyból, és híre járt, hogy a lármásabbak minden esetre megbuknak a vizsgánál, bármily jól elkészülnek is, sőt arról is volt szó, hogy az ügyvédi vizsgát meg fogják szüntetni az országgyűlés folyama alatt. Csak bizalmasabb baráti társalkodásban, vacsoránál, ha boroztunk, vagy sétaközben a gyönyörű pozsonyi ligetben vagy a hegyek közt Dévény felé, szűnt meg a tartózkodás; ilyenkor szigorúan rostáltuk meg a követek magaviseletét s beszédeiket, sopánkodtunk az ország sorsa fölött, és szidtuk az ifjúság lelketlen zömét, mert egészen véve hiányzott nálok az ifjúkorban oly természetes bizalom egymás iránt, s különösen azok, kik a personálisnál vagy a királyi tabularistáknál el voltak foglalva, gyanakvó szemmel találtak mindenütt.

Kossuth nem állt az ifjúság kegyében; az *Országgyűlési tudósításokat* adta ki írásban, kezdetben Orosz József társaságában, később egyedül, s meg akarván kímélni a leírás költségeit s alkalmatlanságát, könyomdát szerzett vállalatának, hogy olcsóbban adhassa tudósításait s így nagyobb elterjesztést szerezzen nekik. Ez a hivatalos körökben nagy zajt gerjesztett, s csakhamar tudtára adták neki Bécsből, hogy, ha tiüstént el nem adja könyomdáját a kormánynak, azt el fogják tőle kobozni, mert könyomdát csak legfelsőbb engedély mellett szabad bírni, s a kormány semmiképen nem fogja tűrni, hogy az országgyűlési tudósítások a censura kikerülésével könyomatban jelenjenek meg. Kossuth mindjárt közölte a cancellaria ez officiosus lépését az ellenzéki követekkel, néhányan közülök azt tanácsolták, hogy engedjen a hatalomnak, de minden áron tartsa fel a tudósításokat; mások ellenben célszerűbbnek tartották az összeütközés provocációját, az erőszakkal történendő elkobzást s ennek folytán az izgatást, sérelmet s országgyűlési nagy dictiókat, habár ily esetben a levelezés megszűnnék, de a nemzet felköltetnék apathiájából. Kossuth az előbbi eljárást választotta, az ifjúság ezt nem helyeselte, jobban szerette volna az országos botrányt, mindamellett, hogy maga épen ez időben meghúzta magát s nem akarta kockáztatni az ügyvédi vizsga felfüggesztését. Mind ezt láttam, tapasztaltam a közönyösséget, mely az ifjúság közt uralkodik, bár egyenkint mindenki ellene panaszkodott, s azt hittem, felrázhatom belőle. Írtam tehát névtelenül egy sallangós vezérczikket s felhívást az ifjúsághoz, melyet korán reggel a kávéházba vittem, hol azt egy újságkeretbe becsíptettem, s vártam az eredményt. A reggelizők egyike észrevette a felszólítást, többen olvasták, kérdezgették: ki lehessen e bolond, ki veszedelembé akarja vinni az ifjúságot; végre összetépték a cikket, mert az ily dolgok csak arra fognak vezetni, hogy a censurát felfüggeszszék. Szívemnek fájt, midőn láttam, mily tökéletesen felsültem, s rossz kedvemben azt a társaságot kerestem föl, melyet eddig elhanyagoltam volt.

Gróf Dessewffy Pipszék Pozsonyban időztek még s általak ismerkedtem meg több követtel, legelőször is a híres Nagy Pállal, ki velem szívesen beszélgetett s elmondta politikájának alapelvét, hogy a magyar alkotmány nem is

constitutió modern értelemben, hanem feudalis privilegium, mely politikai jogokat ad a nemességnek a katonakötelezettség feltétele alatt. A nemes e köteleességnek, azóta, hogy a rendes seregek lábra kaptak, jobbágya által felel meg, ki az ő alhűbérese, mert minden föld, kivéve a városi határt, a nemességé. Ezen állapot azonban fel nem tartható, mert az alföldi puszták birtokosai, kiknek nincsenek úrbéreseik, kibújniak kötelezettségek alól és privilégiumaikat minden viszontszolgálat nélkül élvezik; ez a felföldnek örökös igazságos sérelme az alföld ellenében, sőt az állam is sérül az által, hogy az alföldi nemesség semmi államteherben nem vesz részt. Ily középkori álláspontból nézte Nagy Pál az új eszmék mozgalmát, melyeket nem szeretett, mert a magyar nemzetiséget féltette tőlök, pedig a magyar nemzetiség fenntartása és fejlesztése volt azon eszmény, mely őt viszontagságos életében mindig lelkesíté. Könnyű modora, genialis ötletei szónoklata sebes árájának különös kedvességet kölcsönöztek, a tréfát megértette s nem haragudott meg még akkor sem, midőn az országházban mellette ülő Deák Ferencz pajkosságból nunciát elcserélte, s Nagy Pál, ki az irományokat mindig csak az ülésben nézte át, általános derűtséget idézett elő, midőn oly tárgy fölött kezdett beszélni, mely nem volt napirenden.

A Dessewffyék vezettek be Stierle Holzmeisterhez, egy nyugalmazott kapitányhoz, ki a bécsi almanachokba novellákat írt s az osztrák humoristák közt nevezetesebb helyet foglalt el. A német íróknak központja volt Pozsonyban. Itt udvaroltatott magának Pyrker patriárka, a nagy műveltségű egri érsek, ide járt gróf Majláth János, a történetíró, Pazizazzi, ki Tretterrel Pesten a Kisfaludy-kör német satelese volt, s a pozsonyi társaság azon egyénei, kik a német irodalommal foglalkoztak vagy abban gyönyörködtek. E kedélyes estélyeknek volt azonban egy árnyoldala, Pyrker tiszteletére jelenlétében olvasták fel Tunisiáját hat egymásra következő szombaton, s az érsek iránta való figyelmetlenségnek vette, ha azok, kik az első két éneket hallották, a következő felolvasásoktól elmaradtak. Egyébiránt a türelmesek meg is kapták jutalmokat, mert ő rendesen munkáinak egy példányával kedveskedett nekik.

II.

Meglátogattam egyszer háziasszonyomat is, ez egy öreg özvegy volt, Messerschmiednek a múlt században híres pozsonyi szobrásznak unokahúga, ki nekem nagybátyjáról s művészi hóbortjairól sok érdekest beszélt el.

Messerschmied már mint kis fiú, midőn apja kecskéit őrizte, állatokat mintázott agyagból, apja tehát egy műasztaloshoz adta tanoncúl s midőn felnőtt s tehetsége még jobban kifejlett, Bécsbe küldte akadémiába, hol annyira feltűnt, hogy Mária Terézia királyné őt pártfogolta, rajztanárságot helyezett neki kilátásba s egyik komornájával eljegyeztette; de Messerschmied különczködésben kereste a genialitás látszatját, illetlenül viselte magát nagy pártfogója iránt is, elkészítvén ugyanis a királyné mintáját lóháton, koronázási öltözetben, mely annyira megtetszett, hogy már a kiviendő munkának ára jött szóba, a szobrász túlzó összeget említett, s midőn a királyné azt sokalta, a mintát jelenlétében kalapácsával szétzúzta, a komornát pedig az oltárig elkísérte ugyan, ott azonban megijedt s megszökött. Félvén e miatt a főurak neheztelésétől, idegen név alatt Rómába ment, s ott nagy ügyességgel egy megnyúzott Marsyaszt faragott fából. Az olasz s német művészek kigúnyolták formátlan magaviseletét, s munkáiban is gáncsot találtak mindenütt; erre ő Rómából is eltűnt, s midőn műteremét felnyitották, ott voltak minden gáncsolóinak torzképei oly ügyesen mintázva, hogy mindenki rájuk ismert. A tréfa nagyon megtetszett Rómában, meg is hívták, térjen vissza, de ő nem tudott a taliánok közt megélni s ismét visszament Bécsbe. Itt azonban újra bajba keveredett, egy zsidó feladta, hogy Messerschmied meg akarta ölni, mi talán igaz is volt, mert mint szobrász minden áron az emberi test anatómiáját akarta tanulmányozni, hullát pedig akkoriban csak igen nehezen lehetett kapni. Az orvosok tébolyodottnak mondták, öcsese tehát Pozsonyból felhívatott, vigye szülőhelyére hol talán felgyógyul. Öcsese is szobrász volt, csekély tehetségű, de életrevaló tisztességes nyárspolgár. Midőn munkáit bátyjának megmutatta, melyeket a nagy urak kertjeinek számára készített, ez azt találta, hogy e szobrok nem görög

istenek, hanem pozsonyvidéki parasztok, hogy egyébiránt ilyenekre is van szükség. Ezentúl Pozsonyban lakott, kis házat épített magának a Zuckermandel elővárosban, melybe nőnek bemenni nem volt szabad, mert gyűlölte a szép nemet, abla-kaiba torzalakokat állított fel, nem társalkodott senkivel, zsebe mindig tele volt agyaggal, melyből az utcán is, ha valamely jelleges egyénnel találkozott, alakokat mintázott, a nép tehát bűvésznek tartotta s beszélte, hogy az ördöggel frigyét kötött. A magyar főurak számára sokat dolgozott, arczképmédailionokat márványból, — néhány közülök a nemzeti múzeumba is került, — itt-ott mellszobrokat, ünnepélyes alkalmaknál czukorból asztaldíszítványeket, mindig gúnyoros czélzásokkal. Öcsésének családját nagyon szerette, ezek közt házi asszonyomat mint kis gyereket, s reájok is hagyta kis vagyonát, melynek legbecsesebb része harmincznyolcz életnagyságú jellegmellszoborból állott, ólom s ónvegyítékből; ezek eladattak, később Bécsben akadtam reájok, technikájok mindenesetre figyelmet érdemelt.

III.

Ez időtájban kaptam Rómából tudósítást, hogy az archaeologiai intézet, melynek januárban több, hazánkban talált régiség rajzát megküldtem volt, megválasztott levelezőjének. E nem várt kitüntetésnek megörültem ugyan, de egészben véve rosz kedvű voltam, lelki állapotomat legjobban jellemzi a következő naplókivonat: „Nem tudom megfogni mi elégíthetné ki vágyaimat, tizenkilencz éves koromban láttam Olaszországot, a legszebbet a mivel a világ bír, s láttam életűnt szemekkel, melyek a Medici Venus első megpillantásánál csak azt vizsgálták, vajon e szobor a Praxiteles iskolájához tartozik-e vagy későbbi időkbe. Most kényelmesen tanulmányozom az országgyűlést, mozgok a haza notabilitásai közt, s únatkozással fordúlok el tőlök; még a nagyravágyásnak sem nyitok kaput, megválasztatásom a legelső archaeologiai tudományos társaság levelezőjéül husz éves koromban hidegen hagyott, honnét merítsem hát a melegséget?“ Így sopánkodtam magamban, pedig ha visszagondolok, úgy látom, elég jól mulattam, de tetszelegtem magamnak képzelt byroni elégedetlenségben, s világundorban; igaz, hogy a tettvágy emész-

tett, melyet kielégíteni nem igen volt alkalmam. Lassan-lassan megbarátkoztam a kitünőbb országgyűlési ifjakkal, különösen szegény Lovassy Laczival, Vukovits Sebővel, ki férfiass szépsége által is feltűnt, Asztalos Pállal, ki 1848 végén az országgyűlés alelnöke volt, a kalandos Palóczy Tamással és Halász Kálmánnal, egy kitűnő ifjúval, ki a personalis irodáját igazgatta. Szemerével alig találkoztam, mert kerülté az ifjúság társaságát, jobbnak tartotta magát nálunknál, ha találkoztunk, hidegen szólt s éreztetni akarta velünk, hogy ő Kőlcseyvel s egyéb követekkel szokott társalkodni. A tiszai kálvinista ifjak nagy portentumnak kiáltották ki, de a felföldiek, a dunaiak s bánságiak nem igen gondoltak vele; nem volt semmi befolyása reánk. Egyszerre azonban megjelent köztünk egy levéllel a pozsonyi országgyűlési ifjúság nevében báró Wesselényi Miklóshoz, kit a kormány az erdélyi országgyűlésen üldözni kezdett. A levél csinosan volt szerkesztve, alá is írtuk elegendő számmal, de még sem gyűjtött, mert Szemere személyisége nem volt soha rokonszenves. — Nemsokára ezután egy erdélyi országos küldöttség, mely Bécsben járt, érkezett Pozsonyba; erre jobban fölmelegedett az ifjúság. Lovassy László írt egy levelet a magyar országgyűlési ifjúság nevében az erdélyi országgyűlési ifjúsághoz, ez tüzzel köröztetett köztünk, mi tódultunk aláírásához, öntudatlanul is arra vágytunk, hogy politikai szerepet játszunk s tetterőnknek tért nyissunk. Mindnyájan egyetértettünk azon érzetben, hogy a fennálló viszonyok nem tarthatnak soká, hogy az uralkodó rendszer meg fog bukni, hogy az egész ország átalakulása kikerülhetetlen; arról sem volt kétségünk, hogy a magyar országgyűlés nem képes a reformot keresztül vinni, de arról, miképen kelljen eljárni, senki sem volt magával tisztában; mindenki a maga módjára akart volna segíteni, a forradalmi eszmét azonban mind elutasítottuk magunktól, sőt loyaltásunkat is szerettük fitogtatni, de a mellett sirattuk Rákóczyt, szidtuk a németet, fölmelegedtünk Lamennais *Egy hívő szavain*, dühösen éljeneztük a követeket, kik bátrabban szóltak, megfáklyászenéztük Széchenyit, ki folyvást mérsékletet s ildomot prédikált, miért is jobban tiszteltük őt mint szerettük, főkép pedig tanulmányoztuk a francia forradalom történetét.

Hogy miben álljon az ország reformja, arra nézve senki sem volt egészen tisztában magával, a külföldi szabadelvű

nézetekazonbanépen nem voltak ismeretlenek előttünk, olvastuk Széchenyi *Stadiumát*, s keveseltük javaslatait. Ez időben szokásba jött s e szokás igen soká megmaradt, kevés jelszavakba összeszorítani az utópiaiaknak tartott kívánságokat s ezeket pontoknak nevezni. A tizenkét pont volt a legközönségesebb alak, én is írtam ily tizenkettőt, s ezeket itt szó szerint azért írom le, hogy meglássék, miként igen sok eszme, melynek később külön apákat találtak, már azon időben az ifjak körében is egyáltalában nem volt ismeretlen. Jegyzeteim közt julius hóban ezeket találom:

Egy magyar reformer kívánatai.

1. A magyar nyelv terjedése.
2. Az aviticitás eltörlése.
3. Capacitás:
 - a) birtokra,
 - b) hivatalra.
4. Tized, kilenczed, czéhek, kiváltságok eltörlése.
5. Egyházi reform.
6. Nevelési reform.
7. Népképvisélet.
8. Ministerek felelőssége.
9. Budget és civillista.
10. Municipiumok reformja.
11. Választási rendetlenségek megszüntetése.
12. A főtörvényszékek függetlensége.

Mindjárt első pillanatra feltűnhetik, hogy a közjogi kérdés e pontokban nincs érintve, Ausztriához való viszonyunkon mindnyájan szomorkodtunk, de megváltoztatása nem jutott eszünkbe; csak ha osztrák ember említette, hogy Magyarországon autonómiájának kifejlesztésénél szükséges lesz az osztrák államadósság egy részének elvállalása, egyhangúlag mindenki azt felelte: a ki csinálta, az fizesse, a kinek hasznára vált, az viselje terhét; még Széchenyi is tiltakozott mindig az adósság közösségének elismerése ellen.

Ha most hatvanegyedik évemben visszapillantok a huszonegy éves ifjú politikai álmaira, azt látom, hogy az, mi akkor a távol jövőben zavart képben előttem lebegett, csaknem egészen megvalósult, — természetesen oly föltételek alatt, melyekről akkor nem sejtettünk semmit, mert ezek az előre nem gyanítható nagy események következtetései voltak, — az eszmény

azonban mégis megtes' esült, magam is hozzájárultam valószínűsítéséhez, s büszkén visszaútasíthatom azoknak szavait, kik a következetlenség vádját emelik ellenem. Politikai pályám végén ugyanazon alapon állok, melyet első kezdetén elfogaltam.

Juniusban egy szép nyári este a *Zöld fánál* vacsoráltunk: Dániel Antal, Vukovics, Palóczy, Ormos Zsiga meg én, politizáltunk, bor mellett fölmelégedtünk, s megállapodtunk abban, hogy egy szabadelvű olvasó társaságot alapítunk, hol felolvasásokat is tarthatunk, bizalmasan is társalkodhatunk s az ifjúság jobb részét a kávéházról és kártyától elvonjuk. Az eszme tetszett, mindegyikünk megígérte, hogy közelebbi ismerősei közt terjeszteni fogja, s toborz jóra való tagokat; meg is tettük oly sikerrel, hogy negyed napra csakugyan már harminczan voltunk, köztök többen, kiknek neve később különböző irányban ismeretessé lett; a már említetteken kívül Asztalos, a két Lovassy, a két Madarász, Noszlópy és Szacsavay, az 1849-ki országgyűlés jegyzője és vértanúja. Lelkesedésünkben szállást fogadtunk, hírlapokat s könyveket hoztunk s hozzá kezdtünk az alapszabályok készítéséhez. Itt azonban összevesztünk, volt ugyan egy bizottsági javaslat s mellette egy különvélemény, de egyik sem tetszett; végre elhatároztuk, hogy a bizottsági javaslatot közöljük Deákkal, Kölcseyvel, Beöthyvel, Baloghgal, Bezeréddjvel, s megkérjük őket, revideálják s javítsák azt. Egy küldöttségünk ment kérésünkkel e követekhez, s Deák csakugyan írt nekünk egy alapszabálytervezetet, csakhogy ezt sem akartuk en bloc elfogadni, hanem több ülésben módosígtattuk, mert irányával nem voltunk megelégedve (!), nagyon egyszerűnek s ósdinak találtuk, alig volt köztünk, ki nem hitte volna, hogy jobban tudna írni Deáknál. Végre elkészült a nagy munka, elvittük a censorhoz, hogy az imprimaturt megkapjuk s kinyomathassuk, de ez incompetensnek tartotta magát, mert az országgyűlési ifjak a personalistól függnék, kinek előleges jóváhagyása nélkül a censura semmit sem bocsáthat sajtó alá, mi ezektől jó. Megharagudtunk annál inkább, mert körültünk s a követek körében már is kezdték rebesgetni, hogy társulatunk veszedelmes, hogy ez valósággal titkos conspiratio, hogy én játszom az agent provocateur szerepét, mert egy olasz titkos társasághoz is affiliálva vagyok; a sok pletykának végszava pedig

mindig az volt, hogy az ügyvédi vizsgát fel fogják függeszteni. Ragályi Tamás, ki az előtt az ellenzéki követek élén állott s ez időben erősen hajlott a conservativismus felé, a forradalom rémképét látta mindenütt, s gyanús szemekkel nézte az ifjúság társalkodási körét, mint egy veszedelmes symptomát; mert azt találta, hogy ha az ifjak kártyáznak, isznak s lányok után járnak, ez mind természetes és megbocsátható, de ha olvasnak, gondolkodnak, bírálgatják az országgyűlés eljárását s a követek beszédeit, ez veszedelmes, ez forradalmat rejt méhében. Általában reactionair áramlat uralkodott Európában, conspiratiókat szagláltak mindenütt s forradalomtól féltek, mert mindenütt meg volt az elégtelenség s általános lett az érzület, hogy Európának állapota korhadt. Metternich összehívta a német szövetség hatalmasságainak diplomatait Bécsbe, hogy a sajtót megfékezzék s a szabadabb szellemnek szárnyait szegjék, Börnét, Heinét elnémítsák, s a német egyetemi ifjúságot a politikától eltérítsék. Öt leginkább azon körülmény bántotta, hogy épen akkor, midőn a kisebb államok kormányait leczkértette tehetetlenségökért, mely nem bírja megfékezni a professorokat s tanulókat, a magyar országgyűlési ifjúság is mozogni kezd, s Kolozsvárt s Pozsonyban a törvényhozó testületnél hallható hangok bebizonyítják, hogy azon eszmék, melyek egész Európát átlengik, itt sem ismeretlenek többé. Elhatározott tehát, hogy a pozsonyi ifjúság ez újonnan fölébredett iránya elnyomassék. A personalis meghagyta az aulicus követeknek, figyelmeztessék a reájok bízott ifjakat a kellemetlenségekre, melyeknek kiteszik magokat, ha a társalkodási egyesületből ki nem lépnek; ez természetesen fölhozott ülésünkben, mi szép beszédekben előadtuk, hogy egyesületünk loyalis irányú, hogy csak félreértés vagy rágalom szülheti azon balfogalmakat, melyek felőlünk terjesztetnek. Ekkor indítványba hoztam, mutassuk be alapszabályainkat a personalisnak, kérjük, hogy módósítsa azokat a mint akarja, mi szó nélkül elfogadjuk a változtatásokat, de győződjék meg, hogy semmi veszedelmes szándékkal nem vagyunk. Ez egyhangúlag elfogadtatott, csak hogy senki sem akarta elvállalni a kiküldetést, végre én ajánlkoztam, el is mentem Somsich Pongráczhoz, ki mindjárt beléptemnél kemény szavakkal fogadott, szemrehányásokat tett, fenyegetőzött, még Martinovicsot is említette. A mint szóhoz jutottam, elmond-

tam az elmondandókat, s átnyújtottam neki az alapszabályokat, de ő vonakodott azokat átvenni, nem is akart rólok tudomással bírni; most azonban szelíden, sőt meghatva intett, hagyjunk fel társulatunkkal, mert ennek rossz lesz a vége, mire meghajtottam magamat s elmentem. Erre a vihar igazában kitört ellenünk. Ragályi többször említette baráti körben az ifjúság veszedelmes irányát s Deákot s Bezerédjt okozta, hogy ők azt pártfogolják; Asztalos, a mármarosi követ, tüstént elküldte fiát Pozsonyból Szigetre, öten kiléptek társulatunkból, de mások lépt-k be ismét; mi nevezetes embereknek kezdtük tartani magunkat, kiktől a kormány fél, s kilépő társainknak oklevelet adtunk, melyben sajnálatunkat fejeztük ki távozások fölött, s ifjonti lelkesedéssel ígértük, hogy mindnyájan egész életünkben barátságos testvéri kézzel fogjuk segíteni, ha szükségök volna reá. Később azonban én is megszeppentem, midőn Fejérváry bátyámtól levelet kaptam, melyben meghagyta nekem, lépjek ki a társulattól, mert a cancellártól praesidialis érkezett Péchy Imre alispánhoz, hogy szüleim híjjanak engem vissza Pozsonyból. Fejérváry nem akarta, hogy a megyében avasodjam meg, kívánta tehát, hogy az országgyűlésen maradjak, de hagyjak fel minden veszedelmes czimboráskodással, nem érdemes, hogy ily gyermekesség miatt jövőmet compromittáljam. Ez engem nagyon felizgatott, büszkébb voltam, mint hogy azon társulatot hagyjam el, melynek alapítói közé tartoztam. Gondolkodtam, mit tevé legyek, eszembe jutott, hogy Reviczky a cancellár ellentétben áll a főherczeggel, elmentem tehát Öttingerhez, nagybátyám barátjához, a főherczeg lovászmesteréhez; ez Stofferhez igazított, a nádor meghitt iroda-igazgatójához, kinek elmondtam részletesen az egész ügyet, átadtam az alapszabályokat, megmutattam jegyzőkönyveinket s megkértem, informálja a főherczeget. Elmentem Wirknerhez is, ki a cancellaria részéről Pozsonyban időzött és nagy befolyással bírt Reviczkynél, sőt I. Ferencz kegyében is állt. A fejedelem, a mint tudva van, különösen vágyott mindent megtudni, mi országaiban történik, még a házi viszonyokat és pletykákat is, a mennyire a felső köröket s főhivatalnokokat illették, ugyan azért a titkos rendőrségnek nagy szerepe volt alatta s gróf Sedlnitzky a rendőrminister csaknem oly befolyással bírt, mint maga Metternich; Ferencz pedig abban találta legnagyobb örömét, ha

Sedlnitzkyn is kifoghatott, s kimutathatta, hogy jobban van informálva, mint maga a titkos rendőrség. Minthogy a király az országgyűlés minden mozzanatát akarta ismerni, a cancellár Pozsonyba rendelte Wirknert, hogy mindenről tudósítsa, a mi történik vagy készülöben van, ez pedig barátságos lábon állott Andrássy Józsival és Pfannschmied Edével, a kormánypárt két főemberével, kik neki megmondták a történetek titkosabb részleteit s gyakran vele beszéltek meg a teendőket. Sedlnitzky ellenben leküldte Ferstel osztálytanácsost, ki a postán kvártélyozta be magát, ott a gyanús leveleket törte fel, tartalmukról tudósította főnökét, csakhogy ily módon nem sokat tudott meg, mert a követek általában nem voltak nagy levélírók s nevezetesebb dolgokról nem leveleztek postán. A rendőrmíniszter azonban külön közegeket is fizetett, hogy az országgyűlési pletykákat megtudja. Legintelligensebb tudósítója történetesen egy városi követ volt, ki Wirknert ismerte, információ végett hozzá eljárt s neki mindig felolvasta jelentését. Ezt Wirkner mindig följegyezte magának, megírta Reviczkynek kivonatban s levelét staffétával küldte fel, holott a városi követé postán ment. A cancellár e szerint mindig pár órával elébb tudta meg minő jelentés érkezik a miniszterhez, mint Sedlnitzky maga, s ismerve a császár lelkületét, rendesen a posta megérkezte előtt elment audientiára s elbeszélte a pozsonyi jelentést. Sedlnitzky később jött, s Ferencz jó kedvében azzal fogadta, hogy már tudja mind azt, mit a miniszter jelteni akar, elbeszélte a tudósítást s megkérdezte, tud-e ennél többet, mi Sedlnitzkyt Ferencz örömeire roppantúl boszantotta, Reviczky tekintélyét pedig növelte. E jelenet minden héten ismétlődött, mi végre a császárnak is annyira feltűnt, hogy megkérdezte a cancellárt, miként juthat ő a rendőrmíniszter titkaihoz. Reviczky elmondta ekkor, hogy van neki egy kitűnő meghitt fogalmazója Pozsonyban, ki mindent megtud. Ferencz szavára, hogy szeretné látni, Wirkner felhívatott, bemutatott s annyira megtetszett a császárnak, hogy neki a titkos cabinetben titkári állást ajánlott fel. Wirkner meghökkent, a fizetés fényes volt s ennél is többet ért a gyakori személyes érintkezés a fejedelemmel, huszonnégy órai időt kért tehát meggondolásra; másnap azonban kijelentette, hogy gróf Reviczkynek köszöni eddigi előmenetelét, jótévőjét tehát el nem hagyhatja, bármi előnyös állomás ajánlatának

ellenében; Ferencznek ez annyira megtetszett, hogy a cancellárnak megmondta, miként irígyli tőle fiatal barátját.

Én ezeket nem tudtam, de ismertem Wirkner befolyását a cancellárnál, elmentem tehát hozzá s elpanaszoltam neki bajaimat, mire ő megnyugtatót, s ki is eszközölte Reviczky-nél, hogy bennünket ezentúl nem bántottak, sőt minden fenyegetések daczára, mindnyájan, kik a társalkodási egyesülethez tartoztunk, akadály nélkül letehattuk az ügyvédi vizsgát. Bécsben azonban megkezdődött már az ármánykodás Reviczky ellen, félliberalismusa is veszélyesnek tartott, a telivér reactió volt készülóban.

Kölcseyt a nyár kezdete óta minden héten meglátogattam, tudtam, hogy szívesen lát, mert érezte, hogy megértem eszmemenetét s hogy szavait a legnagyobb tisztelettel hallgatom. Tanúlni akartam tőle s ő szívesen tanított, észrevette, hogy nevelésem és eddigi tapasztalataim inkább világpolgáriak s azért újra meg újra kiemelte a hazafiságot s a nemzetiiséget a világpolgári eszmék ellenében, hiszen csak ezekben találhatjuk fel a biztos talajt, melyen fölemelkedhetünk, csak a haza szülőföldre adja meg azon erőt, melylyel Autaesként megbírkozhatunk bár Herculessel is. Gyönyörű kerekded előadása, gondolatainak nemes emelkedettsége, egész lényének mélabús szelidsége, mélyen hatottak reám, ő magyarosított meg érzelmeimben, ezentúl naplómát s jegyzeteimet magyar nyelven vittem. Balogh Jánost is fölkerestem, de csakhamar átláttam az ürességet a fényes külső alatt; vele, a becsületes jó Madocsányival, meg báró Kulmerrel, ki 1848-ban Bécsben miniszter lett, kardvívásban gyakoroltam magamat, Beöthy Ödönnel pedig az uszodában találkoztam, hol ő korának daczára erőnek erejével úszni tanult, az ifjakkal enyelgett s őket rendesen jól megszidta. Deáknál csak egyszer voltam, hidegnek találtam, láttam ugyan, hogy ő az ellenzék feje, de Kölcsey volt a szíve.

IV.

Augusztusban lerándultam Pestre, fölkerestem Bajzát, Czuczort, Garayt; Vörösmarty s Toldy távol voltak, Heckenasttal, a könyvárússal, barátságot kötöttem, általa kaptam a tiltott könyveket, újabban Wesselényi *Balítéleteit*, melyekben

Bécsben minden áron felségsértést s hazaárulást kerestek, mert kellett alkalom, hogy bele köthessenek a roppant népszerűséggel bíró erdélyi főúrhoz. A könyvet e célból az erdélyi királyi ügyek igazgatójának adták ki, kutassa, nincs-e benne valami, miért perbe lehetne fogatni a szerzőt. A királyi ügyigazgatóval azonban ez egyszer felsültek, ez tudniillik kiírta a könyvből mind a loyalis mondatokat, melyek a dynastiáról a legnagyobb tisztelettel szólnak, s azt találta, hogy a munka nagyon épületes, s nincs benne semmi, mi ellen kifogást lehetne tenni.

Helmecezyvel is ez alkalommal ismerkedtem meg, a *Jelenkor* szerkesztőjével, kiről a régi táblabírák azt szerették rimelni, hogy a szavak végét elmettse. A *Jelenkorral* új korszaka kezdődött a magyar hírlapirodalomnak, ámbár belpolitikáról szólnia nem volt szabad; de a külföldről itt-ott oly ügyesen politizált, hogy ezt a magyar viszonyokra is lehetett alkalmazni, a *Társalkodó* pedig minden tekintetben jóval felülhaladta Kulcsár *Hasznos Mulatságait*. A *Jelenkorhoz* azonban eredetileg sokkal szebb remények csatlakoztak, mert az első terv szerint Kisfaludy Károly lett volna szerkesztője, egész köre e hírlapban találta volna organumát s a tetemes jövedelem a magyar irodalom fejlesztésére lett volna szánva. De Kisfaludy Károly meghalt, a lap Helmecezynek adatott, ki ebből magánüzletet csinált, s mindamellett, hogy nyeresége jelentékeny volt, íróársait rosztól fizette; Szenvey például, ki a *Társalkodót* szerkesztette, összesen nyolczszáz forinttal volt díjazva.

A farsang közeledtével Pfannschmied (Zsedényi) Ede vezetett be az országgyűlési nőtársaságnál, hol igen jól találtam magamat, táncoltam, udvaroltam szép kisasszonyoknak, s oly jól mulattam, hogy alig mertem már magammal elhittetni, hogy az élet teher, s hogy születni szerencsétlenség, miről különben meg voltam győződve; habár Schopenhauer philosophiáját nálunk még nem ismerte senki, a levegő is pessimissal volt saturálva; senki sem érzett meglepetést, a költők lemondtak minden reményről s a követek soha sem titkolták meggyőződésüket, hogy a parlamentáris harez meddő fog maradni, s hogy az annyira óhajtott reform hazánkban soha keresztül nem vihető; csak két ember volt, ki nem mondott le a reményről, Széchenyi és Kossuth.

Széchenyi munkáit s intéseit mindnyájan ismertük, hogy szigorú kiszámítás, eszélyes eljárás, ildomos magaviselet s az „egységmután“ szoros megtartása mellett Magyarország a fennálló viszonyok közt is Ausztriával szemközt boldogulhat; hogy e viszonyokhoz azonban hozzá nyúlni s rajtok változtatni akarni örültség volna, sőt árulás, mert minden komoly összeütközés az ország vesztét hozná magával; mindamellett jelszava mégis az maradt: Magyarország nem volt, hanem lesz. Kossuth nézeteit ez időben nem ismertük, később Deáktól tudtam meg azokat, kit ő esténként a *Vörös ökörtől* magyar-utczai lakására el szokott kísélni, s ki előtt ily alkalommal sokszor élénken fejtette ki nézeteit Magyarország nagy jövője fölött. „És miként hiszed te, hogy ily változás állhatna be?“ kérdezte Deák. „Bármí módon,“ felelt Kossuth, „mit tudom én miként? európai forradalom vagy háború által, de be fog következni múlhatatlanul.“ Ezen erős meggyőződés, mely Kossuth későbbi működését is mindig áthatotta, adta neki azon biztosságot, mely minden föllépését jellemezte, s mely mindig bizodalmat gerjesztett.

Az alatt az ügyek az országban komolyabb színt kezdtek ölteni, Erdélyben eloszlatták az országgyűlést s betiltották a megyegyűléseket, Wesselényi ellen pert indítottak, nem volt többé maradása ottan, nálunk pedig mind azon megyékben, melyek útasításai a paraszt megválthatási jogot, az úgy nevezett V-ik articulust sürgették, korteskedés készült az útasítás megváltoztatására s a követ visszahívására. Nagy-Károlyban decemberben csakugyan megváltozott az útasítás, mindamellett, hogy Wesselényi hatalmas beszédet tartott a robotváltság érdekében, melyről conservatív körökben rémséges hírek keringtek; de a korteshad mégis győzött, Kölcsey pedig nem akart Szatmárvármegye megváltozott szellemében voksával mind annak ellentmondani, mit elébb oly dicsőségesen védelmezett volt, ő tehát lemondott a követségről s elhagyta az országgyűlést. A követek búcsubankettet rendeztek ez alkalommal, az ifjúság elkísérte Köpcsényig s ott búcsuzott el tőle; a nemes lelkű költő meg volt hatva s érzékenyen köszönte meg a rokonszenves tisztelkedést, s így fejezte be búcsuszavait: „Ha néha hatottam beszédemben lelkeikre, nem én voltam, de az ügy, mely megpendíté szívökben a hazaszeretetet; emlékezzenek rólam, s ha most olyat is mondok, mit sokszor hallottak már, ne felejtsék el, mert szükséges, hogy a magyar fiatalság azt

mindig eszébe tartsa; legyenek érdemesek azon polczra, melyre születésök helyezte.“

A farsang végnapjaiban, márczius 2-dikán meghalt a király, uralkodásának negyvenkettedik évében. Magyarországbán nem siratta senki, de a személyváltozástól sem reméltünk javulást, tudtuk, hogy a rendszer a régi marad. Sokan a követekek közül fölmentek Bécsbe a nagyszerű temetésre; én sem maradtam el e ritka látvány nézésétől, de mindamellet, hogy az elhúnyt fejedelem iránt soha nem viseltettem rokonszenvel, mégis elborzadtam a bécsi szívtelen élczek fölött, melyeket a temetés alatt hallanom kellett. Ferencz halála egyébiránt új erőt adott a reactionarius áramlatnak, Reviczky, ki ennek csak kénytelenül engedett, elvesztette fő támaszát, a király személyes jóakarátát, nézetei ezentúl nem vétettek számba, bukása kikerülhetetlenné vált, s csak az idő kérdése maradt.

V.

Wesselényinek szatmári beszéde, melyet mi hetek óta bírtunk s leírogattunk, egyszerre nagy nevezetességű történelmi ténynyé emelkedett, mert híre futamodott, hogy február 27-ikén a királyi fiscus a bárónak megidézést kézbesített Pesten hűtlenségi keresetben, minthogy szavai szerint „Méltóságos hadadi báró Wesselényi Miklós megfedekezve természetes és törvényes kötelességéről, a király és haza iránt, nem állott 1834. év december 9-dikén, Szatmárvármegyének, Nagy-Károlyban tartott gyűlésében oly beszédet nyilvánosan tartani, mely a köz csend és rend megzavarására nyíltan intézve volt s világosan az állam (contra statum publicum) ellen izgatott.“ Mi alig hittünk füleinknek, midőn ezt hallottuk; Wesselényi nem sokára maga feljött Pozsonyba, kikerülve minden alkalmat a tüntetésekre, komolyan vette az ügyet, nem úgy, mint Nagy Pál és Balogh, kik a sületlen actiót nevelték s azt találták, hogy nincs bíró a világon, ki erre a vádlottat elmarasztalhatná. Tudomásra jött akkor, hogy Wesselényi Széchenyi tanácsára a felséghez folyamodott, mi szerint a per sistáltassék, ezt sokan rosztalták, mert ez által nem volna megmeutve a szólásszabadság szüzessége kérdéses maradna mindig, vajon nem lehet-e szóval honárulást elkö-

vetni. Régi kívánságom volt Wesselényivel megismerkedni, mert leghíresebb embereink közé tartozott, Széchenyinek egyszerre barátja is, ellentéte is, egészen véve népszerűbb mint ez, ámbár befolyásának nem látszott semmi eredménye. Kovács Bencze szatmármegyei pajtásom vezetett be nála, a benyomást, melyet rám tett, legjobban adják azon jegyzetek, melyeket tüstént hazatértemkor naplómba írtam:

Martius 28-dik.

Kovács Bencze már régebben megígérte, hogy Wesselényihez elvezet, de ez beteg volt, csak ma mentünk hozzá 10 órakor. Külseje első pillanatra nem felelt meg várakozásomnak, vastagsága árt természetnek, merész arcának a közönséges aristokratikus áll, de beszélgetés közt feltűnik szépsége; gyönyörű homloka fekete haja alatt, s lángoló kék szeme az oroszlánra emlékeztetnek, csinos szája Széchenyi gúnymosolyára, de állá csakugyan hasonlít Caracalla híres mellszobrához. Szava mély s hangos, fogai nem szépek, keze nagy, de aristokratikus fejérségű s aristokratikus körmű. A szatmári gyűlésről szólt leginkább s peréről, szerencsétlenségnek tartja, ha az csakugyan folyamatba jó, mert akkor meg van állapítva, hogy véleményért, s vélemény kinyilatkoztatásaért megindíthatják a nóta-pert; ez megöli szólásszabadságunkat, a damoclesi kard mindenki fejét fenyegeti, mert ki szóljon nyíltan, ha a királyi tábla a beszéd censorává válik, s a közgyűlésben a vörös hóhér pallosával hátunk mögött áll. „Hogy e csapást hazánk alkotmányáról elhárítsam,“ így szólt, „kész voltam a legnagyobb áldozatra; ez hozzám illő, mert nagy. Tettem lépéseket, hazám első tisztviselőjénél, a nádornál, hogy a per sistáltassék, s folyamodtam a királyhoz. Hogy a szólásszabadság szeplőtlenységét megtartsam, tiszta nevemet föl kell áldoznom, mert azt fogják mondani oly emberek is, kiknek véleményét tisztetem, — a sokaságét nem vetem meg, de nem veszem föl — hogy Wesselényi megijedt; hogy ő, ki eddig oly mereven állott, most csúszik; hogy nyakát járom alá hajtja, csak hogy fejét megmenthesse. De még többet áldozok fel mint nevem tisztaságát, feláldozom függetlenségemet; ha az actiót megszüntetik, munkásságom izmos fájának gyökerei el vannak metszve, gyümölcsei letiporva. Mindezt könnyű annak eltűnni, ki biztos, hogy célját eléri, könnyű Curtiusnak a mélységbe rohanni, mert tudja, hogy ez által megszünteti a pestist, előre

iszsza teljes pohárból a haza háláját, de bizonytalanért feláldozni mindent, ez sok, s mivel sok, hozzám illő. Nem szólok arról, mennyibe került az, hogy önérzetemet, büszkeségemet legyőzzem. — Addig, míg a per nincs folyamatba téve, nem szeretném, ha a vármegyék vagy bárki lármát ütne; ha megkezdődik a per, — a mit kívánok, mert akkor nem hajlok meg többé senki előtt, — akkor lesz ideje felszólalni azon elv ellen, hogy gyűlési beszédekért máshol is lehessen számot kérni. Nincs kilátás, hogy a királyi tábla incompetensnek nyilatkozzék oly beszédek bírálására, melyek gyűlésben mondatnak; nem is fog fölmenteni, mert ez a kormányt compromittálná; el fog tehát ítélni, én a büntetést eltűröm, de a terrorismus akkor megkezdődött, a keserűség növekszik, pályám meg van akasztva; a szólásszabadságnak pedig már is vége van, mihelyt a per azon stádiumát éri, hogy arról legyen kérdés, melyik kifejezés vétkes, melyik nem. És tudják-e, hogy két bört akarnak húzni egy rókáról? Erdélyben is megcítáltak. A királyi fiscus vonakodott ugyan engemet vádolni, Ferdinand főherceg erre kitette hivatalából, s azt másra bízta, ki ellenem csakugyan inquirált, s ki is süttött két nagy titkot, hogy t. i. lithographiámat köz nemzeti ülésben az országgyűlésnek ajáltam fel, mit a királyi tábla tüstént meg is köszönt, és hogy több természetes gyermekem van. E két pontra alapította actióját, melyben személyes megjelenésemet követeli „ad subeundam poenam corporalem“, s mivel Magyarországbán beteg voltam, el is marasztaltak marczius 18-dikán in contumaciam. És minőket koholnak még ellenem! hogy francia pénz kaptam, emissariusokat fogadtam, a külfölddel levelezek, összeküvést készítek; a bécsi népet pedig felzúdítyák, hogy én vagyok az erdélyi bajoknak oka, melyek a császár halálát okozták. Ügyem egyébiránt nem kedvetlenít el, sőt érzem, hogy az ember elméje nyugodtabb zavaros időkben; érzem, hogy vidámabb vagyok, habár gyöngélkedem, s habár folyamodnom kell, midőn ártatlannak érzem magamat.“ — Végre megköszönte nekünk, hogy nem rendeltünk deputatiót, mi a mostani körülmények közt neki kedvetlenséget okozott volna, mert már most is azt beszélik csak azért jött Pozsonyba, hogy az embereket fölizgassa, pedig büszkesége sem engedné ezt. Mélyen meghatva hagytuk el Wesselényit.

Juratusi praxisomnak ötödik terminusa is lefolyt;

jelentkeztem a censurára, áttanúltam még egyszer Küvyt, Kelement, Szlemenicset, s jó kedvvel jelentem meg a vizsgán. Szerencsy kérdezgetett ki legszigorúbban, tovább fél óránál examinálgatott a felségsértésről, nótáról, az eljárásról, s mind azokról, mik a politikai bűnök megtorlására vonatkoznak. Wesselényi esete folytán épen e kérdéseket tanulmányoztam legközelebb, a censura tehát fényesen sikerült, a gyakorlati vizsgánál szintén jól oldottam meg a feladott kérdést, s megkaptam ügyvédi okleveletem cum praeclaro, mit Csupkának, volt jogtanáromnak tudtára is adtam, mert ez mindig följegyezte magának, minő sikerrel tették le tanítványai ügyvédi vizsgáikat, s büszkébb lett minden új praeclarumnál.

Fejérváry folyvást sürgetett, határozzam el magamat jövőendő életpályámra nézve; megkérdezett, akarok-e Sárosban gazdálkodni s táblaliráskodni, vagy pedig Budán a consiliumnál vagy Bécsben a cancelláriánál belépni mint tisztelbeli fogalmazó gyakornok. A válaszolás nehéz volt, borzadtam a megyei élettől az eperjesi nyárspolgárok és sárosi svihákok közt, szerettem volna akár Pesten az írók közt, akár Bécsben Böhm és Steinbüchel társaságában egy pár évet tölteni; de ellenemre volt bármi csekély kormányhivatal oly időben, midőn a szabadságot üldözik; végre elhatároztam magamat, hogy a sorsra bízom az elintézészt jövőm fölött. Felmentem tehát Bécsbe, kihallgatást kértem a cancellárnál, s elmondván neki, hogy akarom szolgálni hazámat, érzem is, hogy képes volnék jó szolgálatra, de hogy nem tudom, hol kezdem: a vármegyéknél-e vagy a dicasteriumoknál, tőle kérek tehát tanácsot s elhatározást. Reviczky igen nyájasan hallgatott ki, s ezyről-másról beszélgetett, végre azt javasolta, neveztessem ki magamat tisztelbeli aljegyzőnek Sárosban, mert a ki Magyarországon nem szolgált a megyét, az soha nem élheti belé magát a magyar politikába. Főispánom Eötvös, az alcancellár, szemrehányásokkal fogadott, miért fordúltam előbb Reviczkyhez, mint hozzá s tüstént kinevezett aljegyzőnek. Haza felé ballagván, a Daumkávéház ablakában láttam Eötvös Pepit, a mint újságot olvasott. Eddig mindig kerültem volt, nem hihettem, hogy valaha mágnással szorosabb s egészen bizodalmas viszonyba léphetnék, náluk másféle a nevelés, más a társaság, másforma az életpálya. Most azonban beléptem, s kezet nyújtottam neki, ő mindjárt ott hagyta a hírlapot,

elsétáltunk óra hosszat a Glacisn, kicseréltük nézeteinket, s barátságot kötöttünk, mely egész életünkön keresztül összefűzött.

Visszatértemnél Pozsonyba, ott találtam Heckenast levelét, melyhez egy kézirat volt mellékelve, ítéletemet kérte, hogy vállalkozzék-e kiadására? Elolvastam, el voltam ragadtatva, megmondtam neki, hogy az epochális egy mű lesz a magyar irodalomban; mindenesetre adja ki, — *Abafy* volt, Jósikának első regénye.

Áprilisben elhagytam Pozsonyt, tanonczéveim be voltak fejezve.

PULSZKY FERENCZ.

A FÖLDBIRTOK ÉS A TÁRSADALMI KÉRDÉS.

A földbirtok, minthogy a nyers termények termelése mesterségesen se elő nem állítható, se nem szaporítható, minden időben más jogi és nemzetgazdasági fejlődés alatt volt, mint a többi nemzetgazdasági javak és társadalmi tényezők. És különösen most: az ipari és kereskedelmi fejlődés fokozódása, a proletariatus szaporodása, a munkás és munkaadó közti viszony feszültsége, a földbirtoknak, hol túlságos nagy darabokban egyesítése, hol túlságos elaprózása és az ezekből származó társadalmi, nemzetgazdasági, sőt politikai bajok miatt; a legtöbb bölcsészt és nemzetgazdát, kik a társadalmi kérdésekkel foglalkoztak: a földbirtok jogi és nemzetgazdasági viszonyai is kiválóan foglalkoztatják.

Leginkább jogi, nemzetgazdasági és társadalmi szempontból vették a földbirtok *hatását* vizsgálat alá. De érdekes az történelmi fejlődésében is. Az így fölmerülő kérdésekből akarunk némelyeket megvizsgálni.

Első kérdés az: milyen volt a földbirtok jogi viszonya a kezdetleges társadalmakban? Második: hogyan lőn abból magántulajdon? Harmadik: a régi vagy új alakjában felel-e meg leginkább nemzetgazdasági és társadalmi hivatásának? És végül: a földbirtok egyenlőtlen felosztásánál előforduló nemzetgazdasági és ezzel összefüggő politikai bajok orvosolhatók-e a régi birtokközösségre való visszatérés által.

E kérdések Emile de Laveleyenek ily című: *De la propriété et de ses formes primitives*, közelebbről megjelent művének olvasására merültek föl bennünk, mert e műben a szerző felmutatva a földbirtok közösségének általános érvényét a kezdetleges társadalmakban, feltalálva azt még most is

Schweitzban, Oroszországban, Javában, Indiában, és látva azt, hogy ahol érvényben van: nincs társadalmi nyomor, meg van akadályozva az egyenlőtlenség, a nélkül, hogy a gazdasági fejlődés (szerinte) szenvedne — arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi kérdést csak úgy lehet megoldani, ha a földbirtok közössé tétetik. Ezt nem mondja ugyan Európára nézve föltétlenül foganatosítandónak, de Ausztráliát, Amerikát inti ez irány követésére és a mellett szólal fel, hogy legalább ott és annyiban tartassék fenn a földközösség (akár a családra, akár a községre nézve) hol és a mennyiben az érvényben van.

Ez a conclusió mintegy czáfolatot ad a könyvben levő egész okoskodásra nézve. Mert, ha a társadalmi harc, a nyomor, a politikai szabadság elvesztése, a democratia lehetetlensége, az emberi szaporodás megakadása, a családiasság kihalása oly szükségképen és föltétlenül következik a földközösség megszűnéséből, mint a hogy szerző, elismerjük, nagy tudományos apparatussal, könyvében bizonyítja, akkor nem kellene visszariadni még a jogi akadályoktól sem (melyeket azonban Laveleye el sem ismer) hogy a társadalmat, a szabadságot megmentsük. Tehát már az előzmények és következtetés közti nagy különbség is bizonyítja azt, hogy a szerző sem bízik föltétlenül érveléseiben.

Azonban mielőtt czáfolathoz fognánk, ismerkedjünk meg a mű azon részével, melynek valóban tudományos bece van, és ez az, ahol kimutatja, mennyire igazsága volt Königs-warternek, a ki először állítá fel azt a tételt, hogy a germán ős szokások és viszonyok majd minden kezdetleges társadalomban előfordúlnak. Mert a földközösség oly általános jellemvonása minden kezdetleges társadalomnak, hogy Javában ép úgy feltalálható az, mint a legkisebb szigeteken, Indiában ép úgy, mint Angliában, nálunk ép úgy, mint Németországon. De már itt megjegyezzük azt, hogy a mily kevésbé tulajdonítható ez faji különösségnek (mit a szlávok még máig is hirdetnek), a mennyire természetszerűen állott elő a legelszigeteltbb társadalmakban is: ép oly természetszerűen látjuk kifejlődni az egyéni tulajdont a földbirtokban is, mely legelőbb a római jogban (a quiritesi tulajdonban) nyeri legpraegnansabb kifejezését; de most már minden civilizált országban ki van fejlődve; sőt a szemünk előtt fejlődik az Javában, Egyptom-

ban, Törökországban, Oroszországban és Szerbiában. Ha tehát nagy fontosságot tulajdonít Laveleye a földközösség általános érvényének és természetszerű keletkezésének a kezdetleges társadalmakban: ép oly fontos, szükségszerű és természetes az a másik jelenség, mely hasonlóan általánosan érvényesül, t. i. hogy a mely mértékben fejlődnek a társadalmak, abban a mértékben bontakozik ki azokban a földbirtok a közösségből. Maga Laveleye adja elő művében, hogy a közösség kezdetleges alakja a község, sőt a marka közössége, azután a családbirtok közössége, végül a legelő-, erdőközösség, és azután teljesen megszűnik az mindenütt egyaránt.

Tehát, ha változhatatlan, szükségszerű fejlődés van e fokozatos haladásban az egyéni tulajdon felé, akkor ez annyira a civilizatió természetével van összeforrvá, hogy attól el sem választható. És *ennek* érzete tartá vissza bizonyára Laveleyet attól, hogy a könyvéből folyó következtetéseket egész merevségükben levonja.

A földbirtoknak kezdetleges alakja a községi közösség. Ennek nyomaira akadunk a világ minden népénél és Laveleye felsorolja annak nyomait a világ mind az öt részében, örömmel jegyezve fel azt, hogy a délszlávoknál érvényben van legalább még a családközösség, s fájdalommal említve, hogy a mi határőrvidékünkön az szűnőfélben van. Úgy látszik, nem tudja, hogy ebben a magyar törvényhozásnak is van része; mert különben ehhez is fordúlt volna panaszával. De másfelől mi is alkalmazhatjuk hazánkra a kezdetleges társadalmak szabályát; mert mi csak nemzetségek szerint osztók ugyan föl e földet, de a bennlakók földközösségéből: a családbirtok, a határközösség, községi erdők, legelők, sőt községi birtokok alakjában sok átment a mi szokásainkba is, és részben még most is érvényben van. Noha tény az, hogy mi magunk is fejlettebb fokán állottunk a civilizációnak, midőn megtelepedtünk, hogy sem a teljes közösséget léptettük volna életbe és e földön sem volt már akkor az teljes mértékben, mikor meghódítottk.

De lássuk a földközösség rövid történetét és jelenlegi érvényét nemzetgazdasági, társadalmi hatásaival.

Némely szerzők, mint Lange és Fustel de Coulanges azt állítják, hogy Görögországban és Italiában nem volt az érvényben; de Viollet, Puchta, Mommsen határozottan az

ellenkezőt állítják és, hogy az utóbbi állítás igaz, kitűnik abból is, hogy midőn a költők (Ovid, Virgil) az arany korról énekelnek, mindig a föld felosztatlan állapotát tüntetik fel. Sőt sicíliai Diodor, Cnidusban és Rhoduson, valamint a Lipari szigeteken történelmi adatokkal mutatják fel annak érvényét. Az etruskok közösen művelték a földet, sőt közösen étkeztek is, és a spartai közebed, vagy Pythagoras tanítványainak közös étkezése ily hagyományok maradványa. Siciliában a vacceusok minden évben felosztják maguk közt a birtokot és a terményeket összetéve, ezt is felosztják maguk közt. Ugyan ezt teszik a Panchaia sziget lakói Diodor, és a dalmaták Strabon szerint. A tyrrhenumi tengerpart lakói közösen esznek, sőt még Aristoteles korában is (tehát Róma alapítása után 400 évvel) a choniaiak Japygia partjain és Brutium, Lucania lakói is közösen étkeztek. A lacedomoniai *syssitia* vagy a karthagói hetaírok közös étkezése is erre az állapotra mutat.

A földfelosztást pedig Görögország minden kis zúgában megtaláljuk, a Cycladokon ép úgy, mint Tenedosban, Lesbosban, Peloponesusban, Sardiniában, Locrisban, Thebeben. A rómaiknál pedig a földközösség, illető időközönként (1—3 év szerint) való új felosztásának érvényéről bizonytságot tesznek halykarnassusi Dyonisius, Varro, Festus, Plinius, hisz ez utóbbi írja: „Bina tunc jugera populo Romano satis erant nullique majorem modum *attribuit*“. Sőt a későbbi jogfejlődésben is, a közönség-előtt való végrendelkezés az *emancipatio* (etymologiai értelme is — közösségből kivonás) útján való vásár a *gens* örökösödési és elővételi joga: mind a hajdani közösséget bizonyítják.

A jogfejlődés egyik haladási mozzanata az, hogy Spartában csak a földeladás van tiltva, hogy a 9-ik század törvényhozója a Korinthetai Phido, megszabja a családok és földbirtok számának változatlanosságát. A római törvények csak a 12. tábla fejlett alakjában maradtak ránk, a korábbi jogfejlődést nem ismerjük, ezért nem idézhetünk Italiáról hasonló törvényeket. De pl. Indiában, az angolok által el nem foglalt részekben, még most is ismeretlen az ingatlan eladás.

A végrendelkezés Spartában csak a peloponezusi háború után jut érvényre és Romában a „calatis comitiis“ előtt történt az, Germaniáról pedig röviden azt írja Tacitus „nullum

testamentum.“ Maine azt állítja, hogy a rómaiak találták fel azt. És, hogy a római jog első fasisában, valamint Menu törvényeiben, Athenben régen, a középkorban a legtöbb államban, most pedig Szerbiában a nők ki vannak zárva az ingatlan örökösödésből, azt is arra lehet visszavinni, hogy a község nem jogi szempontból, hanem a munkaképesség, fegyverviselés szempontjából szabályozta annak felosztását.

És ez a jogi állapot sok társadalmi és politikai következtetést vont maga után. Így a régi tudósok egyhangúlag jutnak arra a következtetésre, hogy a birtokközösség vagy egyenlőség szükséges a demokratia és szabadság fenntartására. Így a pozitív Aristoteles is azt írja: „A törvényhozókra nézve a fő szempont: a földbirtok szabályozása legyen, mert ez a forradalmak egyedüli kútforrása.“ A chalcedoni Phileas pedig azt mondja: a vagyonegyenlőség nélkülözhetetlen a polgárok közt“. Polybius hozzá teszi: „minden polgárháborúban a vagyonthelyezésről van szó.“

És ezt mind érvnek fogadja el Laveleye a földközösség mellett; sőt felüti Róma történetét is, hogy kimutassa, mikép osztják fel többször az „ager publicust“: Numa, Tullus Hostilius, Ancus Martius „*viritim*“, mikép szabja meg (500 holdban) a földbirtok nagyságát Licinius Stollo, azután Tiberius és Cajus Grachus, mikép hiúsítják meg a többi (Saturninus, Servius Rullus) tribunok azon törekvését a patriciusok, hogy az újonnan *hódított* földek felosztassanak — hogy feltüntetve a végkimenelt, midőn Afrika felét 6 római bírta, Italiában pedig egy hat mérföldnyi vízvezeték csak 11 földes úr birtokán ment át és a polgárság nyomorba süllyedve, a caesaroknak adta át szabadságát: idézhesse Plinius szavait: „*Latifundia perdidere Italiam.*“

Pedig mindez nem szükségszerű és nem is okozati összefüggésben lévő eredménye az egyéni tulajdon érvényesülésének. A hódított földeket az aristokraták nem eddigi tulajdonjoguk alapján szerezték, és ha a római polgárság eleinte harczy, később fényűzési, tétlenségi hibái miatt, a földet elveszté lábai alól, ha a társadalmi osztályok erőszakos fejlődést vettek; ha az iparhiánya és a munka elhanyagolása nem termékenyít meg a termékeny Italiát; ha ezt a tartományok gabnája tartá; jóllehet teljes adómentességet is élvezett — mindez az egyéni tulajdonból nem származik. És ha Rómában

a patriarchalis állapotokból rövid 600 év alatt ily fejlődésre jutottak a társadalmi állapotok, ezzel szemben az európai másfél ezer éves földtulajdon merő czáfolatot nyújt.

Hogy oly társadalomban, melyben csakis a földművelés a termékeny, haszonhajtó foglalkozás, melyben ez rabszolgakézzel van művelve, melyben a nép csakis a közügyekkel foglalkozik: a vagyonegyenlőség bizonyos foka szükséges a polgári szabadság és alkotmány fenntartására, azt készségesen elhisszük Polybiusnak, Aristotelesnek; mert a birtoktalan, vagyontalan, keresetképtelen, tehát rabszolga lesz.

De ne alkalmazza ez axiomát Laveleye egy sok irányban fejlett társadalomra. Mert ebben a földbirtok nem az egyedüli vagyon és a vagyon nem föltétele a keresetképességnek. Már pedig az egyéni szabadság ettől függ. Ebben a hivatások és keresetágak megsokszorozódnak és kizárólagos foglalatossággá válnak; mert a versenyképesség és haladás nincs még ott, hol az iparos földművelő is, hol a kereskedő, művész, író vagyonának egy része *föltétlenül* földbirtokba lenne lekötve, a minthogy ez a földbirtok közösségben, akár külön, akár közös művelés alatt, okvetetlenül előfordul.

Igaz, hogy a törvényhozónak vigyáznia kell a vagyonfelosztásra, mert a pauperismus és a plutokrácia ép oly veszedelmes az újkori államra nézve, mint a régre. De most, midőn a vagyonnak ezer meg ezer forrása van: a földközösség meg nem akadályozhatja sem a plutokráciát, sem a pauperismust. Azt nem, mert a földbirtok nagyon kis részét teszi a civilizált államok vagyonának, emezt sem, mert ha tabularasat csinálnánk a mostani jogviszonyokból (és ezt maga Laveleye sem akarja): akkor a teljes földközösség oly bénítólag hatna a termelésre, az iparra, kereskedelemre, hogy csak általánosabbá válnék a szegénység; meglehet ugyan, hogy mindennapi kenyere több embernek lenne biztosítva; de ennek fejében áldozatul lenne dobva az egyéni tevékenység nagy része, a magasabb kultúra, intensivebb gazdálkodás, ipar, kereskedelem. Ez áron nem térhetünk vissza a földközösséghez.

Azonban Laveleye rámutat Oroszország boldog falvaira, Schweiz haladására az „Allmende“ mellett, Jáva nagy rizstermelésére, földközösség mellett; a délszláv patriarchalis élet boldogságaira, hogy bebizonyítsa, miszerint korunkban is mily

hatása van a földközösségnek. Vizsgáljuk meg, e mindenesetre érdekes nemzetgazdasági és társadalmi jelenségeket.

Nagy Oroszországban, e nagy területen, mely a Dnieperen túl terjed és melyen 30—35 millió ember lakik, mind az a föld, mely nem a koronáé, vagy földes uraké, a községek közös tulajdona. Ez jogi személy, melynek az 1861. február 19. törvény teljes autonómiát adott. A község élén a starosta áll, ki a közgyűléssel határoz a községi ügyekben. Több falu egyesítve alkotja a *volostot*, mely az amerikai townshipnak és a portugál *concelhónak* felel meg 300—2000 lakóval. Főnöke a *starshina*, mellette tanácsot a falvak előljárói képeznek. Ez határoz adó-, újonczozási, út- és robot-ügyben. Fontos ügyekben 10 család küld egy-egy képviselőt, ezek képezik a nagy tanácsot. Ezek 7—10 esküdtet választanak és ezek ítélnék 100 rubelig polgári perekben. A falu közös birtoka *mirnek* neveztetik. Kezdetben nem oszták fel a földet, hanem közösen művelték; de most kiosztják, és pedig némely helyen minden hat évben, másutt 12—15 évben van új felosztás; legáltalánosabb a 9 évenként való felosztás. Minden hivatalos számláláskor *általános* új felosztás van; így 1719 óta volt 10 és pedig az utolsó 1857-ben. Minden nagykorú férfinak egyenlő joga van a felosztásnál. Mind a felosztásról, mind az önálló háztartások és az új háztartások részesedési módjáról a közgyűlés határoz. De a ház és a körülötte lévő kert örökölheto, egyéni tulajdon. Azonban eladáskor a községnek elővételi joga van, mint a german markában vagy most is a schweizi polgárjog, illetőleg az Allmendeiben való részesülhetés, nem pusztá letelepülés, hanem a *részjog* megszerzése által nyerhető meg.

Az orosz írók (és ezt terjeszté Haxthausen is) most is azt hirdetik Európában, hogy a szláv faj uralmának legnagyobb biztosítéka e községi szervezet; noha két újabb orosz író: Tchitcherin és Bistram bevallják, hogy a község csak 1592 után keletkezett, mikor Ivan behozta a jobbágyságot és Péter czár azon rendelete folytán fejlődött ki, melyben a községet solidarisan teszi felelőssé az adófizetésért. De Laveleye ez ellenében azt veti, hogy ha régi hagyomány nem lett volna náluk a földközösség, ezért be sem hozták volna. Ez állítás mellett szól a földközösség általános érvénye a kezdetleges társadalmakban.

A földfelosztás úgy történik, hogy a szántóföldet felosztják három rónára a faluhoz való távolság szerint. A rónák 5—10 méter széles és 200—800 méter hosszú szalagokra osztatnak — termékenyséjük és a faluhoz való közelségük szerint. Mindenik rónából kap mindenki. Sőt a korona birtokain *lélek* szám szerint osztják fel a földet, tehát minél nagyobb egy család, annál többet kap. És fenn van hagyva (ideiglenesen bérbe adva) egy darab föld, az új családok számára. A földes urak volt birtokain *tiaglo* szerint történik a felosztás, ez alatt 2—3 *munkást* értettek; most egy házaspárt.

Oroszországban a három éves gazdaság dívik, a község közgyűlésileg határoz minden művelési időről. A jobbágyszabadulás a közösséget még szorosabbá tette. Sőt ott, hol a földes úr felosztotta volt az előtt a földet jobbágyság között, a szolgáltság eltörlése után ezek önkényt összeálltak. És, a mi még különösebb, a Volga mellett több német telep (Westfaliából) hasonlóan közösitette földjét. Az ingóság nem a községé, hanem a *család* közös tulajdona, senki külön részt nem kap.

Erre a szervezetre alapítják a panszlávok Oroszország jövő nagyságát. Laveleye előnyeit következőkben foglalja össze: a pauperismust megakadályozza, a népesség-szaporodást nagyban előmozdítja, mert a gyermek-születés nem szegénység oka, hanem újabb vagyonszerzés, ezért korai a házasság és a törvénytelen születések száma csak $3\frac{1}{2}$ százalék Oroszországban. Ebben látják a orosz socialisták: Herzen, Bakunin, Tchernischewski és Panaeff a társadalmi kérdés megoldását.

Az intensív gazdálkodás megakadályozását, a határkényszer (Flurzwang), az ósdi szokások megrögzését és az egyéni munkaösztön kihálását hozzák fel a szervezet hibáiként. Ez ellen védői csak azt hozzák fel, lehetne folytatni rationalisabb gazdaságot is, ha a nép műveltebb lenne. De ez nem czáfolat. Különben magok azon orosz írók, kik a *mir* előnyeit magasztalják, mint Schedo Ferroti és Kawein, reformálni akarják azt oly formán, hogy a családok birtoka hasíttassék ki, tételesség örökölhetővé, csak a község elővételi joga tartassék fenn és, hogy a felhalmozás megakadályoztassék, legyen maximum szabva. Ez már a községi közösség felbontása és a családi közösség megállapítása. Ha az orosz paraszt anyagi és szellemi állapotát a nyugot-európaiéval összehasonlítjuk, nem

fogjuk a *mir* nagy érdemeit elismerni, mert nem jobb. A földmívelés fejletlen és ez ellen biába hozzák fel, hogy a község is szerezhetne gépeket, mert a szakavatott gazdaság földcserével nem is képzelhető. Hogy az erkölcsök tiszták, a népesség szaporodik, ez a patriarchalis állapotok kifolyása és épen a népesség szaporodása fogja a földközösség felbontását maga után vonni.

Jávában, Hollandia birtokán, 17 millió ember lakik földközösségben. Itt a rizsföldek vannak minden évben, sok helyen 2—3 évben felosztva; de sok helyen azok, kiknek marhájok nincsen, ki vannak zárva az osztályból. Az 1859-diki törvéynél fogva a falu (dessa) főnöke osztja fel a földet, azt a község választja, ő és a falu vénei, kik tanácsát képezik, nagyobb földet kapnak. Azonban Bantam, Krawang és Preanger tartományokban csak az erdőkből és pusztákból áll a községi birtok; a mívelés alatt álló föld egyéni tulajdon. És ott is, hol község van (az adóért a község solidarisan felelős lévén, ezt az állam fentartja), a holland kormány az új földfeltörőknek 18 évi haszonélvezetet nyújt, ez által hat a földtermékenyítésre. Újabban pedig a holland kormány 25—75 éves emphytheosisokat teremt és ez úton nagy darab földek lőnek mívelés alá fogva; az évjáradékot az állam adó helyett szedi. Tehát a holland kormány felhasználta a jávaiak és indiaiak azon hitét, hogy a földbirtok az államé. Ez neki nagy haszon; de a lakosság valóságos szorgaságát vonja maga után. És ha Laveleye dicséri e rendszert, ezzel nem érvel a földközösség mellett, mert nem az. Jávában a községi birtok el sem adható, holott Oroszországban a lakók $\frac{2}{3}$ -ának beleegyezésével felosztható az. A rizsmívelés közös munkát feltételez és így némileg indikálja a kooperatiót. A népesség oly szapora, hogy míg 1780-ban 2 millió lakója volt Jávának, most a 17 milliót meghaladja az. A föld jól fizet, mert egy buw (71 are) 357—420 frank hasznót hajt. Ebben összpontosítja Laveleye a jávai dessa előnyét. A szaporaság a fajnak és patriarchalis viszonyoknak tulajdonítandó; a rizs termékenysége nem a közösségből jő és a nép valóságos műveltség, szorgasága nem ajánlja ez állapotokat.

A régi germanok is földközösségben éltek, mint ezt Caesar és Tacitus leírják. „Arva per annos mutant et super est ager“, mondja Tacitus és ez az évenként való felosztás „pro

numero cultorum“ és „secundum dignationem“ történik; tehát az előbbi feltalálható Oroszországban, az utóbbi osztálymód Jávában, hol az öregek és méltóságok többet kapnak, mint a közönséges polgárok. És a german markából e szokás még napjainkig is fenmaradt a trieri kormányzóság több falujában, úgy, hogy például Saarholzbachban 1863-ig osztották fel a földet, a többi faluban pedig a magán tulajdon csak az 1815—1839-ik évek közt keresztülvitt katasteri munkálatok következtében jutott érvénybe.

A Sarre és Moselle közti falvakban a földfelosztás eleinte minden 3 évben, később 9, azután 18 évben történt egyszer; tehát épen a felosztások gyérebbé válása útján keletkezik a magán tulajdon és ez ép' oly természetes, a mily szükségszerű processus, melyet a cultura követelményeinél fogva feltalálunk mindenütt: Hogy a Rajna és a belga Ardenneek között lévő hegyi falvak legelőiket és erdőiket még közösségekben tartják, azon mit sem csodálkozhatunk, mert itt a cultura igényeit nem igen érzik. De azt tapasztaljuk, hogy a mint halad a cultura, Angliában a *folcland*ből, a frisek a *hammerkaból*, a svédek és norvégek az *almaningerből* és a németek az *allmendből* mindig hosszabb és hosszabb időre hagyják magánosok birtokában a földet (ingyen vagy bér-fizetés fejében), míg végre előáll a tulajdonjog. A *marka* lakói markgenossenek voltak és az örökösödés, kivéve a házat, kertet és ingóságokat, ép' oly ismeretlen volt Germániában, mint Indiában az angol hódítás előtt. A nők pedig csak dotatióban részesültek mindenütt.

Layeleyenek a german markára vonatkozó adatait két újabb adattal egészíthetem ki. Irlandban, a *brehonok* (a druidáknak megfelelő törvénytudók, de ezek papi functiója nélkül) törvényei szerint is föld, illetőleg legelőközösség volt és a mint pl. Schweizban meg van szabva, hogy kiki hány marhát bocsáthat a közös legelőre; úgy volt az a régi íreknél is. Sőt Maine (legújabb művében: *Lectures on the Early History of Institutions*) kimutatja, hogy a törzsfőnök feudumot is csinált marha-ajándékozás által, szerinte a Vieh-ből jőne a feudum.

Oldenburgban pedig csak az 1874. április 24-ki törvény szüntette meg a földközösséget annyiban, a mennyiben tiltja ugyan a régi szokást, de a majoratusok és *osztatlan családi* birtokok alapítását megengedi, megszabván azt, hogy a ked-

vezményes örökös 15—40 százalékot a maga számára levonva birtokbecséből, többinek értékéből a többi rokonokat elégítse ki. És itt azon különös jelenségnek vagyunk tanúi, hogy 1874. márczius 1-én volt 8709 közös birtok és ennek terjedelme 156,345 hektar, jövedelme 2,652,453 marka; tehát közösségben volt a birtokok 26%-a, a terület $46\frac{1}{3}$, a jövedelem 33.7 százaléka; holott a törvény meghozatala óta az *osztatlan* (most már családi) birtokok száma 582-vel szaporodott és pedig ezek kis birtokok; mert átlagos nagyságok 18 hektar és átlag 17 marka jövedelmet mutatnak fel; míg a magán birtokok átlagos nagysága 9 hektar, hanem jövedelme 22 marka.

Azt hiszem, ezt Laveleye nagy érvnek tekintette volna alaptétele mellett; pedig az oldenburgi kulturállapotok és patriarchalis viszonyok igen megfoghatóvá teszik a régi szokásoknak a törvényekkel való e daczolását, míg másfelől a magán tulajdonnak itt is nagyobb jövedelmezősége nem ajánlja a közösséget.

Hogy Algir egyik tartományában, Kabylban, a magán tulajdon, a másikban, Konstantinban, a földközösség és évenkénti földfelosztás uralkodik, hogy ugyanez volt szokásban a régi mexikóiaknál és a karaibi szigeteken, vagy az urali kozákoknál, továbbá Peruban ép' úgy, mint az aleuti szigeteken vagy Oláhországban és az afghanoknál: mind ez a kezdetleges társadalmak gazdasági viszonyainak általános törvényét bizonyítja.

De a mint Jávában hosszú időre adják birtokába a földet annak, ki azt először termékenyíti meg, erdőírtás vagy mocsárszáritás útján; úgy e jogot az orosz falvak is megadják annak, ki erdőben akar letelepedni és érvényes volt ez a german markában is, hol ki a közös erdőből egy darabot művelés alá fogott, ez új felosztás alá birtokát nem veté, ezért ezt *bifangnak* nevezék; Dániában ugyanezt *ornumnak* nevezték. Az ilyen föld a községi terhek alól is ki volt véve. Minthogy pedig a tehetősebbek a közös osztályból is többet kaptak, írtásra is több embert használhattak: így legelőbb ezek tettek szert magán tulajdonra.

De a földközösséget megbonták az egyházi adományok is. A ki egyháznak hagyta részét, ezt kiszakíták és az egyház bérbe adta vagy hűbérre tett azt és így ez úton is keletkezett a földtulajdon. Már a IX-ik században Galliában a földbirtok

egy harmada volt az egyházé. És különös! A mint a községi közösségből a keresztyén az egyház útján szabadul, úgy szabadul meg még napjainkban is a török az állam legfőbb tulajdonjától *saját* birtokaira nézve. Igen, mert a török felajánlja birtokát *Vakaufnak*, az egyházi birtokok sorába, melyek legnagyobb részben épen nem *maine-morteok*, miután csak *névleg* nyeri az egyház a birtokot, a tulajdonos örökbérletben megtartja azt magának és ez által szabadul az állam zsarolásaitól, birtokának jogi bizonytalanságától.

A földközösségnek még két más tényező volt ellensége. Egyik a katonai hűbériség, a másik a jobbágyság. Amaz által a király útján a nemesek; ez által a nemesség útján, sőt az egyház segédelmével is, a parasztok biztosíták magoknak a föld kizárólagos birtokát és örökölhetését. És ez is oly általános szabály, hogy pl. már Egyiptomban és a római birodalomban találunk katonai hűbérbirtokokat; a Zemindarok és Talukkdarok Indiában ép' ily úton biztosítanak magoknak egyéni birtokot, mely hűbéresek tulajdonját, úgy is, mint az állam pénzügyi végrehajtóit Anglia is elismeré.

Míg másfelől Holstèin egy vidékén (Ditmarschen) Thüringiában és az Ardenne mellett, szóval ott, hová a hűbériség be nem férközött és a kulturai szükség a felosztást nem sürgeté, a földközösség és eredeti demokrat községi szervezet még napjainkban is fenmaradt.

Angliában a közös birtok (folcland) a királyok és a nemzeti tanács (witena) elhatározásából már a tizedik században lön egyéni birtokká (bokland). Az urak birtoka (manor) csakhamar a közösnek maradt legelőre és erdőre is kiterjedt, és az angol birtokviszonyok fejlődésének általános irányát az uraknak és a manornak, a villani, soemanni vagy cottariükhöz (kisbirtokosok és kunyhósok) való viszonya, ezek fölötti hatalmaskodása és a közös birtoknak *enclosure* (bekerítése) által való apasztása jellemzi. Midőn a földesúr a kisbirtokosok és kunyhósok szolgálatának hasznát nem élvezheté, pusztítani kezdé azokat. A házakat lerontatta, az ideiglenes földbirtokosokat kiüzte és így keletkeztek a nagybirtokok. Ez ellen az angol törvényhozás VII. Henrik (1488-diki törvénye) óta folytonosan küzd; de terjed a nagybirtok; mert gyapjútermelésre lévén a fő gond fordítva, a birkák legelőjét szaporítani kelle. Úgy, hogy már Erzsébet idejében észrevették, hogy a

mint a gyapjú ára emelkedett, szaporodott a *clearance* (tisztítás) és 1710—1843 óta az „Enclosure act”-ok egész sora hiába igyekezett ezt meggátolni. Ennek eredménye lőn aztán az, hogy míg King 1688-ban 180 ezer birtokost jegyez föl Angliában, míg 1786-ban 250 ezeret számítnak: most csak 30,760 van. És ezért indult meg egy specialisan angol társadalmi mozgalom, mely czélul tűzte ki „a nemzetnek visszaadni a földbirtokot” (*nationalisation of land*), tehát a földközösséghez való visszatérést. Az tagadhatatlan, hogy az angol birtokviszonyok nagyon erőszakosan fejlődtek; *de ezt éppen annak tulajdoníthatjuk*, hogy ott a *földtulajdonjog mai napig sincs kifejlődve* és az ideiglenes birtokjog nem bírta a latifundiumok keletkezését megakadályozni. De a mint a földtulajdon kifejlődése például Franciaországban 6 millió földbirtokot teremtet: úgy nem okozható ez az angol latifundiumok keletkezéséért, hol érvényben sem volt. Ha Cliffe Leslie az angol földviszonyok okait: a községi birtok bitorlásában, a magán tulajdonnak az urak általi bitorlásában, a falvak és bérletek elpusztításában, a nagy családok birtokainak elidegeníthetlenségében és ezek által a kisbirtok apasztásában látja: akkor ép oly helyesen fejti meg ez állapotok okait, a mily kevésbé oko ható a bajokért az egyéni tulajdon.

Azonban Laveleye, a földközösség lehetőségét és a kulturával való megférhetését, valamint a demokráciához való szükségességét, leginkább a schweizi Allmendeben véli bebizonyíthatni. Ismerkedjünk meg e különös intézménnyel, mely a kezdetleges társadalmak birtokformáját a legteljesebben tartja fenn Európában.

Schweiz ős kantonaiban: Uriban, Schwytzban, Glariban, a két Appenzellben és a két Unterwaldenben a demokrácia a legszélesebb alapon uralkodik, minden nagykorú polgár összegyűl tavasszal egy mezőn, ott megvitatják közügyeiket, törvényt hoznak és megválasztják tisztviselőiket. A Landmann előterjeszti az ügyeket és törvényjavaslatokat, a közgyűlés (mely az ős german gyűlésekre emlékeztet) megvitatja és megszavazza azokat. Csak a berbereknél lehet még hasonló intézményre találni, ezek djemaaja nagyon hasonlít a schweizi Landesgemeindehoz. Az amerikai township is teljes szabadsággal intézi saját ügyeit, de ettől abban különbözik a schweizi község, hogy ez nemcsak közigazgatási intézmény, de nemzet-

gazdasági intézmény is; tagjainak nemcsak elvont jogokat ad; hanem fűdözi *saját vagyonából* iskolai, egyházi, közlekedési szükségüket és ezenkívül földbirtok élvezetében részelteti őket. Mert Schweiz mély völgyeiben megmaradt a birtokközösség, mint a german markának utolsó maradványa. Ez a schweizi *Allmende*, mely a jogosultaknak ad tűzi és épületfát legelőt és egy darab szántóföldet. Az utóbbiból 1400, 1500 2500 négyszög ölnél több nem igen jut egy családra és ebben is csak a régi lakók származékai részesülnek. Ez aztán teremtett egy új társadalmi kérdést Schweizban, mert az egyszerű lakók (Beisassen) nem csak osztályt követeltek maguk számára is; de sok zavargás után, több helyen ki is vívtak annyit, hogy fiatal marhát tarthatnak az alpesi legelőn, tűzi fát is kapnak házi szükségükre, de épületfát nem; csak néhol vehetnek részt a szántók kisorsolásában.

Mint hogy az osztozók folytonosan szaporodnak, szigorú szabályokra volt szükség, hogy melyik háztól hány marha járhasson a közös legelőre, ki mennyi tűzi és épületfát vagy szántót kapjon. Legáltalánosabb szabály az, hogy a hány marhát az illető télen eltartani képes, annyit bocsáthat nyáron az alpi legelőre; mely szabály a közlegelőkre nézve nálunk is érvényben volt. Legnehezebb volt a városokban, mint Bernben, St.-Gallban, Soluthurnban fenntartani a közösséget, ezekben már csak fát oszt ki a város erdőiről, még pedig ezt is a lakosság különböző jogfokozatai szerint. Tehát az egyenlőség éppen nem uralkodik és nincs előmozdítva a földközösség által, sőt az valóságos társadalmi kérdést támasztott Schweiz patriarchalis viszonyai közt is. Ez, valamint az a tény, hogy a földközösség részesei csak a régi polgárok lehetnek és, hogy a városok azt fenntartani sem tudják, noha annak fenntartására ösztönzi a patriarchalis szokás, éppen nem bizonyít Laveleye állítása mellett.

A földközösség Uriban van fenntartva legközönségesebb alakjában. Itt a faluk (8) nem is alkotnak külön testületet, hanem az egész marka egy közönséget képez. Egyik falu marhája legelhet a másik határában. A legelőt a szerint mérik, a hány marhát táplálhat éven át. Van 2700 közbirtokos család, egyre esik 2 marhának való legelő, de az élvezeti jog különböző. Így pl. a közerdőből némely családnak 6 épületfenyő, a második osztálynak 4 fenyő, az utolsó osztálynak

(kiknek birtokuk nincs) 3 fenyő jut a közös erdőből; a szántókból sem jut egyenlően. Ez bizony nem szolgálhat a demokrácia erős támaszául, annyival is inkább, mert a közösségből kizártak száma folytonosan szaporodik.

Glarisban a községi birtok legnagyobb része a községek szükségét fődözi, itt már mindenik község birtoka elkülönítve van. Igaz, hogy itt a szántókat egyenlőbben osztják fel, mert minden minden „háztűz és világ“ részesül abban, sőt az időközben alakult családok számára a község birtokot vesz. A részül jutott földet mindenik család 10—20—30 évig tartja meg, a legelőre mindenki annyi marhát küldhet, a mennyit télen eltarthat. Sőt 10—30 paraszt össze is áll és együtt művelik földüket. Pedig a 30 ezer lakosból 10 ezer iparos! A község minden költségét fődözi a községi vagyron jövedelme. Ez a formája a közösségnek leginkább egyezik meg a culturával; de csak kis téren, a schweizi sajtáságos culturai és patriarchalis viszonyok közt tartható fenn. Ha Laveleye kiemeli a schweizi munkás jó lakását, jó levegőjét, az angol gyári munkással szemben: a nagy ipar hiányát és a vidék különlegeségét hozhatjuk fel ellene.

Vallisban a szőlőbirtok közösségét látjuk. Minden haszonélvező egyenlő napszámot dolgozik a közszőlőben és a jövedelem egy részéből búzát vesznek, és csapnak nagy áldomást. Sőt a „lövészek testülete“ a közös borterményt minden vasárnap közösen fogyasztja el. Ez nagyon kedélyes dolog, de nem lehetne egy nagy állam, sőt egy világ civilizációjának alapja.

A schweizi közös birtokok nagyságáról fogalmat adnak a következő adatok. Unterwaldenben annak értéke 11 millió, Appenzellben 3 millió frankra van téve, Solothurnban 2 millióra, Saint-Gallban 6 millióra van becsülve, többnyire alpes, melynek közösségét természete parancsolja, mert egyéni művelés alá nem is vehető. A hol pedig a szántót és szőlőt kis mérvben művelik, annak előnyeit, leginkább a patriarchalis és egészséges társadalmi viszonyoknak köszönhetjük, mint a föld közösségének, mely, mint láttuk, sem az egyenlőséget, sem a demokráciát elő nem mozdítja. Igaz, hogy Laveleye hivatkozik Rau tekintélyére is, ki el volt ragadtatva a schweizi Allmende által; sőt művelésére nézve azt a tanácsot adta, hogy legyen az az illetőknek bérbe adva, hogy annak bérletjövödelméből azok kárpótoltassanak, kik maguk részüket nem művelhetik;

továbbá kívánta azt, hogy az egyenlően osztassék fel, a haszonélvezet élethosszigan adassék és a befektetésekért az illető családját kárpótolni kell. De ez már nem földközösség schweizi minta szerint és ha ott életbe lenne léptetve, az osztozók szaporodásával igen csekély hasznót nyújtana az élvezőknek; mi a társadalmi kérdés megoldására, bizonyára nem lenne elégséges, sőt bármi kis mértékben is előnyös.

Az Allmende jogviszonya nem közbirtokossági (Miteigenthum) hanem *összbirtoki* (Gesamteigenthum). A részesülés, haszonélvezet családonként megy; néhol a régi családok származékainak kiváltsága; néhol kibérelhető és ha az illető a községből távozik, haszonélvezeti joga nyugszik, de annyira a személyhez van kötve, hogy azt ez el nem idegenítheti és bármikor tér vissza, újra élvezetébe lép jogainak. A családapa halála esetén részjogát élvezhetik az özvegy és gyermekek, míg egy házban önálló háztartást visznek; mert az osztály „háztűz, világ és marha“ szerint történik. Mindez egy sok oldalú, nagy forgalmú, kereskedő és iparos társadalomban teljesen fentarthatatlan kötelék volna. Hiába tünteti fel Interlakentől kis távolságra a boeningeni Allmende kertszerű gazdaságát Laveleye — ez csak *házi cultura*, nem nemzetgazdasági vagy földipar.

Hollandiában a drenthei mocsárok és tőzegföldek is földközösség alakjában vannak kezelve; a közös legelő pedig még nagyobb területen érvényben van. A haszonélvezők itt is kizárólagos öröklés útján szerzett jogot gyakorolnak és erfgenamen a nevök, mi a markgenossennek felel meg. A keves, rozst termő szántó és tőzeg, valamint a nagy legelők a községi gyűlés felosztása szerint műveltetnek, illetőleg hajtának hasznót és aratás után felszabadul a határ, a tarlólegelőhöz való jog Klauwengangnak neveztetik; holott a vetést a közmunkából fentartott kerítés védi a marha elől. Néhány községi erdő is van Hollandiában. Mindez nagyon kivételes specialitás, mely a kérdés lényegén mit sem változtat.

Franciaország községi birtokainak, valamint általában a községi birtoknak története és hivatása egészen más szempont alá esik; mert a községi, sőt állami erdők fentartása mellett épen a nemzetgazdaság szólal fel és, még a községi birtokok is, jól kezelve, a községi kiadások fődözésére most is fontosak. Ha tehát Laveleye megrója a francia conventet,

hogyan ezek felosztását rendelé el, hogy az 1813. márczius 20-ki törvény által Napoleon ezeket „a törlesztési alap“-nak adá, mely 58 millió franknyinál többet adott el azokból: ezt a megrovást egészen helyeseljük. Valamint örvendetes dolognak tartjuk azt, hogy ha van Franciaországban még 4 millió hektár községi birtoka: úgy örömmel jegyezhetjük föl azt is, hogy a városi és községi birtok nálunk is a 6 és egynegyed millió holdat meghaladja; de mindez a főkérdésre nem tartozik; mert ez nem földközösség, ez a községek magán tulajdona.

Belgium némely községében is van még közös legelő, az Ardennek közt pedig a földet időnkint több helyen fel is osztják azok közt, kik egy év óta állandóan laknak a községben, ezeket nevezik affouagereknek; de mindez csak félre eső, jelentéktelen helyen fordul elő.

Érdekes jelenség az, hogy a mint Hollandia Jávában az ottani fogalmakat használta fel a birtokrendezés tárgyában: úgy Anglia is India öt különböző birtokviszonyát egyaránt felhasználta államháztartásának berendezésére. Így Penjabban a községeket tekinti birtokosnak, noha itt a föld már fel van osztva, csak közlegelők vannak; az adót a község fizeti. Bengáliában a régi hűbéres urak, a zemindarok, maradtak meg urasági jogaikban, szedik be magok számára az évjáradékot, az angoloknak az adót; a földművelő csak bérlőnek tekintetik. Csak legújabbán hoztak törvényt, mely legalább e bérletet állandósítá, és megszabja, hogy a zemindar csak az esetben emelheti a bért, ha 1. a terület hasonló földjeinek bére magasabb; 2. a termények értéke és a föld termő ereje, a földművelő munkáján kívül (pl. piaczi viszonyok miatt) növekedett. Ez az a híres „great rent case“, mely Angliában annyit volt vitatva, melynek alapeszméjét, hogy tudniillik a földesúr ne élvezze azon hasznot, mely nem munkájának eredménye, akarta Stuart Mill alkalmazni Angliára is.

A harmadik angol-indiai birtokrendszer Udeban van, hol a régi törzsfőnökök, a talukdarok, a szegény földművelektől, a ryotoktól, a földnek csaknem egész hasznát elvették, midőn aztán az e miatt támadt lázadás legyőzése után az angolok megvizsgálták az itteni birtokviszonyokat, a szegény ryotok, uraiktól való féltükben, magok sem merék a tulajdonjogot követelni, tehát az angolok is a régi állapotot hagy-

ták meg, és így itt a ryotok a legteljesebb jobbágyságban vannak.

Az északnyugoti tartományokban az 1822-iki, Thomason által életbe léptetett szabályzatnál fogva, legrendezettebb birtokviszonyok vannak. Itt a ryotoknak (mindazoknak, kik 12 év óta birtokolták földjüket) az állam által *közvetlenül* örökbérlet van engedve, a bérlet $\frac{2}{3}$ -át az állam szedi be, és ennek összege minden harmincz évben megállapíttatik. A nagy birtokosok is e szabály alá vannak vetve. Minden tulajdon és bérletjog könyvbe van jegyezve. A közép tartományokban újra a zemindarok szedik a bérletet és az államadót. De Madrasban és Bombayban az állam *közvetlen bérletrendszere* van egészen kifejlődve. Itt a *ryot* örökbérlelője a földnek, az állam közvetítőül nem használja sem a községet, sem a zemindarokat; noha néhol a község önkényt vállalkozik az adókievítésre és beszedésre. A bérletdíj az élelmi szerek árához mértén szabatik meg és harmincz évig változás alá nem esik. Ezt a rendszert dicséri Stuart Mill, ezt ajánlja Európának Laveleye. Indiában a föld 500 millió jövedelméből 210 milliót az állam vesz el bérletben; tulajdonjog nincs; a földművelő és állam közt nincs helye a földbirtokosnak. Ez valóban keleti állapot. Egyptom és Törökország mutatnak fel hasonló viszonyokat; de sem ez országok kulturai állapota, sem népek műveltsége, szabadsága nem igen tanúskodnak e rendszer előnyei mellett. És hogy a nyomor, melynek kiirtásáért lenne hajlandó Laveleye leszállítani a kulturát a tulajdon biztos alapjáról, megfosztani azt ennek kipótolhatatlan fejlesztő erejétől — egyáltalában sokkal gyakoribb és általánosabb e vidékeken, mint Európa művelt államaiban, az köztudomású tény.

Nem is akarja azonnal megfosztani a tulajdonosokat földjüktől Laveleye, hanem oly nagy örökösödési adót indítványoz, az örökölhétést oly szűk körre kívánja szűkíteni, hogy a föld kihalás, illetőleg az adóból való vásár útján idő folytán az állam kezébe jusson és ebből aztán ez csináljon örökbérleteket. De hisz', ha az állam a *bérletet* veszi el és ezt a fejlődéshez képest folytonosan fokozza, nem az államszükségletek, hanem a cultura haladása szerint: akkor megöli az intensív gazdálkodást és aránytalanul terheli a föld népének azon részét, mely földműveléssel foglalkozik. És mire használja a jövedelmet? A közszükségre. De hát akkor a többi keresetág

csak a földművelők munkáját élvezze? Ez nem cultur államba való. Ha pedig a földbérlet az állam szükségleteihez lesz szabva, még pedig aránylag a többi keresetágak terhéhez is: akkor az csak adó lesz és a mostani birtokviszonyokon csak annyi változás történt, hogy a tulajdon és örökösödés helyébe lépett az ideiglenes, vagy élethez kötött bérlet és üresedés esetén az állam földfelosztása. Már pedig, hogy a föld hasznát, még a közönség szempontjából is, melyik rendszer fogja jobban fokozni, azt hiszem, hosszasan fejtegetnem sem kell.

Hogy Anglia és Hollandia *gyarmataik* kizsákmánylására használják az állambirtok-rendszert, azt érteni lehet: de hogy szabad állam saját polgárait vonja e rendszer alá, az képtelenség.

Igaz, hogy a Stuart Mill által megindított mozgalom visszhangra talált, a sok társadalmi baj által látogatott Angliában; de ezt ki lehet magyarázni az ottani birtok- és társadalmi viszonyok szélsőségeiből és a „nationalisation of land“ bizonyára csak annyiban fog valósulni Angliában is, hogy az „enclosure“ előhaladását, köztérek, községi birtokok elfoglalását megakadályozza és más felől épen az ideiglenes (at lease és copyhold) birtokviszonyoknak állandó, *egyéni tulajdonná* alakulását fogja előidézni. Ennyiben lesz jó hatása, vagy inkább visszahatása.

Igaz, hogy e mozgalom még Ausztráliában is utánaözvön, a mennyiben 1872-ben itt is megalakult a „land tenure reform league of Victoria“, ez kiáltványában ki is jelenti, hogy a földet örök tulajdonúl elidegeníteni „politikai bűn“, mert az a nagy „társadalmi töke“, az élelem és vagyon első forrása; czélul is tüzi ki, hogy a föld az állam által bérbe adassék és haszna az állam javára fordíttassék és ezt az egyes adók megszűnése végett akarja; de a birtokkezelést a községre bízni és egyelőre csak a mostani nagy terjedelmű uratlan földeknek elidegenítését kívánja megakadályozni. És ha meggondoljuk, hogy Amerikában és Ausztráliában mily pazarlást követnek el az államok a földeladásban, ennyiben igazoltnak tartjuk e mozgalmat; de hogy egyéb gyakorlati eredménye legyen, az se nem kívánatos, se nem várható.

Egyébiránt hogy hová vezet az állam földtulajdonjoga, azt láthatjuk Egyiptomban és Törökországban. 1858-ig Egyiptomban a fellah nem volt birtokos, de nyomora közmondásos.

Most is a földbirtok nagy része (a mirieh) nem ruházható át másra az uralkodó beleegyezése nélkül és a birtokviszonyok bizonytalansága minden szakértő által elismert akadály a ország előhaladásának. Törökországban is a földnek csak egy kis része (a mulk) képez biztos magán tulajdont; az *emirie* állambirtok, mely magánosoknak bizonyos *bérletösszeg és örökölhetési díj* fejében van átengedve, tehát ez a Laveleye által ohajtott reform. A *rakau*f egy része egyházi vagyron, de, mint láttuk, nagy része úgy keletkezett, hogy a magánosok felajánlák birtokukat a mecsetnek csak épen azért, hogy az állam zsarolásaitól szabaduljanak, noha ez által, egyenes örökösödés hiányában, birtokuk a mecsetre szál. Az 1858. május 21. és az 1867. június 18-diki törvények úgy az *emiri*ere, mint a *rakau*fra kötelezők; ezek szerint a földet csak a hatóság engedélye szerint lehet művelni, a gyümölcs- és másféle fák az állam tulajdonai; a földművelő azoknak csak hasznát élvezi. A *metruke* közhasználatra szánt államvagyon; a *merat* is „main-mort“, de az állam által magánosok használatába van bocsátva. Mindez érdekes, jellemző adat, de Laveleyenek csak czáfolatáúul, nem érvül szolgálhat.

Az állam földtulajdona, a község földközössége után a fejlődésben a *család földbirtokjoga* következik. Ennek nyomaira akadunk a római gensben, a középkor általános örökösödési viszonyaiban, a sali, ripuori, burgundi törvényekben ép' úgy, mint a szláv fajoknál; sőt a majoratus, senioratus, fidei commissum sem tekinthető egyélnek, mint a család legfőbb tulajdonjoga, ez alakban való, érvényesülésének. Tehát a jogfejlődésnek ez a fasisa is általános érvényű; a kelta clan rendszerben ép' úgy feltalálható, mint a római gensben, vagy a szláv zadrugában, a germán cognatióban, a görög genosban és a mi *nemzetségünk* bár elmosódott eredeti alakjában. A mily általános e jogviszony, oly általánosan, természet-szerűen bontakozott ki abból, fejlődési foka szerint, a művelt világ.

Most még csak a délszlávoknál van érvényben, a mi határörvidékünkön az 1873. 29. törvénycikk által nyújtott segédkezet az önkénytes felosztás felhatalmazásával és az egyéni tulajdonjog behozásával az állam annak megszűnésére. Csak Szerbia codexe tartja még azt fenn teljes érvényben. Noha az 515. §. (a közösséget mereven fentartó 508., 510.,

516. és 528. §§-al ellenkezőleg) mindenkinek megengedi saját birtokrészének elzálogosítását és abból a hitelező kielégítését. Ez megbontja a közösséget. Miben áll e család vagy házközösség? Az ingatlan közös, a család feje (gospodar) rendelkezik annak műveléséről, mi közerővel történik, a család együtt lakik, étkezik; örökösödés csak a család-közösség (zadruga) útján történik, nem vér szerint; hanem már „eo ipso“, hogy valaki családtag, egyenlő élvezetjogot nyer a közvagyonhoz. Csak az ipari szerzemény képezheti vérszerinti örökösödés tárgyát és, mint a római tulajdon a peculium által fejlődött, úgy látszik, itt is *ez úton* érvényesül az. Természetes, hogy ily állapotban haladásról szó sincs. Ezt maga Laveleye konstatálja; sőt ennek szükségszerű megszűnését maga belátja. Mert miután elmondá előnyeit: a vagyonszövetség által a szegénység lehetetlenségét, a gyermekek közös nevelését, az együttes és felosztott gazdasági munka hasznát, az apák vétkei ellenében a gyermekek biztosítását, így folytatja: „Es mégis e szervezet, előnyei daczára, összeomlik és eltűnik mindenütt, hol az újkori eszmékkel érintkezésbe jő. Ez onnan van, hogy ez intézmény csak a kezdetleges korszak stationarius állapotának felel meg; de nehezen képes ellenállani egy oly társadalom föltételeinek, a melyben az emberek egyaránt akarják javítani úgy saját sorsukat, mint azon politikai és társadalmi szervezetet, melyben élnek. Az a vágy, hogy mindig inkább emelkedjék és többet élvezzen, mely az újkori emberben működik, összeférhetetlen a család-közösség létezésével, melyben mindeniknek sorsa megszabva van és nem lehet különböző a többiétől.“ Ez tökéletesen igaz és a községi közösségre, valamint az állam fő tulajdonjogára ép' úgy illik, mint a család-közösségre. Mert azok is, mint láttuk, ép' úgy jönnek összeütközésbe az újkori ember törekvéseivel és általánosan, természetsszerűen, szükségszerűen enyésznek el a cultura haladásával. Ha a középkorban a czéh az ipart, a föld- vagy család-közösség a birtokot és földművelést, a zárda, az egyház a culturát éppen *kötelekeivel*, állandó, változhatatlan rendszabályaival védé és mozdítá elő, az egyéni és társulási erő és fejlettség hiánya miatt, ép' úgy enyésznek el e kötelekek, mert válnak békókká, azon mértékben, melyben hivatásuknak eleget tettek és a civilisációnak hatalmasabb tényezőkre lőn szüksége.

Laveleye tehát önmagát czáfolá meg. Ha még a hollandi, portugál és olasz örökbérlet rendszert, vagy a coopérationnak Angliában földművelésre alkalmazott kísérleteit említi fel; ezekre azt mondhatjuk, hogy sokkal czélszerűbb művelési formák és különösen az utóbbi épen az egyéni tulajdonnak szabad társulás útján való érvényesülése; tehát alaptételére nem tartozik. De a hollandi „beklem regt“, vagy a portugál „aforamento“ és az olasz „contratto il livello“ alakjában ismert örökbérlet, az örökösödés megnyitásánál beálló költségek, a birtok feloszthatatlanságának hátrányai mellett csakis a teljes tulajdon természetével bírnak. És hogy a feloszthatatlanság nem előny, hanem hátrány, bizonyítja az is, hogy kijátszák, az örökbérlet albérleteket csinál, ezekből hasznot húz és így csak egy újabb, dologtalan osztály támad. Az ily birtokviszonyok nem akadályozzák a befektetést, de a birtokjog bizonytalanságát, a vagyonfelosztás szabálytalanságát mozdítják elő.

Mínthogy nemcsak a socialisták általában, de a philosophok nagy része is a földtulajdon jogosultságát kétségbe vonják, vagy azt könnyen megczáfolható egyoldalú elvekre alapítják, mínthogy az észjog erre kellő alapot nem nyújt, a társadalmi egyenjogosultság eszméje pedig azzal ellentétben látszik lenni: így természetes, hogy Laveleye, theoriájának legfőbb támaszát, a tulajdonjog e kétségbe vont keletkezési jogosultságában és a társadalmi fejlődés céljaival való látszólagos ellentétében keresi.

Az tagadhatatlan, hogy az észjogban ép' oly nehéz a tulajdon jogosultságát, keletkezésének jogszerűségét megállapítani, mint az örökösödését. Az első foglалás eszméje ellen (melyre a római jogászok alapítják) a később születtek egyenlő jogosultságát lehet felhozni; a munka theoriája ellen, melyből Locke származtatja azt le, minden ember munkaképességének föltételéül van a föld feltüntetve; az ellen különben Warkönig, Ahrens is kikelnek. Szerződésből származtatni le a tulajdonjogot azért nehéz, mert annak létezése soha be nem bizonyítja, sőt történelmileg az ellenkező bizonyítható be; ezért volt kénytelen Kant is, ki e rendszer híve, nem történeti ténynek, hanem jogi szükségnek tüntetni fel e szerződést. Ha pedig Bossuet, Mirabeau, Tronchet, Bentham, Destutt de Tracy és Laboulaye után a *törvényre* alapítjuk a tulajdont, illetőleg

annak keletkezését, akkor a törvényhozásnak szabadságot vindikálhatunk arra is, hogy annak alakját megváltoztassa és más felől igazolni kellene a rabszolgaságot, rablásokat és más igazságtalanságokat is, melyek törvények által lőnek szentesítve.

Az ötödik theoria Fichte, Ahrens, Portalis, Dalloz tana szerint, az egyéni függetlenség, szabadság föltételeként tünteti fel az egyéni tulajdont; de akkor minden embernek egyenlő joga van ahhoz.

Mindez igaz és a mennyiben Laveleye a földtulajdon fogalmát összeveti, illetőleg idézeteiben azonosítja a tulajdon általános fogalmával, melynek az emberre nézve természet-szerű szükségét fejtegeti a legtöbb philosoph, annyiban téved, mert erre illik a legutóbbi theoria és erre el is fogadható; de a földtulajdon keletkezését észjogilag bizonyára ép' úgy nem lehet megfejtteni, mint nem a nemzetgazdaság egyetlen tényezőjét se. Sőt az észjog egyenesen megtámadja az örökösödést; elérhetetlen czélokot tűz ki a köz- és magánjog minden ágában; a nemzetgazdaságban pedig nem is szerepelhet.

Ha a földtulajdon történelmi úton nyomozzuk, bizonyára a földközösségben találjuk fel annak eredetét, és ha Laveleye elfogadja (bár nem idézi) Lassalle theoriáját a földbirtok történelmi formáira nézve, ha felállítja azt a tételt, hogy a földbirtok azon formája jogosult minden korban, mely legjobban megfelel az ember hivatásának; akkor levonhatja ugyan a földközösség kezdetlegei állapotára való visszavertés jogosultságát is; de nem fogja kétségbe vonhatni azt se, hogy ez állapotból általános természetszerű törvény szerint bontakozott ki mindenütt az emberiség, és a hol még megvan az, vagy a kulturát akadályozza meg, vagy semmiféle támaszt a demokraciának vagy általános jólétnek nem nyújt, és csak ott biztosít bizonyos patriarchalis középserűséget, hol nagy társadalom, nagy ipar, nagy kereskedelem nincs.

Elismerem, hogy a földbirtoknak úgy túlságos elaprózása, mint a latifundiumok: a társadalmi és politikai egyenlőtlenséget mesterségesen fokozzák; de ez nincs szoros összefüggésben a földtulajdon létezésével, hanem az örökösödési joggal, a társadalmi egyoldalú alakulással, sokszor a mesterséges, sőt törvénytelen, erőszakos vagyonfelosztással. A földközösséggel lehetne ugyan e bajokon segíteni, de ugyanekkor

az újkori társadalom minden vívmánya romba dőlne; ez áron a haladás árnyoldalaitól nem kívánnánk szabadulni. A föld mellett most a vagyonnak ezer meg ezer forrása van és mindenkit földhöz kötni, részben vagyonát földben lekötni, annyi lenne, mint a legtöbb nemzetgazdasági tényezőt megölni. Földközösség mellett lehetetlen a nagy ipar, nagy kereskedelem, a keresetágak sokszorozódása, a földművelés belterjesége — és ezek hiányában az újkori társadalmi és állami igények kielégíthetők nem lennének.

Így ha még azon teoriára lépünk is, melyet Lassalle *System der erworbenen Rechte* című nagy munkájában fejt ki, és melyet Laveleye is elfogad, hogy t. i. a földbirtok mostani alakja csak egy történelmi eredmény, mint a középkori hűbérség vagy kezdetleges földközösség; tehát alakjának megváltoztatása tetszésünkötől függ és ha tisztán a társadalmi haladás igényei szerint szabnók is meg annak alakját, akkor is a mostanit kellene választanunk, mert ez felel meg a haladás, munkafelosztás és forgalom igényeinek. És nem ajánlanók a közösséget, mint Lassalle és Laveleye teszik.

Laveleye themáját sok oldalról nem világítá meg. Így nem vizsgálta azon újabban kutatott hatást, melylyel a földbirtok a munkás osztályra van. Ő „eszménynek“ tekinti, hogy minden munkásnak legyen egy kis földje, mert hogy háza, kertje legyen, mely munkájától, hivatásától el nem vonja, mi is üdvösnek tartjuk; de hogy az iparost a kis birtok megrontja, azt nálunk is lehet tapasztalni, és hogy a munkásra mily hátránynyal van, azt Franciaországban észlelte Lavergne (*Economie rurale de l'Angleterre*), ki constatatálja, hogy a kis birtokos francia paraszt rosszabb anyagi viszonyok közt van, mint a gyári (főleg angol) munkás és számadatokkal bizonyítja be azt, hogy a munkabért mindenütt megrontja a törpe földgazdaság.

Igaz, hogy a földfelosztás nagy társadalmi kérdés, a mint ezt Bernhardi terjedelmes, nagy becsű művében *) kifejti. Mert a kis birtok vagy a belforgalomnak, vagy csak házi szükségletre termel; kereskedelmi cikket és a kereskedelem számára csak a nagy birtok termelhet. Tehát egymást

*) *Versuch einer Kritik der Gründe die für grosses und kleines Grundeigenthum aufgeführt werden*, von Theodor Bernhardi.

egészítik ki. De a földtulajdon előnyeit mindenféle ideiglenes birtoklás fölött abban látja Bernhardi, hogy a tiszta nyereség is ugyanazon egy osztálynál marad a vállalkozói (e Hermann-féle szót ő még nem használá) nyereséggel. A kis birtokos a kereskedelemre nem előnyös, mert eladásaival soha sem várhat, tehát az árakat lenyomja, míg a nagy birtokos terményeit tarthatja és így befoly arra, hogy túlságos áremelkedés se legyen. De a birtokfelosztás hatarául Bernhardi is csak a következő, inkább theoretikus, mint gyakorlati szabályt tudja felállítani: A felosztás határa az, hol a jövedelem nem szaporodik nagyobb arányban, mint a népesség. De e határ minden új találmány és az embernek a természetten nyert minden új győzelmével változik. Bernhardinak igazsága van, és mert a földközösség a földet még a forgalomból is kivonná, már csak ezért is elítélendő.

A társadalmi kérdést nem a kezdetleges társadalmak visszavarázsolhatatlan állapotai, birtokviszonyai; hanem az újkori társadalom minden erejének egyenletesebb és egészségesebb fejlesztése, fokozatosabb culturája oldhatja meg.

HEGEDÜS SÁNDOR.

A SZÍNKÉPI ELEMZÉS ÚJABB VÍVMÁNYAI.

Korunk egyik kitűnő történetírója azt állította, hogy az újkor és az ókor közti különbség a többi között abban áll: hogy az ókorban az események megelőzték az eszméket; az újkorban ellenben az eszmék előzik meg az eseményeket; hogy tehát az ókorban az események érlelték az eszméket, míg az újkorban az uralkodó eszmék érlelik az eseményeket. Hasonló az eset a találmányokkal és a tudomány vívmányai-val is. Míg a régi korban a találmányok csak a véletlen szüleményei valának, melyek aztán tudományos elméletre vezettek, a jelenkorban a találmányokat előre kiszámítva, teljes öntudattal léptetjük életbe. A régibb korban egy ismeretlen, vagy addig nem észlelt tünet, mely egészen véletlenül adta elő magát, új találmányra vezetett. Az új tünetny okait nyomozva, akadtak a találmányra. A jelen korban már eleve tisztában vagyunk az iránt, hogy mit akarunk föltalálni. Az új fölfedezésnek például az új vegyület képeztetésének föltételei, vagy az új természettörvény kellékei előre megállapíttatnak, papíron, toll és téntával vagy a táblán krétával kiszámíttatnak és leíratnak, és csak ezután fogunk a kivitel-hez és iparkodunk a megfogamzott eszmének alakot és életet adni.

Ez az oka egyszersmind annak is, hogy a fölfedezések az újabb korban oly sebesen követik egymást. Ez a sebes léptekben haladó tudománynak eredménye és természetes következménye, nem pedig az öntudatlan esetlegességek szüleménye.

Így történt az a nevezetes fölfedezés is, melyet közönségesen *spectral analysisnek* (színképi elemzésnek) nevezünk.

E fölfedezés sem tartozik azon találmányok sorába, melyeket a véletlennek köszönünk; azok közé sem, melyekre a természetbúvár véletlenül bukkan vizsgálódásai közepett.

Ismert tény, hogy minden, fehér fénnyel világító test, ha sugarait szűk hasadékon át üvegprizmán bocsátjuk keresztül, az úgynevezett *színképet* (spectrum) mutatja, a mint azt a szivárványon is, a természet legóriásibb színképén, észlelhetjük.

Már Wollaston, angol physicus 1802-ben észrevette, a mit aztán Fraunhofer, müncheni látszerész, 1814-ben részletesen megvizsgált, hogy t. i. a nap színképe, ha középszerűen nagyító távcsővel nézzük is, számos fekete vonalat mutat, melyek bizonyos és változatlan helyet foglalnak el benne. Fraunhofer, a ki e vonalakat a legkörülményesebben leírta, szám szerint már 600-at jegyzett föl, melyek közül a legkitünőbbeket A., B., C., D., E., F., G. és H. betűkkel jelölte meg. Ez okból e vonalakat Fraunhofer-féle vonaloknak nevezik.

Daczára a legkitünőbb physicusok törekvéseinek, lehetetlen volt a napszínképben észlelhető fekete vonalok jelentőségét megmagyarázni. E tünemény magyarázata, mely az újabb kor legmesszebbre ható találmányainak egyike, két heidelbergi tanárnak, Kirchhoff és Bunsennek lett fenntartva.

Bunsenben támadt legelőször a gondolat, hogy egy kevésbé világító, de erős hőfokú lángban elpárolgó testek fényének színképét tanulmányozza. E célra egy különös alkotású lámpát készített magának (a Bunsen-féle égetőt) melyben közönséges levegővel kevert világító gáz ég el. Így kékes, igen keveset világító láng támad, melynek azonban igen magas hőfoka van. Ha e lángban különféle anyagokat párologtatunk el, a láng az anyagok különbségéhez képest más-más színűvé válik. Így alkotnak péld. a *szikeny* (nátrium) *sók* erősen sárga (viaszsárga) lángot. A *lithiumsók* szép karmazsin vörös, a *hamany* (kálium) *sók* violaszínű, a *sulany* (barium) *sók* zöldessárga, a *thalliumsók* pedig gyönyörű pászít-zöld lángot.

Hogy már az ily módszer szerint készített láng színképét kényelmesen észlelhessük, külön készüléket alkotott, mely *színképi készüléknek* (spectroscopnak) neveztetik. E készülék a következő részekből áll:

Főrészt alkotja egy flintüvegből készített háromoldalú prisma, melynek két lapja 60° alatt hajlik egymáshoz. Ez a készüléken szilárd és mozdúlhatatlan állásban van. Előtte sárga rézből készült cső áll, melynek külső végén egy erős, kettő vágott fémlemez van alkalmazva; ezeknek a szélei mikrométer-csavar segítségével egymáshoz közelíthetők, vagy egymástól eltávolíthatók. Így szűkebb vagy tágabb hasadékat alkothatunk, mely arra szolgál, hogy az elébe állított világító test sugarait keresztül bocsássa, honnan aztán a sárga rézcsövön át menve, annak másik végén a flintüveghez jut. A mint a flintprismán keresztül megy a fehér sugárnyaláb, színes alkatrészeire bomlik, színeképet alkotván, mely a készülékkel összeköttetésben álló távcsőbe esik s benne nagyított arányban észlelhető.

Ha azonban a spectroscop hasadéka elé Bunsen-féle lámpát állítunk és annak lángjában valamely illó testet elpárologtatunk, mely a lámpa lángját megváltoztatni képes; a távcsőben a folytonos színeképtől többé-kevésbbé elütő színeképet látunk, azaz: most a látmezőben egymástól elválasztott színes vonalakat látunk, melyek ugyan oly színűek csakhogy fényesebbek, mint a folytonos színeképnek az a része, melynek helyét e vonalok elfoglalják.

Ha például vékony platinsodronyon kevés konyhasót merítünk a Bunsen-féle lámpa lángjába, akkor ez intensív sárgára fog festetni. Ha e sárga lángot a spectroscop segítségével megtekintjük, abban csak *egy* fényes, viaszsárga vonalat látunk a színekép azon helyén, melyen sárga mezejének legfényesebb része látható. A többi része a színeképnek teljesen eltűnik, és sötét sítot mutat.

Ha *nátriumsó* helyett *lithiumsót* tartunk a Bunsen-féle lámpa lángjába, ez intensív karmazsin vörös színre festetik, és ha az ekként megváltoztatott lángot a spectroscoppal megtekintjük, a színekép veres mezejében intensív karmazsin vörösszínű vonalat látunk, míg a színekép többi részei sötétekek látszanak.

Ha a lángba *thalliumot*, egy épen a spectroscop által feloldozott új fémet tartunk, a színekép zöld mezejében fényes zöld csik tűnik elő, míg a színekép többi részei mint az előbbi két esetben sötétekek látszanak.

E három színes vonal (sárga, vörös és zöld) a színeképnek

mindig ugyan azon a helyén jelennek meg, valahányszor nátrium-, lithium- vagy thalliumsó a Bunsen-féle lámpa lángjában elpárolog, e színes vonalak e fémek jellemző jeleinek tekintetnek, melyeknek jelenlétére mindig következtethetünk, valahányszor a benne elpárolgó alkatrészekre nézve ismeretlen láng spectroscop által vizsgálva, ugyan e vonalakat mutatja. A spectroscop tehát biztos módszert nyújt e testek jelenlétének bebizonyítására valamely vegyületben vagy keverékben.

Mily rendkívül nagy a kémlelés e módjának érzékenysége, már azon körülményből is látható, hogy a natrium milligrammjának milliomodrészei is, tehát teljesen mérhetetlen és észszel foghatatlan mennyiségek a legnagyobb biztonsággal bebizonyíthatók.

Azonban nemcsak a natrium, lithium és thallium bizonyíthatók be a színeképi elemzés által; de a többi eddig ismert és földünket alkotó fémek mind hasonló mód szerint feltalálhatók és észlelhetők; csak azzal a különbséggel, hogy színeképeik nem oly egyszerűek, mint az imént említett három fémé, hanem a legtöbb esetben igen bonyolódottak. Így alkotnak péld. a *mészény* (Calcium) sóé színeképet, mely széles sötétvörös, egy, szintén széles, de világos narancsszínű, egy széles világos zöld, és több sárgászöld vonalakkól áll. A *pirony* (Strontium) színeképe 3 fényes vörös, 2 sötétvörös, egy világos narancssárga, és egy fényes kék vonal által tünteti ki magát. A *sulany* (barium) két elmosódott vörös, egy világos narancsszínű, több sárgászöld, és két fényes és széles zöld vonalat mutat.

Miután e módszer alkalmasabb minden más vegykémlelésnél, hogy a testek határtalan kicsiny és megmérhetetlen mennyiségét megismerjük: alkalmat nyújtott új és eddig teljesen ismeretlen elemek feltalálására, melyek a föld fölületén ugyan nagyon el vannak terjedve, de mindenütt csak határtalan kis mennyiségben találhatók, úgy hogy színeképi fölfedeztetésökig addigi kémszereink által feltalálhatók nem voltak, és ezen módszer feltalálása nélkül valószínűleg mindenkorra ismeretlenek maradtak volna. Bunsen a spectroscop-pal 2 új, eddig teljesen ismeretlen, sőt nem is sejtített fémét, a *subidiumot* és *caesiumot* hozta be a tudományba. Nemsokára azután a francia vegyész Lami és az angol Crookes ugyan

azon időben a spectroscop segítségével a *thallium* fémét találták fel, és kevés időre utánok Reich és Richter freibergi vegyészek az *indiumot* fődözték fel.

Egyébiránt a fémeknek csak igen kis száma párologtatható el a Bunsen-féle lámpában. A hőmérsék, mely egy Bunsen-féle lámpa segítségével előállítható, korán sem akkora, hogy a fémek nagyobb részét benne el lehetne párologtatni. Kénytelenek voltak tehát más módokról gondoskodni, hogy a többi fémek színképét is hasonló módon elő lehessen állítani, mint az égvények és égvényes földek színképét. E czélra igen kitünő módszert találtak a villany-folyam hatásában. Ha t. i. 4—6 elemből álló gálván-telepnél, melynek hatása egy Ruhmkorff-féle inductiókészülékkel fokoztatott, azt a fémét használjuk elektródok gyanánt, melynek színképét látni akarjuk, és az erős gálvánfolyam szikráit a Ruhmkorff-féle interruptor segítségével a két elektródok között átugrasztyjuk; akkor azon fémből, melyet elektródok gyanánt alkalmazunk, annyi párolog el, hogy az átugró szikrák a színképi készülékben nézve, az illető fém színképét mutatják. E színkép főleg akkor látszik igen fényesnek, midőn a spectroscopot úgy állítjuk, hogy az átugró szikrák éppen a készülék hasadéka előtt legyenek láthatók.

Ezen eljárás lehetőségessé tette, hogy az eddig ismert fémek színképét megállapítsák. Leginkább Kirchhoff volt az, ki a fémek színképének megállapítása körül nagy érdemeket szerzett magának.

A mint azonban a találmányokkal rendesen történni szokott, hogy azoknak fontosságát, számtalan alkalmazásukat előre látni nem lehet: úgy történt az a Bunsen és Kirchhoff által fölfedezett rendkívül fontos találmánnyal is. Alkalmazásának köre azon arányban tágult, melyben a találmány mindinkább tökéletesbült, és végre oly tárgyakra is alkalmaztatott, melyek az emberi észlelés körén túl látszának feküdni.

Már előbb volt említve, hogy Wollaston, angol tudós, később pedig Fraunhofer, müncheni látszerész azt az észleletet tették, hogy a nap színképében, távcsővel megtekintve, számtalan fekete vonalat mutat, melyeket Fraunhofer-féle vonalaknak neveztek el.

Minthogy e vonalak csak a nap színképében észlelhetők,

ellenben semmi földi világforrás által előidézett színképben nem, e körülmény Kirchhoffban azt a gyanút keltette, hogy e fekete vonalaknak közel viszonyban kell állaniok a nap alkatrészeihez. E vélekedésre leginkább azon körülmény adott alkalmat, hogy a Fraunhofer-féle vonalak nagy része a nap színképének ugyan azon helyén voltak észlelhetők, és terjedelmökre nézve is ugyanazon világos és színes vonalakkal megegyeztek, melyek a különféle fémek színképében észlelhetők valának. Kirchhoff ezen észlelésből azt a következtetést vonta, hogy a napnak némely sugaraí útjukban a földhöz, bizonyos közeg által elnyeletnek, az az kioltatnak, mi által fekete vonalak támadnak a nap színképében ott, hol különben színes és fénylő vonalak lennének jelen.

Ebből kiindulva, kísérletek által is bebizonyította, hogy valamely világító test sugaraí teljesen elnyeletnek, midőn más gázalakú, de szintén világító testen keresztül mennek, ha e sugaraknak ugyan azon sugártörési képességek van, mint azon gázalakú test sugarainak, melyen keresztül mennek; vagy is, hogy azon sugarak, melyek valamely izzó gáz által elnyeletnek, teljesen ugyan azok, mint azon sugarak, melyeket maga kibocsát. Ha tehát a *szikenyfláng* (natrium) sárga világát, még mielőtt a spectroscop szűk hasadékan keresztül menne, gázalakú natriumon keresztül bocsátjuk; a spectroscopban a szikeny fénylő sárga vonala helyett ugyan azon a helyen egy egészen hasonló szélességű fekete vonalat látunk.

Ugyan e tény bebizonyítható a lithiumon, valamint a többi fémeken is, melyek gázalakban előállíthatók.

E tényekre a nap alkotását illetőleg Kirchhoff következő elméletet alapította.

A nap fehér izzó olvasztott gömbből áll, mely szintén izzó légkörrel (Photosphaera) van környezve. Ezen izzó légkörben mind azon alkatrészei a napnak gázalakú állapotban megvannak, melyek a nap tényleges hőmérséke és légnyomása mellett se folyó, se szilárd állapotban meg nem állhatnak.

Minden, a nap izzó magvától származó sugarak kénytelenek tehát az előbb izzó légkörön keresztül hatni, mielőtt a földre jutnak. Ezen az úton tehát mind azon sugarak elnyeletnek, melyeknek ugyan azon törési képességek van, mint azon sugaraknak, melyeket a szintén izzó, de sokkal kevésbbé izzó légkör kibocsát.

Ezen elmélet természetes következtetése tehát az, hogy a színkép azon helyein, melyeken a nap izzó magvától közvetlenül hozzánk érő sugarak világos és színezett vonalakat alkotnának, minthogy azoknak előbb az izzó légkörön kell keresztül hatniok, sötét, az az fekete csíkok és vonalak fognak támadni.

Ez tehát a Fraunhofer-féle vonaloknak magyarázata a nap színképében Kirchhoff szerint, miből egyszersmind az is magyarázható, hogy miért mutat épen csak a nap színképe ily fekete vonalakat, más földi világforrásból származó színképek pedig nem.

Igen természetes, hogy a színkép hosszával, mely a spectroscop természetétől és alkotásától függ, az egyes vonalak egymástól való távolsága is nő; hogy tehát még egyszer oly hosszú spectrumban az egyes vonalak egymástól kétszer oly nagy távolságban fognak találtatni; föltéve, hogy a prisma melyen a sugarak keresztül mennek, ugyan azon anyagból van alkotva. Ha ellenben a prismák különböző anyagból alkotvák, vagy ha az üveg, melyből a prisma áll, különböző alkotású, annak törési képessége is a spectrum egyes sugaraira nézve különböző leend, minél fogva az egyes vonalak távolsága is a színképben nem egyaránt növekszik vagy csökken.

Miután a spectrum hosszabbítása által az egyes vonalak távolsága egymástól növekedik, több vonalnak azon esetre adta elő magát, hogy midőn azok rövid spectrumban csak egy habár szélesebb vonalnak látszottak, hosszabb spectrumban több finomabb vonalakra oszlattak fel. Így megoszlott péld. a Fraunhofer-féle D. erős vonal, mely a *szikeny*t (natrium) illeti, két finomabb vonalra, és midőn a natriumspectrumot hosszabb színképben vizsgálták, azt találták, hogy az egyik, eléggé széles és jellemző sárga vonala a szikenynek szintén két vékonyabb sárga vonalra feloszlott.

Miután a nap színképében feltalált fekete vonalak nagy számánál igen fontos, hogy az egyes vonalak helyét a spectrumban biztosan ismerjük; Kirchhoff az egész spectrumot 3000 részre osztotta, s e szerint oly scálát alkotott, melyen minden egyes, addig ismert, Fraunhofer-féle vonalnak a maga helyét meghatározta.

A spectroscop ezen alkotása szerint lehetséges lőn a

napszíneképben mutatkozó Fraunhofer-féle vonalakat az egyes elemek színeképével összehasonlítani és meghatározni, hogy ezen elemek közül melyek azok, melyek a napban előfordulnak és melyek nem.

Hogy már a nap színeképét ugyan azon időben a földi anyagok színeképével összehasonlíthassuk, Bunsen és Kirchhoff a színeképkészüléknek azt a berendezést adták, hogy a spectroscop vékony hasadéka mellett egy kis üvegprismát alkalmaztak, mely a világforrás czélszerű elhelyezése mellett a sugarakat akként veri vissza, hogy a hasadék egyik felén át a sárgarézcsőbe, innét a nagy flintprismán keresztül a távcsőbe legyenek kénytelenek behatolni. E berendezés mellett két színeképet kapunk, melyek közül az egyik épen a másik fölött áll, úgy, hogy az egyik spectrum részei teljesen megfelelnek a másik spectrum részeinek.

Ha már most a hasadék egyik felén át a nap sugarait, a másikon át a Bunsen-féle lámpa, vagy a villanszikra által előállított világát valamely földi testnek hagyjuk hatni, két színeképet nyerünk, melynek egyike a nap színeképében foglalt fekete Fraunhofer-féle vonalakat, a másik ellenben a fényesen színezett vonalait a földi anyagoknak mutatja. Ez által igen pontos összehasonlítása eszközölhető a két színeképnek, és igen pontosan kipuható, hogy mely fekete vonalai a nap színeképének felelnek meg a fényes vonalaknak, melyek a földi testek színeképében foglaltatnak. Így sikerült Kirchhoffnak a nap színeképében foglalt fekete vonalak identitását a következő elemek színes spectral vonalaival bebizonyítani, és pedig: a *szikenyé* (Na), *hamanyé* (K), *mészenyé* (Ca), *kesrenyé* (Magnesium, Mg), *vasé* (Fe), *cselenyé* (Mangan, Mn), *festenyé* (Chróm, Cr), *álanyé* (Nickel, Ni) és *könenyé* (Hydrogén, H). Ezen elemek színeképi vonalai nemcsak ugyan annyi sötét vonalakkal egyeznek meg helyre és szélességre nézve, hanem világosságuk intenzitására nézve is teljes azonosságra utalnak.

Ellenben csak *részletes* megegyezés a világos és sötét vonalak között a következő elemekre nézve mintatható ki, t. i. a *horgany* (Zink, Zn), *sulany* (Barium, Ba), *réz* (Cu), *timany* (Aluminium, Al), *kékeny* (Cobalt, Co) és az *aranyra* (Au) nézve, melyeknek csak legfényesebb vonalai esnek össze a nap sötét vonalaival. A *kemenygre* (Titán, Ti) nézve Thalen azt találta újabb időben, hogy 170 világos vonala közül leg-

nagyobb része megegyezik a Fraunhofer-féle sötét vonalakkal. Kutatásai, melyek 45 fémre terjeszkednek, Kirchhoff adatait és följegyzéseit teljesen bebizonyították.

A Fraunhofer-féle vonalakkal semminemű megegyezést nem mutatnak következő fémek színeképei t. i. az *ezüsté* (Ag), *higanyé* (Hg), *dárdanyé* (Antimon, An), *mirenyé* (Arsén, As), *óné* (Sn), *ólomé* (Pb), *kadanyé* (Cadmium, Cd), *piranyé* (Strontium, Sr), és a *lavanyé* (Lithium, Li); szintúgy a *kovanyé* (Silícium, Si) és az *élenyé* (Oxygén, O).

E kutatásokból kétségtelenül következik, hogy a nap alkatrészei a föld alkatrészeivel nagyobb részt megegyeznek. Igaz ugyan, hogy a Fraunhofer-féle vonalak ropant nagy száma mellett (2000 ismeretes) lehetséges, hogy számos vonal van, melyek a földi testek vonalaival egybe nem esnek, hogy tehát a napban még oly elemek is lehetnek, melyek a földön nincsenek, vagy legalább nem ismeretesek. Ezt csakugyan nagy valószínűséggel lehet állítani. Mert miután a nap alkatrészeiből képződött a bolygók egész rendszere, föl nem tehető, hogy minden egyes bolygóban a nap minden alkatrésze megvolna; sőt inkább, miután a naptól legtávolabbi eső bolygók a legritkább anyagokból állanak, a nap a legsűrűbb elemeket foglalja magában, melyek földünkön vagy épen nem, vagy csak igen csekély mennyiségben fordulnak elő.

Mily nagy azonban a spectrálvonalak száma minden egyes anyagra nézve eléggé nagyított napszíneképben, már abból a körülményből is látható, hogy Kirchhoff csak maga a vas színeképében 60 világos vonalat észlelt, melyeknek ugyan annyi sötét Fraunhofer-féle vonal felel meg; míg Angström és Thalen, a kik a vasat a villanyfényben párologtatták el, több mint 460 fénylő vonal azonosságát a Fraunhofer-féle vonalakkal bebizonyították.

A színeképi elemzés eredményei egyébiránt nem csak a nap alkatrészei kipuhatolására terjeszkednek ki; hanem különféle változásokra is, melyek a nap légkörében előfordulnak. Közönséges viszonyok között a nap fénye annyira ragyogó, hogy a változások, melyek photosphaerájában előfordulnak, nem észlelhetők. Ha azonban teljes napfogyatkozás áll be, mely annak ragyogó képét teljesen elfüdi; a nap szélén ragyogó, gyakran rendkívüli magasságú és kiterjedésű

csucсорodások észlelhetők, melyek aránylag rövid idő alatt megváltoztatják alakjukat. E kidomborodásokat *napfáklyáknak* és *napprotuberantiáknak* nevezték el. — Az utolsó teljes napfogyatkozások különösen alkalmat nyújtottak, e protuberantiák részletesebb tanulmányozására, és e célra a legtöbb európai államok részéről költséges expedíciók szereltettek föl, hogy a föld azon pontjain, melyeken a napfogyatkozás teljesen látható volt, észleléseket tegyenek.

Igaz ugyan, hogy már korábbi teljes fogyatkozásoknál, a hold fődte nap szélén ily fényes protuberantiákat észleltek; de miután azon időben a színeképi elemzés még nem volt fölfedezve, a tudósok e protuberantiák természete iránt tiszta tába nem jöhettek. Csak miután a nap-protuberantiák természetének kutatására a távcsöven kívül a spectroscopot is kezdték használni, nyertek mivoltukról több világosságot, egy szersmind mélyebb betekintést a természet titkos és nagyszerű műhelyébe, melyről az előtt alig volt távolról is fogalmunk.

Leginkább az 1869-diki napfogyatkozás volt az, mely a civilisált világ minden csillagászat mozgásba hozta, és a protuberantiák természetéről meglepő felvilágosításokat adott.

Igen jó távcsövek segítségével, kapcsolatban a spectroscoppal, lehetségessé lőn a protuberantiáknak nem csak alakját és alakjuk sebes változását, hanem azoknak természetét is pontosan tanulmányozni. Bebizonyult, hogy e tüzes kicsucсорodások izzó gáznemekből, leginkább könenyből (hydrogénből) állanak, melyek alig elgondolható sebességgel, gyakran 20—30,000 kilométerre lövelnek ki egy másodperc alatt a nap nyílásai és hasadékaiból, és függőleges irányban égő fáklya gyanánt gyakran fellobbannak. Sokszor fürgeteg gyanánt hajtatnak, és így a nap légkörében olykor oly szélvéseket idéznek elő, melyekhez képest földünk legpusztítóbb szélvészei alig észrevehető lehelletnek tekinthetők. Az izzó köneny ilyféle kitörései legtöbb esetben megelőzik a napfoltok képződését, úgy, hogy ez iszonyú gázkitörések a napfoltokkal okszerű viszonyban látszanak állani.

Azonban nem csak a nap légkörére és a benne előforduló eseményekre terjeszkednek a csillagászok és természetvizsgálók észlelései a spectroscop segítségével; még az oly határtalan távolságban ragyogó csillagok, sőt az égnek rejtélyes ködfoltjai, és a minden időben érdeket gerjesztő üstökös-

sők is észlelésök keretébe vonattak és azoknak alkotása és természete felől meglepő felvilágosításokat szereztek.

Így találta például Huggins, angol csillagász, az *Aldebaranban*, egy első rendű csillagban, földünk következő elemeit: a könenyt (H), szikenyt (Na), mészenyt (Ca), kesrenyt (Mg), vasat (Fe), kénenyt (Bi), irányt (Te), dárdanyt (Sb) és higanyt (Hg). Így találtattak a *Beleigenzében*, az *Orionban* ugyanazon elemek, mint az *Aldebaranban*, csak a higanyt és könenyt kivéve.

Ezekén kívül még csak egy csillag taláztatott, tudniillik a β a Pegazusban, melyben köneny nincs, míg a többi eddig vizsgált csillagok mind foglalnak magokban könenyt.

Ezekből következik, hogy az álló csillagok természet-tani tulajdonságaikban hasonlóak a naphoz.

Mind azon ragyogó csillagok, melyek miriadonként fénylenek az éjjeli ég boltozatán, számtalan más csillagrendszerek napjait alkotják, és valamint a mi rendszerünk középpontja a nap, úgy azok is egy fehérizzó magból állanak, mely folytonos színképet ad és mely izzó légkörrel van környezve. E színképek különbözők, mivel a légkörök alkotása különbözik egymástól. Mindamellett azt találjuk, hogy egészen véve a nagy világban, a meddig tudniillik az eddig át van vizsgálva, ugyanazon elemek képezik az égi testek alkatrészeit; és így Laplacenak híres *ködelmélete* a világtestek származásáról és képződéséről a színképi elemzésben is erős támaszt talál.

Még egy nevezetes tünemény érdemel különös említést, az a tünemény tudniillik, mely az 1866-iki év május havában előfordult, és Huggins és Miller által az *északi korona* csillagzatában észleltetett. E csillagzatban tudniillik rögtön egy másodrendű csillag jelent meg, a mely eddig ismeretlen vagy inkább mint tizedrendű csillag volt ismeretes. E két észlelőnek sikerült e váratlan jövevény színképét több éjjelen át észlelni. Rendkívüli meglepetésökre azt vették észre, hogy e csillag színképe teljesen különbözik a többi csillagok színképétől, és hogy benne számos fekete vonal mellett több fényes is volt észlelhető, hogy tehát két, egymás fölött fekvő színképből állott, melyek közül az egyik az álló csillagok közönséges spectruma, a másik ellenben erősen izzó gáz spectruma volt. E gáz fényes vonalai közül kettő a köneny fényes vonalaival egyezett meg.

Azonban ép' oly sebesen, a mint e csillag ragyogó fényével megjelent, ismét el is tűnt, és 14 nap múlva megint tizedrendű csillag nagyságára süllyedt le. A spectroscop világosan mutatta, mi volt e sebes világsökkenésnek az oka. A színkép világos vonalai tudniillik, melyek eleinte igen fényesek valának, mindinkább elhalványultak és a csillag 12 nap múlva a másodrendű nagyságról a nyolczadrendű nagyságra süllyedt le; míg végre a világos vonalak a színképben teljesen elenyésztek. Baxendell, a ki e csillag fényét különböző időben mérte, azt találta, hogy fénye május 12-ikén, mely napon a legmagasabb fokát érte el, 760-szor nagyobb volt, mint augusztus 20-ikán, a midőn tudniillik a legkisebb fokra szállott alá.

E rögtöni fellobbanását e csillagnak csak úgy magyarázhatjuk meg, ha fölteszszük, hogy e csillagon erősen izzó könenynek hirtelen kitörése történt, és a színkép fényes vonalai világosan mutatták, hogy a csillag mintegy égni kezdett.

A fenn említett szerzők e tüneményre ezt a megjegyzést teszik, hogy miután a mi napunk szintén izzó légkörrel van körülvéve és rajta is, mint az úgy nevezett protuberantiák mutatják, gyakran izzó gáznemek kitörései fordulnak elő; megtörténhetnék ezen is, hogy egykor ily kitörés oly nagy mértékben fordulna elő, mint az épen előadott esetben. — Az illető szerzők erre nézve azt mondják, hogy az ily kitörés következményeire nézve egy perczig sem maradhatunk kétségben. Ha tudniillik a mi napunk 800-szor nagyobb meleget sugározna ki, mint most, földünk épen oly sebességgel párologna el, mint a csepp víz az izzó kemenczében.

Huggins azonban a ködfoltokat, az égnek eme rejtélyes képződményeit, melyeknek természete iránt a csillagászok oly különböző véleménynyel vannak, szintén alávetette a spectroscop hatásának.

Huggins mintegy 70 ködfoltot észlelt. Az első, melyre spectroscopját irányozta, az a ködfolt volt, mely a *sárkány* nevű csillagzatban látható és melyet ő 1864-ben aug. 20-ikán észlelt. Azonban mekkora volt csodálkozása, midőn azt tapasztalta, hogy oly testekkel van dolga, melyek egészen más természetűek, mint az álló csillagok. Színes, fekete vonalakkal keresztülhúzott színkép helyett sötét alapon három világos vonalat látott. Ezek közül a legvilágosabb teljesen megfelelt

a *légeny* (Nitrogen) legvilágosabb vonalának, a leggyöngébb a *köneny* (Hydrogen) zöld vonalának, míg a *középső* az eddig ismert elemek közül egyiknek sem felel meg.

Épen úgy mutatta a szabad szemmel is látható ködfolt az *Andromédában* a légenynek és a könenynek egy-egy világos vonalát, míg ellenben ez elemeknek többi világos vonalai itt is hiányoznak; sőt még azon rejtélyes, semmiféle ismert elem vonalának meg nem felelő vonal jelen van itt is. Azon körülmény, hogy a köneny és légeny vonalai közül csak egy jelenik meg, a többi pedig mind láthatatlan, Huggins szerint abból magyarázandó, hogy a légeny színképében is szintén csak az a vonal látható, mely a ködfoltok színképében is észlelhető, ha tudniillik az izzó légeny fénye bizonyos fokig leszállott. Miután már a ködfoltok fénye oly igen csekély, ez egy körülményből a légeny és köneny többi vonalainak elenyészte megmagyarázható.

Még azon ködfoltokon is, melyek rendkívül nagy távcső segítségével fénylő pontok csoportjára oszlanak, és melyeket épen ez oknál fogva vagy igen kicsiny, vagy rendkívüli távolságban levő csillagok csoportjának tartottak, Huggins szintén csak ugyanazon fényes vonalait a légeny- és könenynek észlelhetette; s így nem lehet többé kétség, hogy a ködfoltok e fénylő pontjai is nem sűrűdött szilárd anyagból, azaz valóságos csillagokból, hanem csak sűrített ködanyagból állanak.

Ebből az következik, hogy ez esetben is valóságos csillagrendszerekkel van dolgunk, melyeknek egyes tagjai izzó gáztömegekből állanak.

E fölötte fontos észlelések teljes összhangzásban állanak tehát Laplace hypothesisével, mely szerint napunk rendszere is elgondolhatatlan régi időben szintén összefüggő, de határtalan kiterjedésű, ködös tömeget alkotott, melynek fokkonkénti sűrűdése által a nap, bolygók és holdak támadtak.

Záradéku! még néhány szót szólok amaz eredményekről, melyekre a színképi elemzés az üstökösök rejtélyes természetére nézve jutott:

Huggins tudniillik azt észlelte, hogy az üstökösök oly színképet mutatnak, mely az álló csillagok és a ködfoltok színképétől teljesen eltér.

Huggins meggyőződött arról, hogy az üstökösök szín-

képe lényegesen megegyezik azon színképpel, mely akkor képződik, midőn villanyszikrákat világító gázon ugrasztunk keresztül.

Szint' úgy észlelte azt is, hogy az anyag, melyből az üstökösök állanak, alig képzelhető ritkaságú; mi már azon körülményből is következtethető, hogy midőn 1861-iki június 30-dikán földünk egy gyönyörű üstökös üstökén ment keresztül, földünk légkörében legkisebb változást sem észlelhattünk.

Tyndallnak, azon kitűnő angol tudósnak, kinek annyi új felvilágítással tartozunk a fény természete iránt, sikerült kísérletekkel bebizonyítani, hogy az üstökösök anyaga valószínűleg könny-szénegekből (Kohlenwasserstoff) áll, melyek rendkívül ritka állapotban vannak, a napfény behatása következtében folytonos felbomlásban állnak, mi által a kivált alkatrészek rendkívüli világító képességet nyernek, épen mint a fölötté ritkított gázok az úgy nevezett Geisler-féle csövekben.

Ezek azon nagy fontosságú találmánynak eddig nyert eredményei, melyről a fölfedezők magok a fölfedezés első stádiumában nem hitték, hogy idővel mennyire fontos és alig képzelhető eredményekre fog vezetni. Bunsen és Kirchhoff fölfedezése által az emberiség előtt új, eddig ismeretlen világ nyílt meg, melybe pillantást vetni és a teremtés titkaival megismerkedni az emberi szellemnek lehetségessé lőn. E szerint újból be lőn bizonyítva, hogy a tudománynak és az emberi ismereteknek határai nincsenek kimérve és a mi ma még elérhetetlennek látszik, holnap már a tudomány túlhaladt álláspontjaihoz tartozik.

NENDTVICH KÁROLY.

A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN.

Első közlemény.

I.

A ki a középkori német műeposz termékeit figyelemmel és nem annyira történeti, mint inkább aesthetikai szempontból olvassa, alig fogja azon lelkesült jellemzéseket aláírni, melyeket a legtöbb irodalomtörténetben olvashatni. A történeti kritika könnyen visz túlzásra; ugyanazon bíráló, ki a jelenkornak költői termékeivel szemben a legkérlelhetetlenebb szigort gyakorolja és kötelességét csak félig hiszi teljesítettnek, ha a megbírálandó munkát nem a legnagyobb mértékkel méri, ugyanazon bíráló a múlt századok költői műveiben nem lát mást, csak érdekest, jellemzőt és szépet, — minden hiány mentésére számos korabeli körülményre hivatkozik, minden gyöngében fontos fejlődési mozzanatot fődöz fel, s így végre elhiteti önmagával és a közönséggel, mely, sajnos! az irodalomtörténetírók és aesthetikusok ítéleteit oly ritkán ellenőrzi a források tanulmányozásával, hogy például — a mire csak-ugyan van példa — a német középkori udvari eposz termékei az epikus költészet remekei közé tartoznak, s hogy a későbbi századok alig hoztak létre valamit, a mit a XII. és XIII. század e művei mellé állíthatni. Pedig, mondom, az elfogulatlan olvasó, ki nem irodalom- vagy culturtörténeti szemüvegen át nézi az irodalom termékeit — mert e szempontból néha az aesthetikailag kifogás alá esőbb munka is kelthet érdekeltséget, — hanem azzal a közvetlenséggel kíván belőlük élvezetet meríteni, melylyel például Arany János költeményeit veszi kezébe; a ki nem fordít beható tanulmányt az

illető munkák eredetére és történetére, a mi által szintén fokozódik a rokonszenv, még pedig rendesen egyenletes arányban nem a mű belértékével, hanem a tanulmány nehézségeivel, mint az anya is beteges gyermekét szokta legjobban szeretni; mondom, az ily elfogúlatlan olvasó kevés élvezetet fog meríteni Wolfram von Eschenbachnak kalandokban és eszmékben gazdag vagy Hartmann von Auenak *) alakilag kifogástalan eposzaiból. Nem az eredetiség hiánya fogja őt leginkább bántani; — mit törődik az olvasó azzal, honnan szedte a költő szépségeit, csak legyenek meg; — de igenis nem egyszer a költőiség, a mélység hiánya. A német középkori eposzköltő csak egy dolgot ismer, és ez a mese, a kaland, és fő törekvése, sok mesét adni, még pedig lehetőleg jó forrásból. Azt hiszem, Homér vagy Arany János sem akarnak eposzaikban mást adni, mint mesét; de mily megragadó plastikával adják azt, mennyire a valódi költőiség sphaerájába emelik a legközönségesebb dolgokat is! Kezök alatt költészetté válik minden. Nem úgy az eposzköltő lovagnál. Valóban bámulatos az a plastikai tehetetlenség, mely e költőket jellemzi. Se helyzet, se jellem nem domborodik ki; soha természeti kép nem nyer szemlélhetőséget; s a művek mint egészek sem alkotnak egészet. Egy pár kalanddal több vagy kevesebb, nem változtat a mű jellemén és értékén. Azért nem volt nehéz Tennysonnak, kötetekre terjedő eposzokból csinos kis költői beszélyeket alkotni. A középkor legtöbb eposzában igen gyöngye a compositió is. A mű rendesen a hős születésével, illetőleg már a szülők viselt dolgaival kezdődik, s végződik annak halálával. E kereten belül lépésről lépésre követi a költő hőséneke sorsát, kalandot kalandhoz fűzve, bámulatos egyhangúsággal mesélgetve, minden komolyabb szándék, minden világosabb cél nélkül. Nem mintha művének nem volna alapgondolata; sőt a költő rendesen ennek taglalásával vagy legalább kijelölésével kezdi művét; de nem képes a monda anyagát se egészben, se egyes részleteiben valamely alapeszme szellemében átalkítani, hogy úgy mondjam, átszellemesíteni. És ha egyszer igazán gondolkodó, spekuláló fő a költő, a milyen például

*) Legezélszerűbb, ha e neveket eredeti alakjukban megtartjuk, mint azt sok francia vagy angol írónál megszoktuk. Vagy van fül, melynek a Vogelweidei Walther vagy az Auei Hartmann jól esik?

Wolfram, nem ura gondolatainak; az eszmék tömege és sokfélesége zavarja az alapeszmének és így a műnek magának egységét, megrontja a hangulatot; a költemény nehézkessé, sok helyütt érthetatlenné válik; élvezet helyett rejtélyeket nyújt, melyeknek megfejtése sok esetben nem éri meg az időt és fáradságot, melyet reá fordítunk.

A modern olvasót e műeposzoknál a realitás teljes hiánya is bántja. Akár Nagy Sándor a mű hőse, akár Parzival, játszszék az Trója alatt vagy Spanyolországban, kétezer évvel Krisztus előtt vagy a keresztes hadak korában, — a középkori költőnek nincsen se fogalma, se érzéke a történeti — nem hűség — csak általában színezés iránt. Mindenütt ugyanazt a mesés, a levegőben függő világot találjuk, mely nem illik se a görögök, se a keresztes vitézek viszonyaihoz; mindenütt oly határozatlanok, elmosódottak a politikai és társadalmi állapotok, oly meg nem egyeztethetők bármily realis viszonyokkal, hogy nem egyszer eszünkbe jut a genialis spanyol költő gazdag humorú műve, melyben, nem ugyan az eposzköltészetet, de az e költészetből fejlődött regényirodalmat még késő századoknak is gúnyja és nevetése tárgyává tette. Tény, hogy Cervantes világhódító humora nem csak Amadis de Gaule és számos társainak hóbortjait sújtja; találja az Lancelot és Gaweinnek még költői valódiságban is szűkölködő történeteit is. És a hol a viszonyok ily ködösen rajzolvák, ott az emberekben is hiányzik az életteljes vér és velő, melyet épen a realis életből kell meríteniök. Innen van, hogy a személyek jellemzése többnyire igen gyöngé; az emberek szenvedélyei és indulatai jönnek és mennek, a nélkül, hogy kedélyök mélyét feltárnák előttünk; a hősök mind hasonlítanak egymáshoz, mint egy anya — a lovagköltő phantasiájának — gyermekei; Nagy Sándor vagy Parzival, Aeneas vagy Iwein, szent Szilveszter vagy Artus, a költő nem tudja őket jellemzőleg megkülönböztetni egymástól, egyiköknek sem tud határozott jellemet kölcsönözni, mindegyikök abstract középkori lovag és egyéb semmi. Hogy is eszközölje ezt a költő, midőn mindnyájan egy és ugyanazon álomszerű világban élnek és a lovagkorszaknak ugyanazon halvány, semmi realitásból nem származó és realitást alkotni képtelen eszméi által vezéreltetnek? Ossiannál minden helyzet, minden alak elvész a túláradozó érzelmek ködében; az udvari eposzköl-

töknél, — még pedig nemcsak Németországban; a francia trouvèrek, az angol minstrellek e tekintetben egy sorba tartoznak amazokkal, — a legszebb anyag nem jut érvényre, nem nyer kellő alakot a költők plastikai tehetetlensége, a leírt viszonyok valótlanúsága miatt.

Pedig a feldolgozott mesék, legalább részben, a világ-irodalom remekei közé tartoznak. A trójai háborúról vagy Aeneas vándorlásairól — a középkor e két kedvencz tárgyáról nem is akarunk beszélni. Az elsőre vonatkozólag nem merítették a lovagköltők a homéri költeményekből, — nem ismerték ezeket, alig fogják föl teljes értékökben, ha ismerik is; a XIII. századbéli lovagok, úgy látszik, nem tudták, hogy az *Ilias post Homerum* a teljesen nélkülözhető irodalmi termékek sorába tartozik; hiszen ők még az eposz terén utánpótló Virgillel sem tudtak megmérkőzni. Mennyi gazdag és szép monda fűződik Nagy Sándor személyéhez és történetéhez, mely köré idővel nagyszerű, tartalom és terjedelem szempontjából egyaránt bámulatos mondakör képződött, oly mondakör, melyen sok századon keresztül számos népek eleven phantasiája dolgozott! Mily gazdag meglepőleg szép motivumokban Artus király és a szent Grál mondaköre, mennyi vonzó helyzetet és érdekes lélektani mozzanatot nyújtott a keresztyén egyház legenda-költészete! A műeposz költői e meseköröket mind felhasználták, de — igen csekély kivétellel — feldolgozásaikkal nem tették értékesebbé, hatásosabbá. Rövid volt e műepikus költészet virágzása; rövid volt, a mennyiben volt, népszerűsége. Már a XIV. század nem tudta az előző két század epikus költészetét élvezni; de szerette az azokban feldolgozott mondákat és meséket; s így keletkeztek azon „népkönyvek“, melyek nem illenek semmiféle költői alak körébe, melyek általában nem lépnek föl irodalmi igényekkel, hanem megelégszenek azzal, hogy a népnek kedves mondáit ismét hozzáférhetőkké teszik. A reformatio kora eltemette a népkönyveket is; a XVI. és XVII-dik század a középkor kedvencz mondáit sem ismerte. Jelen századunk eleje a középkor renaissancea, mint a XV. század az ókoré. A középkor szellemi élete újra feltámadt; a XII. és XIII. század termékei egészen új munkák gyanánt hatottak a XIX. századbéli olvasóra. A *Nibelungok* meg is tették hatásukat; hatott az egyik vagy a másik monda,

dal vagy reflexió is; de a műeposz maga? Mennyi szorgalmat fordítottak egy félszázad óta e művek kiadására, magyarázására, lefordítására; és daczára mind ennek, ez eposzok nem lettek népszerűekké, még a bennök feldolgozott mondák sem jutottak, minden e célra irányúlt, részben igen dicséretes és értékes törekvés daczára, a művelt körök tudomására. Hogy pedig a modern költészet a középkori műeposz legkedvesebb tárgyait önálló költői feldolgozásra választotta volna, arra — az egy Tennyson kivételével — alig van említésre méltó példa.

Csak egy monda és egy eposz tesz e tekintetben kivételt, a *Tristan-monda* és Strassburgi Gottfried nagyszerű költeménye. Amaz egyik kedvencz meséje maradt az egész művelt világnak egy félélévezrednél tovább és folyton foglalkoztatott jeles költőket; emez az egyedüli német műeposz, melyet az elfoglaltan modern olvasó is a legnagyobb érdekléssel és élvezettel végig olvashat. Vajon e népszerűség inkább a monda vagy az eposz érdeme-e? E kérdésre könnyű a felelet, ha csak egy futó pillantást vetünk a rokon mondákra. *Hero és Leander*, *Pyramus és Thisbe*, *Romeo és Julia* szintén igen népszerűek. De mi az első két monda a harmadikhoz képest? Üres, élettelen váz, anyag, mely áltető feldolgozásra vár. *Tristan és Isolde* egy sorba való *Romeo és Juliával*. Nem lehet, nem szabad tagadni az eredeti mondanak, hogy úgy mondjam, vele született szépségét; de e szépséget csak a lángeszű költők tették tudatossá. A mi *Tristan és Romeo* sorsát előttünk oly végtelen kedvessé teszi, az teljesen Gottfried és Shakespeare műve.

II.

A *Tristan-monda* eredetileg kétségtelenül mythosz volt, de oly mythosz, melynek jelentőségét, értelmét illetőleg eddigelé teljesen sötétben tapogatódzik a tudomány. Nagyon meg van nehezítve a mythosz értelmezése főleg az által, hogy Tristan történetének már legrégebb följegyzései is lovagoktól, illetőleg műköltőktől származnak, kik a mythoszt meg nem értették, nem szerették, sőt megtettek mindent, hogy az elbeszélés e nehezebben magyarázható, a kalandok világából egészen más világba utaló elemeit megsemmisítsék. A lovagi költészet

nivelláló, egyformásító volt; a mi a XII. és XIII. század légkörével ellenkezik, azt kiírtja vagy legalább telhetőleg kivetközteti eredeti jelleméből. A Nibelungokról szóló mythosz csak utolsó költői feldolgozásaiban jutott a lovagköltők kezébe, és mi lett Brunhildből, mi a Nifheim lakóiból, a Nibelungokból, mi az átkos kincsből? Nehéz volna magából a német eposzból megérteni a Nibelung mythoszt; mennyivel nehezebb ez oly elbeszélésnél, mely kezdettől fogva okoskodó, a régi iránt kegyelettel nem viseltető, a mondák sejtelmes és szent elemeit nem igen szívelő, legfőlebb csak ironizáló költők kezében volt! . . . Pedig a *Tristan-monda* eredeti mythoszi jellegéről tanúskodik nem egy elem vagy motívum még a — némelyek szerint — „istentagadó“ vagy legalább feltűnően felvilágosodott Gottfried költeményében is. Ott vannak Isolt királynőnek (a bájos Isolde anyjának) varázsló mesterművei, melyekkel az emberek sorsába fatumképen befoly; ott a bájital, mely a szerelmes pár boldogságának és boldogtalanságának fő forrása; ott a sárkány, melyet Tristan legyőz; ott az óriások és tündérek, melyek a fejedelmek és lovagok mellett szerepelnek, mind megannyi mythoszi elemek, melyek Gottfried költeményében oly helyet foglalnak el, mint a walkürek és Nibelungok, a kincs és a tündérsapka a *Nibelung-énekek*ben. Gottfried nem merte ez ősrégi elemeket teljesen eltávolítani, mivel forrásaiban megvoltak és a középkori költő valóságos rabja volt forrásának, főleg a mi a monda tényeit illeti; de oly felületesen bánik el az elbeszélésnek e részeivel, oly ironikus megjegyzéseket tesz itt is, ott is, annyiszor megkísérti e mythoszi töredékek rationalistikus magyarázatát, hogy az olvasó egy perczig sem kételkedhetik azon, hogy a tudós műveltségű, egészen deisticusan gondolkozó költő nem is sejtette, hogy itt „szent földön“ áll, hanem hogy ő e motívumokat — mint ezt például a sekély felvilágosodottságú múlt század az összes mythosz-világ maradványaival szemben szokta tenni — egyszerűen bolondságoknak, logikátlanságoknak tartotta, melyeket forrása iránt magában eposzában is több ízben hangoztatott hűségéből teljesen mellőzni nem akart. Innen van azután, hogy a *Tristan-monda* mythikus jellemének és részleteinek magyarázására oly különböző kísérletekkel lépett elé a legújabb kor, melyek még a mythosz-tudomány terén is ritkáknak mondható ellentétekben mozognak. Azért nem

is reflektálunk e kétes értékű hypothesisekre, annál kevésbbé, mert azok a mi célunkkal, a monda költői feldolgozásainak jellemzésével, semmiféle bensőbb összefüggésben nem állnak.

Mert midőn mi megismerkedünk Tristan kalandjaival, a mythosz már mondává vált volt. A természeti tünemények eredeti képviselőiből fejedelmek és vazallusok lettek, kik most épen oly ellenségesen állnak egymással szemben, mint előbb a tél és a nyár, vagy a világosság és az éjjel. A mythosz ez esetben is, mint máskor, történeti elemeket vett föl eredeti körébe. Épen e történeti elemek sejtetik velünk azon korszakot, melyben a mythosz mondává lett. Már a legrégibb Tristan-elbeszélésekben is fejedelmek és hűbéresek harcrai alkotják a háttért; idegen hódítók törnek be és győzedelmeskednek; az ország megtartja még önállóságát, szabadságát, de adót kell fizetnie. A színpad, melyen e jelenetek lefolytak, a középkor első felében a normannok birtokában volt. A tenger háttére, az emberek világnézete és gondolkozásmódja, a kalandok jelleme, mind ez szintén feltűnően a normannokra emlékeztet, még pedig a normannok történetének azon korszakára, mely jóval Hódító Vilmos föllépése előtt, talán még Széphajú Harald birodalmának megalkotása előtt, tehát a IX-dik századnál régibb időbe esik. De e történeti momentumokkal is úgy vagyunk, mint a mythosziakkal: a lovagköltők kiforgatták azokat is eredeti jellegükből és felruházták a Tristan-históriát is azon költői korszak jellemével, melyről fentebb említést tettünk. Így tehát nem marad más hátra, mint Tristan és Isolde megragadó történetét — minden mythoszi és történeti eleme daczára — *mondának* tekinteni, melynek szépsége, melynek értéke és vonzó ereje úgy sem függ azon mélyebb és eredetibb vonásoktól, melyeket a tudomány eddigelé csak sejt; hanem rejlik az elbeszélésben magában, a szereplők jellemeiben és szenvedélyeiben, a kalandok költői voltában és a költő teremő erejében, mely a mondában lapangó szépségeket teljes világításba tudta helyezni. Mert, bár mennyire elismerjük is a *Tristan-monda* eredeti és önálló értékét, az egész világnak századokon keresztül kedvencz mondájává nem lett volna, ha már egyik első feldolgozója nem alkotta volna át oly remekművé, melynek az egész világirodalomban kevés a párja.

De lássuk most a *Tristan-monda* útját, különösen Németországban.

A *Tristan-monda* nem német monda; mint monda — mert mythoszi jelleme és sorsa még igen homályos — kelta eredetű; hazája Britannia és Irhon. Legrégibb költői feldolgozásai Angolországból származnak; innen jut a monda Franciaországba, hol több költő, köztük a francia eposzköltők legismertebbike, Chrétien de Troyes is, elbeszélő költemények tárgyává teszik. Chrétienen, a bámulatos termékenységű romancieren kívül, még Berox és Thomas de Britannie is — ez utóbbi volt valószínűleg a legnagyobb német Tristanköltőnek, Gottfriednek, példánya és forrása — említetnek mint *Tristan-eposzok* költői. Mind e munkákból csak töredékek maradtak az utókorra,*) töredékek, melyek eléggé tanúskodnak arról, hogy e monda a csatornán innen is, túl is a lovagi közönség kedvencz olvasmányai közé tartozott, de melyek nem elégségesek arra, hogy ez eposzok tartalmáról, értékéről, sajátyszerűségeiről biztos és határozott képet nyerjünk. Azért azt sem tudjuk biztosan, mennyiben és mily módon használták fel a német *Tristan-eposzok* költői angol és francia előzőiket.

Mert Franciaországból Németországba jön a monda, hol nemsokára a kor legismertebb és legkedveltebb meséi közé tartozik, melyet nagy szabású eposzokban találunk feldolgozva, melyre a lyrikusok czélozni szeretnek, mely festőknek és szövőknek freskóik és szőnyegek számára népszerű anyagot nyújt. De nemcsak Németországban lett otthonossá a *Tristan-monda*; maradtak a középkorból provenceal, spanyol, olasz, skandináv, cseh és görög *Tristan-költemények* is. Együttal összeköttetésbe hozzák a lovagköltők a *Tristan-mondát* Artus király és a szent Grál mondáival, melyekhez eredetileg semmi köze, bésele illesztik azon légkörbe, mely

*) *Tristan*. Recueil de ce qui reste des poëms relatifs à ses aventures, composés en français, en anglo-normand et en grec dans les XII. et XIII. siècles, publié par Francisque Michel, Londres, 1835—39. 3 kötet. Nélkülözhetetlen, kitűnő munka. A német eposz legjobb kiadása, értékes és terjedelmes bevezetéssel, a Reinhold Bechsteiné, 2 kötet, Lipcse, 1869. A legjobb újnemet fordítás — a *Tristan-mythoszt* tárgyaló, egy kissé zavart bevezetéssel — a Hermann Kurtzé, Stuttgart, 1847.

a középkori műköltészetet általában jellemzi. Érdekes volna e mondának európai útját figyelemmel kísérni és azon munkákat összehasonlítani, melyekben a különböző népeknél igen különböző erejű és minőségű költők feldolgozták. Nemcsak az összehasonlító irodalomtörténet — egy tudomány, melynek eddig, elég sajátzerűen, jóformán csak neve és fogalma van meg, — hanem azon nagy jövőjű tudomány is, melyet nem egészen találóan nép-psychológiának neveztek el, nyerne ezen és hasonló tanulmányokban nagy fontosságú adatokat. A következő megjegyzéseknek nem ez a céljuk. Ezúttal a *Tristan-mondának* csak németországi sorsát kívánom főbb vonásokban ecsetelni és azon munkákat jellemezni, melyekben kiváló költők hat századon át tiszta aranyrá iparkodtak feldolgozni a mondának gazdag ércanyagát.

III.

A *Tristan-monda* legrégibb eredete bizonytalan. Sok mondát ismerünk, mely igen közel áll hozzá. Majdnem minden népnek van egy szerelmes párja, melynek személyei és sorsa kisebb-nagyobb mértékben Tristan és Isolde alakjaira és sorsára emlékeztetnek. Így — hogy csak a legismertebb hármat említsem — *Pyramus és Thisbe*, *Heró és Leander*, *Romeo és Julia*. E mondák közös vonásai első pillanatra felötlők; a mi mindegyiknek sajátosságát képezi, a megkülönböztető jellemző vonások egyrészt elhalványulnak, minél messzebb kísérfük azokat vissza a múltba, más részt igen könnyen egy és ugyanazon fogalom vagy gondolat különböző alkotásainak tüntethetők fel. A tudomány nem volt még eddig képes teljes pontossággal eldönteni azon kérdést, vajon volt-e ez elbeszélések valamelyikének befolyása a *Tristan-mondára*, és vajon mily befolyása? De annyit képes már ma is kilátásba helyezni, hogy a folytatott kutatások e mondák azonosságát, illetőleg egy és ugyanazon forrásból származását igen valószínűvé fogják tenni.

A *Tristan-monda* a XII. század közepe táján jutott Németországba. Legrégibb feldolgozója egy alsónémet származású lovag, Eilhart von Oberge, ki a XIII. század első vagy második tizedében halt meg. Eilhart Oroszlán Henrik vazal-

lusa volt; költeményét francia forrás alapján dolgozta ki; stilusa, nyelve, modora még nem mutatják Heinrich von Veldekének, a középkori német műköltészet apjának, korszakalkotó befolyását; műve azért valószínűleg 1170 előtt jött létre. Sajnos, hogy eredeti alakjából csak csekély töredékek maradtak fenn, melyek épen elegendők arra, hogy segítségökkel a költő nyelvét, korát, hazáját meghatározhassuk; arra is elégségesek, hogy kétségtelenné tegyék, hogy Eilhart a mondának sok tekintetben, ha nem is lényeges pontokban, eltérő alakját ismerte és dolgozta fel, mint nagy utódja Gottfried; de sokkal csekélyebbek és összefüggéstelenebbek, semhogy azokból e *Tristan*-eposzról, mint költeményről, tiszta képet nyerhessünk és alapos ítéletet mondhassunk. Eilhart műve teljesebben két XIV-ik századbeli átdolgozásban maradt fenn; de ezeknek szerzői oly önkényesen bántak el a XII-dik századbeli lovag eposzával, hogy ezen, a műköltészet hanyatló korszakából származó s abszolút szempontból csekély értékű két műből legfőlebb a mondának az Eilhart eposzában feldolgozott alakját és jellemét ismerhetjük fel, de semmi esetre a költőnek magának egyediségét.

Valószínű, hogy Eilhart korában más költők is megkísérették a *Tristan-monda* feldolgozását; e munkák mind elvesztek; csak a későbbi eposzok célzásai s főleg polemikus támadásai tanúskodnak a mellett, hogy léteztek. Nem is nehéz belátni, hogy Eilhart maga is, meg nálánál talán nem is magvasabb erejű kortársai miért merültek oly hamar feledésbe, annyira, hogy nemcsak munkáik, hanem még neveik sem maradtak az utókorra. Elhomályosította őket a *Tristan-mondának* legnagyobbszerű feldolgozása, a világirodalom egyik legragyogóbb gyémántja, Gottfried von Strassburg felül nem múlt eposza, nézetem szerint a német középkornak, a *Nibelungok dala* mellett, legkitünőbb költői műve.

A sors nem kedvezett e rendkívüli műnek; befejezetlenül maradt reánk; a költő neve sincs fölemlítve akár benne, akár a legrégebb kéziratokban, és ha az eposz folytatói, illetőleg befejezői nem neveznék meg, nevéről sem ismerünk az epikus költészet egyik legkiválóbb mesterét. De most is, mit használ nekünk a költő neve, midőn életéből nem tudunk semmit, midőn se származása, se állása, se személyisége tisztába nem hozható? A moderna olvasót a sors e mélt-

tánytalansága általában igen bántja. Mi a legnagyobb érdekességgel viseltetünk a költők személyiségei iránt. Értjük az objectivitást is; míg a költeményt élvezzük, képesek vagyunk teljesen megelégedezni a költőről. De ha a művel már megismerkedtünk és ha azt megszerettük, annál behatóbban foglalkozunk szerzőjével. Ennél minden csekélység érdekel bennünket, minden anekdota, minden prózai adat, minden jelentéktelen czélzás. Teljesen akarjuk ismerni azt, kinek oly nagy élvezetet köszönhetünk; teljesen be akarunk pillantani lelke mélyébe, hogy azon forrásokat fölleljük, melyekből költészetének elragadó szépségei fakadnak. Sok ízléstelenségre, sok túlzásra vezetett ez irány, főleg Németországban. Az újkor e mindinkább növekedő hajlama a költészet helyébe részben a költőket tette, és az irodalom történetét sokszor átváltoztatta életrajzi érdekességek repertoriumává. Nagy csapás a költészetre és a költészet élvezetére már maga az irodalomtörténet és az aesthetika, melyek a költők és írók olvasását lassanként egészen kiveszik a divatból és előlnek minden önálló olvasást és naiv hatást. Még nagyobb csapás ezeknél az „embereknek“ e cultusa, mely a „művek“ cultusát megsemmisíti. Hi·zen egészen modern írónál is, például Byronnál vagy Heinenél, már eljutottunk oda, hogy életrajzaik elterjedtebbek és olvasottabbak, mint műveik! A középkor költőivel szemben hajótörést szenved e psychologikus irány; mert a középkor legtöbb költőjéről oly keveset tudunk és oly kevés tudomásra méltót, hogy e művek olvasója helyesen cselekszik, ha ez írónál az életrajzi érdekről eleve lemond. De talán az összes kiválóbb középkori német írók közül legkevesebbet tudunk épen azon költőről, ki magasan kiemelkedve kortársai fölött, leginkább magára vonja figyelmünket, és különben is oly érdekes egyéni vonásokat sejtet művében, hogy már régóta egyik kedvencz feladata az életrajzi kísérleteknek és léletani okoskodásoknak. Mind e törekvések eredménye röviden az, hogy Gottfried személyiségéről és életéről nem tudunk egyebet, mint hogy remek művét 1210 körül írta, és hogy más műve, ha ugyan írt ilyet, valószínűleg nem maradt az utókorra. A többi mind hypothesis; Strassburgból származott-e vagy csak később telepedett le e nagyhírű rajnai városban; lovag volt-e vagy polgári származású; csakugyan jegyzője volt-e a strassburgi városi tanácsnak, mint sokáig

hitték, vagy csak tévedésen alapszik-e ez eddig egészen kétségbe vonhatatlannak tekintett adat, mint azt legújabbán állítják stb. stb., mind e kérdések teljességgel el nem döntöttek; tudományos lelkiismerettel mind e kérdésekre vonatkozólag egész őszinteséggel be kell vallanunk, hogy nem tudunk rólok semmit.

De ha valóságos tudás volna is, a mit némelyek irigylésre méltó vérmességgel eddig annak tartottak, vajon nyertünk-e valamit e tudással? Bizony semmit, épen semmit! Mert a legfontosabb dologra nézve nem nyerünk felvilágosítást. Gottfried hatalmas, nagy költő; mélyen és teljesen ismeri az emberi szívet és annak szenvedélyeit; műveltsége sokoldalú; korának álhitében, korlátolt felfogásában, vallásos és társadalmi előítéleteiben nem osztozik; valóságos modern magaslaton áll; életbölcseisége, világnézete hatalmasan kiemelkedik lovag kortársainak ködös phantasiái fölött; honnan vette a költő e széles körű felfogást, e magas álláspontot, e megragadó egyéniséget? E kérdésre nem felelnek amaz életrajzi adatok. Gottfried nagy költőnek mutatkozik műve minden sorában; jellemzése plastikus; a szenvedélyek keletkezésének és fejlődésének rajza bámulatos mélységű és szépségű; compositiója (a mennyire azt a mű töredékes volta mellett megítélhetni) tudatos ízlésről tanúskodik; irálya átlátszó és könnyed, verselése kifogástalan, nyelve mintaszerű; honnan vette a költő e ragyogó tulajdonokat, melyek őt minden kortársa fölé helyezik? E kérdésre sem felelnek az eddigi életrajzi hypothesisek. Pedig e kérdésekre annál inkább szeretnők a költő egyéniségében, jellemében, fejlődésében fölkeresni a válaszokat, mivel az ilyenek nélkül Gottfried valóságos rejtélyképen áll a XIII. század költői közt.

Más nagy költők életéből sem tudunk sokat; de sikerül némely jellemző fő vonást műveikből meritenünk s így költői egyéniségüket megalkotnunk. E tekintetben sem kedvezett a sors a legszebb Tristan-eposz nagy költőjének. A mit fent Gottfriedről mondtunk, igaz, mind művéből van merítve; de világnézetére, etikájára, életbölcseiségére nézve alig állíthatunk pontosat, biztosat, mert a gyönyörű mű nincsen befejezve, s így nem tudjuk, hogy Gottfried miképen szolgáltat igazságot, mint állítja helyre a hőse által merészen lábbal taposott társadalmi rendet és morált. Pedig ez épen a *Tristan-monda*-

nál volna fő értékű, mivel itt a tárgy maga első pillantásra igen kétes értékben tűnik fel. Gottfried ellenei — mert hogy a világ szépségeért, az élet kellemeiért rajongó, az előítéleteknek, sőt még a vallásnak korlátai által sem igen fegyelmezett költőnek ellenei voltak és vannak, az oly természetes valami, hogy bővebb magyarázatra nem szorúl, — Gottfried ellenei, mondom, nem is késtek az erkölcstelenség, a léhaság, az atheismus vádjával, melylyel a XIII-dik századbeli epikuszt a legerélyesebben illették. Azt hiszem, a Tristan-művek összehasonlításánál lesz alkalmunk kimutatni, hogy e vádnak alig van alapja; Gottfriedra nézve annál nehezebb e tekintetben ítéletet mondanunk, mert eposzát be nem fejezhette. Csak ha a munka teljesen megvolna — Gottfried, mint az folytatóinak szavaiból világos, meghalt, mielőtt eposzát befejezhette, — és ha Tristan és Isolde, kik az erkölcsi törvényt oly sokszor és oly mélyen megsértették, tetteikért nem bűnhődnének, csak akkor volna a vád — nem alapos vagy helyes, hanem legalább nem indokolatlan; de most igen korlátozott okoskodásról tanúskodik az oly ítélet, mely a költőnek a szenvedélyek megragadó, színgazdag rajzát, az emberek indulatainak költői ecsetelését bűnül rója fel azért, mert ama szenvedélyek és ez indulatok oly tettekre vezetnek, melyek az erkölcsi törvénnyel ellenkeznek. Hiszen Gottfried ellenei sem merik állítani, hogy a költőnek az ilyen viszonyokat, az ilyen szenvedélyeket és tetteket egyáltalában nem volna szabad feldolgoznia; mily okoskodás tehát azt hinni, hogy az erkölcsösségen segítve van, ha a költő csekélyebb genialitású, hogy a költő ügyetlensége vagy hívatlansága kibékíthetné a megsértett morált! Hogy a költészet és erkölcs ellentétben állanak egymással, ez ugyan igen ferde, de mégis felfogható elmélet; de hogy az erkölcs csak a költészet remekeivel állna ellentétben, e nézet kétségtelenül bámulatos észjárás szüleménye. Csak mellesleg említjük, hogy a középkor nem tekintette Tristant és Isoldét aljas jellemeknek, sem viszonyukat bűnösnek, épen oly kevésbé, mint az ókor Pyramus és Thisbéét vagy Hero és Leanderét, vagy az újabb kor Romeo és Juliáét. Hogy a kortársak álláspontja mennyire különbözött az ily dolgok felfogásában a későbbi századok vagy akár a jelenkor véleményétől, mutatja például azon egy, fölötte tanulságos adat, hogy Thomasin von Zerclaere, a középkor

egyik legszigorúbb világnézetű didaktikus költője, ki korának erkölceit valódi ethikus tudattal bírálja, ifjúsági olvasmányul ajánlja a *Tristant*! És midőn később megváltozik a nép erkölcsi mértéke, nem Gottfried ellen fordul a gáncsoló kritika, hanem az elbeszélés főszereplői és tartalma ellen.

Gottfried nem fejezhette be művét; a halál nem engedte meg, hogy az utókorra teljes és tökéletes remekművet hagyjon. Reánk azonban befejezve jutott a nagy eposz. Két folytatója akadt Gottfriednak; az első még a XIII-dik század közepe táján, tehát alig egy emberöltővel a költő halála után vállalkozott a nehéz munkára: Ulrich von TÜRHEIM, a kit a természet nem áldott meg azon tulajdonokkal, melyekkel annak bírnia kell, ki egy Gottfried művét folytatni akarja. Ulrichot különben nem a hivatás, nem is a rokonszenv vezette művéhez. Ő, úgy látszik, mesterségét találta a befejezetlenül maradt költemények folytatásában, mit abból láthatni, hogy Wolfram von Eschenbach egyik töredékes művét is befejezte. A ki azon éles, már a kortársak előtt is igen ismeretes ellentétet ismeri, mely Gottfried és Wolfram költészete közt anyag, irány, szellem és stílus tekintetében fennáll, nem fog sokat tarthatni oly íróról, ki az egyiknek meg a másiknak is eleget vél tehetni. Gottfried művének második folytatója a század végén vagy nem sokkal 1300 után kísértette meg művét: Heinrich von Freiberg, ki annyira bele tanult méltán magasztalt nagy mesterének művébe, hogy stílusát, nyelvét, sőt világnézetét is teljesen, helyenként valóban bámulatos módon elsajátította, a mi természetesen nem lett volna lehetséges, ha Heinrich egész jelleménél és tehetségénél fogva már eleve is nem hasonlított volna Gottfriedhoz, s nyelv és verselés tekintetében nem tartozott volna korának leghivatottabb, legszerencsésebb költőihez. Vajon e költők — Ulrich és Heinrich — azon szellemben folytatták és fejezték-e be a Tristan-eposzt, melyben azt Gottfried tervezte; vajon nem a főszereplők jellemének és szenvedélyeinek fejlődését, hanem csak a cselekvésnek, hogy a maga nevén megnevezem, a mesének alakulását és befejezését úgy írták-e, mint azt Gottfried írta volna, erre nézve eltérnek a nézetek; én e kérdésekre határozottan *tagadólag* merek felelni; én azt hiszem, a folytatók műve sem alakilag, sem szellemileg, sem a katastropha létrehozását, sem az alapeszmék feltüntetését

illetőleg nem méltók Gottfried nagy szelleméhez. Hiszen jelenleg már abban sem kétkednek többé, hogy Ulrich és Heinrich még a monda azon traditiójához sem csatlakoztak, melyet Gottfried mint, nézete szerint, egyedül helyeset követett. . . . Később erről bővebben szólok, de alkalmilag már most is elárulhatom, hogy én csak egy költőt ismerek, ki Gottfried eposzát a legnagyobb költőiséggel, mint én hiszem, lehetőleg a XIII-dik századbéli művész szellemében fejezte be, és ez Hermann Kurtz, kinek művét alább jellemeznem kell. . . . Főleg egy pontban nem állnak Ulrich von Tüenheim és Heinrich von Freiberg a Tristan-eposz nagy költőjének magaslátán. Értem a monda erkölcsi konfliktusának kielégítő, megnyugtató megoldását, melyet az ő műveikben hiába keresünk. És sajátságos, a mit Gottfried nem tehetett, a mi folytatóinak nem sikerült, azt nem érte el a monda későbbi feldolgozóinak egyike sem! Vagy talán olyan a konfliktus, hogy annak kibékítő megoldása egyáltalában lehetetlen? Nem hiszem, sőt alább látni fogjuk, hogy több modern költő sejtette a helyeset, ha nem sikerült is azt teljesen keresztülvinniök.

Heinrich korában a *Tristan-monda* még igen népszerű lehetett; mutatja ezt a freibergi költőnek műve maga, mutatják a mondának és egyes elemeinek ismételt fölemlítései; mutatják a számos kéziratok. A következő, a XV-dik század, mely, az újjászületett classikus költészet vakító fényében, a régi nemzeti költészettől elfordúl és sem a *Nibelungokat*, sem Wolframot vagy Hartmannt nem olvassa többé — nagyrészt azért, mert nem érti már nyelvöket, — a Tristan-eposz irányában sem tanúsít nagyobb rokonszenvet. Gottfried műve, Ulrich és Heinrich folytatásával együtt feledésbe megy. De a kor annyira szerette még a mondát, hogy legalább ezt, tehát a mesét, meg akarta menteni. Így keletkezett közvetlenül a XV-dik század végén a népkönyv — *Historie Herren Tristrants und der schönen Isolden*, — mely azután egészen a XVII-ik századig a művelteknek és a népnek kedvencz olvasmányai közé tartozik. De sajátságos, oly nagy volt-e a tisztelet Gottfried műve iránt, vagy visszariadtak a majdnem keresztülvihetetlen munkától, vagy nem tudtak már fölemelkedni e költemény hatalmas szépségeihez és mély tartalmához, szóval, a prózai népkönyv nem Gottfried remekének, hanem a régi, egyszerű Eilhart költeményének kivonata. Így áll

tehát Oroszlán Henriknek e derék vazallusa a középkori, illetőleg a régiebb Tristan-munkák sorának elején és végén; ő szerzője e monda első német feldolgozásának és annak utolsó alakja, legalább közvetve, ismét az ő költeményét eleveníti föl.

A XVII-dik század közepén innen alig akadunk a *Tristan-mondának* nyomára. A régi feldolgozások már feledésbe mentek; ki tudott ez előtt száz évvel arról, hogy Németországnak a XII- és XIII-dik században nagy terjedelmű, érdekes és értékes munkákban gazdag költészete volt? A prózai népkönyv az alsó néposztályok kezére került, a művelt közönség, az irodalom nem tudott róla. Az ókor renaissancea a XV-dik és XVI-dik században eltemette a középkort és annak teljes szellemi életét; az újkor első századai kitűnően ismerik a régi Hellast és Rómát, de a középkor legfontosabb férfaiáról és eseményeiről igen keveset tudnak, és a mit tudnak, az mind ferde előítélet vagy phantastikus koholmány. A középkor csak a múlt század végén és a jelen század elején találta renaissanceát. Vele föléled halottaiból a *Tristan-monda* is. Gottfried művét 1785-ben lelik meg, és már 1800-ból származik a monda legelső önálló feldolgozásának kísérlete. Nem véletlen, hogy e kísérlet szerzője azon iskolának egyik feje, mely a középkor tanulmányozását, dicsőítését sőt megújítását tűzte ki zászlójára. Ez első modern Tristan-költemény szerzője t. i. Schlegel Ágost Vilmos, a német romantikus iskolának egyik megalapítója és zászlóvivője. Ez időtől kezdve egészen a közvetlen jelenkorig egymást érik a *Tristan-monda* költői — epikus és drámai — feldolgozásai; jeleül annak, hogy a megragadó szépségű monda a XIX-dik századnak költőire és olvasóira is varázserőt gyakorol.

Ez újabbbkori Tristan-költemények jellemzése és bírálata — folytonos tekintettel Gottfried nagy művére, mely minden modern költeménynek alapul és forrásul szolgált — lesz további megjegyzéseink feladata. Mielőtt azonban ezt megtennők, lássuk — olvasóink tájékoztatására és későbbi idézteinknek és célzásainknak megrövidíthetése céljából — a mondának magának fővonásait, természetesen Gottfried költeménye alapján, mert hiszen a monda épen azon alakban lett népszerűvé, melyet az a XIII-dik századbéli műköltő époszában nyert.

HEINRICH GUSZTÁV.

CSALÁDI BOLDOGSÁG. .

Beszély. Gróf Tolsztoj L. N. után.

(Második és utolsó közlemény.*)

I.

Napok, hetek, mintegy két hónap múlt el magános falusi életünkből észrevétlenül, a mint az akkor látszott nekünk, és mégis e két hónapban átélt érzelmek, indulatok és boldogság egy egész életre elegendők lettek volna. A mi ábrándjaink arról, hogy falusi életünk miként fog alakulni, épen nem úgy ütöttek ki, mint mi azt vártuk. De életünk nem volt azért rosszabb, mint ábrándjaink voltak. Szó sem volt a szigorú munkálkodásról, az önfeláldozás és másokért való élés kötelességének teljesítéséről, mit én menyasszony koromban képzeltem magamnak; ellenkezőleg, csak az egymáshoz való szerelmünk önző érzelme uralkodott és az a vágy, hogy a szeretetre méltók legyünk; folytonos, ok nélküli derűtségben éltünk és elfeledtünk mindent a világon. Igaz, hogy ő néha kiment dolgozó szobájába és foglalkozott egygyel-mással, néha elment a városba dolgai után látni és kijárt a gazdaságba; de én láttam, mily megerőltetésbe került az, hogy tőlem elszakadjon. És ő maga is megvallotta nekem azután, hogy minden a világon, a hol én jelen nem vagyok, oly együgyűségnek tetszik neki, hogy nem érti, miként lehet vele foglalkozni. Én épen úgy voltam vele. Olvastam, foglalkoztam zenével, anyósommal, az iskolával; de mind ezt csak azért, mivel e foglalko-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 23. számában.

zások mindegyike vele volt összefüggésben és helyeslését nyerte ki; de mihelyt a róla való gondolat nem vegyült el valami dologgal, kezeim lehanyatlottak és oly nevetségesnek tetszett elgondolnom, hogy kívüle még más valami is van a világon. Lehet, hogy ez helytelen, önző érzés volt; de ez érzés engem boldoggá tett és magasan fölébe emelt mindennek a világon. Egyedül csak ő létezett rám nézve a világon, őt a legszebb, legártatlanabb férfinak tartottam; ezért is nem tudtam másért élni, csak érte és azért, hogy előtte az legyen valóban, a minék ő engem tart. És ő engem a legkitünőbb, a legszebb nőnek tartott a világon, ki minden lehető erénnyel fel van ruházva; és én igyekeztem rajta, hogy valóban olyan nő legyek a legjobb és legkitünőbb férfi szemeiben.

Egyszer bejött hozzám olyankor, mikor imádkoztam. Hátra néztem reá és folytattam imámat. Ő leült az asztal mellé, hogy ne zavarjon és kinyitott egy könyvet. De nekem úgy tetszett, hogy ő néz engem, és föltekinték. Ő elmosolyodott, én elnevettem magam és nem tudtam imádkozni.

— Hát te imádkoztál már? — kérdém.

— Igen. De te folytasd, majd kimegyek.

— Reménylem, te is imádkozol?

Ő nem felelve ki akart menni; de én megállítottam.

— Édes lelkem, kérlek, tedd meg érettem, hogy olvasd fel nekem az imádságokat. — Ő mellém állott, és hanyagúl lebecsátva kezeit, komoly arcczal, akadozva elkezdett olvasni. Néha-néha felém fordult és kereste arczomon a helyeslést és a segílyt.

Midőn elvégezte, elnevettem magamat és megöleltem őt.

— Oh te, oh te! Épen úgy érzem magamat, mintha ismét tíz éves volnék, — mondá ő elpirúlva és kezemet csókolva.

Házunk egyike volt azon régi falusi házaknak, melyben, egymást tisztelve és szeretve, élte le néhány nemzedék napjait. Mindenén érzett a jó, becsületes családi emlék, mely valamennyi úgy tetszett nekem, mihelyt e házba beléptem, mintha saját emlékem volna. A ház csínját és rendjét Szemenowna Tatjana intézte régi modorban. Nem lehet mondani, hogy minden izléses és szép lett volna; de a szolgaszemélyzetet, bútörökat, étkeket a mi illeti, mindenből sok volt, minden

tiszta, csinos, rendes és tiszteletet gerjesztő vala. A nappali szobában arányosan voltak felállítva a bútorok, úgy voltak felakasztva a képek és a padlaton úgy voltak elhelyezve a háznál szőtt szőnyegek. A diván-szobában állt egy régi zongora, két különböző alakú szekrény, pamlagok és rézzel szegélyezett asztalkák. Az én szobámban, melyet Szemenowna Tatjana különös gonddal csinosított ki, a legjobb, de különböző modorú és különböző századokból eredő bútor volt elhelyezve és a többek közt egy régi tükör, melyre eleinte sehogy sem tudtam szorongás nélkül nézni, de mely későbbben oly kedvessé vált előttem, mint egy régi barát. Szemenowna Tatjánának nesztét sem lehetett hallani a házban, de minden úgy ment, mint a felhúzott óra, ámbár sok, sőt fölösleges is volt a cselédség. De mind ez emberek, kik puha talpú, saroktalan csizmát viseltek (Szemenowna Tatjana a recsegő csizmát és a kopogó sarkat a legkellemetlenebb dolognak tartotta a világon), mind ez emberek büszkének látszottak állásukra, az öreg úrnő előtt reszkettek, engem és férjemet különös gyöngéd figyelemben részesítettek és úgy látszott, hogy kiváló gyönyörrel végezték dolgukat. Rendszeresen minden szombaton felmosták a padlókat és kiporolták a szőnyegeket, minden hó elsején víz-szenteléssel összekötött isteni tisztelet tartatott, Szemenowna Tatjana és fia minden nevenapján (és ez őszön az enyémen is először) ünnepélyek tartattak, melyekben az egész környék részt vett. És mind ez változatlanul úgy történt azóta, mióta csak Szemenowna Tatjana öntudatra ébredt. Férjem nem avatkozott a ház belső vezetésébe, csak a mezei gazdasággal és parasztokkal foglalkozott. Télen is igen korán kelt, úgy, hogy fölébredve, már nem találtam őt magam mellett. Rendszeresen hazajött a theához, melyet egyedül ittunk meg, és ekkor, a gazdaság gondjai és kellemetlenségei után, majdnem mindig azon különös derült lelkiállapotban volt, melyet mi elneveztünk *vad lelkesedésnek*. Gyakran kívántam, hogy mondja el nekem, mit csinált reggel, és ő oly dőreségeket mesélt nekem, hogy majd megszakadtunk nevettünkben; néha komoly elbeszélést kívántam, és ő, visszatartva mosolyát, mesélt. Ránéztem szemeire, mozgó ajkaira és semmit sem értettem, csak annak örültem, hogy látom őt és hallok hangját.

„Nos hát, mit mondtam én most? ismételd“, kérde ő. De én semmit sem tudtam ismételni. Oly neveltséges volt az,

hogy ő nekem beszélt olyan valamiről, a mi nem róla vagy rólam szólt, hanem valami másról. Mintha nem lett volna nekünk mindegy, bármi történik is. Csak sokkal később kezdtem némileg érteni és érdeklődni ügyei iránt. Szemenowna Tatjana nem jelent meg ebédig, egyedül reggelizett és csak üzenettel kívánt nekünk jó reggelt. A mi elzárt, örülésig boldog kis világunkban, oly különösen hangzott ez a csöndes, rendes, a ház másik zugából érkező szózat, hogy gyakran nem tartóztathattam magamat és csak nevetéssel feleltem a szobaleánynak, ki karjait összefonva kimerően jelentette, hogy „Szemenowna Tatjana megparancsolta, hogy megtudja, miként töltöttük az éjet a tegnapi séta után, és részéről parancsolta jelteni, hogy neki egész éjjel fájt az oldala, és egy ostoba kutya a faluban vonított és nem hagyta aludni. Továbbá azt is kérdezteti, miként ízlett a mai sütemény, és azt kéri megjegyeztetni, hogy nem Tarasz sütötte azt ma, hanem kísérletképen ma először Miklós, és, úgy mond, igen jól sikerült, különösen a pereczkék, ámbár a kétszersült kissé meg van égetve.“ Ebédig keveset voltunk együtt. Én zongoráztam, magamban olvastam, férjem írt vagy kint járt; de ebédhez, négy órakor, összejöttünk a nappali szobában, anyósom kivitorlázott szobájából és megjelentek vele a szegény nemes és zarándok nők, kik közül a háznál mindig tartózkodott kettő-három. Rendesen minden nap, régi szokás szerint férjem karját nyújtá anyjának; de ő azt kívánta, hogy másik karját nekem nyújtsa, és rendesen minden nap szorongtunk és összekeveredtünk az ajtóban. Ebéd alatt anyósom ült a fő helyen, és a társalgás kellemesen elmélkedőleg, sőt néha ünn pélyesen folyt. Férjem és köztem váltott egyszerű szavak kellemesen szakították meg ünnepélyességét ez ebédi üléseknek. A fiú és anya közt néha fordultak elő viták és egymás iránti tréfák; én különösen szerettem e vitákat és tréfákat, mert bennök minden egyébnél világosabban nyert kifejezést ama gyöngéd és erős szeretet, mely őket egymáshoz fűzte. Ebéd után *maman* a nappali szobában leült a nagy karszékbe és vagy dohányt göngyölt szivarkává vagy az újonnan érkezett könyvek lapjait vágta föl, mi pedig fennszóval olvastunk vagy kimentünk a pamlag-szobába a zongora mellé. Azon időben mi sokat olvastunk együtt, de mégis a zene volt legkedveltebb és legjobb élvezetünk, mert mindig új húrokat

pendített meg szíveinkben, és mintegy újra fölfedeztette velünk egymást. Midőn az ő kedvencz darabjait játszottam, leült a távol eső pamlagra, hol alig láthattam őt, és érzelmei szemérmében igyekezett eltitkolni ama benyomást, melyet reá a zene tett; de gyakran, midőn erre nem volt elkészülve, oda mentem hozzá és igyekeztem feltalálni arcán azon felindulás nyomait, szemeiben azon természetfölötti fényt és nedvességet, melyet hiába igyekezett előlem elrejteni. Anyósom gyakran szeretett volna hozzánk csatlakozni a pamlag-szobában, de valószínűleg attól tartott, hogy zavar bennünket, és néha, mintha nem is figyelne ránk, komoly és közönyös arccal végig ment a szobán; de én tudtam, hogy ő nem hiába ment egyedül végig a szobán és nem hiába tért oly hamar vissza. Az esteli theát én készítettem a nagy teremben és ismét összegyűltek a házban levők az asztal körül. Ez ünnepélyes ülés a fényes szamovar körül és e kiosztogatása a poharaknak és csészéknek sokáig igen kellemetlen volt rám nézve. Mindig úgy tetszett, hogy én még nem vagyok érdemes e tisztességre, nagyon fiatal és könnyelmű vagyok arra, hogy megfordítsam az ily nagy szamovar csapját, hogy a poharat oda tegyem Nikita tálcájára és így szóljak: „Ivanovics Péteré, Minicsna Máriáé“ és kérdezzem: „elég édes-e?“ és hagyjak az asztalon néhány czukordarabot öreg dajkám és a cselédség számára. „Pompás, nagyon jól van“, mondá gyakran férjem, „egészen úgy tesz, mint egy régi asszony“, és ez még inkább megzavart engem.

Thea után *maman* paciencet rakott vagy kártyát vettett magának Minicsna Máriával; azután megcsókolt és keresztet vetett mindkettőnkre és mi szobánkba vonultunk. Többnyire azonban mi fönnmaradtunk kettecskén egész éjjelig és ez volt a legjobb és legkellemesebb idő. Ő mesélt nekem múltjáról, terveket csináltunk, bölcselkedtünk néha és igyekeztünk mindig csak susogva beszélni, hogy fölöttünk ne hallja meg senki, és ne mondják el Szemenowna Tatjánának, ki azt kívánta, hogy korán feküdjünk le. Néha megéheztünk és zajtalanul a buffethez lopódtunk, hideg vacsorát szereztünk magunknak Nikita pártfogása mellett és elköltöttük azt egy gyertya világánál az én kis szobámban. Mi férjemmel mintegy idegenek éltünk ebben a nagy házban, melyben minden érezhető volt a régiség és Szemenowna Tatjana szigorú

szelleme. De nem csak ő, de a cselédek, az öreg szolgáléányok, a bútorok, a képek tiszteletre kénytettek engem, melyhez némi borzadás és annak tudata vegyült, hogy én itt férjemmel valahogy nem vagyok helyemen, és hogy nekünk itt nagyon vigyázva és figyelmesen kell élnünk. A mint most visszaemlékszem, látom, hogy sok, — úgymint a lekötő, változtatlan házi rend, az ünnepélyes magatartású, kíváncsi cselédség tömege — alkalmatlan és terhemre volt itt nekem; de akkor maga ez a feszesség fokozta szerelmünket. Nem csak én, de férjem sem mutatta soha, hogy neki valami nem tetszik. Ellenkezőleg, saját maga előtt igyekezett eltitkolni még azt is, a mi rossz volt. Anyósom inasa Szidorow Demeter, ki szenvedélyes dohányos volt, minden nap rendszeren ebéd után, midőn mi a pamlagszobában voltunk, férjem írószobájába ment és kivette a dohányt a szekrényből; és csak látni kellett volna, mily derült ijedtséggel futott hozzám lábújjhegyen Mihajlics Szergej, és, újjával fenyegetve, szemével hunyorítva mutatott Szidorow Demeterre, ki nem is képzelte, hogy őt látják. És midőn Szidorow Demeter kiment, a nélkül, hogy minket észrevett volna, örömeiben, hogy minden szerencsésen végződött, mint minden hasonló esetről, férjem azt mondá, hogy én angyal vagyok és megcsókolt. Néha e nyugodtság, mindent megbocsátás, minden iránti közöny nem tetszett nekem, nem vettem észre, hogy én is csak olyan vagyok és gyengeségnek neveztem ezt. „Épen olyan, mint egy gyermek, ki nem meri akaratát mutatni“ gondolám.

— Oh kedvesem — felelé nekem egykor, midőn mondtam neki, hogy csodálom gyöngeségét — lehet-e valamivel elégedetlennek lenni, midőn valaki oly boldog mint én? Könnyebb magunknak engednünk, mint mások előtt meghajolnunk, erről már rég óta meggyőződtem; és nincs oly helyzet, melyben boldogok ne lehessünk. És mi oly jól érezzük magunkat. Én nem akarok haragudni; nekem most semmi sem rossz, csak szálnalmas és nevetséges. És a fődolog — le mieux est l'ennemi du bien. Hiszed-e, ha hallom a csöngetyűt, ha levelet kapok, vagy ha csupán fölbredek, félelem fog el. Félelem a miatt, hogy élni kell, hogy valami megváltozik; pedig a jelennél jobb már nem lehet.

Én hittem neki, de nem értettem őt; én jól éreztem magamat, de úgy tetszett, hogy mindennek úgy kell lennie,

a hogy van és nem másként, és hogy ez mindig mindenkivel így történik, és hogy létezik ott, valahol még más boldogság is, de nem nagyobb ennél.

Így múlt el két hónap, érkezett a tél a hideggel és zivatarokkal együtt, és én, nem tekintve azt, hogy ő velem volt, egyedül kezdtem magamat érezni. kezdtem észre venni, hogy az élet ismétlődik, és hogy sem nála sem nálam semmi új nem mutatkozik, sőt ellenkezőleg úgy tetszett, mintha visszatérnének a régihez. Férjem kezdett dolgaival többet foglalkozni nélkülem mint az előtt, és ismét fölébredt bennem ama kétely, hogy létezik lelkében egy sajátos világ, melybe engem nem akar bebocsátani. Az ő folytonos nyugodtsága elkeserített. Nem szerettem őt kevésbbé, mint az előtt, nem voltam kevésbbé boldog e szerelme által; de szerelmem megállapodott és nem növekedett többé, és a szerelmen kívül bizonyos új, nyugtalan érzés kezdett lelkemben gyökeret verni. Engem már nem elégített ki többé az, hogy szeretem őt azután, miután már tapasztaltam a szerelme által okozott boldogságot. Én mozgást és nem az élet csendes lefolyását óhajtottam. Kívántam izgatottságot, veszélyeket, önfeláldozást érzelmeimért. Bennem az erőnek fölöslege volt, mely nem találta helyét csendes életünkben. Komorsági rohamok fogtak el néha, melyeket mint helytelen dolgot igyekeztem előtte eltitkolni, máskor pedig féktelen gyöngédség és jókedv rohamok állottak be, melyek őt ijedtséggel tölték el. Ő még előttem észrevette állapotomat és azt indítványozta, hogy menjünk a városba; de én kértem őt, hogy ne menjünk és ne változtassuk meg életünk módját, ne szakítsuk meg boldogságunkat. És valóban, én boldog voltam; de kínt az, hogy ez a boldogságom semmi fáradtságomba, semmi áldozatba sem kerül, midőn a fáradtság és áldozatra szükséges erő buzgott bennem. Szerettem férjemet és láttam, hogy én mindene vagyok neki; de azt óhajtottam, hogy mindenki lássa szerelmünket, hogy akadályozzanak engem abban, hogy szeressem, és én azért mégis szeretném őt. Elmém és érzelmeim el voltak foglalva, de egy más érzés, a fiatalságnak csendes életünkben alkalmazást nem nyerhető mozgás szükségességének érzése fogott el. Miért monda ő, hogy bemehe-tünk a városba, mihelyt csak kívánom? Ha ő ezt nekem nem mondja, talán megértettem volna, hogy az engem kízó érzés

rosz dőreség, véték, hogy azon áldozat, melyet kerestem, ott volt előttem, és ez érzés eltávolításából állott. Az a gondolat, hogy megmenekülhetek a komorságtól, mihelyt a városba megyek, akaratlanul erőt kezdett rajtam venni; de másrészt kiragadni őt mind annak köréből, mit szeretett, sajnáltam. E közben az idő haladt, a hó mindig jobban betakarta a ház falait, és mi mindig csak magánosan, egyedül voltunk, és mindig ugyanazok voltunk egymásnak; és amott, valahol a fényben, a zajban hullámozottak, szenvedtek, örültek tömegei az embereknek, nem gondolva reánk, és csendben elmúló létezésünkre. Mindennél kínosabb volt rám nézve érezni, hogy napról napra a szokás életünket egy bizonyos meghatározott alakba kovácsolja, hogy érzelmünk megszűnik szabad lenni és alá van rendelve az idő egyenletes, szenvedélytelen folyásának. Reggel derültek, ebédkor tiszteletteljesek, este gyöngédek voltunk. — „Helyes! . . . mondám magamban, — helyes jót tenni és becsületesen élni, mint ő mondja; de ez sikerült még eddig, van azonban valami, a mire csak most ébredt fel erőm.“ Nekem nem az kellett, hanem küzdelemre volt szükségem; nekem az kellett, hogy az érzelem vezessen bennünket az életben, és ne az élet vezesse érzelmeinket. Azt kívántam, hogy odamenjek vele az örvényhez és azt mondjam: íme egy lépés, és én leesem oda, íme egy mozdulat és elvesztem, — és hogy ő, elhalaványodva a mélység szélén, fölfogna erős karjai közé, ott tartana a mélység fölött addig, míg szívem megdermedne és elvinne oda, hová neki tetszik.

Ez a lelki állapot egészségemre is hatott és idegeim kezdtek elgyengülni. Egy reggelen a szokottnál rosszabbul éreztem magamat; férjem irodájából rossz kedvvel tért vissza, a mi nála ritka eset volt. Azonnal észre vettem ezt és kértem, hogy mi baja? de ő nem akarta nekem megmondani, azt felelvén, hogy nem érdemes. A mint későbbben megtudtam, a kerületi főnök fölizgatta parasztjainkat és férjem iránti ellenszenvből törvénytelenséget követelt tőlük és fenyegette őket. Férjemnek addig még nem sikerült volt ezen egész eseten túltenni magát, hogy azt csupán nevetségesnek és sajnálatosnak tüntesse föl, föl volt háborodva és azért nem akart velem erről beszélni. De nekem úgy tetszett, hogy ő azért nem akart velem erről beszélni, mert csak gyermeknek tartott, ki nem

képes megérteni azt, a mi őt érdekli. Én elfordultam tőle, elhallgattam és meghivattam hozzánk theára Minicsna Máriát, ki vendégünk volt. A thea után, melyet én különösen gyorsan végeztem, kiveztem magammal Minicsna Máriát a pamlag-szobába és elkezdtem hangosan beszélni valami dőreségről, mi egészen közönyös volt rám nézve. Férjem járkált a szobában, csak néha tekintett felénk. E tekintetek, magam sem tudom miért, azt a hatást gyakorolták rám, hogy mindinkább kívántam beszélni, sőt nevetni; minden nevetségesnek tetszett nekem, mind a mit magam beszéltem, mind a mit Minicsna Mária mondott. Hozzám semmit sem szólva, férjem kiment saját dolgozó szobájába és becsukta maga után az ajtót. Mihelyt többé nem hallottam őt, jó kedvem egyszerre eltűnt, úgy hogy Minicsna Mária elcsudálkozott és kezdte kérdezni, hogy mi bajom lett? En, nem felelve neki, szótlanul ültem a pamlagon és szerettem volna sírni. — Ugyan mire gondol ő most? mondtam magamban. — Bizonyosan valami dőreségre, mely előtte fontosnak látszik, de csak kísértené meg elmondani azt nekem, majd megmutatnám én neki, hogy az mind haszontalanság. Nem, neki azt kell gondolnia, hogy én nem tudom fölfogni, neki tetszik engem lealacsonyítani az ő fenséges nyugalmaival és irányomban mindig igazának kell lenni. De más részről nekem is igazam van, ha unatkozom, ha elhagyottnak érzem magam, ha élni kívánok és mozogni a világban és nem ülni egy helyen és érezni, miként halad el az idő mellettem. Én előre akarok menni, és minden nap, minden órában valami újat érni meg, míg ő meg akar állapodni és azt akarja, hogy én is megállapodjam vele. Pedig neki mily könnyű volna rajtam segíteni! Ezért nem kellene neki engem a városba vinni, ezért neki csak olyannak kellene lennie, mint én vagyok, nem kellene tettetnie, titkolóznia, hanem egyszerűen viselnie magát. Ő maga tanácsolja ezt nekem és ő maga nem őszinte. Ebben rejlik a dolog bibéje!

Éreztem, hogy a könyvek szívemet elborítják, és hogy haragszom reá. Megijedtem e haragtól és bementem hozzá. Ő asztala mellett ült és írt. Hallva lépteimet, pillanatra visszatekintett rám közönyösen, nyugodtan és tovább írt. E tekintet nekem nem tetszett; a helyett, hogy hozzá mentem volna, megállottam az asztalnál, mely mellett írt és föl-

nyitva egy könyvet, bele kezdtem nézni. Még egyszer félbeszakította munkáját és rám nézett.

— Mása, te roszkedvű vagy? — kérdé.

Én hideg tekintettel feleltem, mi ezt jelentette: „nincs miért kérdezned! mire való ez a szeretetre méltóság?” Ő megcsóválta fejét és aggódva, nyájasan mosolygott, de először történt, hogy az én mosolyom nem felelt az övére.

— Mi bajod volt ma? — kértem, — miért nem mondtad azt el nekem?

— Haszontalanság! apró kellemetlenségek, — felelé — most azonban elmondhatom. Két paraszt a városba kéredzett.

De én nem hagytam neki végig elmondani.

— Miért nem beszélted már akkor, midőn thea után kértelek erre?

— Bolondot mondtam volna neked akkor, nagyon haragudtam.

— De én épen akkor akartam volna.

— Miért?

— Miért gondolod te azt, hogy én soha semmiben sem lehetek segélyedre?

— Hogyan gondolnám én ezt? — mondá ő félrelökve a tollat. — Én azt gondolom, hogy nélküled nem élhetek. Mindenben, de mindenben nemcsak segélyemre vagy, de mindent te általad teszek. Ugyan megadtad neki, — folytatá nevetve. — Csupán általad élek. Nekem úgy tetszik, hogy minden csak azért jó, mert te ott vagy, hogy reád szükség van

— Igen, ezt én tudom, én kedves gyermek vagyok, kit meg kell nyugtatni, — mondtam én oly hangon, hogy ő elbámulva tekintett rám, mintha először látna. — Nekem nem kell a megnyugtató, elég megnyugtató vagy te nekem, nagyon elég, — tevém hozzá.

— Nos, íme látod, miben van a dolog, — kezdé ő sietve, félbeszakítva engem, látszólag attól félve, hogy egészen elmondom nézetemet, — mondd, miként ítélnél ez ügyről?

— Most nem akarok, — felelém én. Ámbár szerettem volna őt végig hallgatni, de olyan jól esett őt kihoznom nyugalomból. — Én nem akarok csupán játszani egész életemben, én élni akarok, — mondtam én, — csak úgy, mint te.

Arczán, melyen minden oly gyorsan és elevenen tük-
röződött vissza, fájdalom és megfeszített figyelem mutatkozott.

— Én egyenlően akarok veled élni, veled . . .

De nem tudtam befejezni, a mit mondani akartam, olyan
bánat, olyan mély bánat mutatkozott arczán. Ő elhallgatott
kissé.

— Miként nem élsz te velem egyenlően? — mondá ő,
— úgy, hogy én és nem te vesződöl a kerületi főnökkel és a
részeg parasztokkal . . .

— De nemcsak ez egyben, — mondtam én.

— Az isten szerelméért! érts meg engem barátom, —
folytatá ő, — tudom én azt, hogy a nyugtalanság mindig
nagy baj, én éltem és meggyőződtem erről. Én téged szeret-
lek és következésképp azt kell óhajtanom, hogy téged minden
nyugtalanságtól megmentselek. Ebből áll életem, irántad való
szerelmemből: ne tedd lehetetlenné az életet rám nézve.

— Neked mindig igazad van! — mondtam én, nem
nézve rá.

Roszló esett nekem, hogy az ő lelkében ismét világos
és nyugodt minden, midőn bennem fájdalom és a megbánás-
hoz hasonló érzés honolt.

— Mása! mi bajod van? — mondá ő. — Nem arról van
a szó, nekem van-e igazam vagy neked, hanem egészen más-
ról: mi panaszod van ellenem? Ne szólj hirtelen, kérlek, és
mondj el mindent, a mit gondolsz. Te nem vagy velem meg-
elégedve és valószínűleg igazad van, de add értésemre, miben
hibáztam.

De miként mondhattam volna el neki lelki állapotomat?
Az, hogy ő úgy egyszerre megértett engem, hogy ismét
gyermek voltam előtte; az, hogy semmit sem tehettem,
hogy ő azt meg ne értse, sőt előre ne lássa, még inkább fel-
izgatott.

— Nekem ellened semmi panaszom sincs, — mondtam
én. — Egyszerűen unatkozom, és azt szeretném, ha nem unat-
koznám. De te azt mondod, hogy ennek így kell lenni, és ismét
igazad van.

Ezt mondva, rá vetettem szememet. Elértem célomat,
nyugalma eltűnt, ijedelem és fájdalom látszottak arczán.

— Mása! — mondá halk, izgatott hangon. — Ez nem
tréfa, a mit mi most teszünk. Most sorsunk dől el. Kérlek, ne

felelj nekem semmit, de hallgasd végig, a mit mondani fogok.
Miért akarsz engem kínozni?

De én félbeszakítám őt.

— Tudom, hogy neked igazad lesz. Jobb, ha nem is beszélsz, neked igazad van, — mondtam én hidegen, mintha nem én, hanem valami rossz szellem beszélt volna belőlem.

— Ha tudnád, mit cselekszel! — mondá reszkető hangon.

Én sírva fakadtam és megkönnyebbülve éreztem magamat. Ő leült mellém és hallgatott. Sajnáltam is őt, megbántam, a mit mondtam és rosszúl esett, a mit tettem. Nem néztem reá. Úgy tetszett, hogy vagy szigorral, vagy kételkedőleg kell neki rám nézni e perczen. Föltekinték: szelíd, gyöngéd, mintegy bocsánatot kérő tekintete volt reám irányozva. Megfogtam kezét és mondtam:

— Bocsáss meg! Magam sem tudom, mit beszéltem.

— Igen, de én tudom, mit beszéltél és igazat mondtál.

— Mit? — kértem én.

— Azt, hogy nekünk Szent-Pétervárra kell utaznunk, — mondá ő. — Nekünk most itt semmi teendőnk sincs.

— A hogy akarod, — mondtam.

Ekkor megölelt engem és megcsókolt.

— Te bocsáss meg nekem, — mondá ő. — Én bűnös vagyok irányodban.

Az nap este sokáig zongoráztam neki, és ő járkált a szobában és susogott valamit. Szokása volt, hogy susogott magában és én gyakran kértem tőle, hogy mit susog, és ő, mindig elgondolkodva kissé, épen azt felelte nekem, a mit susogott, legtöbbször verseket és néha borzasztó dőreségeket, de oly dőreségeket, melyekből felismertem lelke hangulatát.

— Mit susogsz ma? — kértem én.

Megállott, elgondolkodott és elmosolyodva Lermontov két versével felelt:

... És ő az esztelen óhajtja a vihart,
Mintha a viharban volna nyugalom!

„Ő több mint ember; ő mindent tud!“ gondolám én;
„hogy lehetne őt nem szeretni!“

Fölkeltem a zongora mellől, megfogtam kezét és kezdtem vele járkálni, igyekezve lépést tartani.

— Úgy van? — kérde ő mosolyogva rám nézve.

— Igen, — mondtam én susogva; és bizonyos derült lelki állapot fogott el mind kettőnket, szemeink nevettek és mi mindig nagyobb és nagyobb lépéseket csináltunk és mindinkább lábújjhegyre emelkedtünk. És Grigorij nagy megbotráncozására és anyósom csodálkozására, ki a nappali szobában rakott pacianceot, ily léptekkel haladtunk végig a szobákon az ebédlőig és ott megállapodva egymásra néztünk és hangosan felkaczagtunk.

Hét héttel később, az ünnepek előtt Szent-Péterváron voltunk.

II.

Szent-Pétervárra való menetelünk, rokonaink, új szállásunkba való elhelyezkedésünk, az út, az új városok, emberek, mind ez úgy eltűnt, mint egy álom. Mind ez oly különféle, új, derült volt, mind ez oly melegen, oly fényesen volt megvilágítva az ő jelenléte által, hogy csöndes falusi életünk valami rég elmúltnak, semmisnek tetszett nekem. Nagy csodálkozásomra a nagy világi büszkeség és hidegség helyett mindenki oly őszintén, előzékenyen bánt velem (nemcsak rokonaink, de az idegenek is), hogy úgy tetszett, mintha mindnyájan csak én velem foglalkoznának, csak engem vártak volna azért, hogy jól érezzék magokat. Szintén váratlanul tűnt ki az is, hogy férjemnek a nagy világi körökben és pedig, mint én hittem, a legjobb körökben sok ismerőse volt, kikről ő nekem soha sem tett említést; és gyakran különös és kellemetlen volt tőle szigorú ítéletet hallani oly emberek fölött, kik nekem oly jóknak látszottak. Nem tudtam megérteni, miért viseli magát irányukban oly szárazon és miért igyekszik kikerülni oly sok ismeretséget, melyek oly kellemeseknek tetszettek nekem. Én azt tartottam, hogy annál jobb, minél több jó embert ismerünk, pedig ők mind jók voltak.

— Megmondom, miként fogunk mi berendezkedni, — monda ő, mielőtt elhagytuk falusi lakásunkat, — mi itt kis Kroesusok vagyunk, de ott épen nem leszünk gazdagok, és ezért mi a fővárosban csak húsvétig maradhatunk és nem fogunk a világba járni, különben ügyeink összezavarodnak; már csak érted sem akarnám . . .

— Minek a nagy világ? — felelém én, — csak járjunk el a színházakba, látogassuk meg rokonainkat, hallgassunk meg egy-egy operát és hangversenyt, és még húsvét előtt is visszatérhetünk falura.

De alig értünk Szent-Pétervárra, e tervek feledésbe mentek. Egyszerre oly új, boldog világban találtam magamat, oly sok öröm ért, annyi új érdek mutatkozott előttem, hogy én egy pillanat alatt, ámbár öntudatlanul, egész múltamtól és e múltban készített terveimtől elszakadtam. „Az csak mind csupa tréfa volt; még akkor nem kezdődött; de íme, most itt van az igazi élet! Hát még ezután mi fog következni!“ gondolám magamban. A nyugtalanság és a komorság, mi falun kínozott, itt egyszerre, mintegy varázslatra eltűntek. Férjem iránti szerelmem nyugodtabb lett és itt soha sem gondoltam arra, vajjon nem szeret-e ő engem kevésbbé? Sőt nem is kétkedhettem szerelmében, minden gondolatomat azonnal kitálalta, érzelmemet osztotta és akaratomat teljesíté. Nyugalma itt eltűnt vagy legalább is többé nem izgatott fel. E mellett éreztem, hogy elébbi szerelme mellett itt még inkább belém szeret. Gyakran valami látogatás, vagy új ismerkedés, vagy nálunk tartott estély után, midőn én, attól féltemben, hogy elhibázok valamit, reszketve teljesítém a házi asszony kötelességét, gyakran monda ő ilyenkor: „Helyes, édes leányom! nagyon jól van! ne félj semmit. Igazán jól viszed szerepedet!“ És én ennek nagyon örültem. Nem sokára megérkezésünk után levelet írt anyjának és midőn felszólított engem, hogy én is írjak utána valamit magamról, nem engedte elolvasnom azt, a mit ő írt; ennek folytán természetesen én akartam, és el is olvastam. „Meg sem ismerné Mását“ írta ő, valamint én magam sem ismerem rá. Honnét veszi azt a kedves, kecses önbizalmat, *affabilitást*, nagyvilági elméséget és szeretetre-méltóságot? És ő e mellett őszinte, kedves, jólelkű. Mindnyájan lelkesednek érte, magam is nem győzöm eléggé bámulni és ha lehetséges volna, még jobban szeretném mint eddig.“

„Ah! ilyen vagyok hát én!“ gondolám magamban. És úgy örültem rajta és oly jól esett nekem, azt hittem, hogy még jobban szeretem őt. Minden, ismerőseinknél aratott sikerem egészen váratlan volt rám nézve. Minden oldalról csak azt mondogatták nekem, hogy itt különösen megtetszettem

nagybátyámnak, ott nagynéném bolondul belém szeretett, amaz azt mondja, hogy Szent-Péterváron nincs hozzám hasonlítható asszony, ez biztosít arról, hogy nekem csak akarnom kell és a *legkeresettebb* nő lehetek a társaságban. Különösen férjem unokahúga D. hercegnő, már nem épen fiatal hölgy, egyszerre belém szeretett, valamennyinél több hízolgó dolgokat mondott, melyek elszédítették fejemet. Midőn először szólított fel a *cousine*, hogy bálba menjek, és ezt férjemtől is kérte, ő hozzám fordult és alig észrevehető ravaszsággal mosolyogva kérde: akarok-e menni? Én beleegyezésem jeléül intettem fejemmel és éreztem, hogy elpirultam.

— Mint valami bűnös kivallja, hogy mi kellene neki, — mondá férjem jólelkűleg nevetve.

— Hiszen te azt mondtad, hogy nem járhatunk a világba, és te nem is szeretsz oda járni, — felelém én mosolyogva és könyörgő tekintettel nézve rá.

— Ha nagyon szeretnél menni, hát elmegyünk, — mondá ő.

— Igazán, jobb volna talán nem.

— Szeretnél? nagyon? — kérde újra.

Én nem feleltem.

— A nagy világ magában még nem okoz bánatot, — folytatá ő, — de a nagyvilági ki nem elégített óhajok azok a roszak és csunyák. Minden esetre el kell mennünk, és el is fogunk menni, — fejezé be határozottan.

— Hogy az igazat megmondjam, még a világon semmit sem óhajtottam annyira, mint e bálba elmenni.

Mi el is mentünk és az élvezet, mit ott tapasztaltam, minden várakozásomat fölülmúlta. A bálban még inkább, mint az előtt, úgy tetszett, hogy én vagyok a központ, mely körül minden forog, hogy csupán értem van kivilágítva e nagy terem, s csupán miattam szól a zene, gyűltek össze az emberek, kik velem együtt el vannak a jó kedvtől ragadtatva. Mindenki, a fodrásztól és komornától kezdve tánczosaimig és az öreg urakig, kik végig mentek a termen, úgy látszott ezt mondják, vagy azt adják értésemre, hogy szeretnek engem. A közvélemény ítélete, mely rólam e bálon keletkezett és melyet férjem unokahúga közölt velem, az volt, hogy én épen nem hasonlítok a többi nőkhöz, hogy van bennem valami különös, falusi, egyszerű és bájos. E siker annyira hízolgott

nekem, hogy nyíltan megmondtam férjemnek, miszerint ez évben még két, még három bálba akarok menni, „és ezzel aztán végképen ki is leszek elégítve“, tevém hozzá, elrejtve lelkem gondolatát.

Férjem szívesen beleegyezett és eleinte látható kedvteléssel jött velem, örülve sikeremnek és úgy látszott, egészen elfeledte, vagy megtagadta azt, mit az előtt mondott.

Későbbben észrevehetőleg kezdett unatkozni és terhére kezdett lenni az az életmód, melyet folytattunk. De én ezzel nem gondoltam, sőt ha észre vettem is néha figyelmesen komoly tekintetét, mely kérőleg volt rám irányozva, nem értettem annak jelentőségét. Annyira el voltam szédülve e hirtelen támadt, minden idegennek, mint én hittem, szeretete, e kiválóságok, élvek és újdonságok légköre által, melyet itt először szívtam be, hogy itt egyszerre megszűnt férjem erkölcsi hatása fölöttem; e világban oly kellemes érzés volt magamat hozzá hasonlítani, melyben nemcsak egyenlő voltam vele, de főlebb állottam nála és ezért még jobban, önállóbban szerettem őt mint az előtt, úgy hogy nem bírtam fölfogni, hogy mi kellemetlent láthat ő részemre a nagy világi életben. Éreztem az előttem eddig új érzéseket, a büszkeséget és önbizalmat, midőn, belépve a bálba, minden szem rám irányult és férjem, mintegy lelkiismeretfurdalást érezve azt bevallani, hogy én az övé vagyok, sietve hagyott el engem és vegyült a frakkok fekete tömegébe. „Megállj csak!“ gondolám gyakran, szemeimmel fölkeresve a terem valamely szögletében észrevétlen, néha unatkozó alakját, „megállj csak!“ gondolám, „majd ha haza fogunk menni, te is meg fogod látni és érteni, kinek a kedvéért igyekeztem én szép és ragyogó lenni, és kit szeretek én mind azok között, kik ma este engem körülvettek.“ Nekem magamnak őszintén úgy tetszett, e sikereim csak azért okoztak nekem örömet, hogy azokat neki föláldozhassam. Csak egy van, a miért a nagy világi élet rám nézve veszélyes lehetne, gondoltam magamban, és ez az volna, ha egyikébe azon férfiaknak, kiket a világban láttam, beleszeretnék és férjem féltékeny lenne; de ő annyira hitt bennem, oly nyugodtnak és közönyösnek látszott, és mind ezen ifjú emberek oly semmiseknek látszottak nekem, ha ő vele hasonlítottam őket össze, hogy a nézetem szerint egyedüli veszélye a nagy világi életnek, nem tetszett előttem félelmesnek. De nem

tekintve ezt, a sok ember által irántam tanúsított figyelem jól esett nekem, hízelgett önérzetemnek, azt hitette el velem, hogy van valami érdem férjem iránti szerelmemben, és azt eszközölte, hogy iránta való magamviszeletem önbizalmasabb, mondhatnám hanyagabb lett.

— Én láttam ám, hogy te igen élénken beszélgettel N. N.-el; — mondtam neki egykor hazatérve egy bálból, megfenyegetve őt újjammal, és egy ismert pétervári hölgyet nevezte meg neki, kivel valóban beszélgetett az este. Ezt én azért mondtam, hogy kissé fölizgassam őt, mert különösen hallgatólag és unatkozott volt.

— Oh, miért beszélsz ilyent? És ezt te mondd, Mása! — tévé ő hozzá, összevonva szemöldeit, mintha testi fájdalmat érzett volna. — Mennyire nem illik ez sem hozzád, sem hozzám! azok a hazug viszonyok elronthatják a köztünk létezőt is, de én még reménylem, hogy az még vissza fog térni.

Szégyenltem magamat és hallgattam.

— Vissza fog térni Mása? mit gondolsz? — kérde ő.

— Az soha sem változott meg és nem is fog megromlani, — mondtam én, és nekem akkor valóban úgy látszott.

— Adja isten, — mondá, — de itt volna az ideje, hogy visszamenjünk falura.

De ezt ő csak egyszer mondta, azután nekem úgy tetszett, hogy ő is csak oly jól érzi magát mint én, és én oly derült, oly víg voltam. Ha únja magát néha, nyugtattam meg magamat, én is úntam magamat érette falun; ha megváltoznék is némileg egymáshoz való viszonyunk, az ismét vissza fog térni a régi kerekvágásba, mihelyt együtt fogjuk tölteni a nyarat Szemenowna Tatjánánál nikolszkoji házunkban.

Így rám nézve észrevétlenül múlt el a tél és mi terveink ellenére a húsvétot is Péterváron töltöttük. Húsvét után való héten, midőn már az indulásra készültünk, már minden el volt helyezve, és férjem, ki már az ajándékok, falusi tartózkodásunkhoz szükséges tárgyak és virágok vásárlásával volt elfoglalva, különösen gyöngéd és derült hangulatban volt. Ekkor unokahúga váratlanul betoppant hozzánk és elkezdett kérni bennünket, hogy maradjunk még szombatig és menjünk el R. grófné estélyére. Azt mondta, hogy R. grófné igen kéret, hogy menjek el, hogy az akkor Péterváron tartózkodó

idegen királyi herczeg M. már a múlt bál óta szeretett volna velem megismerkedni, hogy csak is ezért megy az estélyre és hogy én vagyok a legszebb asszony Oroszországban. Az egész város ott lesz, és egy szóval kimagyarázhatatlan lenne, ha én ott hiányoznám.

Férjem a nappali szoba másik felén volt és beszélt valakivel.

— Tehát elmegy Mari? — kérdé a cousine.

— Mi holnapután falura akartunk menni, — felelém én határozatlanul férjemre nézve. Szemeink találkoztak, ő sietve fordult el.

— Én rá fogom venni, hogy maradjon, — mondá a cousine, — és mi elmegyünk szombaton a főket elszédíteni. Igen?

— Ez megzavarná terveinket, mi már be is pakoltunk, — felelém én, elkezdve engedni.

— Hagyja inkább mindjárt ma este menni őt a királyi herczeg hódolatára, — mondá férjem a szoba túlsó feléről visszafojtott dühvel hangjában, milyent még nem hallottam tőle.

— Ah! ő féltékeny, íme ezt most látom először, — jegyzé meg a cousine. — Hiszen nem a herczeg kedvéért, hanem mindnyájunk érdekében beszélem őt rá, Mihajlovics Szergej. Mennyire kérte R. grófné, hogy jőjjön el!

— Ez egészen ő tőle függ, — mondá férjem hidegen és kiment.

Láttam azt, hogy ő jobban föl van indulva, mint közönségesen; ez nyugtalanított és semmit sem ígértem a cousine-nak. Mihelyt eltávozott, bementem férjemhez. Ő gondolatokba merülve járt föl s alá, midőn lábújjhegyen beléptem a szobába.

„Már ő látja képzeletben a kedves nikolszkoji házat,“ gondoltam én, midőn rá néztem, „és a reggeli kávé a világos nappali szobában, szántóföldjeit, parasztjait és estéit a pamlagszobában és a titkos vacsorákat“. „Nem!“ határoztam én el magamban „minden bált, minden herczeg hizelgését oda adom az ő örömteljes bámulataért és csendes gyöngédségeért.“ Akartam neki mondani, hogy nem megyek az estélyre, nem is óhajtom, midőn ő hirtelen visszafordult és, meglátva engemet, összevonta homlokát és megváltoztatta szelid gondolkodó arczkifejezését. Ismét észlelő figyelem, bölcsesség és

tiszteletet parancsoló nyugalom kifejezése jelent meg arcán. Ő nem akarta, hogy én őt őszinte embernek lássam; ő mint egy félisten talapzaton akart mindig előttem lenni.

— Mit kívánsz, kedvesem? — kérde ő, hanyagul és nyugodtan fordúlva felém.

Én nem feleltem. Rosszúl esett, hogy ő titkolózik előttem és nem akar az maradni, a milyennek én szerettem őt.

— Akarsz menni szombaton az estélyre? — kérde.

— Akartam volna, — felelém én, — de neked ez nem tetszik és már be is van minden pakolva, — tettem hozzá.

Soha ő oly hidegen nem beszélt velem, soha oly hidegen nem nézett rám.

— Nem fogok utazni keddig és kipakoltatom a holmit, — mondá, — e miatt elmehetsz, ha akarsz. Kérlek menj el az estélyre, én nem utazom.

Mint mindig, midőn fel volt izgatva, egyenetlen léptekkel járt föl s alá és nem nézett rám.

— Valóban, én nem értelek téged, — mondám, megállva helyemen és szemeimmal követve őt, — te azt mondod, hogy te mindig oly nyugodt vagy (ő ezt soha sem mondotta). Miért beszélsz velem így különösen? Érted kész vagyok föláldozni ez élvezetet és te oly gúnyorosan, a mint velem még soha sem beszéltél, kívánod tőlem, hogy menjek el a bálba.

— Nos hát! Te *áldozatot* hozasz nekem (ezt a szót különösen kiemelte) én is azt hozok neked, mi kell ennél több? A nagylelkűség harcza. Van-e ennél nagyobb családi boldogság?

Először hallottam tőle így kegyetlenül gúnyoros szavakat. És gúnyora nem szégyenített meg, hanem felbőszített, és kegyetlensége nem ijesztett meg, hanem reám is átment. Ő mondta-e ezt, ki mindig került a nagy szavakat egymás-közi viszonyunkban, mindig őszinte és egyszerű volt? És mi okból? Azért, mivel valóban föl akartam érte áldozni az élvezetet, miben semmi roszt sem tudtam látni, és azért, hogy csak egy perczel ez előtt annyira szerettem és értettem őt. Szerepeink ki voltak cserélve, — ő kikerülte az egyenes és őszinte szavakat, én kerestem azokat.

— Te igen megváltoztál, — mondám én sóhajtva, — mit vétettem én ellened? Nem az estély, de valami más, régi fekszik szíveden. Miért nem vagy őszinte? Nem magad féltél-e

az előtt a tettétéstől? Mondd ki egyenesen, mivel vádolsz engemet? „Valamit majd csak mond,“ gondolám magamban, önérzettel tekintve arra, hogy semmit sem vethet szememre, egész téli magamviselete miatt.

A szoba közepére léptem, úgy hogy közel kénytelen volt elmenni mellettem és rá tekintettem. Ő hozzám jön, megölel és mindennek vége lesz, ez jutott eszembe és szinte sajnáltam, hogy elmúlik az alkalom arra, hogy bebizonyítsam, miszerint neki nincs igaza.

— Te még most sem érted? — mondá ő.

— Nem.

— Nos hát majd megmondom én.

— Én undorodom, először életemben undorodom attól, a mit érzek és a mit nem vagyok képes nem érezni. — Ő megállapodott láthatólag megíjvedve szózata durva hangzásán.

— De hát mit jelent ez? — kértem én, szemeimben a harag könnyeivel.

— Undorodom attól, hogy a herczeg téged csinosnak talált, és hogy te e miatt futsz elébe, megfélelkezve férjedről, magadról és a női tisztességről, és nem akarod érteni azt, hogy mit kell érezni miattad férjednek, ha benned magadban nincs meg az önméltóság érzete; ellenkezőleg te azt hozod fel férjednek, hogy *áldozatot* hozasz, vagyis „ő fenségének tetszését kinyerni ugyan rám nézve nagy szerencse, de én ezt *föláldozom* neki.“

Minél tovább beszélt, annál jobban megharagudott saját szavai hallatára, és hangja mérgesen, kegyetlenül és durván hangzott. Soha sem láttam őt így és nem vártam, hogy így fogom látni; vérem szívemhez tolt, féltem és egyszersmind a meg nem érdemlett szégyen és megsértett önérzet érzése hozott fölindulásba és meg akartam magamat rajta boszúlni.

— Már régen vártam ezt, — mondtam én, — beszélj csak, beszélj.

— Nem tudom, mit vártál, — folytatá ő, — én csak a legrosszabbat várhattam, mindennap látva téged e szennyben, ünnepek, fényűzés és ostoba társaság között, és megérttem . . . Megérttem azt, hogy ma oly fájdalmat éreztem és úgy szégyeneltem magamat, mint még soha; fájdalmat éreztem magamért, midőn a te barátnőd szennykes kezeivel belemarkolt szívembe

és elkezdett beszélni féltékenységről, az én féltékenységemről, ki iránt? egy oly ember iránt, kit sem én, sem te nem ismerünk. És te mintegy készakarva nem akarsz megérteni engem és áldozatot akarsz hozni nekem, mivel? . . . Szégyenlem magamat miattad, a te lealjasodásod szégyen! . . . Áldozat! — ismétlé ő.

„Íme! ez tehát a férfi fölénye,“ gondolám én. „Megsérti és lealacsonyítja a nőt, ki semmit sem vétett. Ez tehát a férfi előjoga, de én meg nem hajlok előtte.“

— Nem, én semmit sem áldozok föl neked, — mondtam én, érezve a mint természetellenesen tágult orrom és a vér elhagyta arczomat. — Elmegyek szombaton az estélyre és minden esetre el fogok menni.

— És adjon isten neked sok élvezetet, csakhogy köztünk mindennek vége! — kiálta ő már visszatartatlatlan dühének kifakadásában. — Bolond voltam, hogy . . . kezdé újra, de ajkai rángottak, és látható erőfeszítéssel tartóztatta vissza magát, hogy ki ne mondja azt, a mit elkezdett.

Én féltem tőle és gyűöltem őt e perczben. Sokat akartam neki mondani és meg akartam boszúlni sértéseit; de ha felnyitottam volna szájamat, sírva fakadtam volna és megaláztam volna magamat előtte. Hallgatva mentem ki a szobából. De alig szüntem meg hallani lépteit, midőn egyszerre elborzadtam attól, a mi köztünk történt. Rettentő volt az rám nézve, hogy örökre elszakadjon e viszony, mely összes boldogságomat alkotta és vissza akartam térni. De eléggé megnyugodott-e már arra, hogy megértsen, ha hallgatva nyújtom feléje kezemet és szeme közé nézek? gondolám. Meg fogja-e érteni nagylelkűségemet? Hát ha bánatomat tettetésnek fogja nevezni? Vagy ha az igazság öntudatával és büszke nyugalommal fogadja megbánásomat és úgy bocsát meg? És miért, miért? ő, kit én annyira szerettem, oly kegyetlenül miért sértett meg engem?

Nem hozzá, hanem saját szobámba mentem, hol sokáig maradtam egyedül és sírtam, borzadva emlékeztem vissza minden szavára a köztünk lefolyt szóváltásnak, fölcserélve azon szavakat másokkal, adva hozzájuk másokat, jobbakat és ismét rémülve és a sértődés érzetével emlékeztem vissza arra, a mi történt. Midőn este kijöttem a theához és Sz. előtt, ki vendégünk volt, találkoztam férjemmel, éreztem, hogy a mai naptól

kezdve egy mélység nyílt meg közöttünk. Sz. kérdé tőlem, hogy mikor utazom el? Nem voltam képes felelni.

— Kedden, — felelé férjem, — még R. grófné estélyére elmegyünk. Úgy-e el fogsz menni? — kérdé tőlem.

Megijedtem hangjának egyszerű hangzatán és félénken tekintettem férjemre. Szemei egyenesen rám voltak szögezve, tekintete gonosz és gúnyoros, hangja sima és hideg volt.

— Igen, — feleltem én.

Este, midőn egyedül maradtunk, ő hozzám jött és felém nyújtá kezét.

— Feledd el, kérlek, mind azt, a mit mondtam, — mondá.

Megfogtam kezét, arczomon reszkető mosoly ült, és könnyeim a kicsordulásra készen állottak szemeimben, de ő elvonta kezét, és mintegy félve az érzékeny jelenettől, helyet foglalt egy karszékben, meglehetősen távolságban tőlem. „Talán még mindig azt hiszi, hogy igaza van?” gondolám én, és a kész magyarázat és kérelmem, hogy ne menjünk az estélyre, fönnakadt nyelvemen.

— Meg kell írni anyámnak, hogy elhalasztottuk az elutazást, — mondá, — mert ő e miatt nyugtalanokdnék.

— És mikor gondolod, hogy jó lesz utaznunk? — kérdém én.

— Kedden, az estély után, — felelé.

— Reménylem, hogy ez nem miattam van, — mondám én, mi közben szeme közé néztem, de szemei csak néztek és nem mondtak semmit, mintegy el voltak fátyolozva előlem. Arcza egyszerre öregnek és kellemetlennek tűnt föl előttem.

Elmentünk az estélyre és köztünk, úgy látszott, a jó, barátságos viszony ismét helyre állott; de e viszony egészen más volt, mint az előtt.

Az estélyen a hölgyek körében ültem, midőn a herczeg hozzám jött, úgy, hogy föl kellett állanom, hogy beszéljek vele. Fölállva, akaratlanul kerestem szemeimmal férjemet és láttam, hogy ő a terem másik feléről nézett rám és elfordult. Én egyszerre úgy elszégyenlettem magamat és oly fájdalom fogott el, rosszul éreztem magamat és arczom és nyakam is elpirúlt a herczeg tekintete alatt. De állva kellett maradnom

és meg kellett hallgatnom, mit mondott, mi alatt felülről nézett rajtam végig. Beszélgetésünk nem soká tartott, neki nem volt helye, hova leülhetett volna mellém és valószínűleg érezte is, hogy nem kellemes érzést okoz a vele való beszélgetés. Beszéltünk az utolsó bálról, kérdezte, hol töltöm a nyarat, stb. Elválva tőlem azt az óhaját fejezte ki, hogy szeretne férjemmel megismerkedni, és én láttam, mint jöttek össze és beszéltek együtt a terem másik felében. A herczeg valószínűleg rólam mondott valamit, mert beszéd közben mosolyogva fordult felém.

Férjem hirtelen fellángolt, mélyen meghajtotta magát, és ő hagyta el a herczeget. Én is elpirúltam és szégyenlettem, ha elgondoltam, minő véleményben lehet a herczeg felőlem és különösen férjem felől. Azt hittem, hogy mindenki észre vette ügyetlen feszességemet, midőn a herczeggel beszéltem és hogy észre vették férjem különös tettét is; isten tudja mire magyarázhatják majd ezt; talán tudják már férjemmel folytszóváltásomat is? Férjem unokahugával mentem haza és az úton beszéltünk vele férjemről. Én nem bírtam tartóztatni magamat és elmondtam mindent, a mi köztünk e szerencsétlen estély következtében történt. Ő megnyugtatott engem, mondá, hogy ez épen semmit sem jelentő, igen sokszor előforduló vita, mely semmi nyomot sem hagy maga után; kifejtette az ő szempontjából férjem jellemét; úgy találta, hogy ő igen kevésbé közlékeny és büszke; én igazat adtam neki, és úgy tetszett, hogy nyugodtabb lettem és most magam is jobban értem férjemet.

De azután, miután ketten egyedül maradtunk férjemmel, e fölőtte kimondott ítélet mint bűn nyomta lelkiismeretemet, és éreztem, hogy a mélység, mely bennünket egymástól elválasztott, még nagyobbá vált.

III.

E naptól fogva egészen megváltozott életünk és egymáshoz való viszonyunk. Nem éreztük már oly jól magunkat, ha egyedül voltunk, mint az előtt. Voltak kérdések, melyeket kikerültünk és ha még valaki volt jelen, könnyebben esett egymással beszélünk, mint ha egyedül voltunk. Mihelyt a

falusi életre vagy a bálra fordúlt a szó, szemeinket mintha füst fődte volna el és kellemetlenül esett egymásra néznünk. Mintha mind ketten éreztük volna, merre van a mélység, mely elválaszt bennünket egymástól és féltünk közel menni hozzá. Én meg voltam róla győződve, hogy ő büszke, hirtelen haragos és hogy arra kell jobban vigyáznom, hogy ne sértsem meg gyöngé oldalát. Ő meg volt győződve arról, hogy én nem tudok élni a társaságon kívül, hogy a falusi élet nem nekem való, és hogy e szerencsétlen ízlésnek alá kell magát rendelnie. És mind ketten kikerültük az egyenes beszédet e tárgyak fölött és mind ketten hamisan ítéltük meg egymást. Rég megszűntünk egymásra nézve a legtökéletesebb emberek lenni a világon és összehasonlításokat tettünk másokkal és titokban elítéltük egymást. Elutazásunk előtt megbetegedtem és a helyett hogy falura mentünk volna, egy nyári lakba költöztünk, honnét férjem egyedül utazott el anyjához. Midőn ő elutazott, már annyira jobban éreztem magamat, hogy elmehettem volna vele, de ő rábeszélte, hogy maradjak, mert ő nem ugyan egészségem miatt aggódott, de attól félt, hogy nem jól fogjuk magunkat falun érezni; én nem nagyon ellenkeztem és maradtam. Nélküle minden üresnek, magánosnak tetszett, de midőn visszatért, azt tapasztaltam, hogy életemhez ő sem adja már azt, a mit az előtt adott. Előbbi viszonyunk, midőn minden vele nem közlött gondolat és benyomás vétekként tűnt föl előttem, midőn minden tettét, szavát a tökély példányképeként, tetőpontjának tartottam, midőn az örömtől bármin is nevetnünk kellett, ha egymásra néztünk, e viszonyunk úgy átváltozott észrevétlenül mássá, hogy magunk sem vettük észre, mikor vette ez kezdetét. Mind kettőnknek különös érdekeink, gondjaink támadtak, melyeket már nem igyekeztünk közöseké tenni. Már megszűnt bántani minket az, hogy mindegyikünknek megvan a saját, a másiktól idegen világunk. Hozzá szoktunk e gondolathoz és egy év leforgása után szemeinket sem homályosította már el a füst, midőn egymásra néztünk. Eltűntek végkép velem szemben jó kedvének kitörései és gyermeksége, eltűnt elnézése és közönye, mi engem az előtt ingerelt, nem volt meg többé mélyen beható tekintete, mely az előtt megzavart és egyszersmind örömet szerzett, megszűntek az együtt való imák és föllelkesülések, nem is gyakran láttuk egymást, ő folytonosan utazgatott és nem aggódott, nem saj-

nált engem magamra hagyni; én folytonosan a nagy világban éltem, hol nem volt rá szükségem.

Jelenetek, viták nem fordultak elő köztünk többé, én igyekeztem kedvében járni, ő minden kívánságomat teljesítette, és mi talán szerettük is egymást.

Ha egyedül maradtunk, a mi ritkán történt, nem éreztem vele sem örömet, sem felindulást, sem zavart; úgy tetszett, mintha magamban egyedül lennék. Nagyon jól tudtam azt, hogy ez férjem, nem valami új, szokatlan ember, de jó ember; férjem, kit úgy ismertem, mint magamat. Meg voltam róla győződve, hogy tudtam mindent, mit tesz, mit mond, miként tekint; és ha ő úgy tett vagy tekintett, a hogy én nem vártam, már nekem úgy tetszett, hogy ezt ő hibázta el. Tőle semmit sem vártam többé. Egy szóval, ő az én férjem volt és egyéb semmi. Nekem úgy tetszett, hogy ennek úgy is kell lennie, hogy más viszony nem létezik és hogy köztünk sem volt soha. Midőn ő elútazott, különösen eleinte, egyedül éreztem magamat és féltem és távollétében jobban éreztem az ő támaszának jelentőségét; ha megérkezett, örömben nyakába borúltam, ámbár két óra múlva tökéletesen elfeledtem ezt örömet és semmiről sem tudtam vele beszélni. Csak a csendes, mérsékelt gyöngédség perceiben, melyek köztünk előfordultak, csak akkor tetszett nekem úgy, hogy valami nincs helyén, hogy valami fáj szívemnek és úgy tetszett, hogy ezt az ő szemeiben is olvastam. Éreztem a gyöngédség azon határát, mely határig ő mintha nem akart volna, én pedig nem tudtam eljutni. Néha ez megszorított, de én csak ritkán jutottam hozzá, hogy bármi felől is gondolkozzam és azon voltam, hogy a mindig készen álló szórakozásokba temessem e bánatot, melyet e homályosan érzett változás okozott. A társas élet, mely eleinte elszédített fényével és önérzetemnek való hízélgésével, csakhamar egészen hatalmába ejtette hajlaimaimat, szokássá vált, rám rakta bilincseit és elfoglalta lelkemben mind azt a helyet, mely az érzelemnek volt fennhagyva. Soha sem maradtam egyedül és féltem helyzetemről gondolkozni. Egész időm, késő reggeltől késő estelig el volt foglalva és nem az enyim volt még akkor sem, ha otthon maradtam. Ez nekem már nem szerzett örömet, de nem is untatott, és úgy tetszett, hogy ennek úgy és nem másként kell lenni mindig.

Így múlt el három év, mely alatt egymáshoz való viszonyunk ugyanaz maradt, mintegy megállapodott, megkövült és sem jobbra, sem rosszabbra nem változhatott. E három év alatt családi életünkben két fontos esemény történt, de egyik sem változtatta meg életmódomat. E két esemény volt: első gyermekem születése és Szemenowna Tatjana halála. Eleinte az anyai érzés oly erővel ragadott meg, és oly váratlan lelkesedést támasztott bennem, hogy azt hittem, miszerint új élet kezdődik rám nézve; de két hónap múlva, midőn ismét elkezdtem kijárni, ez érzés mind inkább gyöngült, szokássá és a kötelesség hideg teljesítésévé vált. Férjem ellenkezőleg, első fiunk születése óta ismét az előbbi egyszerű, nyugodt, otthon ülő ember lett és előbbeni gyöngédségét és derűtségét átvitte fiára. Gyakran, midőn báli ruhámban bejöttem a gyermekszobába, hogy keresztet vessek éjszakára gyermekemre és ott találtam férjemet is, észrevettem, hogy tekintete mintegy szemrehányólag és szigorú jelentőséggel függ rajtam és lelkiismeretfurdalást éreztem e miatt. Hirtelen elborzadtam gyermekem iránti közönyöm miatt és azt kérdeztem magamtól: hát én rosszabb vagyok, mint más nők? De mit tegyek? gondoltam, szeretem fiamat, de nem ülhetek mellett egész nap-hosszant, ez úntat; hogy pedig tettessem magamat, azt semmennyiért sem teszem. Férjemre nézve anyjának halála nagy bánat volt; neki nehezebbre esett anyja után Nikolszkóban élni, de, ámbár én is sajnáltam anyósomat és együtt éreztem férjemmel bánatát, ez után mégis kellemesebben és nyugodtabban éreztem magamat falun. E három évet legnagyobb részt a városban töltöttük, falura csak egyszer mentem két hónapra és a harmadik év után külföldre utaztunk.

A nyarat fürdőhelyen töltöttük.

Én akkor huszonegy éves voltam, vagyoni állásunk, mint én hittem, virágzó állapotban volt, a családi élettől nem igényeltem többet azon túl, a mit az valóban nyújtott; mindnyájan, kiket ismertem, véleményem szerint, szerettek engem; egészségem jó volt, öltözékem a legjobb volt a fürdőben, azt tudtam, hogy csinos voltam, az idő gyönyörű volt, a szépség és kiválóság bizonyos légköre vett körül és én igen derült valék. Nem oly módon voltam derült, mint egykor Nikolszkóban, midőn éreztem, hogy magamban van boldogságom, hogy azért vagyok boldog, mivel megérdemeltem, hogy bol-

dogságom nagy, de még annak nagyobbá kell lennie, hogy mindig és mindig csak több boldogságot kívántam. Akkor az más volt; de e nyáron is jól éreztem magamat. Nem kívántam semmit, nem reméltem semmit, nem féltem semmitől és életem, úgy látszott, egész és lelkiismeretem, úgy tetszett, nyugodt volt. Azon idény ifjúsága között nem volt egy sem, kit valamiként kitüntettem volna a többi fölött, vagy csak az öreg K. herczeg, a mi követünk fölött is, ki meg szokott engem látogatni. Egyik ifjú volt, a másik öreg, az egyik szőke angol, a másik barna kis szakállú francia, mindegyik egyenlő volt előttem, de mindnyájokra szükségem volt. Ezek mind egyenként, különbség nélkül olyan emberek voltak, kik együttesen alkották azon derült kört, mely engem környezett. Csupán az egy D. olasz marquis vonta magára jobban figyelmemet a többinél azon vakmerőségénél fogva, melylyel irántam bámulatát kifejezte. Nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy velem együtt lehessen, velem tánczolhasson, lovagolhasson, a casinóban lehessen stb. és elmondhassa nekem azt, hogy én szép vagyok. Nehányszor az ablakból láttam őt házunk körül járkálni és ragyogó szemeinek kellemetlen merev tekintete gyakran kénytetett elpirúlnom és félre fordítanom szemeimet. Ő ifjú volt, szép, ízléses öltözkű, és, a mi fő, mosolya és homlokának kifejezése hasonlított férjeméhez, ámbár sokkal szebb nála. Ő meglepett engem e hasonlatosság által, ámbár a marquishnál egészben, ajkaiban, tekintetében, hosszú állában, férjem jósága és eszményi nyugodtsága helyett valami durvaság, állatiasság mutatkozott. Én akkor azt véltem, hogy szenvedélyesen szerelmes belém és büszke szánakozással gondoltam néha rá. Néha meg akartam őt nyugtatni, be akartam őt vezetni a félig barátságos meghittség hangulatába, de ő élesen visszaütött magától minden ilyen kísérletet és folyvást kellemetlenül érintett engem ki nem vallott, de minden perczen kivallható szenvedélyével. Ámbár be nem vallottam magamnak, de féltem ez embertől és akaratom ellen gyakran gondoltam rá. Férjem ismerős volt vele, de még hidegebben és rátartóbban viselte magát irányában, mint többi ismerőseim irányában, kikre nézve ő nem volt egyéb, mint nejének férje. Az idény vége felé megbetegedtem és két hétig nem mehettem ki a házból. Midőn betegségem után először mentem ki este a zenéhez, ott hallottam, hogy a rég

várt, szépségéről ismeretes lady S. megérkezett. Körülem kör alakult, örömmel üdvözöltek, de még nagyobb kör alakult a megérkezett arszlánnő körül. Körülöttem mindnyájan csak róla és szépségéről beszéltek. Megmutatták öt nekem, és valóban gyönyörű volt, de engem kellemetlenül érintett arcának önbizalma és én ezt megmondtam. Az napon nekem minden unalmasnak tetszett, a mi máskor mulattatót. Másnap lady S. egy kirándulást rendezett a várba, a melyben való részvéteimet megtagadtam. Majdnem senki sem maradt velem és szemeimben minden végkép megváltozott. Minden és mindenki ostobának és unalmasnak tetszett, szerettem volna sírni, gyorsan bevégezni a fürdő használatát és haza utazni Oroszországba. Lelkemben valami roszt érzés támadt, de még azt magamnak nem vallottam be. Azt hittem, gyöngélkedem és megszűntem a nagy társaságba járni, csak reggel mentem néha sétálni, egyedül a forráshoz vizet inni, vagy L. M.-el, egy orosz ismerős nőmmel rándultam ki a vidékre. Férjem ez időben nem volt velem; ő néhány napra Heidelbergbe ment, várva az én fürdésemm bevégeztét, hogy Oroszországba menjünk vissza és csak ritkán jött el hozzám.

Egyszer lady S. az egész társaságot vadászni vitte ki, és én L. M.-el a várba mentem. Míg lépést haladt kocsink fölfelé a kanyargó országúton, a százados vad gesztenyefák alatt, melyek között látható volt a csinos baden-badeni környék, melyet a nyugvó nap sugarai világítottak meg, oly komolyan beszélgettünk, mint azt még eddig nem tettük soha. L. M., kit már rég ismertem, most először tűnt föl előttem jó, okos asszonyként, kivel lehet mindenről beszélni és kivel kellemes barátságos viszonyban lenni. Beszéltünk a családról, gyermekekről, az ide való élet ürességéről, szeretünk volna Oroszországban falun lenni, és olyan bánatosan, de a mellett jól éreztük magunkat. Ezen komoly érzések hatása alatt értünk be a várba. A falak között árnyas, hűs volt, a romok tetején a nap sugarai csillogtak, léptek és beszélgetők hangjai hallatszottak. A kapun keresztül, mintegy keretben látszott a kedves, de ránk oroszokra nézve hideg badeni tájkép. Leültünk pihenni és hallgatva néztük a lenyugvó napot. A beszéd mind inkább tisztábban hangzott és nekem úgy tetszett, hogy családi nevemet hallottam említeni. Én kezdtem hallgatózni és akaratlanul is meghallottam minden szót.

A hangok ismerősek voltak; D. marquis volt és a francia az ő barátja, kit szintén ismertem. Ők rólam és lady S.-ről beszéltek. A francia összehasonlított egymással és részletezte szépségünket. Ő semmi sértőt sem mondott, de vérem szívembe tolult, midőn szavait meghallottam. Körülmenyesen megmagyarázta mi a szép bennem és mi lady S.-ben. Nekem már gyermekem is van, míg lady S. tizenkilencz éves, nekem szebb a hajam, de ellenben termete lady S.-nek kecsesebb, lady S. nagy úrnő, míg, így folytatta, az ön hölgye egyike azon kis orosz hercegnőknek, kik oly nagy számban kezdenek itt mostanában fellépni. Ő azzal végezte, hogy én igen helyesen teszem, hogy nem kísértem meg a harczot lady S.-el, és hogy én végképen el vagyok temetve Badenben.

— Sajnálom őt.

— Hogyha csak önnel nem akarja magát vigasztalni, — tévé hozzá vad, jókedvű kacagással.

— Ha ő elútazik, én utazom utána, — mondá durván egy olasz jellegű hang.

— Boldog halandó! ő még képes szeretni! — nevetett a francia.

— Szeretni! — mondá a hang és elhallgatott. — Én nem akarok nem szeretni! e nélkül nincs élet. Az életből regényt alkotni, ez az egy jó, a mit tenni lehet. És az én regényem soha sem állapodik meg a közepén, ezt is végig fogom vinni.

— Bonne chance mon ami, — mondá a francia.

Többet már nem hallottunk, mivel egy sarkon befordultak, és mi a más oldalon hallottuk lépteiket. Ők lementek a lépcsőn és néhány perc múlva kijöttek egy oldalkapun és nagyon elesdálkoztak midőn megláttak minket. Én elpirultam, midőn D. marquis hozzám lépett és borzadály futott végig rajtam, midőn kijöve a várból karját nyújtá. Kénytelen voltam elfogadni karját, és mi L. M. után, ki az ő barátjával ment, a kocsit mentünk fölkeresni. Meg voltam sértve az által, mit rólam a francia mondott, ámbár titokban beismertem, hogy ő csak annak adott szavakat, mit én magamban éreztem; de a marquis szavai csudálkozásra indítottak és fájdalmat okoztak nekem durvaságuk miatt. Fájt az, hogy ámbár én hallottam szavait, ő még sem fél tőlem. Undor fogott el, ily közel érezve őt magamhoz; nem nézve rá, nem felelve

neki és karomat igyekezve úgy tartani, hogy az övét ne érintse, sietve mentem L. M. és a francia után. A marquis beszélt valamit a szép kilátásról, a váratlan szerencséről, hogy találkozott velem és még egyebet, de nem hallottam őt. Ez idő alatt én férjemre, fiamra, Oroszországra gondoltam; valami miatt lelkiismereti furdalást éreztem, valami szánakoztam, valamit óhajtottam, és annál jobban siettem haza, a *Hôtel de Bade* magános szobájába, hogy körülményesen átgondolhaszam mind azt, mi csak az imént szülemlett lelkemben. De L. M. csendesen ment, a kocsihoz még messzire voltunk és az én lovagom, mint nekem tetszett, megátalkodottan lassította lépését, mintha egészen megállapodásra igyekezett volna engem bírni. „Ez nem fog megtörténni!“ gondoltam magamban és határozottan gyorsítottam lépteimet. De ő tényleg visszatartott és még karomat is megszorítá, L. M. megkerült egy szögletet és mi egészen egyedül maradtunk. A félelem kezdett erőt venni rajtam.

— Bocsásson meg, — mondtam én hidegen és ki akartam karomat szabadítani az övéből, de ruhám ujjának csipkéje az ő gombjába akadt. Ő lehajolt és elkezdte kibontani a csipkét, miközben keztyűtlen ujjai karomat érinték. Valami új érzés, a mi nem volt rémület, nem is elégedettség borzongott végig hátamon. Én azon szándékkal néztem rá, hogy hideg tekintetemmel kifejezzem mind azon megvetést, melyet iránta éreztem; de tekintetem nem azt fejezte ki, hanem rémületet és fölindulást. Égő, ragyogó szemei közel arcomhoz, szenvedélyesen letekintettek rám, nyakamra, keblemre, mind két kezével átszorítva tartotta karomat a csukló fölött, nyitott ajkai beszéltek valamit, azt mondták, hogy ő engem szeret, hogy mindene vagyok, és ez ajkak közeledtek hozzám és kezei erősebben szorították karomat és úgy éreztem, mintha égetnének. Tűz futott végig ereimen, szemeim elhomályosodtak, reszkettem és a szó, melylyel el akartam őt tiltani, torkomon akadt. Egyszerre csókot éreztem arcomon, mire egész testemben reszketve és elhülve megállottam és rá néztem. Nem levén erőm sem beszélni, sem megmozdulni, elborzadva vártam és óhajtottam valamit. Ez tartott egy pillanatig. De ezen pillanat borzasztó volt! Átláttam rajta egészen e pillanatban. Annyira érthető volt előttem arca; szalmakalapja alól kilátzó lapos, alacsony homloka, mely fér-

jem homlokához hasonlított, szép, egyenes orra, kitágult orr-
likaival, hosszú hegyesre kifent bajusza és a szakáll, simára
borotvált arca és lesült nyaka. Gyűlöltem őt, féltem tőle,
annyira idegen volt ő rám nézve; de e perczen erős vissz-
hangra talált bennem az idegen gyűlölt ember indulatja és
szenvedélye. Legyőzhetetlen vágyam támadt átadni magamat
ezen szilárd, üde száj csókjának, ezen fehér, vékony erekkel
ellátott, gyűrűs újjú kezek ölelésének. Erővel vonzott valami,
hogy lehajtott fővel rohanjak a tiltott gyönyörök örvényébe,
mely előttem ily rögtön megnyílt.

„Én oly szerencsétlen vagyok, hadd gyűljön hát össze
mindig több és több szerencsétlenség fejem fölött.“

Ő egyik karjával megölelt engem és lehajlott arczo-
mhoz. „Csak hadd szálljon még több és több szégyen és bűn
fejemre.“

— Je vous aime, — susogta ő oly hangon, mely férjemé-
hez annyira hasonlított. Férjem és gyermekem jutottak
eszembe, mint rég volt drága lények, kikkel minden összeköt-
tetésem megszűnt. De egyszerre L. M. hangja hallatszott a
fordulathoz, engem szólított. Én föleszméltem, kiragadtam
karomat a marquis karjából és rá nem nézve többé, csaknem
futva értem L. M.-hez. Beültünk a kocsiba és csak ott néztem
vissza a marquisra. Ő levette kalapját és mosolyogva kérde-
zett valamit. Ő nem értette azon kimondhatatlan undort,
melyet éreztem iránta e pillanatban.

Életem oly boldogtalannak tűnt föl előttem, a jövő oly
reménytelennek, a múlt oly sötétnek látszott. L. M. beszélt
hozzám, de én nem értettem szavait. Úgy tetszett, hogy ő
csak szánalomból beszélt velem, hogy elfödje a megvetést,
mit irántam érzett. Minden szavában, minden tekintetében
véltém látni e megvetést és sértő sajnálkozást. A csók szé-
gyenletesen égette arczomat és férjem és gyermekem emléke
elviselhetetlen volt. Egyedül maradván szobámban azt remél-
tem, hogy átgondolhatom helyzetemet, de féltem egyedül
lenni. Nem ittam meg a theát, melyet fölhordtak, és
magam sem tudtam miért? lázas sietséggel fogtam rögtön a
készülődéshez, hogy az esteli vonattal még elutazhassam
Heidelbergbe férjemhez. Midőn komornámmal beültünk az
üres vagonba, a gép megindult, és az üde lég illatozott rám
az ablakból, akkor kezdtem föleszmélni és tisztábban elgon-

dolni múltamat és jövőmet. Egész házas életem, Pétervárra való utazásunktól kezdve, egyszerre új világításban tűnt föl előttem és szemrehányásként nehezedett lelkiismeretemre. Először emlékeztem elevenen az első időre, melyet falun töltöttünk, terveinkre, először jutott eszembe ez a kérdés: vajon férjem örömei miben állottak ez idő alatt? És én bűnösnek érzem magamat irányában. De hát miért nem tartóztatott ő föl engem, miért alakoskodott előttem, miért kerülte a magyarázatot, miért sértett meg? Miért nem használta föl szerelmének hatalmát fölöttem? Vagy talán nem szeretett engem? De bár mennyire ő volt is a hibás, egy idegen férfi csókja ott volt arczomon és én éreztem azt. Minél közelebb és közelebb jutottam Heidelberghez, annál világosabban elképzeltem férjemet és annál félelmetesebbnek tetszett a bekövetkezendő viszontlátás. Mindent, mindent el fogok neki mondani, kísérve a megbánás könnyeivel, gondolám én, és ő meg fog nekem bocsátani. De magam sem tudtam, mi az a minden, mit neki mondani fogok, és magam sem hittem, hogy ő meg fog nekem bocsátani.

De alig hogy beléptem férjemhez szobájába és alig hogy megláttam nyugodt, ámbár csudálkozó arczát, mindjárt éreztem, hogy nincs mit mondanom neki, nincs mit bevallanom előtte és nincs miért kérni bocsánatát. A kimondhatlan bánat és megbánásnak egyedül magamban kell elzárva maradni.

— Mi jutott eszedbe? — mondá ő, — én holnap akartam hozzád menni. — De közelebbről nézve meg arczomat, mintegy megdöbbenni látszott. — Mi történt veled? mi bajod? — kérdé.

— Semmi, — felelém én, alig tartóztathatva vissza könyeimet. — Végleg elhagytam Badent. Menjünk bár holnap vissza Oroszországba.

Ő elég hosszasan nézett rám hallgatva, figyelmesen.

— De mondd el hát, mi történt veled? — mondá.

Én akaratlanul elpirúltam és elfordítám szemeimet. Az ő szemeiben a sértett önérzet és harag csillámlott föl. Megijedtem azon gondolatoktól, melyek benne támadhatnak, és a tettetés oly erejével, melyet magam sem tettem föl magamban, ezt mondtam:

— Semmi sem történt, egyszerűen unalmas és komor kezdett lenni az egyedüllét, és sokat gondoltam életmódunkra

és rád. Már oly rég vétkezem irányodban! Miért utazol velem oda, hova nem kívánsz menni? Már rég vétkezem irányodban! ismétlém én, és a könyvek ismét szemeimbe tolultak. — Menjünk falura és örökre.

— Ah! kedvesem, kímélj meg az érzékeny jelenetek-től, — mondá ő hidegen, — hogy te falura akarsz menni, az igen szép, mert pénzünk is kevés van, de hogy örökre, ez csak képzelődés. Tudom én, hogy te ott nem élhetsz. Igyál inkább theát, az jobb lesz, — fejezte be fölkelve, hogy csengessen a szolgának.

Elgondoltam mind azt, a mit ő gondolhatott felőlem és fájdalmasan sértve éreztem magamat azon borzasztó gondolatok által, melyeket neki tulajdonítottam, midőn hitetlen és mintegy szégyenlős tekintetével találkoztak szemeim. Nem, ő nem akar és nem képes engem érteni! Azt mondva, hogy elmegyek megnézni a gyermeket, kimentem szobájából. Egyedül óhajtottam maradni és sírni, sírni, sírni.

IV.

A régen nem fűtött üres nikolszkojei ház újra föléledt, de nem éledt föl az, a mi az előtt élt benne. Anyósom már nem élt, és mi egyedül voltunk férjemmel. De most nem csak, hogy nem óhajtottuk az egyedüllétet, sőt az feszessé tett bennünket. A tél annyival rosszabbul múlt el rám nézve, mivel beteg voltam és csak második fiam születése után gyógyultam föl. Viszonyom férjemhez csak oly hidegen barátságos maradt, a milyen városi életünk alatt volt, de falun minden padlódeszka, minden fal, pamlag arra emlékeztetett engem, hogy mim volt ő nekem és mit vesztettem el. Mintegy meg nem bocsátott megbántás választott szét bennünket, mintha ő büntetett volna valamiért és e mellett úgy tenne, mintha észre sem venné. Bocsánatot kérni nem volt miért, szánalmat kívánni nem volt alkalom: ő csak azzal büntetett engemet, hogy nem adta át magát nekem egészen, nem adta át egész lelkét, mint az előtt; de senkinek és semminek sem szentelte ő azt, mintha már nem is volna neki. Néha az a gondolatom jött, hogy ő csak tetteti magát ilyennek azért,

hogy kínozzon engem, és hogy benne még él az előbbi érzélem, mit én igyekeztem újra fölélesztetni. De ő mindenkor mintha kerülte volna a nyíltszívűséget, mintha engem tartott volna a tettetés gyanújában és mint nevetségestől, félne minden érzésnyilvánítástól. Tekintete és hangja ezt fejezték ki: mindent tudok, mindent, nincs miért beszélned, azt is tudom, a mit akarnál mondani. Azt is tudom, hogy te mást mondasz, mint a mit teszesz. Eleinte sértve éreztem magamat a nyíltságtól való félelme által, de később hozzá szoktam azon gondolathoz, hogy ez nem színlés, de az őszinteség szükségének nem érzete. Nyelvem most nem hajlott volna arra, hogy egyszerre azt mondjam neki, hogy szeretem őt, vagy hogy az imádság fölolvására kérjem, vagy hívjam hallgatni zongorajátékomat. Köztünk már az illem ismert szabályai voltak érezhetők. Mi mind ketten különvált életet éltünk. Ő dolgaival volt elfoglalva, melyekben nem volt szükség és nem is óhajtottam részt venni, én tétlenségembe voltam elmerülve, mi nem sértette és nem szomorította őt mint az előtt.

De elérkezett a tavasz. Kata Szónyával kijött falura nyaralni, nikolszkojei házunkat elkezdték kijavítani és mi átmentünk lakni Pokrowszkojébe. Az öreg pokrowszkojei ház ugyanaz volt terraceával, a világos teremben elhelyezett szét-húzó asztalával és zongorájával és az én régi, fehér függönyös szobácskámmal és az én, mintegy itt feledett leánykori ábrándjaimmal. E szobában két ágyacska volt, az egyik, melyben annak előtte én aludtam és melyben esténként keresztet vetettem hánykódó nagyobbik fiamra, és a másik, melyből Ványa arcácskája kandikált ki. Keresztet vetve reájuk gyakran megállottam a csendes szoba közepén és e szögletek, függönyök és falak mögül föltámadtak a régi, elfeledett, ifjúkori álmokképek. A régi hangok kezdtek gyermekes dalokat énekelni. És hol vannak ez álmokképek? hová lettek e kedves, édes dalok? Megtörtént mind az, a mit egykor remélni is alig mertem. A homályos összefolyó ábrándok valósággá váltak és a valóság súlyos, ügyes-bajos, örömtelen létté lett. Pedig itt minden ugyanaz: ugyanazon kert látszik az ablakból, ugyanazon gyepp, ugyanazon gyalog út, ugyanazon pad amott a mélység mellett, ugyanazon csalogányének hallatszik a forrás mellől, ugyanazok az orgonabokrok teljes virágzásukban és ugyanazon hold süt a házra; és mégis minden oly borzasztóan,

oly kimondhatatlanul megváltozott! oly hideg mind az, a mi oly drága, oly rokonszenves lehetne! Csak úgy ültünk Katával csendesen együtt a nappali szobában és róla beszéltünk. De Kata arcza ránczos lett, megsárgult, és szemei nem ragyognak az örömtől és reménytől, de rokonszenves bánatot és sajnálkozást fejeznek ki. Mi nem lelkesedünk érette mint régente, mi ítélünk fölötte; nem bámulunk azon, hogy miért vagyunk oly boldogok és nem óhajtjuk úgy mint régente, az egész világnak elmondani gondolatainkat; mint az összeesküvők suttogva beszélünk egymással és százszor kérdjük egymástól, hogy miért változott minden oly komorrá? És ő mindig a régi, csak szemöldei között mélyebb a ráncz, halántékán több az ősz haj, de a mély, figyelmes tekintetet felhő fűdi el előlem. Minden ugyanaz, magam is ugyanaz vagyok, csakhogynincs bennem szerelem, sőt még a szerelem óhaja sincs. Nincs szükség a fáradozásra, nincs önelégültség. És oly távoliaknak és lehetetleneknek tetszenek nekem a régi vallásos lelkesedések és a régi férjem iránt érzett szerelem, és a régi kerekdeden egész élet. Most nem értettem volna meg azt, a mi az előtt oly világosnak és helyesnek tetszett: az a boldogság, mit érzünk, ha másért élünk. Minek másért? midőnmagamért sem óhajtok élni?

Egészen elhagytam a zenét azon időtől fogva, midőnPétervárra utaztunk; de most a régi zongora és a régi hangjegyek ismét kedvesek lettek előttem.

Egyik nap gyengélkedtem, egyedül maradtam otthon; Kata és Szónya férjemmel együtt elmentek Nikolszkojebemegnézni az új építkezéseket. A theaasztal föl volt terítve, én lementem és várva rájuk a zongora mellé ültem. Fölnyitottam a *quasi una fantasia* szonátát és elkezdtem játszani. Senkit sem lehetett látni vagy hallani közelemben, az ablakok a kertre nyíltak és az ismerős, komoran magasztos hangok megszólaltak a szobában. Elvégeztem az első részt és egészen öntudatlanul, régi szokás szerint azon sarokra tekintettem vissza, melyben régente ő szokott ülni, midőnmagamért sem óhajtok élni? midőnmagamért sem óhajtok élni?

dalmasan gondolva a régre, a vissza nem térőre, és félve gondoltam a jövőre. De előttem mintha semmi sem volna, mintha semmit sem óhajtottam, semmit sem reméltem volna. Talán megvénültem! gondolám, ijedten emelve föl fejemet, és hogy feledjek és ne is gondolkodjam, ismét elkezdtem ugyanazon *andantet* játszani. Istenem! gondolám, bocsásd meg nekem, ha bűnös vagyok; vagy térítsd vissza mindazt, a mi oly szép volt lelkemben, vagy taníts meg, hogy mit tegyek? miként éljek most? Kerekék zörgése hallatszott a fűvön és a tornác előtt, és a terraceon elővigyázó, ismeretes léptek hallatszottak, melyek ismét elenyésztek. De már nem a régi érzés ébredt föl bennem ez ismerős léptekre. Midőn elvégeztem a játékot, a léptek hátam mögött hallatszottak és egy kéz érintette vállamat.

— Milyen okosan tetted, hogy ezt a szonátát játszottad, — mondá ő.

Én hallgattam.

— Te nem theáztál még.

Tagadólag ráztam fejemet és nem néztem vissza reá, hogy ne lássék fölindulásom nyoma, mik arczomon még hátra maradtak.

— Ők tüstént haza jönnek; a ló megbokrosodott és ők gyalog jönnek az országúttól, — mondá ő.

— Várjuk meg őket, — mondám én, és kimentem a terracera, remélve, hogy ő is utánam fog jönni; de ő a gyermekek után kérdezősködött és hozzájuk ment. Jelenléte, egyszerű, jó hangja ismét meggyőzött engem arról, hogy valami elveszett. Mit kívánhatok még? ő jó, szelid, jó férj, jó atya, én magam sem tudom, mi elégíthetne ki engem. Kimentem az erkélyre, leültem a terrace sátra alá ugyanazon padra, melyen eljegyzésünk napján ültem. A nap már lenyugodott, kezdett szürkülni és tavaszi sűrű felhő nehezedett a házra és kertre, csak a fák mögött látszott a tiszta ég egy vékony szegélye az elhomályosodó hajnallal és imitt-amott felvillanó egy-egy csillaggal. Minden fölött a felhő könnyű árnya lengett és minden a csendes tavaszi eső közeledtét várta. A szél elcsendesedett, egyetlen levél, egyetlen fűszál sem mozdult, az orgonavirág illata eltöltötte az egész kertet és terracet oly bőségben mintha az egész lég virágoznék, majd hirtelen meggyengült, majd ismét megerősödött, úgy hogy szemeim lecsu-

kódtak és se látni, se hallani nem óhajtottam semmit ez édes illaton kívül. A georginák és a rózsafák még nem virító ágai mozdulatlanul nyúltak szerte fölkapált fekete ágyaikon, mintha folyton nőnének fölfelé fehérre gyalult karóik mellett, a békák egész erejükből kuruttyoltak együttesen és áthatóan a mélység fölött, mintegy az esőt akarva megelőzni, mely őket bekergeti a vízbe. Egy vékony, meg nem szakított vízi hang uralkodott e lárma fölött. A csalogányok felelgettek egymásnak és hallani lehetett, mint röpkednek nyugtalanul egyik helyről a másikra. E tavaszon ismét megkísértette egy csalogány elhelyezkedni az ablak alatti bokorban és midőn én kijöttem, hallottam, mint repült el a fasorba, honnét egyszer fölcsettogott és elhallgatott, mintha várna valamire.

Hiába igyekeztem magamat megnyugtanni és vártam valamire és sajnáltam valamit.

Férjem lejött és leült mellém.

— Úgy látszik megáznak a mi embereink, — mondta ő.

— Igen, — mondtam én és mind ketten soká hallgattunk.

És a felhő szél nélkül mind mélyebbre ereszkedett; mind csendesebb, illatosabb és mozdulatlanabb lett minden, és egyszerre egy csepp esett le és úgy látszott a terrace vitorlasátora alá ugrott, egy másik a gyalogút kavicsára esett; a levelek megzördültek és sűrű, üde, mindig erősbülő eső kezdett esni. A csalogányok és békák egészen elhallgattak, s az a vékony vízi hang, ámbár távolabbnak tetszett az esőben, de mindig hallható volt a légben és valami madár, talán elfeledkezve magáról a száraz levelek közt, nem messze a terracetól, egyenletesen ejtette ki két egyforma hangját. Férjem fölkel és ki akart menni.

— Hová akarsz menni? — kértem tőle. — Itt oly jól esik ülni.

— Esernyőt és sárczipőt kell küldenem, — felelé ő.

— Nem szükséges, az eső azonnal elmúlik.

Igazat adott nekem és mi ketten egyedül maradtunk a terraceon. En kezemmel rátámaszkodtam a sikamlós nedves karzatra és kihajtottam fejemet. Az üde eső egyenetlenül hullott hajamra és nyakamra. A felhő világosodva és ritkulva kiömlött fölöttünk; az eső egyenletes zúgását fölváltotta az egyes ritka cseppek hullása, melyek fölülről és a levelekről csepegtek alá. A békák alúlról ismét elkezdtek brekegni, a

csalogányok újra kezdtek mozogni, és a nedves gallyak közül kezdtek egymást hívogatni. Előttünk minden megvilágosodott.

— Milyen szép itt! — mondá ő, ráülve a karzatra és végig simítva kezével nedves hajamat.

Ez egyszerű gyöngédség szemrehányásként hatott reám, szerettem volna sírni.

— Mit kívánhat még egyebet az ember? — mondá ő. — Én most oly elégedett vagyok, hogy semmire sem vágyom, tökéletesen boldog vagyok!

„Nem így beszéltél te nekem egykor boldogságodról,“ gondolám én. „Bár mily nagy volt is az, te azt mondtad, hogy mindig mégis, mégis óhajtasz valamit. És most nyugodt és elégtelt vagy, míg az én lelkemben mintha kimondhatatlan megbánás és kisírhatalan könnyek volnának.“

— Én is jól érzem magamat, — mondám én, — de elkomorít épen az, hogy minden oly jó, a mi körültem van. Bennem minden olyan összefüggéstelen, olyan félszeg, mindig akarnék még valamit; pedig itt minden oly szép és nyugodt. Vajon te nálad is nem vegyül-e valami bú a természet élvezéséhez, mintha valami elmúltat óhajtanal?

Levette kezét fejemről és kissé elhallgatott.

— Igen, ez előtt ez velem is megtörtént, különösen tavasszal, — mondá ő, mintha visszaemlékeznék. — Söt éjekeket is töltöttem ébren, vágyakozva és remélve, és ezek jó éjszakák voltak!... De akkor minden előttem volt és most minden a hátam mögött van; most meg vagyok elégedve azzal a mi van, és dicsően érzem magamat, — fejezé ő be oly meggyőződésteljes őszinteséggel, hogy bár mennyire nehezemre esett is ezt hallanom, elhittem neki, hogy az igazat mondja.

— És te semmit sem óhajtasz? — kérdém.

— Semmi lehetetlent, — felelé ő sejtve érzelmemet. — Íme, te töröd fejedet, — tette ő hozzá cizírogatva engemet, mint gyermeket és még egyszer fejemre téve kezét, — te irigyled a fák leveleitől és a növényektől azt, hogy őket az eső megáztatja, te is növény, falevél, eső szeretnél lenni. Míg én csak örülök rajtuk, mint mindenben e világon, a mi ifjú, jó és boldog.

— És nem sajnálsz te semmit, a mi elmúlt? — folytat-

tam én a kérdezést, érezve, hogy szívem mindig jobban és jobban elcsügged.

Ő elgondolkodott és ismét elhallgatott. Láttam azt, hogy ő egészen őszintén akar felelni.

— Nem! — felelé röviden.

— Nem igaz, nem igaz! — mondtam én visszafordulva és szeme közé nézve. — Te nem sajnálod a múltat?

— Nem! — monda ő még egyszer, — én hálás vagyok érte, de nem sajnálom a múltat.

— Talán nem óhajtod azt, hogy ismét visszatérjen — mondtam én.

Ő elfordult és a kertre nézett.

— Nem óhajtom, ép úgy mint nem óhajtom azt, hogy szárnyaim nőjenek, — monda ő. — Nem lehet.

— És nincs semmi kifogásod a múlt ellen? Nem teszesz szemrehányást se magadnak, se nekem?

— Soha! minden úgy volt a legjobban a hogy volt.

— Hallgass ide! — mondtam, megérintve kezét, hogy rám nézzon. — Hallgass ide, miért nem mondtad te nekem soha, hogy én úgy éljek, a hogy neked tetszik, miért nem adtad tudtomra akaratomat, melyet én nem tudtam hasznomra fordítani, miért szüntél meg engem oktatni? Ha csak akartad volna, ha engem másként vezettél volna, semmi, semmi se történt volna, — mondtam én oly hangon, melyben mindig erősebben fejeződött ki a hideg bánat és szemrehányás, nem pedig a régi szerelem.

— Mi nem történt volna? — monda ő csudálkozva fordulva hozzám, — hiszen nincs semmi baj. Minden jól megy. Nagyon jól, — tevé hozzá mosolyogva.

„Talán ő nem érti, vagy a mi még rosszabb, nem akarja érteni,“ gondolám én és a könnyek szemeimbe tolultak.

— Nem történt volna az, hogy semmit sem vétve elled, büntetés közönyöddel, sőt megvetéssel, — mondtam én hirtelen. — Nem történt volna az, hogy minden hibám nélkül, tő egyszerre elvettéd tőlem mind azt, a mi drága volt előttem.

— Mit mondasz, édesem? — monda ő, mintha nem értené, mit beszélek.

— Nem, hagyd kibeszélnem magamat. . . . Te elvontad tőlem bizalmadat, szerelmedet sőt becsüléset; azért nem

hiszem már, hogy most szeretsz engem, ha ahhoz hasonlítom a mi előbb volt. Nem, egyszerre akarok elmondani mindent, a mi oly régen kínoz, — szakítottam újra őt félbe. — Talán bűnös vagyok abban, hogy nem ismertem az életet és te engedted, hogy magam jöjjek rá. . . . Talán bűnös vagyok abban, hogy most, midőn magamtól megtudtam, hogy mi a jó, midőn én, már több esztendeje igyekeztem hozzád visszatérni, te visszataszítasz, mintha nem értenéd, hogy mit akarok és mindig úgy, hogy semmi szemrehányást sem lehet neked tenni, és hogy én nemcsak bűnös, de szerencsétlen is vagyok. Igen, te ismét azon életbe akarsz engem kitaszítani, mely én és a te szerencsétlenségedet fogná okozni.

— Ugyan mivel mutattam én ezt neked? — kérde ő őszinte ijedtséggel és bámulattal.

— Nem te mondtad-e tegnap este, sőt nem ismétled-e szünetlenül, hogy én itt nem tudok megélni, és hogy télire ismét be kell mennünk Pétervárra, mely város gyűlöletes előttem? — folytattam én. — A helyett, hogy támogatnál engem, kikerülsz minden őszinte vallomást, minden nyíltszívű gyöngéd szót. És azután, ha végkép el fogok bukni, te szemrehányást fogsz nekem tenni és örülni fogsz buktomon.

— Hallgass, hallgass, — mondá ő szigorú és hideg hangon, — az nem helyes, a mit te most mondasz. Ez csak azt mutatja, hogy rosszúl vagy hangolva irántam, hogy te nem . . .

— Hogy nem szeretlek téged? mondd ki, mondd ki! — fejezém én be és könnyeim elboríták arczomat. Leültem a padra és elfödtem kendőmmel szemeimet.

„Íme, most megértett!“ gondolám, igyekezve visszatartani zokogásomat, mely fojtogatott. „Elmúlt, elmúlt régi szerelmünk,“ mondá egy hang szivemben. Nem jött oda hozzám, nem nyugtatott meg. Megsértve érezte magát az áltál, a mit mondtam. Hangja nyugodt és száraz volt.

— Nem tudom mit akarsz szememre hányni, — mondá ő, — hacsak nem azt, hogy nem úgy szerettelek mint az előtt.

— Szerettelek! — mondtam én a kendő mögött és keserű könnyeim még bőségesebben hullottak reá.

— Ebben hibás csak az idő és mi magunk. Minden korszaknak megvan a maga módja szeretni. . . . Ő elhallgatott. . . . És megmondd neked az egész igazságot? ha már

őszinteséget kívánsz? Épen úgy, mint azon évben, midőn megismertelek, éjeket töltöttem álmatlanul rád gondolva, és magam alkottam szerelmemet, mely szerelem nőtt folyton szívemben, épen úgy Péterváron és a külföldön nem aludtam borzasztó éjeken át és töprenkedtem, széttéptem e szerelmet, mely kínozt engem. Nem irtottam ki a szerelmet, csak azt, belőle a mi kínozt, megnyugodtam és mégis szeretlek, csak-hogy más nemével a szerelemnek.

— Igen, mert te ezt szerelemnek nevezed, pedig nem egyéb az fájdalomnál, mondtam én, — miért engedted meg nekem, hogy a nagy világban éljek, ha neked az oly károsnak tetszett, hogy a miatt megszűntél engem szeretni?

— Nem a nagy világ miatt volt az, barátom, — monda ő.

— Miért nem használtad fel befolyásodat rám, — folytattam én, — miért nem kötöttél, miért nem öltél meg? Nekem most jobb volna, mint nélkülözni mind azt, a mi boldogságomat alkotta, jól érezném magamat, nem szégyenleném magamat.

Ísmét zokogásban törtem ki és elfödtem arczomat.

Ekkor Kata és Szónya, vígan és vizesen, hangos beszéd közben jöttek a terracera, de meglátva minket, rögtön elhallgattak és kimentek.

Sokáig hallgattunk, midőn ők kimentek; én kisírtam könyeimet és megkönnyebbülve éreztem magamat. Férjemre tekintettem. Ő fejét kezeire támasztva ült és akart valamit mondani feleletül tekintetemre, de csupán mélyen sóhajtott és ismét lehajtá fejét.

Én hozzá mentem és eltávolítottam kezeit. Tekintete gondolatteljesen fordult felém.

— Igen, — monda ő, mintegy folytatva gondolatait. — Mindegyikünknek, különösen nektek nőknek szükséges átélni az élet összes dőreségeit azért, hogy visszatérjünk a valóságos élethez; ebben másnak hinni nem lehet. Te még akkor koránt sem élted át azon bájos, kedves dőreséget, mely után én beléd szerettem, és én engedtem neked azt átélni és éreztem, hogy nincs jogom ahhoz, hogy ebben megakadályozzalak, ámbár én rád nézve már rég elmúlt azon idő.

— Miért élted te át velem és hagytad nekem átélni ezen dőreséget, ha szerettél engem? — kértem én.

— Azért, mert ha akartad volna is nem tudtál volna nekem hinni; neked magadnak kellett rájönnöd és rájöttél.

— Te sokat okoskodtál — mondtam én. — De keveset szeretted.

Ismét elhallgattunk.

— Ez kegyetlenség, a mit te most mondtál, de igaz, — monda ő, hirtelen fölkelve és elkezdve föl s alá járni a terracéon, — igen, ez igaz. Én hibás voltam! — monda ő, megállapodva előttem. — Vagy nem kellett volna megengedni magamnak azt, hogy szeresselek, vagy őszintébben kellett volna téged szeretnem.

— Feledjünk el mindent, — mondtam én félénken.

— Nem a mi elmúlt, az már vissza nem tér, soha vissza nem tér, — és hangja meglágyult, midőn ezt mondta.

— Minden visszatért már, — mondtam én, vállára téve kezemet.

Eltávolítá kezemet és megszorítá azt.

— Nem, én nem mondtam igazat, midőn azt mondtam, hogy nem sajnálom a múltat; én sajnálom, én siratom azon elmúlt szerelmet, mely megszűnt már lenni és mely nem lesz többé soha. Ki a hibás ebben? nem tudom. Maradt szerelem, de nem az, megmaradt a helye, de az egészen meggyengült, nincs már benne erő, lényeg, megmaradt az emlék és a háladatosság; de

— Ne beszélj így, — vágtam én közbe. — Hadd legyen ismét minden, mint ez előtt. . . . Úgy-e lehet? igen? — kérdém én szeméi közé nézve. De szeméi tiszták, nyugodtak voltak és nem néztek mélyen az enyémbe.

Már akkor, midőn beszéltem, éreztem, hogy az lehetetlen, a mit én óhajtok és a mit kértem tőle. Ő mosolygott nyugodt, egyszerű, mint nekem tetszett, öreg mosolygással.

— Mily ifjú vagy te még és én már milyen öreg vagyok — monda ő. — Bennem már nincs az meg, a mit te keressz; minek csaljuk magunkat? — monda ő, folyton mosolyogva.

Hallgatva állottam mellette és nyugodtabban éreztem magamat.

— Nem fogunk azon törekedni, hogy az életet ismételjük, — folytató ő. — Nem fogunk hazudni magunknak. Hogy

pedig nem létezik régi nyugtalanság és rossz indulat, annak hála isten! Nekünk nincs mit keresnünk, nincs miért izgatni magunkat. Mi már megtaláltuk a boldogságot és részünkre abból elég nagy rész jutott. Most már nekünk munkálkodnunk kell és útnak indítanunk ezt ni. — mondá ő, a dajkára mutatva, ki eljött Ványával és megállott a terrace ajtajában. — Úgy van az kedvesem, — mondá ő, magához hajtva fejemet és megcsókolva azt.

Nem szerető, de régi barát csókol meg engemet.

A kertből mindig erősebben és édesebben emelkedett az est hűvössége, mindig ünnepélyesebbé váltak a hangok és a csend és az égen gyakrabban gyúltak fel a csillagok. Férjemre néztem és egyszerre megkönnyebbülve éreztem magamat; mintha kivették volna belőlem azt a beteg erkölcsi ideget, mely szenvedést okozott nekem. Egyszerre villágoosan és nyugodtan éreztem, hogy amaz időbeli érzés visszatérhetetlenül elmúlt, mint elmúlt amaz idő és hogy újra fölidézni azt nem csak hogy nem lehetséges, de terhes is lett volna. Végre is oly nagyon jó lett volna azon idő, mely oly boldognak tetszett nekem? És ez már mind oly régesrégén volt. . . .

— Itt az ideje theázni! — mondá férjem, és mi együtt mentünk az ebédlőbe. Az ajtóban ismét találkoztam Ványával a dajka karján. Karomra vettem a gyermeket, beburkoltam meztelen piros lábacskáit, magamhoz szorítám őt, és alig érintve ajkaimmal megcsókoltam. A gyermek mintegy álomban mozgatta karjait és szétterjeszté ránczos újjacskáit, kinyitotta homályos szemeit, mintha keresne valamit vagy emlékezne valamire; egyszerre e szemek rajtam maradtak függve, a gondolat egy szikrája ragyogott föl bennök, vaskos, szétnyílt ajkai összehúzódtak és egy mosolyban tárultak föl. „Enyém! enyém! enyém!” gondolám én boldog feszültséggel minden tagomban, keblemre szorítottam őt, és alig bírtam megtartani magamat, hogy neki fájdalmat ne okozzak. És elkezdtem csókolni hideg lábacskáit, mellét, kezait és hajjal alig benőni kezdő fejecskéjét. Férjem hozzám jött, én hirtelen eltakartam a gyermek fejét és ismét kitakartam.

— Szergejics Iván, — mondá férjem, újjával álla alatt érintve őt. De én ismét hirtelen eltakartam Szergejics Ivánt. Senkinek sem volt szabad kívülem őt sokáig nézni. Rá néztem férjemre, szemei nevettek, midőn az én szemeim közé néztek

és nekem hosszú idő óta először okozott örömet és először esett könnyen az ő szemei közé nézni.

E naptól fogva megszűnt regényem férjemmel; a régi érzés vissza nem térő emlékké vált, és a gyermekeim és gyermekeimnek atyja iránti új érzése a szerelemnek más, de egészen másként boldog élet kezdetévé lőn, melyet még át nem éltem egészen a jelen perczig. . . .

Oroszból

SZENTKIRÁLYI ALBERT.

BALGATAG GYÜMÖLCSFÁK.

1875.

Balgatag gyümölcsfák, jól tesztek-e vajjon,
Nyujtván özönáldást minden piczi galyjon?
Áldás-e valóban, mit ily bőven töltnék,
Vagy döbbentő jele sivatag jövőnek?

Rajtatok gyümölcsesé változtak a lombok,
Édes terhe alatt a földre hajoltok,
Ágaitok nyögnek, derekatok roppan,
Nincs elég védelem támaszaikban.

Látogat a gazda s merengve néz végig,
Szeme, szíve örül, de bizony sir félig,
Fél, hogy fordulatán egy-két rövid évnek,
Megfizeti árát e pazar szeszélynek.

A komor inséget sejti, hogy ott közbül,
Egymásra boruló ágaitok közt ül,
Érzi a jövőndőt, mikor szomorogva
Pillogat fel száraz, bús ágaitokra.

Mikoron kifárad hátra szegett fővel,
De gyümölcs rajtatok nem fedezhető fel,
Sőt azt veszi észre, hogy már nem is éltek:
Egyszeri nagy jóság lón lassu veszélytek.

Korhadt törzseteket akkor tűzre dobja,
 Parázs üszke mellett oszlik búja, gondja,
 S nem örömetst gondol többé vissza rátok,
 Balgatag gyümölcsfák! hogy érte halátok.

LÉVAY JÓZSEF.

BURNS RÓBERT DALAIBÓL.

A SZÉP TAVASZ KÖZELG . . .

A szép tavasz közelg vidáman
 S a zordon tél fut ridegen;
 Kristálytiszták a vízesések,
 Szép kék szín a derült egen;
 Vidáman' kel fel bérceken a reggel,
 Az est aranyfényt szór a tengeren;
 Minden teremtés úgy örvend, s ezekkel
 Én is neked, szép kedvesem!

Bimbós tavasz fényes nyarat hoz,
 Majd sárga ősz következik,
 S útján ismét csak a komor tél
 Meg a vidám kikelet érkezik.
 Évszak szalad bár, kor halad bár,
 Idő s természet változik velem:
 Én ingatatlan, változatlan
 Imádlak, kedves, szüntelen!

SZÉP KICSINYKE . . .

Szép kicsinyke, szívem kincse,
 Légy csak enyém, gyöngyalak!
 Drága kincsem' megőriznem
 Szívbe zárva hordalak.

Vágyva néznek szép szemedbe
Sovárogva szemeim;
S szívem úgy fáj így epedve:
Ha nem lennél az enyim!

Szépség, szerelem, báj és szellem
Egy csillagzatban ragyog;
Imádatban árad keblem,
Hódoló hived vagyok!
Szép kicsinyke, szívem kincse,
Légy csak enyém, gyöngyalak!
Drága kincsem' megőriznem
Szívbe zárva hordalak!

ÓH HOGY' LEGYEK VIDÁM . . .

Óh hogy' legyek vidám, derült,
Hogy járjak könnyedén, vigan,
Ha szívem: a legszebb legény
Halmon-hegyen túl messzi van;
Ha szívem: a legszebb legény.
Halmon-hegyen túl messzi van.

Nem kell a metsző téli szél,
Se zápor és hófúvatok;
Szemembe könny fakad, ha a
Távollevőre gondolok;
Szemembe könny fakad, ha a
Távollevőre gondolok.

Házából is kivert apám,
Minden barátom megtagad;
De van, ki messze-messze jár:
Van egy, ki fogja pártomat;
De van, ki messze-messze jár:
Van egy, ki fogja pártomat.

Két jegykendőm is tőle van,
 S ez a két szép selyemszalag,
 És hordom folyvást, kedveért
 A messze járó ifjunak;
 És hordom folyvást kedveért
 A messze járó ifjunak.

A zordon tél majd elmulik,
 S tavasszal a fa is kihajt,
 S lesz kis fiam; s ki messze jár:
 Az is csak megtér vissza majd;
 S lesz kis fiam; s ki messze jár:
 Az is csak megtér vissza majd.

DÜMÖTÖR JÁNOS.

EGY HIRLAPÍRÓ A FRANCZIA AKADÉMLÁBAN.

A francia akadémia Jules Janin helyére ismét a *Journal des Débats* egyik dolgozótársát, John Lemoinnet választotta. John Lemoinne kitűnő hírlapíró s több mint harmincz év óta kevés esemény fordult elő Franciaországon kívül vagy belül, a melyről szót ne ejtett volna. És szava rég idő óta nyomatékos. A francia ízlés és elemzés finomságával, logikájának mathematicai szabatosságával, sok szellemmel, éles látással s a mi még kiválóbb, erős erkölcsi érzékkel s a legzavarosabb politikai és társadalmi viszonyok között is józan ítélettel szerzett czikkeinek nagy számú olvasó közönséget. Akár külföldi kérdésekről ír, mely téren legfőként az angol közéletet és irodalmat ismeri mélyen és részletesen; akár Franciaország belügyeit tárgyalja, francia íróknál ritka elfogulatlansággal: mindenkor őszinte és bátor, alapos és tanulságos, határozott és lelkiismeretes, ki olvasóját nemcsak meggyőzi, de fel is világosítja. Mint hírlapíró egyszerűsmind kitűnő stilista, ki a francia stílt minden szókötési csínjával és szabatosságával, szónoklati fordulataival és árnyalataival gondosan használja s a szeretet hűségével őrzi anya-

nyelvét a pongyolaság és idegenszerűség megfertőztető befolyásaitól.

A francia akadémia a tudományosság mellett írói értéket is szigorú bírálat alá veszi jelöltjeinek s John Lemoinne nemcsak a tudós publicista, hanem a francia stíl mestere koszorúját is elnyerte, midőn Jules Janin helyére megválasztott. A jelen év tavaszán, márczius 2-ikán tartotta székfoglaló beszédét, előde, Jules Janin jellemrajzának művészi képbe foglalt előadá-ával. Ajánlója a megválasztatáskor Mignet, a híres történetíró volt, s a mint Franciaországban mondják: ő volt az újan választott tag keresztatyja.

Lemoinne felolvasása után a szokásos üdvözlő beszédet Cuvillier-Fleury tartotta, jellemezve az új tag irodalmi működését s kiegészítve, illetőleg más világításban is feltüntetve azt a rajzot, melyet Jules Janin írói pályájáról John Lemoinne felmutatott.

Cuvillier-Fleury üdvözlő beszéde még a francia irodalomban is kiválóan szép példánya a formaságokhoz kötött bevezető beszédeknek. Igazolja ez a francziákat, hogy maig sem únták meg a szónoklat e nemét, mely élő embereknek szemtől szembe panegyrisálva oly könnyen válhatik minden jó érzést sértő ízléstelenséggé. Ily alkalmi beszédek tartásában a francziák kiválóan ügyesek. A mellett, hogy a forma és művészi berendezés titka is meglepő mértékben rendelkezésükre áll: a méltányló elismerést annyira az ünnepektől nyilvános pályájából és ismert működéséből merítik, hogy a hallgató megelégedezik a dicsérettről s csak a jellemzés csattanós találosága és meglepő hűsége által érzi magát elragadtatva. Ezen kívül a politika és társadalom, az irodalom és a közérkölcsök általános eszméivel kapcsolja össze a szónok az ünnepektől működésének jellemzését s az egyes ember egyéniségének és érdemeinek gyűjtva tömjént, az eszmék és elvek cultusává emeli beszédét.

Cuvillier-Fleury szónoklatát a sajtószabadság és a hírlapirodalom jellemzése és ünneplése teszi általános érdekűvé. A hírlapirodalom feladatát, nemes hatásának eszközeit, jobb értelemben vett népszerűségének föltételeit adja elő Jules Janin és John Lemoinne jellemzésében, miután már előbb a napi sajtó veszélyes örvényeit vázolta. A hírlapról és a sajtószabadságról oly emelkedetten s oly fennkölt értelemben szól,

mint a régi francia parlament ama bajnokai, kik a nagy forradalom és az első császárság korán át is elhozták magokkal a szabadság szeretetét. Cuvillier-Fleury magához és Lemoinnie-hoz egyaránt méltóan beszél. A hírlapíró képét adja e vázlatban, a mint az a társadalomnak és közerkölesöknek nemcsak hasznos, hanem szükséges is. E kép nem valósul meg az életben oly gyakran, se nálunk, se külföldön, hogy az eszmény felmutatását fölöslegesnek mondhatná valaki.

Nálunk, hol a hírlapirodalom némi súlyedése erkölcsi és irodalmi tekintetben már is észrevehető, szintén szükséges, hogy ily képek felmutatásával mind az írók, mind az olvasó közönség ép érzéke és józan ítélete élesíttessék, mert ha javíthatja a sajtó a társadalmat, de rongálni még jobban tudja s az olvasó közönségnek önmaga iránti kötelessége szigorú bírálatával javítani a hírlapirodalmat, melyből mindennapi szellemi táplálékát meríti. E célra, úgy véltük, az itt közölt beszéd is tehet valamit, mely a hírlapírónak és olvasójának egyszerre nyújt gyönyört és tanulságot. Vajha a sok kisértésnek kitett hírlapírói pályán erőt is tudna ébreszteni!

De nem akarjuk erkölcsi leczkéztetéssel csökkenteni Cuvillier-Fleury nemes hatását, hanem átadjuk a szót neki, a mint John Lemoinnet székfoglalója után ekként üdvözölte:

Uram! Helyesen mondá ön, s én szintén azt mondom, a nélkül, hogy önnek szerénysége gátolhatna, hogy ön úgy lép be ide, mint hírlapíró. Szabad legyen hozzá tennem, hogy ha önt mindjárt első jelöltsége alkalmával elfogadta társaságunk, ez azért történt, mivel ön, mint publicista, a legjobbak közt is kitünő, mivel eredeti irányát megőrizte a nyelvek ama zavarában, mely nagyon is gyakran jellemzi az időszaki sajtó küzdelmeit, s végre mivel ön, történelmünknek egy legújabb s rettentő időpontjában megmutatá, hogyan válhatik a toll egy nagy társadalmi veszély közepett erős fegyverré egy bátor férfiú kezében.

Miért ne mondanók ki, uram? az, a minek ön itt képviselője, nem egy „negyedik hatalom“ hanem az újkor legvalódibb hatalma. Mi önt úgy fogadjuk, mint annak egyik miniserét. Ön a sajtó képviselője, annak nem általános és abstract alakjában, mely maga a szellem alakjával olvad össze, hanem annak legkorlátoltabbnak látszó értelmében,

szóval a napi sajtó, a journalismus, a hírlap képviselője. Ön legkitünőbb elődeinek egyike, ki e perczben önnek közelében ül, egykor e körbe belépve, önérzettel említé, hogy sohasem írt egyebet hírlapi czikkeknél. Ő e padokon egy magához hasonló másik publicistához, husz év óta barátjához, egy az egyetem, politika és irodalom terén dicső névhez, egy mindnyájunknak drága emlékhöz csatlakozott: Saint-Marc Girardint értem.

A sajtószabadság, uram, nem ma kezd hatalom gyanánt szerepelni az államban. Egy század óta szüntelen módosítottván, s szabályoztatván, menetét lassíthatták, hevét csillapíthatták, természetes erőszakosságát fékezhatték; de soha befolyását komolyan nem csorbitották, se hatalmát nem csökkentték. Folyvást hatalom marad.

„Láttuk elenyészni a régi társadalmat, — mondá egy nagy bölcselő — s vele ama tömérdek házi intézményt, s független bíróságot, melyeket keblében hordozott, a magánjogok hatalmas csomóit, valódi köztársaságokat a monarchiában... Egy sem maradt fenn, s helyükbe semmi más sem lépett. A forradalom nem hagyott fenn egyebet, mint az egyéneket. A porba sülyedt társadalomból keletkezett az öszpontosítás. Az 1814-ki chartának, a császárság dictaturája után, tehát egyszerre kelle megalkotnia a kormányzatot s a társadalmat. Nagyon keveset tett volna, miután az egyiket megalkotá, a másiknak újra fölemelésére, ha megállapodik a hatalmak megosztásánál. Ekkor egyszerű kényuralom helyett testületi kényuralmunk lett volna, parlamenti mindenhatóság egyetlen ember mindenhatósága után... Csak a sajtószabadságnak, mint közjognak megalapítása által alapítá meg a charta valósággal az összes szabadságokat, s adá vissza a társadalmat önmagának. A sajtószabadságnak kell viszont megalapítnia a szószék szabadságát, melynek nincs ezen kívül más elve, sem más biztosítéka. Ekkép a nyilvánosság öröködik a hatalmak fölött. Fölvilágosítja, figyelmezteti, fékezi őket, ellentáll nekik. Ha azok ez üdvös féket elvesztik, többé semmi fékek sincs; az írott jogok szint oly gyöngék, mint az egyének. E szerint tökéletesen igaz, hogy a sajtószabadságban politikai intézmény jelleme és erélye rejlik, hogy ez intézmény az egyetlen, mely a társadalomnak jogokat szolgáltatott vissza az azt kormányzó hatalmak ellenében, s hogy ama napon,

melyen az el fog veszni, a szolgaságba fogunk visszasülyedni“

Meg akartam mutatni önnek, uram, életpályája nemeségi jogcímeit, úgy, a mint azokat egy keresztyén bölcselő s egy oly royalista állítá össze, ki épen nem áll a modern szellem vívmányai melletti lelkesülés gyanújában, de a ki fölismeré ezek elévülhetetlen szükségét. E bölcselőt ismeri ön; Royer-Collard, a ki hatvan éven át, Chateaubrianddal, Guizotval, Broglie herczeggel, Salvandyval, Montalemberttel változhatatlanul s fáradhatatlanul védte a sajtószabadságot. Szeretek egy ily tanúskodást állítani a sajtószabadság ama kevély gyűlölete ellenébe, mely még napjainkban is — az azt megerősítő számos próbák után — megtámadja az időszaki nyilvánosság elvét.

A sajtószabadságnak, mindezek ellenére is, van egy nagy hiánya. Emberek, és nem angyalok számára van alkotva. Ezt naponkint észre lehet venni. Emberi intézmény az, az emberiség gyöngeségei- s tökéletlenségeivel. Nagy társadalmi szükségből, s nem újítási szeszélyből keletkező, egyszersmind iparág és keresetmód; boltot tart, s néha csak nehezen lehet ama banalis burkolatból, melyben termékeit árulja, nagysága, hasznossága s hatalmának eszméjét előtűntetni. És mégis el kell erre magunkat határoznunk. S tudják-e önök, mi emeli azt állapota és háztartásának ez anyagi nyomorúságai fölé? Az, hogy van valami fölötte, a miből erőt s méltóságot merít. Bármily alázatos legyen is a hírlapíró, bármennyire rejtett legyen is élte, bármennyire álcázva legyen is arcza, ő egy vélemény szolgálatában áll; neki erkölcsileg, s tehetségét nem tekintve, van valami értéke csupán ama véleménynél fogva, melynek képviselője, ha e vélemény becsületes. A nélkül hangja elvész az üres gondolatok, s viszhang nélküli szavak roppant zürzavarában.

Azt hihetnők, midőn a véleményről beszélünk, hogy a XIX-ik század találta föl e szót, s magát a dolgot is. Századunk sok dolgot talált fel, s különösen sok dolgot rombolt le. De az, a mit véleménynek neveznek, már előtte is létezett. „Nagyon tekintettel kell lenni — mondá Fénélon legszelídebb hangján — a közönség kárhoztatására.“ Hallgassák meg önök azt is, mit írt Necker 1784-ben: „A külföldiek nagy része — mondá — csak nehezen szerezhet magának fogalmat ama

tekintélyről, melyet Franciaországban jelenleg a közvélemény gyakorol. Azok nehezen tudják felfogni, hogy mi az a láthatatlan hatalom, mely még a király palotájában is parancsol. „S később Fiévée, Napoleon titkos levelezője, egykor azt írta neki: „Legyen ön bizalmatlan, felség! Absolut kormány alatt a vélemény az, a mit ki nem mondanak.“ Ezért a császár márczius 20-ka után visszatérván a Tuileriákba, midőn még csak alig települt ott meg, ezt mondá: „Mindjárt holnap visszaadjuk a sajtó szabadságát. Miért félnék attól ezentúl? Azok után, a miket egy év óta írt, rólam már többé semmit sem mondhat, de ellenfeleimről még van valami mondandója.“ Kibékültnek hívé magát a közvéleménynyel.

Nyugodtan vagy ingerülten, láthatatlanul vagy nyíltan föllépve, hallgatagon vagy zúgva, mint a szelek által korbácsolt tenger, a régi rendszer bukása óta úrrá lett a közvélemény; a könyvek, még maga Montesquieu könyvei sem elégiték ki többé. „Ne félj; beszélj s ne hallgass; — mondá isten szent Pálnak, — mivel nekem nagy népem van e városban.“ Egy ily hatalomnak közlönyre volt szüksége, szint úgy harczai, mint győzelmei, jó és rossz napjai számára; tevékeny, éber, mindennapi, magához hasonlóan szenvedélyes, de mégis oly közlönyre, mely képes legyen elhatározni magát, ama napon, midőn a közérzület győzelmeskedik a pártok önző makaessága fölött. Ama napon az egyetértésnél fogva, mely a közvélemény s a sajtó közt létesül, a hírlap az úr. A hírlapíró tehetsége arra nézve sokat tehet, de csak e föltétel alatt. Chateaubriand saját tehetségét egy halálosan megsebesült személyes becsvágy szolgálatára szenteli; de a közvélemény helyesli haragját, s ő nagyobb sikert arat, mint maga akarta volna. Armand Carrel, egy irgalmatlan ellenfél elragadó szigorával, hasonló küzdelmet kísért meg a júliusi királyság ellen; de kísérlete megghiúsul. Az író csak annyit ér, a mennyit a közvélemény. Ez majd kölcsönbe adja saját tekintélyét legszerényebb közlönyének; majd ismét magától az írótól veszi azt kölcsön, saját erejét közölván vele. Juniusnak, álarcz alatt, szüksége van rá, hogy ezerszeresen igaza legyen Grafton herczeg ellenében; de igaza van. Látják-e önök ama világot, mely London egyik utcájában, ott fenn, ama padlás-szobában fénylik? Ott egy ismeretlen van, tollal kezében. Létezése száz év előtt rejtély volt; s még most is az.

Ő a nap eseményéről, egy, az alsóház elé terjesztett törvényjavaslatról, egy diplomatai esetről ír. Ez ember magában semmi; de holnap az általa éppen most írt sorok irodájából a hírlap nyomdájába vándorolnak. Cikkét kora reggeltől fogva ezer meg ezer vásárló fogja olvasni. Körutat tesz a világban s izgalmat kelt a gyűlésekben. E névtelen irat ismeretlen szerzője a modern világ legnagyobb hatalmasságának egyik minisztere.

Mivel ön, uram, ekkép fogá föl mind azon komoly kötelességeket, melyek az ön által fiatalkora óta elfogadott életpályával együtt járnak, azért tehetsége, mely bárhol másutt is emelkedésre vezethette volna önt, e pályán különösen elősegíté. Önnek természetes függetlensége, mely szeret ellen-szegülni, jól beletalálta magát azon önmaga által alkotott szerepbe, azon magának vett jogba, hogy megbízás nélkül ítéljen embereket s dolgokat, s hogy oly ítéleteket hozzon, melyeket a közvélemény följegyez, még ha küzd is ellenök. Sőt önnek eredetisége a veszélyes vitatkozások e vonzó feladatától sem idegenkedett; otthonosnak találta magát bennök, mint a monda szerint a salamandra a tűz közepett.

Valóban önben megvan ez a tulajdon, melyet már maga annak neve meghatároz. Önben megvan az eredetiség, mely az irodalom minden nemében becses, de a hírlapirodalomban ritka adomány; mivel annak is „legió“ a neve. A hírlapíró szükségkép rögtönző. A rögtönzés nem igen ügyel bizonyos gyöngédségre a gondolat alakjában. Inkább hatásra, mint finomságra törekszik. Erősen kell sújtania, ha nem képes is mindig jól találni. Ismétlésekre, kész phrazisokra, banális metaphorákra van kárhoztatva. Ő találta fel „az állam ama hajóját“, melyen oly sokáig hajóztunk. Panaszkozhatunk-e, ha vannak némely kikerülhetetlen hiányai? Hogyan tehetne különben eleget a nyilvánosság ama roppant szellemi fogyasztásának, mely egy nagy országban történik: értesíteni kell a közönséget mindenféléről, a gyűlésekről, s úgy nevezett titkos bizottságaikról, a cancelláriák s paloták, az útcza és salon, a törvényszék s az egyház, a tőzsde s a színház újdonságairól, hogy ne is számítsuk a színfalakat, melyeknek megvannak saját historiographjaik, s hogy ne is szóljunk a házi tűzhelyről, hova a hírhozat nagyon gyakran behat naplójával jog, de nem botránnyal nélkül. Oh! uram, mivé lenne a stil e nagy zűr-

zavarban, ha némely önhöz hasonló írók nem örökölték szikráját s nem őrizték volna meg annak lángját? Stil; ki gondolna azzal? Talán az író? Senki sem kívánja azt tőle. Talán az olvasó? Az csupán mohó, nem válogató; éhes és szomjas. Azt akarja, hogy gyorsan ellássák, s pontosan kiszolgálják. Irodalmi nemesb ízlését, ha maradt még ilyen, vannak még jó könyvek s jó szemlék, kielégíteni. A hírlaptól a mindennapi kenyeret kívánja, mely abban a folyvást égő kemenczében sül, melyet az ő kielégíthetelen kandiséga tart fenn, s melyhez alkalmazkodik könnyen kielégíthető ízlése.

Őn, uram, szigorúbb volt önmaga iránt, noha jókor kezdé meg pályáját. Mint publicista, már majdnem harminczöt év óta működik. Egy ideig ama kitünő történetíró volt ön első munkáinak kalauza, ki önnek egyik akadémiai keresztatyja akart lenni. Önnek ízlése mindjárt eleitől fogva nyilvánul. Szívből francia létére, a külföld vonzza őnt. Ön mintegy honvágyat érez Anglia iránt. Azt tanulmányozza, azt olvassa, egészen behatol irodalmába, szellemébe, fenntartván magának, hogy mind ezt kissé később épen ellene használja fel. Egymás után átkel a csatornán s a Rajnán, az Alpeseiken s a Pyraenéken. Ön a külügyi polemia egyik teremője a francia lapokban; s azokkal megízlelteti a külső országok ügyeivel foglalkozás. Közülünk nagyon kevesen ismerték valóban Angolországot, mielőtt a gőz megrövidítette volna az utakat s az átkelést. Voltaire váltogatva dicsőíté s gúnyolá. Staël asszony egy kellemes könyvben mutatá be nekünk. A *Globe* szellemes levelekben (Duvergier de Haurannétól) leplezé le előttünk választó rendszerének titkait. Önnek 1841-iki levelézése kiegészíté a művet. Visszatérve Franciaországba, ön a sajtóban valódi külügyi tárczát vállalt, miniszter levén tolla által, még pedig nem mindig azok tetszésére, kik hatalmoknál fogva voltak miniszterek. Különös! Önnek neve eleinte sokkal ismeretesebb volt Franciaországon kívül, mint azon belül; s határainkat átlépve, el kelle ismerni önnek tekintélyét. Szemmel tarták őnt, s félték őntől. Emlékezem azon időre, midőn Ausztria panaszkodott önre a mi kedves Armand Bertinünk előtt, s midőn Angolország, mely vonzá őnt, nem igen tetszett önnek. Ez utóbbi sokáig gyakorlá önre ezt a kettős és sajátságos hatást: sem vele, sem nélküle. Tényleg a világ nem mondhat le az angol befolyásról, sem vakon

nem engedheti át neki magát, még a szuezi csatorna ügyében sem. Ön igen finoman kijelölé hatalmas szomszédainkkal való viszonyaink e kényes természetét. Ön lelkesült, és méltán, Olaszország függetlenségeért, midőn az a monarchicus Európa cabinetjei előtt csupán rossz álomnak látszott, és soha sem táplált óhajtasokat Spanyolország szabadsága ellen. A mi a híres keleti beteget illeti, kinek belső kormányrendszere jelenleg oly nagy mértékben fölgerjeszti közvetlen szomszédainak többé vagy kevésbbé önzetlen gondoskodását, ön harmincz év óta soha semmiféle illúsiót sem táplált annak helyzete iránt.

Ön, uram, a francia diplomatia jó iskolájához tartozott, mely egykorú volt a restauratió által adományozott parliamenti szabadsággal. E korszak előtt, s a régi rendszer bukása óta, honunk külpolitikája majd a durvaságig kihívónak, majd a sértegetésig büszkének mutatkozott. „Európa fenyeget bennünket, — mondá Danton, — vessük eléje, hogy daczoljunk vele, egy király fejét!“ . . . Később isten megengedé, hogy e rettentő politika véget érjen. A modor megváltozott. Bizonyos harcziás brutalitas, később bizonyos köztársasági emphasis helyettesíték a demagogicus kiátkozást. „Három hónap eltelte előtt — mondá Bonaparte tábornok Cobentzelnék, az udinei értekezletek alatt, s kifárasztva az osztrák meghatalmazott húzás-halasztásai által, — három hónap eltelte előtt szét fogom törni monarchiátokat, mint e porcellánt széttöröm!“ . . . s Katalin császárné értékes ajándéka darabokra törve hullott a padlóra. „A francia köztársaság olyan, mint a nap, — mondák később; — vak, a ki nem látja!“ Ez volt az új diplomatia hősi korszaka. Csakhamar ezután a császár a *Moniteur universel*be beigtatott néhány, a kard éléhez hasonló éles phrasist elegendőnek tartott saját rendszere szolgálatára, mely még érthetőbben beszélt ágyúinak torka által. A mi a restauratiót illeti, ha szinte annak külpolitikája néha az eredete által reá szabott akadályokkal küzdött is, de oly alkudozói voltak, mint Rigny admiral Navarinál, s mint Bourmont tábornagy Algirban, kik közül egyik sem látszott nagyon hajlandónak Angolország tetszését várni be, mielőtt győzne.

Nem időzöm hosszasan a francia diplomatia ez időszakánál, mely megelőzte önnek a hírlapirodalomban föllépését.

Mihelyt ön e pályára lépett, felfogá, hogy mit kíván öntől a helyesen folytatott nemzetközi polemia: a hazafi ösztönét, a pontos értesülést, az ítélet függetlenségét, a néha fölingerült hevet, az éles belátást. Nehéz időket éltünk át. A forradalmak, melyeknek a napi sajtó nem mindig legártatlanabb oka, néha ez ellen fordulnak, már akár azzal, hogy ledöntik ama sorompókat, melyek azt eszélyesen fékezték, akár azzal, hogy azt kivételes törvények által zsarnoki repressióknak adják martalékkul. E törvények egyike, mely látszólag épen nem volt szigorú, egy időre inkább a hírlapok polemiájának okozott komoly zavarokat, mint sem magoknak a hírlapoknak tett kárt. Ama törvényről akarok szólni, melyet ön fölemlített, az aláírásokra vonatkozó 1849-iki törvényről. Minden, bármily minőségben valamely hírlapba beiktatott cikknek aláírással kellett ellátva lennie. Némely nevek csakhamar kitüntetésre tettek szert. Azt, a mit a hírlap collectiv értékében veszített, fiatal írók merész tehetsége szerzé meg magának. A hatalom ez által semmit sem nyert. Láttuk azt a második császárság alatt. A sajtó csak tántorogva haladt előre ezen a törökkel behintett téren, melyeket az akkori törvényhozás végtelen ravaszsággal készített elő számára, nagyon kevés szabadságot hagyván neki arra, hogy hatalmas lehessen; de elegendőt arra, hogy compromittálhassa magát. Mindazáltal a sajtó igen hamar arra használta fel e szabadságot, hogy némely közlönyeinek komoly hírességet szerezzen. Láttunk fiatal kezdőket, mindjárt első fölléptökkel fortélyosságot tanúsítani, a szabadelvű szellem e harczában, a törvényesség törei ellenében. Az elhallgatásnak megvoltak saját erőyes és óvatos ecsetű Tacitusai. Svetoniusok szintén akadtak. A rejtett célzás külön irodalmi fajjá lett, s a sorok közt olvasás mestersége legmagasb tökélyére emeltetett. Önnek, uram, ez időszakban, amaz ügyes írók egyike dolgozótársa s nekünk tagtársunk volt. Ön tudja, hogyan harczolt ő, noha nem volt választása fegyverekben, mégis a merészség s eszély vegyületével idejében meg tudván állapodni, oly rejtélyeket adván fel, melyeket mindenki kitalált, néha egész sor pontokat állítva csatavonalba, mint csatárokat, az ellenség előtt, s ekkép e kajánúl békóba vert polemianak egyik mesterévé válva oly stilbeli érdemek által, melyekhez nyelvünk geniusza majdnem még inkább hozzáillő volt, mint a szavalatszerű hevesességhez.

Őn azokhoz tartozott, kiket stíljök már jóval e törvény előtt, elárult önkénytes incognitiójokban, s kiknek neve épen czikkeik alóli távolléte által tündöklött. Őn ama névtelenekhez tartozott, kiket nem kelle Barbier *Szótárában* keresni, s kik ugyanazon munkára összekeveredés nélkül szövetkezvén, változatlanul megőrzék személyiségüket. Senkiben sem volt ez meg nagyobb mérvben, mint önben; s majdnem napról napra vissza kellene idéznünk emlékünkebe külviszonyaink történelmét 1830 óta, hogy abban kiemeljük ama nyomot, melyet a napi polemia e mozgó talaján önnek tolla hagyott maga után; a költő szabálya szerint, mindig csak érintve, soha le nem támaszkodva. Önnek barázdája a föld színén volt; s ezt szemére hányták. De azért néhány hónap múlva nem kevésbbé bő aratása lett szellem, józan ész és józan vitakozás dolgában.

Önnek oly politikát kelle védelmeznie, melyet nem mondtak büszkének, holott az volt: a szabadság s béke politikáját; mivel annak daczolnia kellett kifelé sok rosz akarattal, melyek előtt magát sem compromittálni, sem megalázni nem akarta, s benn az országban sok oly szenvedélylyel, melyek ellen a küzdés még kevésbbé veszélyes volt, mint azok kielégítése. A békében való szabadság politikája fölött most már az ítélet ki van mondva. Az megengedé, hogy Franciaországnak jó pénzügyet, szép hadsereget, jól felszerelt erődöket, a vasútak egész nagy hálózatát, megerősített Párist, meghódított Algírt, s termékeny jóllétet lehessen adni, még e politika utódai számára is; szóval, noha egy oly forradalom által félbeszakítva, melynek kimagyarázhatatlan esztelenségét a történelem már kijelölé, ügyeink e békés kormányzata Franciaország számára oly jövőt készített elő, melyet viszont félbe kelle szakítnia egy harcziás autokrátiának, de oly okokból, melyek fölött az utókor fog ítélni.

Őn, uram, abban a dicsőségben részesült, hogy a szabadság s a béke politikáját szolgálta; vallja be ön, hogy hazafisága e miatt nem szenvedett, s hogy büszkeségét az nem rendíté meg. A királyság ledőltségével a külpolitikára többé semmi szükség sem volt. A francia társadalmat kelle védelmezni. Önnek e második hadjáratban szintűgy voltak fényes tettei, mint az elsőben. Az alkalom kedvező volt leleplezni számos hatalmassá lett nevetségességet, mulékony fontosságá-

ban elbizakodott nagyon kis embert, s oly különös és végzet-szerű becsvágyakat, melyek útczai harcokra s állami kata-stróphákra vezettek. A monarchikus hatalomnak e szomorú interregnuma alatt, — mely hatalomnak később csak egy mé-hekkel, — a képzelt béke hűtlen jelképével, behintett trónon kelle Franciaországban újra föltűnnie, Rómába vitte önt egy küldetés, melyet lapjok szerkesztőjétől vett. Ön ott meghatott szemtanúja, s ékesszóló elbeszélője volt a szent atya világi fővárosába való diadalmas visszatérésének, mely akkor oly nagy eseménynek látszott; — mivel a pápának, francia kezek által eszközölt e restauratiója, a katolikus világ számára, a pápa trónra jutásakor feltűnt szabadelvű remények megerősí-tését, s a francia egyház számára ősi szabadságainak fenntar-tását látszott ígérni. . . . Önnek elbeszélése e vigasztaló gon-dolatok hatását érezteté. Meghatott volt az, a mint ön oly könnyen lesz meghatottá, nem mondom, midőn akarja, hanem midőn nem áll ellent fölindulásának.

„Az ékesszólás“ — mondá La Bruyère — a beszélge-tésekben, s mindennemű iratban is föltalálható. Ritkán van ott, a hol keresik, s néha ott van, a hol nem keresik!

Egy nem kevésbbé önkénytes érzület látszott önt lelke-síteni, midőn húsz évvel később egy ugyanazon királyi törzsnek két ága közel látszott lenni az egyesüléshez, hogy így vissza-adja Franciaországnak, a nemzeti királyság hagyományos árnya alatt, a szabadság monarchikus biztosítékait. E király-ság nemzeti levén, csupán a nemzet jogainak elismerése által létesülhetett, melyek saját jogánál régiebbek s felsőbbek voltak. Önnek képzelmére nagy hatást tett ez a nemes gondolat; szíve sugalmazá önt, s ekkép egy perczig, a tervezett egyetértés diadala végett, csatlakozott azokhoz, kik annak sikerét csak ugyanazon föltételek alatt kívánták, mint ön, s nem azokhoz, kik azt minden áron akarták. Azonban hiában talált ez ügy oly védőre, mint ön, épen ama lapban, mely az óta oly helye-sen tartá fenn politikai ügyességének minden erőfeszítését, s hitelének egész hatalmát egy szabadelvű kormány védelme-zése, egy tiszteletben tartott alkotmány alatt.

Vajon egy a szószék harcaiban kitűnt szónok, egy a sajtó küzdelmeiben kipróbált publicista, köteles-e még iro-dalmi téren is próbát tenni, hogy az akadémia terme megnyit-tassék előtte?

Az ékesszólás s a polémia, e két testvér, kik egymásra nézve szükségeseknek érzik magukat, noha nem mindig értenek egyet, sohasem várakoztak sokáig szavazatainkra, midőn az ország szavazata komolyan meg volt nyerve számukra. Mindazáltal meg fog ön nekem bocsátni, ha a politikai vitakozásnak annyira fárasztó terét oda hagyva, megkísértem önt egy perczig ama nyugodtabb, s kevésbbé zajos hírű körben compromitálni, mely az irodalmi műbírálat íróiból áll. Ebbe bele kell önnek nyugodnia, uram; nem mondom, hogy ön irodalmi művek bírāja akart lenni, mint Lamartine politikai személy, s Ingres zenész. Az akadémia teljesebben igazságot szolgáltatott önnek. Ismerte, olvasta, kitünteté ama szerény külsejű két kötetet, melyben ön egész irodalmát elhelyezé, a közönséggel ama kevésből, a mit adott, sejtetni engedvén egész értékét annak, a mit magának tartott. Ön azokhoz tartozik, kik La Fontainenel azt mondják: „Én félek a hosszú munkáktól.“ Az ön rövid munkái mind megannyi szintoly tökéletes kis festmények, mint azok, melyek még a nagyobb festmények előtt megnyiták egy, a miénkkel szomszédos akadémia ajtaját egy híres miniature történelmi festő előtt. A francia akadémia szintén nagyon kitünteté önnek ecsetjét, mely józan és finom, több a plasztikája mint a fénye, nagyobb a mélysége, mint terjedelme, s önnek festői tehetségét, mintái arányainak leszállítása által, a nélkül, hogy azokat kicsinyekké tenné.

Szellemesen mondák egy meseíróról, ki még La Fontaine után is népszerű maradt: „Ő feltalálja a naivságot, noha azt keresi.“ A mi önt illeti, uram, ha ön nem keresi is az eredetiséget, de legalább szereti ama tárgyakat, melyek azt megszerzik, azokat, melyeknél az némileg magától jön az író elé, szerfözlötti szépelgés nélkül. Ama harmincz tanulmányból, melyekből önnek gyűjteménye áll — arczképek vagy képek, s közleményekből és út-leírásokból, felénél többet az angolok s az amerikaiak szolgáltatnak önnek. Erkölceik s jellemök vonzzák, mint észlelő moralistát, valamint politikájok gyakran polémiára ingerlé önt.

Ön nem igen tud ellentállni ez önre nézve tenger alatti villanyossággal teljes csapáteknek. Ön hozzájok fordul, mint a mulattató taglalás, és gúnyos észlelet meg nem fogyatkozó tárgyaihoz, némi titkos gyönyörrel a fölött, hogy ellenük

fordíthatja a szellem ama nemét, mely nekik sajátjoknak látszik lenni, s melyet az ő nyelvökben egy oly szó fejez ki, melyet hiában kíséreltek meg nyelvünkre lefordítani. Angolország államférfiai s piperkőczei — az ékesszólók s az excentrikusok — azok, kik szép beszédekot alkotnak, s azok, kik jól kötik fel nyakkendőjüket, annak bölcselői s költői, festészei s diplomatai: Peel Róbert és Brummel, Shakespeare és Johnson, Haydon és Malmesbury, a jellegek, szakmák, s állások minő különfélesége! minő ellentétek egyforma alaptéren! s önnek észrevételeiben ez annyira jellemzetes s annyira hasonló személyiségekről, minő józan értelem, minő igazság, minő jó humor, minő alaposág! Vajon nagy ember volt-e lord Wellington? „Ő“ — így válaszol ön — „nagy angol volt.“ „Irland“ — mondja ön másutt — „bizonyosan nagyobb szónokot is szült O’Connellnél; de senkiben sem voltak meg úgy, mint ő benne, ama titkos és rokonszenves adományok, melyek mindenek közt egy embert jelölnek ki a nép ösztönének... Midőn ő 100,000 ember előtt beszélt, a legközelebb állók érezték szavának villanszerű hatását; erre azok lánczot képeztek, s a megrázkódás villámgyorsasággal hatolt el a legtávolabb állókhoz is.“ — A nagy tábornok s a népszerű szónok a „vas herczeg“ — mint őt nevezék — s a féktelen izgató után, íme azon emberek egvikének arczképe, kik mintegy saját személyökben foglalják össze e komoly társaság egész frivol oldalát, s e néha oly nagylelkű szíveknek egész önhitt önzését. Láthatja ön, hogy amu csípős rajzra tesztek czélzást, melyet Brummel Györgynek szentelt. Ön, uram, mely ecsetvonásokkal jelöli ezt a könnyelmű személyiséget, egy királyi herczeg kegyenczét, az angol salonok bálványát, kit huszonöt éven át élveinek társai láttak el lakással, élelemmel, ruhával s pénzzel, s „ki“ — úgymond ön — „ama napon midőn ebecskejét elveszté, panaszkodott, hogy legjobb barátját veszté el.“

A mint ön az emberekkel bánik, úgy tudja festeni a népeket is, majd egyetlen mondat, majd elmés összehasonlítások által. „Nelson temetésén“ — írja ön — „a tömegben valódi zokogások voltak hallhatók, s több nő rosszúl lett... Jelen voltam Wellington temetésén. s a nap fő jellemvonása óriási élelmiszer-fogyasztás volt.“ Másutt megkísértvén jellemezni ama viszálkodó s eltörölhetetlen rokonságot, mely — bármit

tegyenek is — egyesíti az atlanti tenger által jelenleg elválasztott két angol fajt, nagy finomsággal s derűtséggel jelöli ki, hogy miben hasonlítanak s miben különböznek azok egymástól. — „Egy amerikai“ — úgymond ön — bárha az Egyesült Államok polgára is, azért mégis angol-szász vér foly ereiben, s büszke arra, hogy az angol fajból származik, midőn Trafalgar oszlopát szemléli . . . Az amerikaiak mindig úgy viselik magukat, mintha, nem mondom, hogy keztyűt dobának, hanem öklüket mutogatnák Angolországnak, s valósággal hiúk származásukra; az anyaország nagysága hízeleg kevélységöknek. . . . Az angolok, részökről az amerikaiak irányában bizonyos atyai gyöngeséget éreznek. Mint ama nemes atyák, kik noha szitkozódnak, mégis büszkeséggel látják, hogy nagy gyermekeik csínyeket követnek el, ők is bizonyos kedvteléssel nézik az atlanti tengeren túli rokonaik erő-mutatványait. „Jonathan“ (az amerikai) „John Bull“ előtt mindig egy rettentően pajkos gyermek, kinek most jön a foga. Kissé sok tányért tör, lábait a tábla teszi . . . kerüli az iskolát, s megtépett ruhákkal jön haza . . ., de a világ végére is el fog menni, s mindenüvé legelsőnek fog megérkezni. A jó vér nem hazudhatik“ . . .

Nem akarom hosszasabban folytatni ez idézeteket; azonban lehetetlen egy pár szóval nem érintenem egy oly kényes kérdést, melyet ön valahol fölvet, s mely iránt nem maradhatott közönyös egy oly akadémia, mely megalapíttatása óta a francia nyelv szótára szerkesztésének kiváltságával volt felruházva. Csudálkoznak rajta, hogy munkánk, mely már két századdal ezelőtt kezdetett meg, még most sincs bevégezve, s e tárgy iránt majdnem szintoly régi élczekeket nyilvánítanak, mint maga az akadémia. Elfeledik, hogy ha egy szótár soha sincs bevégezve, annak az az oka, hogy egy nyelv sohasem végződik be, ha csak már holt nyelvvé nem lett. Még azt is feledik, hogy már legközelebb befejezzük szótárunk hetedik kiadását. Én nem hiszem mint ön, hogy honunk nyelvét komolyan fenyegetné az, hogy Európában, sőt az egész világon, elveszti amaz első rangot, melyet mindeddig megőrzött. Bármit tegyenek is, Peel Róbert és Cobden erős nyelve talán messzebb terjeszti birodalmát a kereskedelmi viszonyokban, a gazdasági iparban, a lóversenyek terén, s a korcsolyázó clubban; a francia nyelv különösebben meg fog maradni az

általános eszmék, a társas élet s az erkölcsök, mindenek fölött pedig meg fog maradni az egyetemes diplomatia nyelvének. „Mindig csudálkozom“ — így írt Voltaire akadémiai tagtársaihoz — „ama haladás fölött, melyet nyelvünk az idegen országokban tett. Franciaországban vagyunk, bármerre forduljunk is. Önök, uraim, megszerzék az egyetemes monarchiát, melyet XIV. Lajosnak szemére hánytak, s melyre ő távolról sem juthatott el“. . . Ha az 1876-ki akadémia nem ad is egészen igazat se Voltairenek, se önnek, legalább bebizonyítá önnek, hogy nagyon is tekintetbe veszi az ön aggodalmait; s e kérdések iránt ön, uram, ha egyszer munkáinkban részt veend, fog találni olyanokra, a kikhez szólhasson.

Mind e bírálati tanulmányok, a régiek s az újabbak, melyek bizonyosan közre működtek arra, hogy az akadémia ajtaja ön előtt megnyíljk, önt egyszersmind előre kijelölik, hogy itt azt a tagtársunkat helyettesitse, ki legismeretesebb volt ön előtt. Ön oly jól ismerte őt, hogy úgy hiszem, sem e körben, sem ezen kívül senki sem szolgáltatott volna neki jobban igazságot, és senki sem festhette volna őt erősebb és biztosabb vonásokkal. Miként merészelhetnék én ön után arra vállalkozni, ha egyedül a szokás nem adna rá jogot, s ha a barátság nem tenné ezt kötelességemné? Mi, ő és mi, negyven év óta, kitűnő szellemek társaságában, ugyanazon mű munkásai, ugyanazon ház fiai voltunk, a nyilvánosság e nagy országában; ön tudja, mily ügyes utasításokat nyertünk mi ott még fiatal korunkban, ama jó indulatú férfiaktól, kik működésünkre felügyeltek. Azt is tudja ön, hogy minő barátságokat szerzett ott meg számunkra az élet folyama! Szinte köteles vagyok óvakodni ez emlékektől, hogy ön után szólhassak öreg barátunkról; az irodalmi igazságszolgáltatásnak lehet fölhevülnie, de megilletődnie nem lehet.

Jules Janinnak egyik nagy, sőt talán legfőbb, s épen az az érdeme, mely komoly népszerűségét megalapítá, abban állott, hogy stylje által nagyon francia maradt oly korszakban, midőn ama szél, mely a keletkező romanticismus magaslatairól fútt, a szellemeket a fajunk geniuszával ellenszenves, mindennemű kísérletekbe hajtá. Ő — mint ön oly jól mondá — „a francia ismertető jelt“ viselé magán. Mindig szerelmes volt nyelvünkbe, „szerelmes“, mondá, „a szenvedélyig, az őrzöngésig, a legszebb s legnehezebb nyelvbe, melyen az emberek Pericles

és Augustus dicső napjai óta beszéltek“. Én szintűgy nem becsmérlem, mint ön, a romanticus iskolát. Kortársa volt az honunkban a szabad kormányzat első kísérleteinek. Az szintűgy kísérletet tett a szabadsággal, mint az utóbbi. Megvoltak saját illusiói, fényes meteórajai, sötétülései. Valódi mestereket mutathatott föl, kiknek sohasem voltak középszerűnél nagyobb tanítványai; annyi mások után szintén megbukott hatalom, melyet tisztelni kell, valamint mind azt, mi nemeslelkű erőfeszítésben veszett el. „Hová lettek“ — így írt Janin 1857 felé — „az erő, kellem, s zavargás, kéjelmetlenség s költészet ama szép napjai, midőn mindenki mert mindent akarni, mivel mindenki azt hívé, hogy mindent tehet? Fájdalom! mindent akarni csak fiatal ember, s mindent tehetni csak egy örült gondolata lehet...“ A mi őt illeti, ő a természetes, egyenes röptű, könnyed szellemek ama tiszta folyamához tartozott, mely eleitől fogva folyt Franciaország földjén, hogy némileg saját aranyos fővényeit s felbuzgó vizeit összevegyítse amaz erőteljes iszappal, melyből a francia szellem van alakítva,

Queis meliore luto finxit praeordia Titan.

E faji jélről ismertetett ő fel majdnem pályája kezdetén, fogadtatott tetszéssel s ünnepeltetett, még legvakmerőbb kísérleteiben is. A népek szeretik azt, a mi hasonlít hozzájuk, valamint az atyák, még hibáikkal is, örömet ismernek magokra gyermekeikben. Rabelais, Saint-Evremond, Bussy-Rabutin, Diderot, Voltaire (bizalmas leveleiben, melyek páratlan tárczaczikkek), bármily különbözők legyenek is ama fokok, melyekre a köztétele ez írókat helyezé, mindnyájan a francia géniusz gyermekei; s noha nem eszélyes dolog, ily társaságba vegyíteni egy, a jövőre nézve még oly fiatal hírnevet, Janin, ha szinte nem volt is az idősbek közül való ezen gall fajbeli családban, testvéreik egyikének, ugyanazon vérből származott legifjabb sarjnak látszhatott.

„One ne furent à tout toutes grâces données“, *)

mondá egy sonettben Montaigne híres barátja, Estienne de la Boétie. „S ezért látjuk“ — teszi hozzá Montaigne — „hogy az ékesszólás adományában némelyek oly könnyűséggel és gyorsasággal mozognak, hogy mindig készen állanak a

*) Mindenki soh'sem nyert minden bájta egyaránt.

harezra; mások lassúbbak lévén, sohasem mondanak más, mint kidolgozott s előre átgondolt beszédet.... Én tapasztalásból ismerem ama kedélyállapotot, mely nem tűrhet hosszas és fáradalmas előremegfontolást; ha nem mozoghat vidáman s szabadon, mozgása nem ér semmit.“ Már az ő szellemének sajátsága épen ilynemű levén, az által szinte föl lennénk jogosítva arra, hogy önnek híres elődét egy rettentő összehasonlításnak tegyük ki. Ezt meg nem kísértjük. Meg kell hagyni Montaignet a maga helyén, Janint is a magáén. Azt akartuk mondani, hogy benne megvolt a francia ismertető jel, a természetes és gyors észjárás, a derült józan értelem, az önkéntes és találékony bírálat amaz adománya, szándékának rosra magyarázásával való nem gondolás, a röppentyűk meggyújtásának ama modora, hogy nem fordul hátra azok fellobbbanását látni; mindent összefoglalva, ama nyílt élénkség s eredeti heveség, mely a nélkül, hogy valaha utánzás, sőt még csak nagyon pontos visszaemlékezés eszméjét ébresztené is föl bennünk, nemzeti irodalmunknak némely legcsípősebb lapjaira emlékeztetett bennünket; mivel meg kell jegyeznünk, hogy Jules Janin örömeztőbb idézte a latin költőket, mint a saját modorával leginkább összhangzó francia írókat. Ezekre ritkán hivatkozott. Nem volt többé ideje azokat olvasni. Jól ismerte őket, de talán sohasem tanulmányozta gondosan. Megelégedett azzal, hogy hasonlítson hozzájuk. Ön célzást tett ama szolgálatra, melyet ő a francia színpadnak tett, midőn némileg karonfogva vezeté oda ama fiatal műzsát, ki később százados sírjaik fenekén fölébreszté alvó nagy tragoedia-költőinket. Ekkép ő újra összeforrasztott a múlt s a jelen közt egy oly lánczot, mely széttörtnek látszott. Az erkölcsi villanyosság egy neme által egy világrészt egy másikkal kapcsolt össze. Ki nem emlékszik ama bámulatos futótűzre, mely honunkban egyszerre újra éleszté amaz élénk lángokat, melyeket család hamu borított? Mily szerencsés ösztönszerű fölismerése nemzetünk tartós ízlésének! Minő bizalommal idézé föl e fiatal műbíró a régi classikus ízlést, mely 20 éven át a világ első színházának legszebb bevételeit szerzé!

Nem veszi ön nekem rossz néven, uram, hogy némely vonásokat csatoltam azokhoz, melyek segélyével ön oly elevenné s oly valódivá tevő előttünk Janin physiognomiáját. Elfeleldhettük-e a színházat? A drámai műbírálat volt az ő

életeleme. Ő abban nem mindig tartá meg a kellő határokat. Őn talán nagyon is elnéző volt modora irányában, mely szerint tüskön-bokron keresztül gázolt, a helyett hogy tüzetesebben belebocsátkozott volna a színmű taglalásába. Ez kellemes hiány volt ugyan, de mégis hiány volt. Elbájoló s néha ingerlő volt ez. Ama szellemdús férfiú, kinek szerencséje volt 1871-ben Janint a francia akadémiában fogadni, ezt mondá róla: „Ő tárczacikkeiben mindenről sokat beszélt, sőt még az új darabról is szólt egy keveset.“ — Hozzá teszem, hogy midőn arról szólt, ezt mesterileg tevén. Őn megfosztott engem attól a jogtól, hogy azt ön után elmondhassam. De miként mérkőzhettünk volna mi meg, — még ha a szerepeken megosztottunk volna is, — annyi más vonzó, s részben ephemer művekkel, regényei, beszélei, közléseivel, e szünetlen s kimeríthetetlen különféleséggel, melynek előszámlálása lehetetlen? Mindazáltal önnek kedve telt abban, hogy újra fölfrissítse Janin e kísérleteinek egyikét, úgy hiszem, az elsőt ama pályán, melyen oly termékenységgel működött. Önnek igaza volt. E kezdet, mint Rodrigo kardvágása, „mesteri vágás“ volt. Emléke fennmaradt; s különös előszavával, meglepő címével, méltó jogon szerepel e munka az ön szeretetreméltó előde *Különböző műveinek (Oeuvres diverses)* gyűjteményében, melynek összegyűjtésével egy kegyeletes kéz foglalkozik. E satyrikus költemény sikere valóban igen nagy volt; Jules Janinnek — tárcza-cikkeit mellőzve — talán egyetlen más műve sem nyert hasonló sikert. A *Métromanie* szerzője — tudják önök — sokat írt szerfözlötti siker nélkül. Egykor, midőn bókokat mondtak neki új vígjátékáért: „Ne beszéljenek önök nekem arról“, — mondá — „ez egy nyomorúlt, ki összes többi gyermekeimet megölte!“ — Janin *L'Ane mort*-ja nem kevesebb pusztítást tett művei sorában, melyek közül némelyek jobb sorsot érdemeltek volna. Azokat nagyon is elfeledték; sohasem is olvasták is azokat sokat, sem sokáig. Ez igaztalanság volt. Amaz arany- és selyemkötelék, mely őt a tárczához csatolá, néha megtágult, a nélkül, hogy fényét elveszíténé, de sohasem szakadt el. Bizonyos ruganyosság, a nélkül hogy mindig biztosítná számára a tartósságot, megengedé neki, hogy szélesebb térre terjeszsze ki működését. Bírálói szakmájához való példás hűsége némileg az erény fűszerét vegyíté ama makacs, mindig várt, mindig előre nem

látott, csapongó, de szabatos rögtönzés összes szeszélyeihez, mely játékot űzött az eszmékkal s tiszteletben tartá a nyelvet. S ezért mind ezek a könyvek, melyek különböző időszakokban fő művének félbeszakításával készültek, ez utóbbi mellett neki csak szórakozásul s nem megpihenésül szolgáltak. Csak kevés példa van, még ebben a században is, midőn a munka mindenki törvénye, ily folytonos munkára, ily teljes szellemi szabadsággal. Soha író nem látszott kevésbbé saját műve szolgájának lenni, bárha azt sohasem szakítá is félbe, s nem haladt szabadabban egy nagyobb önmegalázást kívánó munkában. Őt semmi sem feszélyezé. Neki semminemű elfogultsága sem volt, nem voltak más megállapított eszméi, mint a nap eszméje, más irodalmi elvei, mint azok, melyeket szellemdús tréfássággal gúnyolt ki, a *könnyű irodalom* melletti híres harczában egy oly nagynevű bajnok ellen, kinek később tagtársává lett az akadémiában. De ha nem volt is állandó szabálya, mely őt korlátozta volna, voltak igen erős ösztönei, melyek szelíden uralkodtak rajta, Úgy hiszem, hogy dicsekszik, noha önmegalázást színlel, midőn mulattató önéletrajzában elbeszéli, hogy ő volt „ama gyöngé állat, mely fogaival szétrágta ama hálót, melybe az oroszlán volt bezárva.“ Ez oroszlán a romanticismus volt, mely egészen magára hagyva is meg tudá tenni útját. Janin azt se ki nem szabadítá, se szájkosarat nem tett rá. Ő annak se ura, se tanítványa nem volt. Ő önmaga maradt. Ebben áll életének nagy dicsősége, hogy nem igen levén bölcselelő, elmondhatá magáról, mint kedvencz költője, Horác:

Et mihi res, non me rebus, submittere conor.

Ez a Horáczra való emlékezés talán annak kimondására kötelezne, hogy Janin függetlensége nem volt annyira teljes, mint ő maga hivé. Valósággal volt neki ura, s ez Horácz volt. Ő már fiatal kora óta hordozá e kellemes jármot, s még az iskolában, két pensum közt, kezdé meg a *Pisókhöz intézett levél* páratlan szerzőjének fordítását. A feladat nehéz volt. Janin egészen rá szentelé magát. Csupán e pontban idegeníté el szabadságát. Horácz föltétlenül uralkodott fölötte, s még ama munkát is reá szabá, mely egy ily természetre nézve látszólag a legellenszenvesebb volt, a lefordítást. Nem tudom, ki mondá: „Féljetez attól az embertől, ki mindig ugyanazt a könyvet olvassa“. Janin, ki annyi mindennemű olvasmányra

volt kárhozható, mindig ehhez az olvasmányhoz tért vissza. Egykor (a spai fürdőben történt, hová minden évben eljárt) két fürdővendég őt messziről észre veszi. „Fogadjunk — mondá az egyik — az Janin! Íme ő ugyanazon a helyen, ugyanazon fa alatt, ugyanazon állásban s ugyanazon könyvvél, melyet minden évben kezében látok!“ . . . „Fogadok, hogy nem,“ mondá a másik, ki a távolságból, mely őket tőle még elválasztá, valami különbséget hitt észrevehetni. A két jó barát közeledik. „Uram, — mondá az utóbbi, a műbíróhoz fordulva, — nemde igaz, hogy ön e perczben nem ugyanazon könyvet olvassa, melyet a múlt évben ugyanezen a helyen olvasott? Én fogadtam arra, hogy nem.“ — „Ön elveszté a fogadást, uram. Én ugyanazt a könyvet s ugyanazon kiadást olvasom; csak hogy Capé az idén Horácziom újra bekötésére vállalkozott.“ . . . Jules Janin tehát minden évben olvasta Horácziót. Mondjuk inkább, hogy egész éven át olvasta. Úgy fordítá le, a mint olvasta, inkább áthatva annak szellemétől, mint a szöveg nehézségeire figyelmezve, néha szabadság nélkül, s mindig híven.

Janin méltán kevély lehetett volna. Sok barátja volt. „Ön oly sok barátot fog nekem szerezni, hogy minden szellemtől megfoszt,“ mondá egykor egy hölgynek, ki őt egy salonban sokaknak bemutatá. Tényleg ő nem nagyon kedvelte a salonokat. Szerinte azokban nagyon is sokat foglalkoznak politikával, s nem eleget irodalommal. Vajon voltak-e neki politikai véleményei? Neki, mondhatni, az a gyöngesége, vagy az -a szerencséje volt, hogy nem voltak véleményei; azokat a véleményeket értem, melyek által valaki pártemberré válik. Vajon royalista volt-e ő a *Quotidiennel*? túlzó szabad-
elvű Roqueplan kis lapjában? republikánus Barnave előszavában? justemilieu a *Journal des Débats*-nál? a császárság ellenfele, midőn a júliusi trón bukása után, a legyőzöttek cultusát s a szerencsétlenség tisztetét hirdeté? Ő tényleg egyetlen párthoz sem tartozott; mivel az nem tartozik a pártokhoz, a ki csupán annyira közeledik hozzájuk, a mely távolságból azokat megítélheti, a nélkül, hogy magát ez által compromittálná, s némileg a kőfalról néz le rájuk. Közelről szemlélte a politikusok nagy küzdelmeit, a nélkül, hogy azokban részt vett volna; szeretvén, mint Sévigné asszony, „ama nagy kardvágásokat, melyeket azok szavakkal kölcsönösen

mérnek egymásra“, helyeslő mosolylyal kísérvén az ékesszólás által támogatott ügyességet, tisztelvén Guizott, írván Thiersnek, ki válaszolt neki, otthón maradván, midőn a tömeg tolongott, hogy Catilinát, Caesart, vagy Cicerót kísérhesse. De ha valamely politikai esemény tragédia alakját vevé föl, habár az csupán egy felvonásból állana is; ha a szerencsétlenség valamely királyi házba behatolt ama kapun át: melyet isten nyitott meg, vagy a melyet a lázadás tört be, lelke pathetikus magaslatra emelkedett, modora meghatottá lőn s könnyeket hullatott. Ő nem volt többé se költő, se elbeszélő, se bíráló, hanem az emberiség nyomorai s vétkei által mélyen meghatott erkölcsbíró. Ekkép siratá meg Orléans herceget, ki — mint hajdan Tacitus Germanicusa — „életkora s népszerűsége virágában“ lőn széttörve! Ekkép sajnálta ama szabadelvű királyságot, mely csak akkor részesült az ő hódolatában, midőn már megbukott s ledőlt! Ekkép szentelé ő a vallásos tiszteletnek egy nemét Mária Amália királynénak, kinek üdvözlésére ment száműzetésében, az emberi megpróbáltatás ama lépcsőinek egyikén, melyek azt lassankint az égbe juttaták.

Ama becsülésből ítélve; melyet egy ily nemes lelkű, s ily becsületes író nyíltan vallott önnek jelleme iránt, midőn önt szavazataink által az ő utódává választottuk, különösen szerencsés választást tettünk. Nem mintha mindenben hasonlítana ön hozzá; sőt inkább ön sok tekintetben neki éppen ellentéte. Hol neki csupán ömlengései, ott önnek véleményei vannak. Hol ő tétovázik, ön el van szánva. A mi ő benne scepticus volt, önben határozott s mély meggyőződésű okoskodóvá válik. Ő szereti megkerülni az akadályt; ön egyenesen szembe száll a nehézséggel. Ő, az yvetoti király fejdíszével ékesítve, „a jó emberek istenét“ hívja segélyül, s korbácsát örömet cserélné föl pásztorbottal. Ön nem igen fogja se harcias hangulatát, se harci fegyverét letenni. A hol ő oly jóízűen nevet, hogy nevében „mellénye is kigombolódzik“, — mint Maucroix kanonoknak; — ön, nyílt természete mellett is, csupán ártatlan mosolyra fakad. Janin teljesen átengedi magát; ön tartózkodó. Ugyanez ellentét nyilvánul az irodalmi téren is; ő annyira bő beszédű, hogy szeszélyes hullámlású írói modorának árja partjait is előnti; ön szabatos a finomságban, s éles, de rövid kardú. Ön közről támad. Azoknak

hagyja a messzire hordó gépeket, a kik messziről szeretnek sújtani. Ön nem veszi ostrom alá ama hibákat, előítéleteket s szenvedélyeket, melyeket megtámad. Ön a hosszas körülzárolás fölött elsőbbséget ad a gyors és heves rohamnak.

De csalatkozom; volt egy nap, midőn Jules Janin és ön, uram, összetalálkoztak, s ugyanazon érzelemben, s ugyanazon kifejezésekben egyesültek, midőn önök közt minden ellentét megszűnt: ama nap volt ez, midőn Franciaország szerencsétlen volt. Midőn drága hazánk a pokolnak ama körébe lépett be, melyről Dante megfélekedezett, s melyben egy nagy nemzet magát összeszoríttatni s megfojztatni érzé, a jóllét kellő közepében ragadtatván meg a külháború ördöge által, mely mezőire rá bocsáttatott; midőn Franciaországnak ama rettentő invasiót kelle kiállania, mely csupán ő rá nézve volt meglepetés; midőn az ama hősies balesettel kezdé meg a hadjáratot, mely alkalommal köztársaságunk jelenlegi főnöke egy vereségben találta fel a dicsőséget, valamint Magentánál azt a győzelemben találta fel; ebben a perczben, uram, önnek barátját, szint úgy mint önt, lesújtá e nagy balesetek látványa, s szíve a miatt halála napjáig szomorú maradt. De ő öreg volt, időelőtti öregségben, melyet oly sokáig kitűnő egészsége nem támogatott többé. Kénytelen volt, elválhatatlan hitestársával, oda hagyni szép képeit, kedvelt könyveit, passyi nyugalmas menedékhelyét, hol már akkor a szomszédos várfalon zajongva készíték elő a hazafias védelmet; s Páris színtén oda hagyá, hol ön folyvást megmaradt.

Páris körülzártával folytatá ön publicistai működését, csüggettség nélkül, kérdés nélkül, szilárd és illusió nélküli magatartással. Ön megőrzé s vitézül használá tollát az ostrom alatt. Neki némi jogai voltak a nyugalomra s a szabad légre, midőn a capitulatio megnyitá a város kapuit. Ön ott maradt, miután gyöngéd szeretetének tárgyait biztosságba helyezé; megőrizvén tollát, veszélyes szabadság eszköze s kétségbeesett védelem fegyvere gyanánt, melyet mindamellett is ön csak ama napon ismert el tehetetlennek, melyen az szét-törtetett. A commune által törtetett szét. Ön polemijának vakmerőségét némileg nemes lelkű túlzásig vivé. Egykor ama szörnyeteg hatalomnak, mely kezdetben a császárság aránylag mérsékelt törvényhozását alkalmazá a napi sajtóra, fenntartván magának, hogy a hírlapirodalom kapuit kifeszíthesse,

midőn ennek szüksége érezhető lenne, ezt mondá ön (a *Journal des Débats* márcz. 23-ki számában):

„Ama bizottság, mely kormánynak nevezi magát, ma reggel elsőizbéli megintésben részesít bennünket . . . Meglepő ebben ránk nézve az, hogy azt képzeli, mintha mi rendeleteinek alá fognók vetni magunkat. A legszigorúbb büntetésekkel fenyeget bennünket. Mi nem ismerünk szigorúbb s becsuteltőbb büntetést annál, hogy kényszerítve legyünk neki engedelmeskedni . . . mi megtagadjuk az engedelmességet!” (Aláírva: John Lemoinne.)

Másnap, a vendome-téri öldöklés után, ezt írta ön:

„A városházi bizottság igazságszolgáltatásával fenyeget bennünket. E bizottság szint úgy nem törvényszék, mint a hogy a puská vagy a kés nem érv.” (Aláírva: John Lemoinne.)

Ekkép folytatja ön több napon át, s egészen ápril 5-ig legyőzhetetlen ellentállását. De ez utóbbi napon a *Journal des Débats* nyomdája megtámadtatott s a sajtók széttörttek. A sajtó szabadsága e percztől fogva csupán lerombolóinak és bakóinak sajátja volt. Ön utolsó czikkének egy, a rombolás elől megmenekült próbaíve jelenleg ama keretben, melybe foglaltatott, szerkesztőségünk termét díszíti, a hol fiatal és méltó dolgozótársaink számára nemes emléke s jó példa gyanánt szolgál.

A jelen körülmények közt nem adhatott ön ennél jobb példát. Oly embereknek, kik kormánynak hívék magokat, mivel ragadozó madarak gyanánt csaptak le a tehetetlen törvényességre, s kik bírának hívék magokat, mivel két francia tábornokot orozva meggyilkoltak, ily embereknek kimondani, hogy nem fogunk nekik engedelmeskedni, annyi volt, mint férfiasan kijelölni ama határt, hol egy oly megbízatás nélküli hatóság, melynek az erőn kívül egyéb joga, s a büntényen kívül egyéb törvényessége nincs, a polgárok ellentállásával találkozik. Ön akkor valóban „a toll katonája” volt, mint ezt szerényen épen most mondá, s a mint én azt ön nevének becsületére ismétlem. Egy ily katona erkölcsileg egy hadsereggel ért föl. A nap győzői széttörvén önnek sajtóit, azt alkalmazak önre, a mit ők kétségkívül állami tekintetnek neveztek, s eszélyes embereknek hívék magokat, mivel önt a törvényen kívül, s önmagokat a törvények fölé helyezék. Ön megfosztá őket ez álarczról. Ekkép ön, mind ellentállása, mind ellent-

állásának rettenthetetlen indokolása által, szint oly politikai szellemet, mint bátorságot tanúsított. Nem kevésbé helyes felfogása volt önnek a helyzetről, midőn visszatérvén Párisba, annak oly ügyesen tervezett s oly hősiezen végrehajtott felszabadítása után, ama kimondhatatlan szerencsétlenségek látára, melyeket a Franciaország fővárosában két hónapig uralkodott kegyetlen *jacquarie* hagyott maga után, nem annyira ez anyagi szerencsétlenségek által látszott fájdalomosan meghatva, mint ama nagy erkölcsi rombolás által, mely valamely ország eszméiben s érzelmeiben kimaradhatatlan eredménye a felforgató becsvágyak, habár csak ephemer, diadalának is:

„A szerencsétlenek! — mondá ön (1871. májusban), — ők nem csupán embereket gyilkoltak; ők ama másik élő teremtményt, a szabadságot is megölték, s mielőtt azt megölték volna, a legsúlyosabb bántalmazásokat követték el rajta. Nagyon is élénk az az előérzetünk, hogy ő, a szabadság fogja mind ez'iszonyatosságok terhét s büntetését viselni; őt fogják felelőssé tenni a nevében elkövetett bűntényekért! Mi már előre látjuk ama fáradalmas erőfeszítéseket, melyeket tennünk kellend, hogy őt újra életre hozhassuk, s hogy maradványait a vér s a romok közepett fölkereshessük. Mindent újra kell kezdeni . . .“

Igaza volt önnek, uram, midőn 1871 május 31-én e szép sorokat írta, melyekkel bevégezém beszédemet. Igaza volt önnek, mindent újra kelle alkotni. Az ország újra hozzá fogott a munkához, nagy polgárok által lelkesítve s igazgatva. Dolgozott, fizetett, beszélt, írt. Ha nem építé is föl újra összes romjait, s ha a hon még vérzik is egyik megcsonkított oldalából, a remény megmarad számára. A köztársaság a rend helyreállításával tartozik neki, ha meg akarja alapítani a szabadságot. A francia akadémia azt hiszi, hogy kellő tekintettel volt e nagy feladatra, midőn választása által önnek személyében nem csupán egy első rendű irodalmi tehetséget, hanem a polgári bátorságot is megtsitzelé, melynek ezentúl első erényünknek kell lennie.

T. D.

É R T E S Í T Ő.

Az osztrák-magyar monarchia vámpolitikája 1850-től kezdve napjainkig. Írta Dr. Matlekovits Sándor, osztálytanácsos a kereskedelemügyi ministeriumban, akadémiai levelező tag stb. Budapest, 1877. Franklin-Társulat. Ára 4 frt.

Időszerű s minden körülmények között becses munkával gazdagította Matlekovits közgazdasági irodalmunkat. Külföldön is becsületünkre fog válni e munka, melyet ott német fordításból szintén megismerhetnek. A bécsi sajtónak, még pedig illetékes szakemberek tollából eredt, bírálati dicsérettel nyilatkoznak róla. Említik különösen, hogy Matlekovits e művében nagy készséget tanúsít a vámügyi alkudozásokra s a gazdag adatok és táblák, melyek a munkához csatolva, mutatják, mily erős fegyverzettel indult meg a vámpolitikai harcban. A német olvasó bizonyosan a styl ellen sem tesz kifogást, holott a magyar szövegen a pongyolaságnak számos nyomaira akadunk. De közgazdasági szakíróink többsége nem is kényeztetett el valami nemes styllel, és Matlekovits munkája még alakilag is öröndetes haladást tanúsít.

Matlekovits művének fő bece abban áll, hogy előadása és statistikai anyaga hivatalos okiratokból van merítve, melyekhez csak kevesen férhetnek. A történeti elbeszélésbe ritkán vegyül a szerző önálló ítélete; a bő statistikai anyagot, melyet hosszas tanulmányai alapján bizonyos rendszerbe szerkesztett, magyarázat és következtetés nélkül közli. Az előny, melyet hivatalos állása szerzőnek hitelesség tekintetében nyújt, ekként hátránnyá válik véleményének elhallgatása miatt. A munka előszavában mondja is, hogy addig, míg a vámügy kérdése meg nincs oldva, állásánál fogva nem tehet az érintett értelemben nyilatkozatot. Kimondja mindamellett több helyütt röviden véleményét, így Ausztria törekvéseiről a német vámegyelet irányában, az angol vámszerződésről és a magyar-osztrák vámszövetség revisiójáról.

Előadását az 1851-iki vámtarifán kezdi. Ez a kiindulási pont az egyetlenül helyes; mert tovább visszamenni a magyar külön vámterület, de épenséggel nem önálló magyar vámpolitika történetére, nem volna ma már más, mint tisztán történelmi érdekű. Az 1850-ik évvel végkép megszakadt a folytonosság a vámügy korábbi fejlődésével, megalkottatott az egységes vámterület, mely maig, és valószínűleg jövőre is,

alapja az egész monarchia vámügyének; azóta Ausztria végkép elhagyta a prohibitív rendszert és következetesen előrehatolt a szabad kereskedelem útján; Magyarország rendelkezési joga a vámügyekben időközben testté lőn és ez által a szabad kereskedési irány hatalmas támaszt nyert a monarchiában. Szerző egész művén végig élénken kiemeli azt az eszmét, hogy 1868-ig és el nem háríthatott következményeiben 1870-ig is, a szabadabb kereskedelmi irány nem közgazdasági, hanem politikai s hitelművelési célokból jutott a monarchiában érvényre. Igaz, hogy Bruck, ki az új vámpolitikának megállapítója s Hock, valamint Pretis a szabadkereskedési iránynak hívei, csakhogy ellenben Schwarzenberg hg. külügyminister és a Belcredi-cabinet sehogy sem rajongott liberalis eszmékért. Az ötvenes évek elejétől fogva Ausztria egyre leszállította behozatali vámjait, csak azért, hogy könnyítse s keresztülvigye az egész monarchiának csatlakozását a német vámegylethez, hogy kivívja az alapot, melyen Poroszország suprematiáját a német államok fölött megtörje s a Hábsburgháznak visszavívja a német császári koronát. A hatvanas évek közepén keresi az osztrák kormány Franciaország barátságát és Anglia támogatását az elkerülhetetlenné vált hitelműveletekre s annak fejében kereskedelmi szerződésre lép a két állammal és Angliának, szinte látatlanban rendkívül nagy mérvű vámleszállításokat ajánl. A mikor a kormánynak később be kellett váltania általánosságban tett ígéretét, kénytelen volt bizonyos nagy forgalmú cikkekre oly alacsony vámtételeket engedélyezni, minőket alig adott meg egy, Ausztriához hasonló ipari fejlettségű állam is.

Matlekovits nagy részletességgel tárgyalja Ausztria egyre megújult actióját a német vámegylet irányában. Ohajtottuk volna, ha e helyett bővebben kiterjeszkedik ténylegesb érdekű részekre, mint például az angol pótconventió felmondásának indokaira. De az ötvenes évek elején megindított és 1867-tel erőszakosan bevégzett politikai vámmozgalom egy-egy szála feltűnedezik még mai napság is, úgy, hogy nem volt ébenséggel fölösleges feltárni az azon időbeli vámtörténet tükrét. A negyvenes években nálunk egy erős párt a Magyarország és Ausztria közti vámsorompók lerontása mellett nyilatkozott; ugyan ekkor és az ötvenes években bevette magát sok kiváló magyar elmébe a német vámegylethez való csatlakozás terve. És ez eszme még most sem halt ki egészen. Ausztriában egy reichsrathi képviselő s közgazdasági író megütközött Matlekovits azon nyilatkozatán, hogy ama nagy vámegyesülés „hiú ábrándja“ minden időre szétfoszlott,

nálunk meg egy országos gazdasági tekintély és szintén képviselő nem rég a köztelken és egy nagy politikai körben védelmezvén az osztrák-magyar vámszövetséget, a Bruck-féle 70 milliós közép-európai vámeget, melynek Magyarország is tagja lenne, eszményképül állította fel. Hogy pedig az ily nagy vámeget milyen eminens politikai és hatalmi kérdés, az kitűnik azon történeti tényből is, hogy az osztrák-német vámszövetség sorsa, másfél évtizedig egyre folytatott diplomatiai sakklúzsok után, végre a kölnigrüti csatatéren döntetett el.

Matlekovits előadásában kitűnő az a mód, melylyel a vámtételek folytonos alakulását kidomborítja. Említették az ő munkája ellenében Amé, a franciaországi vámügyek igazgatójának legújabbban megjelent és a francia akadémia által nagy elismeréssel fogadott művét. Igaz, sok tekintetben remek Amé munkája, úgy a történelmi előadás, a vámügyi elméletek fejtegetése, a kereskedelmi szerződések méltatása és a törvényhozási tárgyalások elemzése tekintetében; de ama munkában éppen a legrealisabb rész: a tarifa fejlődése és a forgalom alakulása fölötte hézagosan van föltüntetve. Matlekovits ellenben a vámtarifák gyakori átalakításánál, valamint a gyorsan egymást követő szerződéseknel mindig megtartja a fonalat és kimutatja, hogy mely tétel mivé változik, mi enyészik el és mi marad érvényben? E szövegbeli előadását támogatja azután egy nagy fáradsággal szerkesztett oly táblázat, mely száz meg száz vámtételen 1850 óta esetről-esetre bekövetkezett 10—13 módosításokat az érvény kezdetével, a szerződés megjelölésével stb. kitünteti. És ez összeállítás mindenél világosabban mutatja, hogy mily rohamosan történt a vámtételeknek hol kisebb, hol nagyobb változtatása. Egy másik 136 lapra terjedő statisztikai összeállítás feltünteti az 1851—74-ig terjedő kivitelt és behozatalt súly és érték szerint öt évi átlagokkal, valamint a vámjövedelmet, megjelölve egyúttal az azon idő szerinti vámot, hogy így kombinálható legyen: vajon és mennyire hatott közre a behozatal emelkedésére a leszállított vámtétel? Ez a két összeállítás egy kis könyvtárt pótol és hasznos kulcsot ad annak kezébe, ki a monarchia negyedszázados vámtörténetébe akar nyitni és abban olvasni tud.

A magyar kormány nem érezheti magát különben hibásnak azon javításokban és vámleszállításokban, melyek az ő fennállása óta bekövetkeztek. Matlekovits minden egyes esetben kiemeli a magyar kormány és törvényhozás magatartását. Kitűnik abból, hogy vagy szó nélkül elfogadta és bezikk-

lyezte, mit Ausztria kivívott, vagy ha Magyarország valamit önállóan javaslatba hozott, az rendszerint el is bukott. Így az angol pótconventió csak akkor került az országgyűlés elé, mikor a reichsrath azt egyszer visszautasítván, később több módosítással elfogadta; ekkor a magyar képviselőház szó nélkül helyben hagyta. Schweiz irányában vámleszállításokat követeltünk nyers terményeink és borunk számára; utóljára hozzájárultunk a szerződéshez a nélkül, hogy egyetlen ily concessiót kivívtunk volna. A magyar kormány támogatta a német vámegyletet a szövetek behozatali vámjának további leszállításában; de reichsrathi körökben elleneztek és a magyar kívánság háttérbe szorult. Portugalia irányában azt követeltük, hogy mondjon le a gabonára s lisztre vettetni szokott tilalomról; de a szerződés megkötöttet e concessió nélkül.

Az utóbbiakra nézve elismerjük, nagy nehézségek állottak az érvényesítés útjában, de azt a tacticát, melyet a kereskedelmi minister az 1868-iki ú. n. vámreformmal szemben követett, sehogy sem menthetjük. Három éven át húztahalasztotta az osztrák kormány által javaslatba hozott vámreformot, míg végre Schöffle reáállott az egész kérdés elejtésére. Matlekovits maga sem helyesli a magyar kormány akkori magatartását és mi nemcsak hogy csatlakozunk az ő ítéletéhez, hanem az általa elfogadott azon mentséget, hogy nem lett volna eszélyes akkor, midőn Romániával és Szerbiával szerződések kötésére készültünk, általánosítani a vámokat, sem hagyhatjuk helyben. Az osztrák javaslat gondoskodott ugyanis 10%-os vámpótlék útján arról, hogy a nemszerződéses államok az általánosítás után is okot találjanak kereskedelmi szerződések kötésére. És ha a mai napok világánál bíráljuk az akkori tacticát, még inkább kiemelkedik a hiba. Minden körülmény összemérhetetlenül kedvezőbb volt ránk nézve akkor, mint mai napság. Ha azon időben a kereskedelmi minister nem fél a keletkezhető agitatótól, — pedig nem volt oka félnie, mert az ellenzék a kereskedelmi szerződéseknel azon időben csak a czímkérdéssel szokott foglalkozni és mert közjogi kérdésekben a kormánypárt soha meg nem oszlott, — akkor létrejött volna a két állam közt egy vámtörvény, mely a most érvényben levőknél is sok tekintetben alacsonyabb tételeket tartalmazott és a mostani viszályban nekünk mindenestre a jelenleginél szilárdabb alapot nyújtott volna.

A Franciaországgal fölmerült conflictus, a romániai szerződés, az Olaszországban keletkezett nehézségek és a törökországi vámügyi mozgalom beható taglalása után, szerző

aránylag rövid, utolsó fejezetet szentel az Ausztriával kötött vámszövetség felmondásának, kevés helyen tér le az elbeszélés útjáról, és a mit az önálló vámterület ellen felhoz, szerinte is csak néhány futólagos észrevétel. A legjelentékenyebb nyilatkozat a tárgyalásokba és azok eredményébe teljesen beavatott Matlekovitsnak az utolsó fejezet vége felé ejtett e szava: „Befejeztetik azon korszak, melynek fő jellemző vonása a szabad kereskedelem volt.“

FENYVESSY A.

Conroy Gábor. Regény két kötetben. Írta Bret Harte. New-York, 1876.

Az írói Caesarok között kevés végezte el rövidebb idő alatt a világhódítás munkáját, mint az amerikai Bret Harte. Alig írt többet egy jóra való kötetnél, az *argonauta-meséknél*, s Amerikában ép úgy olvasták, mint Európában, számtalan nyelvre fordították, nagy írók siettek üdvözlésére, tekintélyes folyóiratok ismertették, magasztalták s a közönség kapkodta rajzait. Jelentékeny írói tehetségén kívül mindenestre nagyon elősegítette sikerét tárgyainak, alakjainak, s annak az egész világnak újsága, ismeretlensége, melyben forog. Mintha — a tudományokhoz hasonlóan — a szépirodalomban is a specialisták korát élnek: a közelebbi idők nagyobb írói sikereinél mind úgy tapasztaljuk, hogy tényezőjük nemcsak a költői erő volt, hanem e mellett az a tapintat is, hogy az író saját magának egy külön, a nagy közönség előtt külsőleg is lehetőleg ismeretlen mezőt foglalt le és kezdett művelni. Verne a holdba, a föld gyomrába és a tenger fenekére vezette olvasóit: Bret-Harte a kaliforniai bányász-telepekbe, lebujokba és sivatagokba. Ennyi magában természetesen nem lett volna elég; a hódítást amannak hatalmas képzelő tehetsége, emennek ritka jellemző képessége vezették, mely emberekkel, emberi érzésekkel, emberi szenvedélyekkel ismertetett meg bennünket a földgömbnek egy olyan távoli területén, melyről még nem oly rég térképeink is csak annyit tudtak, hogy ott — oroszának laknak.

Az *argonauta-mesék* kis rajzai közül több igazi mestermű. Költőjük éles szeme ama kezdetleges társas élet forrongó képei közül mindig ki tudja választani azokat, melyek költői érdek gerjesztésére alkalmasok, ép úgy, mint a hogyan a gyakorlott bűvár a tengerfenék nyüzsgésében, ezerféle állat és növény között azonnal ráismer a csigára, mely gyöngyöt

rejt magában. Választott tárgyát merészen concipálja; alakjait mindig jellemző oldalukról tartja olvasója felé, lelköknek minden titkát föltárva előtte. Mestereinek, az angol elbeszélőknek, sok jeles tulajdonságát tanulta el s legnagyobb hibájuktól, a hosszadalmas részletezéstől ment maradt. Többnyire vékony meséit nem nyújtja hosszúra; akár valami érdekes táj, akár feltűnőbb alak vetődik útjába, egy-két nagy, de biztos, jellemző s nem ritkán festői vonást vet vázlat-könyvébe, és egyenesen siet célja felé. Rövid, erőteljes és igaz. Előadása nem egészen tárgyias, jóllehet ennél is többnek mutatja magát: közönyösnek. Közönyösnek a csecsemő iránt, kiben Roaring-Campnek egy kis megváltó-féléje születik és hal meg; a szép és szerencsétlen red-gulchi tanítónő szívbeli bánata, az éhen haló kártyás csapat nyomorúsága, a lány-eszű öreg furfangos honvágya s a kis pogány Elniai balsorsa iránt. Ámde e közöny nem egyéb mesteri színlésnél, egyikénél ama leghathatósabb figuráknak, melyekkel élni csak nagy tehetségeknek adatott. A varázslat forrását, melylyel e borús egű, gőzös levegőjű képecskék megilletnek, a gúnynak és szeretetnek sajátosogos vegyülékében találhatjuk meg. Keserű gúny nyilatkozik találó rövidségében, a módban, melylyel e laza erkölcsi korlátok között élő emberek életmódját, gondolkodását, kicsapongását és vétkeit minden magyarázó szó nélkül mintegy természetesen adja elő; de szeretete is hangot kér magának, mikor az erkölcsi fertőkben kutatva keresgél egy szemernyi jóságot s bukott hősei számára meg tudja nyerni szánakozásunkat. Költői ereje egyensúlyban tudja tartani előttünk a csodálatos mérleget, melynek egyik serpenyőjébe Hugo Viktor csapongó képzelete egy elpusztított országot, másikába egy kínjaitól megmentett disznót helyezett. Azonban az örvénytől, mely minden, nagy sikereket aratott író előtt tátong, Bret-Harte sem tudott megmenekülni. Ma már sokat ír, gyorsan dolgozik s nincs ideje többé arra, hogy keresse alakjait. A szeretetnek előbb is rejtegetett melege mindinkább fog eladásából s felfogásából is. Újabb rajzaiban már csak közönséges gonosztevők vagy közönséges léhák csapatjával találkozunk; lelkökben rejtve marad az a zűg, mely a mieinkkel közös érzések csiráit takarta s feléjük vonzott; a humor helyét sivár cynismus, a szerető gondét siető és rikító öltöztetés foglalja el. A művészből begyakorlott mesterember, a költőből még mindig bámulatos ügyességű író lett. A felkapott írók általában ritkán tudják kikerülni a tehetségekbe vetett túlságos bizalom csábját, pedig bizonyos, hogy közönyre, melylyel bábjaikat tánczoltatják előttünk, előbb-

utóbb csupán közöny fog felelni, melylyel a bábtánczot nézzük.

Bret-Harte legújabbán egy nagy regénynyel lepte meg az olvasó világot. A genre-rajzokban tündöklő tehetségét nagyobb alkotásban akarta bemutatni, melyben a kis életképek hősei egy dráma szereplőivé avattassanak. Oly feladatot tűzött maga elé, milyennel eddig nem próbálkozott: a kaliforniai élet alakjait egy szövevényes mese keretébe illeszté, melyben azok nem csupán magokban, hanem csoportosításukban, változatosabb viszonyok közepett, egymásra s az egészre való hatásukban képezik a megítélés tárgyát. Midőn a közönségnek ezzel ritka érdekű újdonságot, a műbírálatnak új és biztos szempontot ígért. Mindenki kíváncsian várta az első nagy festményt, amaz ismeretlen, sajátos világról, melynek egyes töredékes részleteiben annyi újat, érdekeset és gyönyörködtetőt talált. *Conroy Gábor* közlését az év elején a *Scribner Magazine* kezdette meg. Azóta — alig néhány hónap alatt — számos angol kiadása hagyta el a sajtót Amerikában, Angliában és a szárazföldön s minden nyelv regényfordítói mohón estek neki. Eddigelé német fordítása nem kevesebb mint öt jelent meg s egy magyar is készülöben van.

A regény egy borzalmas rajzzal veszi kezdetét. Egy nagyon is vegyes útazó társaság eltéved a Sierra-Nevadának egy hóval borított cannonjában, az Éhség völgyében. Távol vannak minden emberlakta földtől; nem tudva tovább menni, tanyát ütnek, isten csodájától várják a szabadulást és napról napra közelebb jutnak az éhhalálhoz. A legretteendőbb sírok már megnyíltak előttök, s azok között, kik elgyöngülten először tántorognak ezek felé, van egy francia tudós, dr. Devarges, kit családi szerencsétlensége űzött világgá. Bolongásában nagy értékű tudományos fölfedezéseket tett és jegyzett föl s gyűjteményeket állított össze. Haldoklásában gyötri a tudat, hogy mindez elveszszzen vele s egy szelid, ifjú leányra, Conroy Gracere bízta kincseit, kinek fiatal erejében bízik, hogy ki fogja állni a nyomorúság napjait, míg valamerről emberi segély érkezik. De a tudomány kincsein kívül egyéb kincset is hagy a leánynak. Valahol Kaliforniában ezüst bányát fedezett föl, melyről még senki sem tud, s melynek ő, a fölfedező, jog szerinti tulajdonosa. Ennek titkába is beavatja Gracet, kit örökösévé tesz, és meghal. Gracet azonban rábírra kedvese, Ashley Fülöp, hogy szökjék el vele; ketten könnyebben kitalálnak a rengetegből s majd segítséget hoznak a többieknek is, kik közt Grace két testvére: Gábor és a kis Olympia maradtak. A kalandos menekvés, melynek leírása

a könyv legszebb fejezetei közé tartozik, sikerül is; Fülöp és Grace végre emberekre találunk; de amaz egyre önzőbbnek mutatkozik s csak a kétségbeesett leány rimázkodására határozza el magát a kínlódók fölkeresésére. Innen azután nem tér többé vissza. Az elhagyatott Grace a spanyol presidiohoz menekül, hol megtudja, hogy az éhségvölgyieknek csak holttesteit, csontjait találták meg; de Ashley, Conroy Gábor és Olly nem voltak ezek között. Az iszony vérfagylaló képei közül ugyanis (az író a véginség jogának olynemű igénybevételére tesz célzásokat, melynek leírásától még az ő, különben vakmerő tolla is visszariad) a jólelkű óriás kiragadta koraérett kis hűgát s egy nyomorult kaliforniai telepen, One Horse Gulchön épített kalyibát magának. Itt éledegelt szűk bányász-keresményéből, mint a telep samaritánusa, betegeket ápolva, kis hűgát dédelgetve, ruházva s rettenetesen félve az asszonyoktól, kik közül Marklné, a csinos korcsmárosné, nagyon szerette volna megkaparintani magának férjül. De Gábort, a báránylelkű Sámson, más horog áldozatául szemelte ki sorsa. Megjelent a vidéken egy kalandornő, Devargesné, ki, miután az életnek sokféle szennyes vizein átúszott, azzal akart szerencsét próbálni, hogy Conroy Grace-nek adta ki magát. Szövetségese s félig-meddig szeretője, Ramirez, a spanyol presidio egykori titkára, ellopta a szerencsétlen leány adomány-levelét az ismeretlen ezüsbányára, mely véletlenül épen azon a területen fekszik One Horse Gulchben, melyen Gábor gunyhója épült. A gonosz asszony ellátogat a telepre s itt egyszerre könnyebb végén fogja a boldogulás dolgát: elveteti magát a jámbor Gáborral, ki egy hegyszakadás alkalmával véletlenül megmentője lett. A dühöngő Ramirez a faképnél marad, a gazdag bánya fölfedeztetik s Gábor egyszerre nagy úrrá lesz. De ahhoz a területhez másnak is van joga. A San-Antonio nevű spanyol telepen él egy csodaszép rézbőrű leány: Salvatierra Dolores, egy presidio ternészetes gyermeke, kire atyja, rengeteg vagyonán kívül, egy adomány-levelét is hagyott az one-horse-gulchi bányaterületre. Ennek az ügyvéde egy híres san-franciscoi jogismerő: Poinsett Árhúr, a ki senki egyéb, mint Grace hűtlen szeretője, Ashley. A jogi bonyodalomnak oly rendkívül összekuszált szála, melyeknek figyelemben tartása, annál inkább leírása határos a lehetetlennel, egy véletlen eset még jobban összebonyolítja. A bánya ezüst-erei vékonyulnak, egy földrengés be is temeti az egészet, One Horse Gulch mesés fölvirágzásának s Gáborék uraságának vége. Az óriás, ki sohasem vetkezte le egyszerű erkölceit, nem sokat törődik vele; most és

mindig elveszett testvére, Grace jár az eszében, kit hiába keres. Ramirez, hogy boszút álljon hajdani kedvesén, neje alacsonyosságát fölfedezi a becsületes férjnek, ki kevés bányász-czókmókját vállára vetvén, elbúsultában világgá indul. Felesége, Júlia azonban, életében először, szerelemmel ragaszkodik valakihez s ez a valaki a bújosni indult férj. Az elhagyott asszony s két korábbi kedvese: Ramirez és Perkins között heves jelenet fejlődik ki az erdőn, melynek vége az, hogy az alávaló mexikóit vérében halva találják. A gyanú természetesen az eltűnt Gábort terheli. Elfogják s csak meseszerű kalandok tudják megszabadítani a nép dühétől. Törvény elé állítják; Gábor bárgyú jóságában előbb mindent magára akar venni, hogy feleségét, kit ő gyanúsít s eltaszított magától, megszabadítsa. De megjelenik Perkins, ki tanúja volt az erdei jelenetnek s vallomást tesz, hogy Ramirez öngyilkos volt. Megjelenik Salvatierra Dolores is, ki fölfedezi, hogy ő az eltűnt Grace, és Poinsett Arthúrt boldogítja kezével. Gábornak meg értésére esik, hogy Júlia gyermeket szült; a vén gyermek elragadtatásában mindent elfeled, megbocsát feleségének és visszaköltöznék a régi gunyhóba.

Ez a regénynek össze-visszakúszált meséje, mely a legjobban megfeszített figyelmet s a legderekkabb emlékezőtehetséget is kijátszsa. Azonban Bret Harte mindenesetre nagy író, kivel szemben szigorúbb bírálói is leteszik kezökből a rendes mértéket, melylyel a mindennapi termékeknek mérik szélét-hosszát. Minden nagy és eredeti tehetség méltán követheti (s ha csakugyan az, előbb-utóbb el is éri), hogy munkáját ne a mások után készült kaptára próbálgassák. De egyetlenegy kérdést senkisésem odázhat el fejről, azt: hogy igazán költészet-e az, a mit adott? Tudott-e általában költői hatást tenni s a mi ennek föltétele: a világ, melyet szemünk elé tár, a mi világunk-e? A jó és rossz harcát úgy tudta-e intézni, hogy részvétünkkel mi is belevegyülhessünk? Elbeszélő költőnél az emberien igazat, s ebben a szépet, szemünk a harcban és eredinényében keresi. Az örök jósnak és boldogságnak az emberi szenvedélyektől távol eső világába érdeklődésünk nem kíséri a merész vezetőt; de egészen a föld alá, az emberiségből végkép kivetkezetteknek sötét hazájába sem. Ott a fény, itt a homály miatt nem látunk. Gonosztevőkkel, kiknek szívében csirája sincs a jónak, nem a költőnek, csak a bírónak van dolga, a ki az emberi társaságból száműzi őket. Minél igazabban van festve amaz örök emberi küzdelem, annál közelebb esik hozzánk, annál mélyebb részvétre ébreszt s alávesse bár a költő magát az úgynevezett „költői

igazságszolgáltatás“ külső követelésének, vagy ne: rettegetésünkben, sajnálatunkban és örömünkben költői hatást tett. De „a mocsár is visszatükrözi a nap képét“, mondja Börne s az erkölcsi süllyedtség világát is megnyitja azok előtt, kik itt, e sötét mocsarak fölött is ragyogtatni tudják a költészet napját. Bret Harte elejétől fogva az emberiségnek úgyszólván söpredékéből kereste személyeit. Azokat mutatta be, kiket a társadalom kivetett magából s kik alacsony szenvedélyek urasága alatt alapítottak új társadalmat. Elég hitványoknak festette arra, hogy helybenhagyjuk a régi világ ítéletét; de legtöbbször elég embereknek, hogy egy szavunk mindig legyen mentségökre. Senki sem tagadhatja, hogy a gonosztevők tanyája, mely szeretetre ébred egy ártatlan kisedet iránt, a feslett életű asszony, ki egy elnyomorodott ember fölázdozó szolgálatában vezekel, a mindenkivel harcban álló kártyás, kit szerelme tönkre juttat: minden zordonsága mellett is költői concepciók. De utóbb már nem egy dolgozatban, mely Bret Harte kapós czége alatt útazta körül a világot, a humor helyén csak sivárságot találtunk. Lépést közeledett e regény a *Conroy* Gábor légköre felé, melyben a mocsár fölé emelkedő sűrű gőz eltakarja a költészet napját, hogy ennek képe nem ragyoghat biztatólag, emelőleg felénk. Fojtó levegőt érzünk, mely nem a mi életelemünk, szorongató homály vesz körül, melyből minél előbb menekülni szeretnénk; s mikor végre kiszabadultunk a nyomasztó, leverő, sötét képek közül, jól esnék, minél hamarabb el is feledni őket. Az egész nem azt az enyhítő, kiegyenlítő, költői benyomást teszi ránk, hogy: íme, a posványban is csak ember az ember, sok gonosznak, de valami kis jónak is titokzatos keveréke; hanem inkább azt, hogy a mit mi jónak tartunk, az utóvégre sem egyéb vagy bárgyúságnál, vagy képmutatásnál. Mintha nem lett volna az íróban elég szeretet emberei iránt, hogy méltónak tartsa kikutatni lelküknek rejtettebb mélységeit. Épen ott csúfol meg bennünket legjobban, a hol hőisében, Gáborban, egy míveletlen, de gyermekileg nemes lelket akar bemutatni. Rajza — lehet, hogy nem egészen akaratával — egy bárgyú, majdnem félkegyelmű embert állít előnkbe, kit hogy a végén ő maga sem tart különbnek, kitetszik a jutalomból, melyet hányattatásai után neki szánt. Családi boldogság ez egy sok, mosdott és mosdatlan kézen átment asszony oldalán. Ez az ő embere a természetben. Hát a társadalomban? Poinsett Arthúr, az ünnepelt ügyvéd, kire némely lovagias vonások is vannak aggatva, álarcz alatt elcsábít, meggyaláz és elhagy egy szegény, védtelen leányt; bánata elég későn, csak akkor ébred

föl, mikor egykori kedvesét egy dúsgazdag hölgyben ismeri föl, kit azután siet kezével boldogítani. A szívnek igazibb, meghatóbb rezdülése csak a kis Grace s különösen a kártyás Hamlin alakjában illet meg, néhány szerencsésebb lapon. De ennyi alig képes a napból egy-két tört sugarat lopni a mocsár szennyos színére. Mikor a mesterséges, tarka dráma végén legördül előttünk a függöny, hallgatnak érzéseink, melyekhez a költők szólni szoktak. Nincs, a ki érdemes lenne szánalmunkra, vagy érdemes örömünkre. Fénytelen, sivár világ ez, melyet nem költői ihlet teremtett.

Csodálatos annak az összefüggésnek mindig uralkodó ereje, melyben valamely munka eszmei tartalma annak külső megalkotásához, még előadási módjához is áll. Az elsőnek hibájából vagy egyenesen, vagy olyformán megszületik a tévedések egész sorozata, hogy emezek pótolni, megigazítani, vagy helyrehozni igyekeznek amazt. Így *Conroy* — költői felfogás híján — az érdekkerjesztésnek rakásra halmozott külső eszközeivel: mesterkedve szőtt mesével, sok váratlan fordulattal, hosszú titkolózásokkal s a meglepetések egész seregével igyekszik lekötni figyelmünket. Meséje ügyességre vetekszik a francia izgalmi regények íróinak furfangos alkotásaival; de a művészi kerektségtől, bevégeztségtől igen messze jár. Hát alakjai, kik e tarka vásárban alá s fel mozognak? Közülök éppen az előkelőbbek éreztetik legjobban, hogy nem igazi szeretet az, mely szíveiket leleplezi és sorsukat elbeszéli a világnak. A szerző nem egy helyen akarja elhitetni velünk, mennyire kedve telik hőséiben; de úgy tetszik, mintha ez inkább affektált dédelgetés, mint valódi vonzalom lenne. Gábort felruházta a rendkívüli testi erő és tartózkodó lélek szövetségének egy-két érdekes vonásával; de hogy alakja az egésznek szempontjából hogyan sikerült, érintettük. Grace jellemének alapvonásai a találgatás kódébe vesznek. Poinsett önzése ép oly halavány, mint lovagiassága. A kis Olly kora-érettsége bántóan természetellenes. Kigondolva és kivéve egyaránt legjelesebben van Hamlin, a cynikus, istentagadó kártyás, kinek sivár lelke a san-antonioi vén egyházban egy eszménykép rabja lesz s halottas ágyán öreg szerecsen szolgájának megszerzi a legnagyobb örömet: megtértnek hazudja magát. Sikerültek Marklené, a jólelkű, kaczer korcsmárosné s a szerelmes Száli alakjai. De az egyének közt sok a fajkép, a típus is. Nem akarjuk mondani, hogy a regényíró sok esetben ilyenekkel is be ne érhetné, annál kevésbbé, mert tudjuk, hogy az egyéni alakok divatos hajhászása még nagy írónál is több bogaras félbolondot, mint igazi embert termett. Azon-

ban az egyénített és tipikus jellemek egymás mellett mégis azt a benyomást teszi ránk, mintha egyazon képen látnánk kiszínezett és színezetlen alakokat.

Conroy Gábornak inkább tanúságos fogyatkozásaira akartunk itt mutatni, mint érdemeire. A ki Bret Harte kitűnő írói tehetségét ismeri, tudni fogja, hogy ez, egészben nem sikerült regényben is találni fog nem egy fényes lapra. Így kevés leírás versenyezhet megragadó erőre nézve az Éhség-völgy rajzával, a lynchelők vakmerő erőfeszítéseinek s a nagy földrengésnek borzalmas képeivel. A hanyatló spanyol faj hátrálása a terjeszkedő amerikai előtt kitűnő vonásokkal van jellemezve. S a részletekben egy-két költői hely is — mint Grace futása, a templomi jelenet San-Antonióban, Hamlin halála — mely méltó Bret Hartéhoz és ritkítja párját.

BEÖTHY ZSOLT.

Dr. Strousberg und sein Wirken, von ihm selbst geschildert ; nagy 8° 486 l. Berlin 1876.

A vaskos kötet, melyet a vasút- király börtönéből világgá bocsátott, első sorban azon vádak megczáfolását tűzi ki célul, melyekkel a kárörvendő nagy tömeg bepiszkolni igyekszik szerencsétlenségében ama férfiú jellemét, a ki előtt szolgálilag meghajolt, midőn a sors szeszélye tenyerén hordozta. És ha a szerző csak erre szorítkozik munkájában, úgy valószínűleg közelebb jutott volna céljához, mint most, midőn egész üzleti eljárását is igazolni igyekszik.

Nagyon szánandó fogalmat kellene táplálnunk az emberkről és korunkról általában, ha föltehetnők, hogy oly kiváló szerepet játszó férfiú, ki annyi óriási vállalataiban a társadalom minden rétegében nagy összeköttetésekkel dicsekedhetett, minden tekintetben közönséges jellem lehetne, kit csupán a foglalkozás mérve, de nem minősége különböztet meg bármely jött-ment iparlovagtól. Sőt talán félreismernők magát az emberi természetet is, ha nagy tervek merész kivitelére képesnek tartanók azt, kinek minden lépéséhez kicsinyes nyomorúság szennye ragad. Strousberg nem egy helyen hangoztatja, hogy számtalan vállalkozásában nem a pénzvágy, hanem közhasznú törekvések vezérelték, nagy jelentőségű és gazdag jövedelemforrásokkal kínálkozó alkotások lebegtek előtte. melyeknek üdvös hatását az összeség élvezte volna. Részünkről egyéb-iránt azért sem kárhoznánk, ha pusztán a szerzési ösztön vezeti munkáiban ; mert természetes korlátai között, csak tisztelni tudjuk ez erőt, melyben az egyes és a társadalom jóléte

gyökerezik. Mindazáltal azt is szívesen elismerjük, hogy szerzőnket nem egy esetben csak a nagy czélok szülte és szította önzetlen lelkesedés vezette, sőt azt sem akarjuk kétségbe vonni, hogy — mint többször állítja — nagylelkűsége még nagy áldozatokra is ragadta. Egészen más lesz azonban a felelet, ha azt kérdezzük sokszor hangoztatott becsületessége, önzetlensége és nagylelkűsége mellett minden tekintetben megbízható üzletember áll-e előttünk, kinek neve nemcsak múltó sikerekkel pompázik, hanem szilárdul kezeskedik az iránt is, hogy a gondjaira és őrizetére bízott tőkék jól vannak elhelyezve. E szorosan gyakorlati kérdésen fordúl meg minden; és ép azért csak is ezzel szándékozunk foglalkozni, elmellőzve a mű minden egyéb ezzel közvetetlen kapcsolatban nem álló részét, bármily érdekes legyen is egy vagy más szempontból.

Egyes fél véd- vagy vádirata, főleg, ha (mint az előttünk fekvő) mind a kettő egyszerre, igen gyöngé támpontot nyújt bármely vitás kérdés megoldására. Az egyéni elfogultság akaratlanul is rásüti bélyegét az egész munkára. Az egyetlen megbízható eredmény a legtöbb esetben csupán az, hogy megismerkedünk az illetőnek egyéni felfogásával, mely minden ítéletéből kitűnik, vonatkozzék az akár saját magára vagy másokra, akár személyekre vagy dolgokra. Ez szolgáljon nekünk is irányadóul.

Henry Bethel Strousberg előkelő, de elszegényedő zsidó családból született Poroszországban. Ősei nagyobb földbirtok mellett bizonyos kiváltságokat is élveztek, és a család és különösen atyja életmódja semmiben sem különbözött a szomszéd birtokos nemes urak gazdálkodásától. Szerette a pompát, költekezett „lovakra és művészetekre“, nyílt házat vitt, szóval úri módon élt. Míg anyja életben volt, addig nem is szenvedtek szükségét semmiben. E derék asszony volt a család lelke, a szerző elem a költekező házban. Anyjának egy másik vonása szintén nem maradhatott rá befolyás nélkül. Szigorúan vallásos asszony volt, mit főleg atyjának köszönhetett, kit fajrokonai különös tisztelete környezett. Strousberg még ma is élénken ecseteli a kilenczven éves aggastyánt, ezüst hajával és szakállával, méltóságos és ünnepélyes megjelenésével. Minden világi gondtól távol, félrevonultan élt házában, péntek estenként rokonai és hitsorsosai fölkeresték, hogy áldását kikérjék. Strousberg anyjának halála sírba dönté atyját, ki e gyermekén csüggött a legnagyobb szeretettel és nyomorba saját családját, melynek ő volt tulajdonképeni fentartója. Atyja most jogászai szolgáltatokat teljesített és ebből annyira-meny-

nyire s legalább külsőleg megőrizte még háza tekintélyét, noha titokban nem egy sanyarú nélkülözést kellett átszenvedniök. Az atya minden reménye fiában öszpontosult, ettől várta családjának újabb felvirulását, korán csepegtette szívébe a meggyőződést, hogy nem mindennapi ember, ki nagyra van hivatva. Midőn atyja is meghalt, csak tizenhárom éves volt Strousberg és mi mégis azt hiszszük, hogy jövőjének csirái már megfogamzottak keblében.

Anyai nagybátyjaihoz ment Angliába, kiknek ott nagyobb üzletök volt. A kereskedelem azonban nem elégítette ki vágyait. Szabad idejét irodalomnak és nemzetgazdasági tanulmányoknak szentelte. Nehány év múlva írogatni is kezdett és pedig főleg statisztikai és kereskedelmi czikkeket. Utóbb maga is egy ily irányú folyóiratot alapított, majd egy szépirodalmi havi lapot megvett és így állítása szerint mintegy 1500 fontnyi évi jövedelemmel rendelkezett, a mi azonban egyáltalán nem fődözte háztartása szükségleteit, minthogy közben megházasodott s a kereskedelemnek hátat fordított. Ekkor a honvágy haza vonta Berlinbe, hol olcsóbban remélt megélni, azt hívén, hogy angol lapjait innen is szerkesztheti. A német nyomdászok és könyvkötők csakhamar keserűen kigyógyították ez ábrándos hitéből. Lapjai elkésve érkeztek meg Angliába s az előfizetők talán más okokból is lassanként elmaradoztak. Strousbergnek új keresetforrás után kellett látnia. Műtárlatot rendezett német festők műveiből Londonban, az eredmény azonban itt is szomorú veszteség volt. Szerencséjére e második londoni tartózkodása alatt mint szakértő matematikus is dolgozott több biztosító intézetnél. Az ez időben túlságosan elszaporodott ilyenmű vállalatok közt sokan egyesültek egymással, hogy így biztosabban megállhassanak. Az ily egybeolvadások természetesen csak igen nehéz és bonyolult számadások alapján történhetnek. Strousberg e téren szaktekintély hírében állott, s mit így megkérés, közel 10,000 font sterlingre rúgott. Így jött ő ismét vissza Berlinbe, hol újra szakirodalmi munkákkal foglalkozott angol folyóiratok számára és amellet jó lábon állt az angol követséggel, melynek többször tett jogászai és gazdasági szakértő szolgálatokat. Így ismerkedett meg egy angol consortiummal, mely a poroszországi tilsit-insterburgi vasút építésére vállalkozott. A nehézségek, melyek itt mutatkoztak, mindig fokozottabb mérvben tették szükségessé közreműködését, míg végre őt magát is belevonták az érdekeltek, és így az első lépésre vezették azon az úton, mely későbbi szereplésének legkiválóbb színtere maradt.

Szükségesnek tartottuk e hosszabb időzést Strousberg gyermekkoránál és legkorábbi működésénél. A gyermekkori benyomások élénken tükröződnek vissza a férfiú egész pályáján. Az olthatatlan vágy nagyot teremteni, családja egykori fényét fokozva visszaszerezni; a rendíthetetlen s majdnem a fanatizmussal határos bizalom saját erejében; a nagyúri modor, mely megvetéssel tekint arra, mit elfogultságában mellékesnek tart, mind ezek már a gyermekkorban veszik eredetüket. Hasonlóan jellemző pályafutásának első része. Merész, sőt kalandos tervek lebegtek folyton szemei előtt. Nem egyszer csalódik számításaiban, és ez, a helyett hogy lehangolná, újabb vállalatokra sarkallja, melyeket a szerencsés véletlen épen akkor szerez, mikor más ember már képtelen volna újra merni és akarni. A sors e ritka kegyelme kíséri őt későbbi útain is. Mi csoda, ha saját erejében annyiban bizakodó és épen a legkedvezőtlenebb időkben újabb, addig nem is álmodott sikereket felmutatható férfiú utóbb csak önmagának, hasonlíthatatlan képességének tulajdonítja azt, miben az elfogulatlan szemlélő legtöbbször csak a véletlen körülmények kedvező találkozását látja.

Számtalan vállalatát írja le, melynél mindenki előre láthatta a bukást, de ő bizva rendkívüli erejében, semmitől sem ijedt vissza, s mikor aztán végre bekövetkezett a kimeradhatatlan katastropha, az utolsó pillanatban mindig találkozott mint *Deus ex machina* valamely újabb vállalat, mely az eddigi károkat nem csak fődőzte, hanem újabb azt felülhaladó nyereségeket is biztosított. Strousberg vádolja Laskert ama híres képviselőházi beszédéért, melyben ez az uralkodó szédelgésekért a „System Strousberg“-et teszi felelőssé. Ő, úgy mond, nem spekulált, nem játszott a börzén, nem alapított csupán nyereség hajhászatért, ő keresztül vitte azt, mibe egyszer belekapott, habár a legmagasabb áldozat árán is. Ez mind igaz lehet, de Strousberg elfelejti, hogy sok olyanba fogott, minél nyereség nem is volt várható, csupán elbizakodottságból, s ha ilyenkor az ő veszteségét bőven fődőzték újabb szerencsés vállalatok, a vele szövetségbe lépők s a bizalmát benne helyezett nagy közönség veszteségét nem kárpótolta semmi. S e könnyelmű, eszeveszett vállalkozó hajlam megmetéleyezte az egész piacot, még több kárt okozva közvetve, mint közvetlenül. Nem piszkos szándék és aljas tett az, a mit Strousberg szemére vethetünk, hanem az a minden észszerűséget lábbal tapodó lázkór, mely a semmiből is aranyat hisz teremthetni. S ez elbizakodottság idővel annyira meggyökeredzett szívében, hogy még ma is, annyi csapás után,

számításai hibás voltának oly szomorú és kiáltó bizonyságai után, e büszke szavakat adja a börtönében is megtörhetetlen, gyógyíthatatlan rajongónak: „Heute, wo ich Alles verloren, wo Niemand Etwas wagt, mache ich mich anheischig, die Unternehmer und das Capital für jede gewinnversprechende Entreprise zu beschaffen.“

Mind ez szinte hihetetlennek látszhatnék, ha néhány példával meg nem erősítenők. Berlin és Görtz között az egyes városok és nagyobb birtokosok már rég igyekeztek vasutat építeni. A pálya közvetlenebb összeköttetésbe hozta Berlint Csehországgal és Béccsel, és így elejétől fogva nagy átmeneti jelentőséggel bírt, néhány nagyobb iparos várost is érintett s mind ezeken felül még gazdag szénbányákat is jóval közelebb hozva a porosz fővároshoz. Az érdekeltek fűhöz-fához eljártak, minden követ megmozdítottak, s mikor minden sikertelen maradt, végre Strousberghez folyamodtak, a ki azonnal hajlandónak mutatkozott belevágni. Alig azonban, hogy átlapozta a terveket, látta, hogy a költségeket igen alacsonyan vették föl. Új költségvetést csinált tehát, mibe az érdekeltek nemcsak, hogy beleegyeztek, hanem tetemes földeket is ajánltak a pálya mentén szükséges térségek számára. Az így megalakult consortium, melybe Strousberg is belépett felterjeszti a terveket a ministeriumhoz, mely azonban megerősítés helyett tetemes törléseknek veti alá az előirányzatot, és ugyanakkor számosan a földekre vonatkozó ajánlataikat is visszavonják. Más ember ilyenkor visszalép, Strousberg azonban nem tudott lemondani a gondolatról, hogy Berlinbe is építsen vasutat és továbbra is megmaradt terve mellett. Eddig Strousberg egy angol consortium nevében alkudozott, most azonban, mert annak felhatalmazása annyira nem terjedt, a maga szakállára vállalkozott. E közben behatóbban tanulmányozza a vonalat s látja, hogy az két mértőddel hosszabb, mint gondolta, mi nem csak annyival több költséget von maga után, hanem egyszersmind a versenyképesség csökkenését és különösen a szénbányák elvesztését is. És Strousberg mindennek daczára nemhogy ott hagyná akár veszteség árán is a pályát, hanem annyira belelovagolja magát e szerencsétlen vállalatba, hogy kilép a kényelmesebb igazgató-tanácsból és mint fő építési vállalkozó az igazgató-tanáccsal szemben magára veszi az említett kedvezőtlen föltételek és körülmények daczára az egész pálya elkészítését. Strousberg milliókat vesztett saját állítása szerint e vasútnál, de mind ez nem tartóztathatta vissza attól, hogy kedvencz eszméjét meg ne valósítsa.

A szerencse más oldalról kárpótolta ugyan e vesztesé-

gekért, de másrészt csak megerősítette rögeszméiben. Most csak makacsul ragaszkodott egy eleinte legalább kedvező színben mutatkozó tervhez, melyet, habár áldozatok árán, de mégis megvalósíthatott; nem sokára oly vállalatokba is fogott, melyek elejétől fogva óriási nehézségekkel fenyegették s a melyet végre a legnagyobb erőfeszítés daczára sem bírt befejezni. A romániai vasutak építése oly feladat volt, melytől az adott viszonyok közt bárki más visszariadt volna. Strousbergre ép e körülmény gyakorlott ellenállhatatlan vonzerőt. Románia eddig csak kisebb zálogkölsönöket kötött a külföldön, és a vasútaira szükséges pénzt csakis nagy utánjárás mellett tudta uzsorás kamatra beszerezni. De most sietni is kellett az építéssel, mert minden elmulasztott év milliónyi kamatokat nyelt el. Rendes körülmények közt két év kell a tervek pontos elkészítéséhez, míg három magának a vonalak kiépítésére. Ennyi idő azonban fölemésztí a pénznek legalább is felét, mielőtt még egy krajczár jövedelmet is hajtott volna. A kamara mindamellett megkövetelte, hogy a költségvetés mérföldenként meghatározott átlagokban már most eléje terjesztessék. És Strousberg vállalkozott e feladatra is a nélkül, hogy behatóan ismerte volna a viszonyokat. Itteni munkája minden eddiginél nagyobb erőfeszítést igényelt, s e fokozott buzgalom és tevékenység daczára egyszerre egyenetlenség támadt a kormány és a fővállalkozó közt. Az előbbi Strousbergtól követelte a kiadott papírok kamatait; Strousberg viszont azt állította, hogy ezt a kormány köteles fizetni. Annyi hiú áldozat után végre oda jutott, hogy munkájának legelső alapja a pénzbeszerzés sem volt biztosítva, s további haszontalan pénz- és munkafecsérlés kikerüléséért, abba kellett hagyni az építést, mielőtt csak valamire való eredményt tudott volna felmutatni.

Ezalatt Berlinben megindult ellene az áramlat. A romániai szerencsétlenség a fizetéseképtelenség színében tünteti őt fel számos hitelezői előtt, kik most ellenségei ösztönzésére tömeges pörökkel akarják érvényesíteni követeléseiket. Strousberg ennyi viszontagsággal is meg tud daczolni, s midőn a szerencse, habár csak mulólag is, újra rámosolyog az antwerpeni nagy nyereséggel kínálózó kikötőt és docksokat építő vállalat képében, saját állítása szerint, főleg baráti jóindulatban, megvásárolja a 10 millió forintnál többbe kerülő zbirowi uradalmat. Egyideig itt sem hagyta el a szerencse. Nagyszerű iparvállalatokat teremt, melyek a birtokaiban fölfedezett gazdag szén- és vas-ereket nagy sikerrel hasznosítják. Ezalatt azonban ismét más vállalatai tagadják meg a szolgálatot és a legnagyobb zavarban újra váratlan segély érkezik a moszkvai

kereskedelmi hitelbankban. E segély azonban csak újabb és újabb vállalatokra ösztönzi őt, mire a bank többszörös oda-utazása következtében mindig újabb összegeket hitelez. Strousberg szelleme elragad utoljára a bankra is, mely egy szép napon megbukik, ép akkor, midőn a vasútkirály új kölcsönért és a régiék meghosszabbításáért Oroszországban időzik. A rendőrség becsukja a bank igazgatóit s ezekkel együtt Strousbergert is, részben állítólagosan bűnrészessége, részben lejárt és ki nem fizetett adósságai miatt. A pör még ma is folyik, és nem lehetetlen, hogy az e közben folyamatba jött csődök és árverések következtében még befejezése előtt egy fillér sem marad abból az óriási vagyomból, melyet rövid idővel ezelőtt, a legnagyobb zavarok közt is, 10 millió tallérnál többre becsültek.

Strousberg véd- és vádirata alapos és terjedelmes ismeretekről is tesz a tanúságot a nemzetgazdaság legkülönbözőbb ágaiban; de egyről, Strousberg üzleti eljárásának helyes voltáról, alig fog bárkit is meggyőzni. Egy nem mindennapi embert ismerünk meg e lapokon, ki jobb lehet hírénél és a kit nem is nézhetünk minden részvét nélkül mai szerencsétlenségében, a kinek vállalataiba azonban még akkor sem fektethetné tőkéjét a gondos családapa, ha szerencséjének kialudt csillaga fényesebben is ragyogna, mint bármikor eddig.

Egy nagy és megnyugtató tanulságot is meríthetünk e munkából. Strousberg nem egyszer vádolja Laskert a már említett nevezetes képviselőházi beszédéért, mert nem a szerencse változó szeszélyeinek, hanem egyedül e beszédnek és a közönségben ez által fölkelített bizalmatlanságnak tulajdonítja bukását. Sokszor halljuk korunk hitelgazdaságát becsmérelni, mint a mely csak szédelgésekre adhat alkalmat; pedig Strousberg bukása mindenkit meggyőzhetne arról, hogy még a legszerencsésebb és leghatalmasabb vállalkozó sem állhat meg tartósan, ha nem bír bizalmat gerjeszteni. A bizalomra, ez erkölcsi alapra kell a mai üzletvilágnak építenie, és ép azért e téren is nem a vakszerencse, nem a legnagyobb tehetség, hanem csupán a minden kifogáson felül álló szilárd jellem fog igazán maradandót és üdvöset alkothatni.

LÁNG LAJOS.

3/2135

12. 4.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

23. SZÁM.

1876 SZEPTEMBER—OKTÓBER.

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 fton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

TARTALOM.

- I. TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. (I.) — Gróf Szécsen Antaltól.
 - II. ÁLLAM ÉS EGYHAZ. — Szász Károlytól.
 - III. A MODERN TÁRSADALOM KORMÁNYFORMÁI. — Molnár Antaltól.
 - IV. A HELYI KÖZIGAZGATÁS ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN. (II.) — György Endrétől.
 - V. LORD MACAULAY ÉLETE ÉS MŰVEI. — Boucher után y. t.
 - VI. CSALÁDI BOLDOGSÁG. — Beszély, gr. Tolsztoj után, Szentkirályi Alberttől.
 - VII. KÖLTEMÉNYEK: *Egy kép előtt.* Szász Károlytól. — *Emlékkönyvbe.* Gyulai Páltól. — *A lantos dalai.* Goethe után, Greguss Ágosttól. — *Az arany középszer.* Horatius után, Simonyi Zsigmondtól.
 - VIII. ÉRTESITŐ: Kautz Gyula: *A politikai tudományok kézikönyve.* Pulszky Ágosttól. — Proctor Richárd: *Más világok, mint a miénk.* Fordította dr. Császár Károly. —n. — Donner Otto: *Lieder der Lappen.* Hunfalvy Páltól. — Rényi Rezső: *Hrotsuiſtha álláspontja a mysteriumok és a fejlett dráma között.* Heinrich Gusztávtól. — Fejes István: *Egy szép asszony.* — Szász Gerő: *Corday Charlotte.* b-o. — Nisard: *Tanulmányok a renaissance és a reformatió köréből,* fordította Vajda János. —r —s.
-

A BUDAPESTI SZEMLÉ tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

Az irodalom-barát cabinet-kiadásai.

B. EÖTVÖS JÓZSEF összes munkái. 18 kötetben.

A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Második, részben még szerző által javított kiadás. 2 köt. Ára füzve 6 frt 80 kr. Angol kötésb. 8 frt.

Politikai beszédek a forradalom előtt és a forradalom után. Először összegyűjtve. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr.

Gondolatok. Második, a hátragyott kéziratokból bővített kiadás. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr.

A karthausi. 7. kiad. Ára füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésb. 3 frt 60 kr.

Magyarország 1514-ben. Regény. 2-dik kiadás. 3 rész két kötetben. Ára füzve 5 frt 60 kr. Angol kötésben 7 frt.

Emlékbeszédek, költemények, kisebb beszédek és színművek, a többi regények és politikai művek a közelebbi években szintén kiadatnak.

TOLDY FERENCZ összegyűjtött munkái tíz kötetben.

Magyar államférfiak és írók. Életrajzi emlékek. 2 kötet. Ára füzve 3 frt 60 kr. Angol kötésben 5 frt 40 kr.

Magyar költők élete. Két kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésb. 5 frt 60 kr.

Irodalmi beszédek. Két kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésb. 5 frt 60 kr.

Irodalmi arcképek és szakaszok. Ára füzve 2 frt 60 kr. Angol kötésben 3 frt 40 kr.

Kritikai berek. 2 kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésben 5 frt 60 kr.

Első kötet. (A 2-ik kötet sajtó alatt van.)

VÖRÖSMARTY minden munkái. 12 kötetben.

A Gyulai által írt életrajzzal, jegyzetekkel és arcképpel. Füzve 14 frt. 7 pompás kötésben 21, 11 kötésben aranyvágás nélkül 21 frt, 11 pompás kötésben 24 frt.

SZEMERE BERTALAN összegyűjtött munkái.

Száműzetés alatt írt napló. 2 kötet. Ára 5 frt.

Utazás keleten a világosi napok után. 2 kötet. Ára 4 frt.

Levelek. (1849—1862.) Ára 2 frt.

Szépirodalmi dolgozatok és beszédek a forradalom előtt és után. Ára 2 frt. (A hat kötet angol kötésben 17 frt.)

HUNFALVI PÁL összegyűjtött munkái.

Tanulmányok. Ára 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr.

Utazás a Balttenger vidékein. 2 kötet. Ára 4 frt 60 kr. Angol kötésben 6 frt.

GREGUSS ÁGOST tanulmányai. Két kötet. Ára füzve 4 frt 50 kr. Angol kötésben 6 frt.

GREGOROVIVS. Lucretia Borgia élete és kora. Egykoru források és levelezésekből meritett adatok nyomán. Szerző engedélyével fordította *Markus Miklós*. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr.

SALAMON FERENCZ összegyűjtött munkái.

Történelmi tanulmányok. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr.

CSENGERY ANTAL összegyűjtött munkái.

Történelmi tanulmányok és jellemrajzok. A szerző fényképezett arczképével. 2 kötet. Ára füzve 4 frt 50 kr. Angol kötésben 6 frt.

Történetírók és a történetírás. (A tanulmányok és jellemrajzok kötetek.) Ára füzve 2 frt 40 kr. Angol kötésben 3 frt.

JÓKAI MÓR. *Emlékeim.* 2 kötet. Ára füzve 4 frt. Angol kötésben 5 frt 40 kr.

SZABÓ KÁROLY kisebb történelmi munkái. 2 kötet. Ára füzve 5 frt. Angol kötésben 6 frt 60 kr.

IPOLYI ARNOLD kisebb munkái. 2 kötet. A szerző arczképével. Ára füzve 5 frt. Angol kötésben 6 frt 60 kr. I. kötet. Magyar műtörténelmi tanulmányok. Ára 3 frt. II. kötet. Beszédek 1854—1872. Ára 2 frt. (Minden kötet külön kapható.)

KEMÉNY ZSIGMOND összegyűjtött munkái.

Tanulmányok. Kiadja Gyulai Pál. 2 kötet. Ára füzve 4 frt 60 kr. Angol kötésben 6 frt.

Adalékok a THÖKÖLY- és RÁKÓCZI-KOR irodalomtörténetéhez. 2 kötet. Ára füzve 4 frt 40 kr. Angol kötésben 6 frt.

LABOULAYE EDUARD. *Az egyesült államok története.* A 3-dik kiadás után francziából fordítva. Első kötet: A gyarmatok a forradalom előtt (1670—1763). Második kötet: A függetlenségi harc (1763—1782). Harmadik kötet: Az egyesült államok alkotmánya (1783—1789). Ára 7 frt. Angol kötésben 9 frt.

MÜLLER MIKSA. *Főolvasások a nyelvtudományról.* A 6. kiadás után a magyar tud. akadémia megbízásából fordit. Steiner Zsigmond. Ára 3 frt.

SHAKESPEARE minden munkái. Fordították többen, kiadja Tomory Anasztáz költségein a Kisfaludy-társaság. 18 kötet. Ára füzve 18 frt 50 kr. Egy-egy kötet 1 frt. 6 angol kötésben 23 frt.

GRÜNWARD BÉLA. Zölyomnegye alispánja. *Közigazgatásunk és a szabadság.* Ára 1 frt 20 kr.

KÖZIGAZGATÁSUNK és a magyar nemzetiség. Második kiadás. (Grünwald alispán által.) Ára 1 frt.

STEIN LÖRINCZ. *Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai.* Polytonus tekintettel Angol-, Francia- és Németország törvényhozása és irodalmára. Hazai viszonyainkra és törvényhozásunkra való utalásokkal átdolgozta Kautz Gusztáv, jogakadémiai tanár. 2-dik jutányos kiadás. Ára füzve 5 frt helyett csak 3 frt. Diszkötésben 3 frt 80 kr.

ASBÓTH JÁNOS. *A szabadság.* Ára füzve 3 frt. Finom angol kötésben. 3 frt 80 kr.

KAUTZ GYULA. *A társulási intézmények a nemzetgazdaságban.* A m. tud. akadémia által a nagy Fáy-díjjal koszorúzott pályamű. Diszes nagy 8-r. Ára füzve 3 frt 60 kr. Angol diszkötésben 4 frt 50 kr.

A MAGYAR NEMZET POLITIKÁJA. Ára füzve 3 frt 50. Angol kötésben 4 frt.

MILL STUART JÁNOS. *A szabadságról.* Angolból fordította és az előszót írta Kallai Béni. Ára 2 frt.

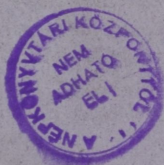
8/2105

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

24. SZÁM.

1876 NOVEMBER—DECZEMBER.

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

B. EÖTVÖS JÓZSEF. GONDOLATOK. Második, a hátrahagyott kéziratokból bővített Cabinet-kiadás. Füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr. Ajándék-kiadás pompás diszkötésben 4 frt 50 kr.

B. EÖTVÖS JÓZSEF. A KARTHAUSI. 7-ik Cabinet-kiadás. Füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr. Ajándék-kiadás pompás diszkötésben 4 frt 10 kr.

B. EÖTVÖS JÓZSEF. MAGYARORSZÁG 1514-ben. Regény. 2-ik Cabinet-kiadás. 3 rész két kötetben. Füzve (5 frt 60 kr.) 4 frt. Angol kötésben 5 frt 60 kr. Ajándék-kiadás pompás diszkötésben 6 frt.

B. EÖTVÖS JÓZSEF ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI. Székely és Keleti Gusztáv rajzaival. Pompás album-kiadás. Gyönyörű kőrajzokkal és színnyomatu képekkel. Fényes angol diszkötésben 10 frt.

Tartalom: A megfagyott gyermek. Két képpel. A nyugalom. Képpel. Holdvilág. Képpel. A sajka. Búcsu. Dálnok és király. Képpel. Bedgellert. Képpel. Az élet fája. Szörnyen szép. A kísértet. Képpel. A vár és a kunyhó. Három képpel. Remélj. A tokaji hegy. A befagyott Vistulához. Álom. A nap, mikor... Szerenese s nyugalom. Elvirá-hoz. Ősz. Egy újszülött gyermek halálára. Maholnap sír takarja. A mult. Tanács. Én is szeretném. Panaszok. Mohács. A tóhoz. Oh lennék felhő. Végrendelet. A zászlótartó. Két képpel.

B. EÖTVÖS JÓZSEF. MAGYAR IRÓK ÉS ÁLLAMFÉRFIAK. Emlékbeszédek. Második kiadás. (2 frt 80 kr.) 1 frt 60 kr. Angol kötésben 2 frt 40 kr.

Tartalom: Kőlcsey Ferencz, Körösi Csoma Sándor, gróf Dessewffy József, Vörösmarty Mihály, Kazinczy Ferencz, gróf Széchenyi István, Reguly Antal, Szalay László, gróf Dessewffy Emil. Tíz elnöki megnyitó-beszéd.

SZÁSZ KÁROLY MŰFORDÍTÁSAI. Teljes kiadás. Három kötetben. Arany és Tompa műveinek alakjában. Füzve (5 frt) 4 frt. Pompás diszkötésben 7 frt.

A mintegy 70 ivre terjedő gyűjtemény következőleg van beosztva:

I. kötet. Moore Tamás (A paradicsom és a peri; ir dalok; nemzeti dallamok; szent énekek; vegyes). Heine Henrik (Dalok, románczok, Lazarus; vegyes; összesen száz darab). Burns Robert. II. kötet; Lord Byron (Parisina, a Chiloni fogoly, kisebb költemények). Hugo Victor (A századok legendáiból; kisebb költemények). Béranger. III. kötet. Vegyes költők. (Bodenstedt; Brentano; Coleridge; De Vigny; Dsámi; Firdúzi; Gifford; Göthe; Gray; Herwegh; Hood J.; Horác; Kürenbergi Konrád; Lamartine; Lenau; Lermontoff; Longfellow; Milton. Népköltészet (német, franczia, angol); Poë Edgar; Rückert; Schiller; Shelley; Shakespeare; Walter Scott; Wordsworth stb.)

BYRON, HUGO VICTOR, BÉRANGER KÖLTEMÉNYEIBŐL. Ford. Szász Károly. Füzve (2 frt) 1 frt 60 kr. Diszkötésben 2 frt 80 kr.

SZÁSZ KÁROLY VEGYES KISEBB MŰFORDÍTÁSAI. Füzve (2 frt) 1 frt 60 kr. Diszkötésben 2 frt 80 kr.

MOORE, HEINE, BURNS KÖLTEMÉNYEIBŐL. Fordította Szász Károly. Füzve 2 frt (1 frt 60 kr.) Diszkötésben 2 frt 80 kr.

JÓKAI MÓR. EMLÉKEIM. 2 kötet. Szerző legújabb fényképezett arcképével. Ajándék-kiadás. Szép diszkötésben. Ára 5 frt.

GYULAI PÁL KÖLTEMÉNYEI. Diszkiadás, halvány-sárgás papíron, elzevir-betűkkel. A költő fényképezett arcképével. Füzve 2 frt. Szép diszkötésben 3 frt.

GYÖNGYVIRÁGOK. Nyugati költőkből fordította és újra összegyűjtötte Szász Károly. Gyémánt-kiadás. Füzve 1 frt. Diszkötésben 1 frt 50 kr.